

UNIVERZITET U BEOGRADU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODELJENJE ZA ETNOLOGIJU I ANTROPOLOGIJU

Biljana M. Anđelković

**POKLONIČKA PUTOVANJA:
ANTROPOLOŠKO ISTRAŽIVANJE
PREDSTAVA O MANASTIRIMA SRPSKE
PRAVOSLAVNE CRKVE KOD POKLONIKA
NA POČETKU 21. VEKA**

Doktorska disertacija

Beograd, 2021.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY
DEPARTMENT OF ETHNOLOGY AND ANTHROPOLOGY

Biljana M. Anđelković

**PILGRIMAGE: AN ANTHROPOLOGY
RESEARCH OF PILGRIMS PERCEPTION
OF SERBIAN ORTHODOX CHURCH
MONASTERIES AT THE BEGINNING OF
THE 21st CENTURY**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2021.

MENTOR:

prof.dr Danijel Sinani, redovni profesor

Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

ČLANOVI KOMISIJE:

prof.dr Lidija Radulović, vanredni profesor

Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

dr Aleksandra Pavićević, naučni savetnik

Etnografski institut Srpske akademije nauka i umetnosti

Datum odbrane doktorske disertacije:

REČ ZAHVALNOSTI

Ogromnu zahvalnost za nastanak ove doktorske disertacije dugujem svim poklonicima, organizatorima pokloničkih putovanja, monasima i monahinjama sa kojima sam tokom godina putovala, razgovarala i upoznavala svet pokloništva. Hvala im na vremenu, strpljenju i spremnosti da sa mnom podele segmente svog života u kome hodočašća imaju važnu ulogu.

Iskrenu zahvalnost dugujem svom mentoru profesoru Danijelu Sinaniju i profesorki Lidiji Radulović čija su mi zapažanja, kritike i sugestije pomogli u izradi ove disertacije. Veliko hvala profesoru Milošu Milenkoviću, čije su reči podrške i ohrabrenja bile “vetar u leđa” za nastavak akademskog obrazovanja.

Takođe, želim da se zahvalim prijateljima i kolegama iz Etnografskog instituta SANU, a pre svega direktorki prof.dr Dragani Radojčić, dr Milini Ivanović-Barišić i dr Aleksandri Pavićević, koja mi je pružila izuzetnu priliku za rad i istraživanje.

Na kraju, ili pre svih, zahvalnost dugujem svojoj porodici za strpljenje, razumevanje i finansijsku podršku tokom višegodišnjeg terenskog istraživanja.

Poklonička putovanja: antropološko istraživanje predstava o manastirima Srpske pravoslavne crkve kod poklonika na početku 21. veka

Sažetak: U ovoj doktorskoj disertaciji bavim se problematizacijom predstava o manastirima kod poklonika Srpske pravoslavne crkve. Polazeći od činjenice da je naše razumevanje stvarnosti posredovano kulturom uslovljenim predstavama, želela sam da ispitam proces konstrukcije predstava o manastirima SPC. Za okvir ovog proučavanja uzeta su organizovana poklonička putovanja, budući da je tu reč o složenoj interakciji različitih aktera (organizatori putovanja/vodiči, monaštvo i poklonici) koji, svako na svoj način, pokazuju interes za instituciju manastira. Tokom poslednjih nekoliko decenija u Srbiji ovaj vid pokloništva postao je veoma popularan i masovan. Organizovanim pokloničkim putovanjima, s jedne strane, pristupam kao načinu putovanja, a sa druge, kao načinu prenosa i širenja informacija o manastirima Srpske pravoslavne crkve, gde se uočava izvesna mogućnost kontrolisanja diskursa o manastirima, ali i o pravoslavlju uopšte. Takođe, ona mogu biti posmatrana kao okvir unutar koga dolazi do konstruisanja i razmatranja osnovnih paradigmi srpskog pravoslavlja: različiti akteri razmenjuju sopstveno iskustvo i znanje o manastirima učvršćujući ili preispitujući postojeće modele verovanja i praksi. Putovanje u grupi do pokloničkog odredišta ispunjeno je određenim, ne nužno religijskim sadržajem – istorijskim podacima i pričama, promovisanjem određenog sistema vrednosti i mišljenja, zatim definisanjem prakse vezane za odevanje i ponašanje, političkim stavovima, ali i tumačenjem onoga što su poklonici čuli, videli i doživeli.

Fokusirajući se na organizovana poklonička putovanja želela sam da utvrdim na koji način su manastiri, kao najčešća hodočasnička odredišta Srpske pravoslavne crkve, predstavljeni na ovim putovanjima od organizatora putovanja i predstavnika Srpske pravoslavne crkve, da otkrijem da li postoji usaglašenost diskursa u načinu na koji se o njima govori, kao i kakav je individualni odgovor na ponuđene ili nametnute predstave koje dolaze sa institucionalnog nivoa. Glavni zadaci istraživanja bili su, najpre, da se uradi formalna analiza pokloničkih putovanja u savremenom periodu. To je podrazumevalo da se takva putovanja detaljno opišu, uz stvaranje idealnog modela takvih putovanja, da se prepoznaju njihovi glavni elementi i faze, kao i da se prepoznaju i opišu funkcije i međudnos svih elemenata. U tom smislu, kao najznačajniji, ali i najmanje poznati faktori, izdvajaju se organizatori putovanja, koji se javljaju i kao medijatori, ali i kao autoriteti i pokretači procesa, koji imaju sposobnost i moć da kontrolišu ceo proces, a samim tim i način i

intenzitet doživljavanja i predstavljanja manastira. Istraživanja su vršena sa ciljem da se sagledaju značaj i uloga koje ova putovanja imaju u proizvodnji i distribuciji narativa o različitim manastirima Srpske pravoslavne crkve, tj. da se proveri kakva je uloga pokloničkih putovanja u konstruisanju predstava o manastirima Srpske pravoslavne crkve kod poklonika. Doktorska disertacija se zasniva na etnografskim istraživanjima vršenim u periodu između 2013. i 2019. godine.

Ključne reči: poklonička putovanja/hodočašća, manastiri Srpske pravoslavne crkve, predstave o manastirima, poklonici, Srbija.

Naučna oblast: etnologija-antropologija

Uža naučna oblast: antropologija hodočašća

UDK: 316.7:271.222(497.11)-523.6-57(043.3)

Pilgrimages: An anthropological research into pilgrims' perceptions of Serbian Orthodox Church monasteries in the early 21st century

Summary: In this doctoral dissertation, I deal with the problematization of perceptions of monasteries among the pilgrims of the Serbian Orthodox Church. Starting from the fact that our understanding of reality is mediated by culture-conditioned ideas, I wanted to examine the process of constructing perceptions of the monasteries of the Serbian Orthodox Church. Organized pilgrimages were taken as the framework of this study, since it is a complex interaction of different actors (tour operators and guides, monks and pilgrims) who, each in their own way, show interest in the monastic institution. This type of pilgrimage has become very popular and widespread during the last few decades in Serbia. On the one hand, I approach organized pilgrimages as a way of traveling and on the other hand, as a way of transmitting and disseminating information about the monasteries of the Serbian Orthodox Church. In other words, there is a certain possibility of controlling the discourse about monasteries, but also about Orthodoxy in general. Likewise, pilgrimages can be seen as a framework within which the basic paradigms of Serbian Orthodoxy are constructed and considered: different actors exchange their own experience and knowledge of monasteries, consolidating or reexamining the existing models of beliefs and practices. The group trip to the pilgrimage site is filled with certain, not necessarily, religious content - historical data and stories, promoting a certain system of values and opinions, defining practices related to the dressing and behavior, political attitudes, and also with interpreting what pilgrims heard, saw and experienced.

By focusing on organized pilgrimages, I wanted to determine how monasteries, as the most common pilgrimage destinations of the Serbian Orthodox Church, are represented in these trips by tour operators and representatives of the Serbian Orthodox Church, to reveal if the discourses of pilgrimages are harmonized, as well as what is the individual response to the offered or imposed ideas that come from the institutional level. One of the main tasks of the research was to make a formal analysis of pilgrimages in the modern period. This meant describing such trips in detail, creating an ideal model thereof, identifying their main elements and phases, and identifying and describing functions and interrelations of all the elements. In this respect, travel operators stand out as the most important, but also the least known factors. They also appear as mediators, as well as authorities and initiators of the process, with the ability and power to control the whole process, and thus the intensity and

the way in which others experience and represent the monasteries. The purpose of research was to understand the significance and role that these trips have in the making and distribution of narratives about different monasteries of the Serbian Orthodox Church, i.e. to verify the role of pilgrimages in constructing notions about the monasteries of the Serbian Orthodox Church among pilgrims. The doctoral dissertation is based on ethnographic research conducted in the period 2013–2019.

Keywords: pilgrimages, monasteries of the Serbian Orthodox Church, perceptions of monasteries, pilgrims, Serbia.

Scientific field: ethnology-anthropology

Scientific subfield: anthropology of pilgrimage

UDC: 316.7:271.222(497.11)-523.6-57(043.3)

Lani i Julijani

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
1.1. Praksa hodočašća u Srbiji: istorijska perspektiva.....	7
1.2. Manastiri u javnim diskursima i narativima.....	25
2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR.....	33
2.1. Određenje osnovnih pojmova.....	33
2.1.1. Manastiri Srpske pravoslavne crkve.....	33
2.1.2. Pojam predstave.....	35
2.1.3. Organizovana poklonička putovanja.....	36
2.2. Istraživanje hodočašća u Srbiji.....	37
2.3. Istraživanje hodočašća u antropologiji.....	39
2.4. „Religijska imaginacija” i hodočašće kao „tekst”.....	47
2.5. Istraživački pristup.....	49
2.6. Metodologija istraživanja.....	50
2.6.1. Metodološka ograničenja i istraživački izazovi.....	56
3. DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST RAZVOJA ORGANIZOVANIH POKLONIČKIH PUTOVANJA U SRBIJI.....	60
4. POKLONIČKA PUTOVANJA U MANASTIRE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE.....	73
4.1. Organizatori pokloničkih putovanja.....	73
4.2. Načini organizacije pokloničkih putovanja.....	75
4.3. Pokloničke grupe: ko dolazi, šta očekuje i kako se ponaša u manastirima Srpske pravoslavne crkve.....	79
4.4. Motivacija poklonika.....	86
4.5. Reprerentacija manastira tokom pokloničkih putovanja.....	89
4.6. Važnost pokloničkih putovanja za monašenje vernika.....	115
4.7. Uloga članova porodice u praksi pokloničkih putovanja.....	117
4.8. Transformativni potencijal pokloničkih putovanja.....	123
4.9. Sporedne ili nereligijske funkcije pokloničkih putovanja.....	125
4.10. Poklonička putovanja u „ugrožene svetinje”.....	134
4.11. Poklonička putovanja i memorijali.....	144
5. PREDSTAVE POKLONIKA O MANASTIRIMA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE.....	151

5.1. Muški i ženski manastiri: predstave o uredjenosti manastira.....	177
5.2. Manastiri i crkve: razlika u percepciji.....	178
5.3. Manastiri i monaštvo.....	182
5.4. Odabir manastira od strane poklonika.....	187
6. PERCEPCIJA HIJERARHIJE MANASTIRA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE KOD POKLONIKA.....	191
7. KONSTRUISANJE „IDENTITETA” MANASTIRA.....	215
7.1. Novi manastiri.....	219
7.2. Uloga suvenira u promociji manastira Srpske pravoslavne crkve.....	223
7.3. „Običaji” i „tradicija” manastirima Srpske pravoslavne crkve.....	226
8. MANASTIRI I (VERSKI) TURIZAM.....	232
ZAVRŠNA RAZMATRANJA.....	242
LITERATURA.....	249

1. UVOD

Kraj dvadesetog veka u Srbiji je, između ostalog, bio obeležen i jednim fenomenom koji je na izvestan način prošao nedovoljno zapaženo u srpskoj antropologiji. Reč je o organizovanim pokloničkim putovanjima, kojima se u Srbiji tek poslednjih godina poklanja nešto veća naučna pažnja. Ovaj fenomen, ili ova praksa, naravno, najviše se proučava u sklopu šireg istraživanja religioznosti u Srbiji, budući da je njeno osnovno manifestno obeležje religijsko. Međutim, kao što se to pokazalo i za mnoge druge pojave i procese u prošlosti, organizovana poklonička putovanja ne mogu biti sagledana iz jednog ugla budući da zahvataju više dimenzija društvenog života.

Razvoj ove prakse poklopio se sa periodom revitalizacije religije u Srbiji i krajem ideološke ere u kojoj je religija bila potisnuta iz javnog života. Revitalizaciju religije, povratak religije ili povratak religiji, povećanje broja deklariranih vernika u Srbiji, pratio je još jedan proces – (re)sakralizacija prostora. To je značilo da je naporima vernika, nadležnih episkopa i lokalne zajednice, u gotovo svim eparhijama Srpske pravoslavne crkve (SPC) došlo do podizanja novih ili obnove starih crkava i manastira, uređenja manastirskih konaka i porti, podizanje kapela kod manastirskih izvora i sređivanja monaških groblja. Do novih i obnovljenih hramova Srpske pravoslavne crkve organizovane su grupne posete vernika, koje su pored duhovnog značaja za poklonike, imale i ekonomski značaj za manastire u fazi obnove.

Pre no što je došlo do razvoja organizovanih pokloničkih putovanja kakva danas poznajemo i koja su poklonicima olakšala dolazak do velikog broja manastira SPC, ona su uglavnom vršena individualno ili porodično. Do hodočasničkog odredišta se stizalo na nekoliko načina. U bliže manastire se nekada putovalo peške; do onih udaljenijih se putovalo vozom ili autobusom do stanice najbliže manastiru odakle se put nastavljao peške do manastira; a, nešto ređe se dolazilo automobilom i auto-stopom. Iako se mogu naći svedočanstva da je bilo organizovanih hodočašća još tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka, ona su bila retka i sporadična, vezana za jedan manastir ili jednu oblast. U tom periodu organizovana hodočašća su više predstavljala pionirski pokušaj sveštenika da svojim parohijanima približe duhovni život u manastirima, nego što je bila institucionalizovana praksa koja se javila kao odgovor na potrebe vernika. O tim hodočašćima, međutim, ne postoji istraživanje niti pisane studije sa kojom bi bilo moguće uporediti savremena

istraživanja ili krenuti od nje, već se moramo osloniti na sećanja pojedinaca i posredne i retke pisane, sistematizovane podatke o hodočašću tokom dvadesetog veka.¹

Uzimajući u obzir očigledan i konstantan porast broja poklonika u manastire SPC poslednjih decenija jedno od glavnih pitanja za razmišljanje i istraživanje jeste zbog čega toliki broj vernika odlazi na hodočašće? Na koji način biraju hodočasnička odredišta i organizatora putovanja, odnosno kako se prepoznaju mesta na koja u tom smislu treba putovati? Ko i kako može da neka mesta označi kao *sveta*? Da li poklonici prvo odlučuju da krenu na pokloničko putovanje, da bi zatim konkretan manastir izabrali na osnovu aktuelne ponude organizatora putovanja, ili od samog početka imaju želju da posete samo jedan konkretan manastir, pa u skladu sa tom željom biraju organizatora? Šta poklonici očekuju da će naći, osetiti ili saznati na odredišnim tačkama svog putovanja? Da li to znači da nisu sva mesta na ovom svetu jednako pogodna za susret sa *svetim*? Sa kakvim predstavama poklonici tamo kreću, a sa kakvim se predstavama vraćaju? Odgovori na ova pitanja uključuju procese zamišljanja, očekivanja i saznavanja. Oni moraju poći od ideje koja postoji „u glavama” poklonika, što znači da bavljenje hodočašćem, između ostalog, zahteva bavljenje predstavama koje ljudi imaju o manastirima.

Manastiri SPC kao hodočasnička odredišta izabrani su iz dva razloga. Prvi se odnosi na njihovu zastupljenost u ponudi domaćih organizatora pokloničkih putovanja. Iako postoje organizatori koji vode poklonike do pokloničkih odredišta u Rusiji, Grčkoj, Bugarskoj, Gruziji, Rumuniji, Jermeniji i Svetoj zemlji, manastiri SPC koji se nalaze u Srbiji, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Mađarskoj, čine najznačajniji deo ukupne ponude. To je sasvim razumljivo: ona su jeftinija i stoga većini poklonika dostupnija od putovanja do Rusije ili Svete zemlje na primer, traju kratko i najčešće se organizuju tokom vikenda, pa ne zahtevaju posebnu organizaciju i slobodno vreme. U ponudi organizatora se mogu naći i neke crkve, međutim, najveći broj odredišta čine manastiri i zbog toga je njima posvećena veća pažnja nego crkvama. Drugi razlog zbog koga su manastiri kao poklonička odredišta izabrani za istraživanje jeste taj što je reč o objektima sa vrlo izraženim simboličkim sadržajem, koji često reprezentuju stvari koje ne moraju imati veze sa primarnom funkcijom manastira (omogućavanje monasima da vode život izdvojen od šireg društva).

U nastojanju da definišem motive poklonika za posetu manastirima bilo je važno razumeti na koji način poklonici vide i doživljavaju manastire, pa predmet ove doktorske

¹ Jedan od takvih primera jesu knjige „Tragovima hrišćanske duše i ljudskog srca” (Milovančević 1991) i „Duhovne reči” (Čeliković 2001) koje su objavljene nakon brojnih putovanja poklonika okupljenih oko crkva Svete Trojice iz Gornjeg Milanovca.

disertacije jesu njihove predstave o manastirima. Jedan od glavnih ciljeva istraživanja bio je definisanje ili sistematizacija osnovnih ili preovlađujućih predstava o manastirima SPC kod poklonika. Drugi cilj je bio da se utvrde faktori koji dovode do aktuelnog obrasca „zamišljanja” manastira. To znači da treba prepoznati, izdvojiti, definisati i sistematizovati relevantne faktore koji su uticali na formiranje skupa preovlađujućih predstava o manastirima koje danas nalazimo kod poklonika. I, na kraju, cilj je bio da se proveriti koliko predstave o manastirima utiču na različite obrasce ponašanja, odnosno na ritualnu praksu tokom pokloničkih putovanja.

Organizovana poklonička putovanja posmatram s jedne strane, kao *način kretanja, prenosa i širenja ideja o manastirima Srpske pravoslavne crkve*, a sa druge, kao *oblik prostornog ponašanja* koje ima za cilj da poveća šanse vernika da dođu u dodir sa sferom svetog. Ona su važna zbog toga što je putovanje do hodočasničkog odredišta ispunjeno određenim sadržajem – istorijskim podacima i pričama, promovisanjem određenog sistema vrednosti i mišljenja, zatim definisanjem prakse vezanom za odevanje i ponašanje, ali i interpretacijom onoga što su poklonici čuli, videli i doživeli.

Fokusirajući se na poklonička putovanja, želela sam da utvrdim na koji način su manastiri kao najčešća hodočasnička odredišta Srpske pravoslavne crkve predstavljeni na ovim putovanjima od strane organizatora i monaha/monahinja SPC, da otkrijem da li postoji usaglašenost diskursa u načinu na koji se govori o manastirima (od strane organizatora putovanja, predstavnika SPC i poklonika), a posebna pažnja posvećena je individualnim narativima i percepciji manastira kod poklonika. Sa druge strane, želela sam da proverim koliko način reprezentacije i priče o manastirima utiču na percepciju poklonika kao i na njihovo religijsko ponašanje. Istraživanje nužno dotiče i identitetska pitanja, imajući u vidu koliko su verski i etnički/nacionalni identitet vernika Srpske pravoslavne crkve isprepletani i koliko ih je ponekad teško razgraničiti.

Tokom istraživanja sam proveravala više hipoteza: 1) organizovana poklonička putovanja predstavljaju polje interakcije unutar koga različiti akteri vrše distribuciju narativa i predstava o manastirima; 2) organizovana poklonička putovanja omogućavaju Srpskoj pravoslavnoj crkvi da uspostavi „kontrolu“ nad diskursima o manastirima i da ujednači predstave, znanje i prakse u njima; 3) predstave o manastirima su proizvodi nastali iz međudejstva većeg broja faktora (istorijskih prilika, političkih faktora, interesa različitih institucija i pojedinaca, kao i individualnog iskustva); 4) predstave o manastirima su relativno nezavisne od predstava koje vernici imaju o pravoslavlju uopšte; 5) predstave o manastirima

SPC su mahom pozitivne, budući da manastiri predstavljaju gotovo jedinu institucionalnu ali i kulturnu vezu sa prethodnim fazama razvoja srpske države i srpske nacije.

Doktorska disertacija se zasniva na etnografskim istraživanjima vršenim u periodu između 2013. i 2019. godine. Istraživanje je podrazumevalo učešće u grupnim pokloničnim putovanjima u oko pedeset manastira Srpske pravoslavne crkve koji se nalaze na prostoru centralne, istočne i jugoistočne Srbije, Kosova i Metohije, Crne Gore i Hrvatske. Tokom istraživanja prikupljeni su podaci o reprezentaciji i percepciji manastira za vreme pokloničkog putovanja. Za svako putovanje beleženi su manastiri koji su posećeni, način na koji su prezentovani u toku puta kao i ono što su sami poklonici govorili o manastirima pre, za vreme i nakon posete manastiru. Na taj način bilo je moguće uočiti razliku u interpretaciji manastira od strane različitih aktera. Manastiri Srpske pravoslavne crkve koje sam obišla birani su prvenstveno na osnovu stepena posećenosti (što se obično podudaralo sa tim koliko se često mogu naći u ponudi organizatora). Do podataka sam dolazila upotrebom metoda opservacije sa participacijom i polustrukturiranog intervjua, ali i zahvaljujući neformalnoj konverzaciji koju sam vodila sa svojim saputnicima.

Doktorska disertacija sastoji se od osam poglavlja u kojima se problematizuje praksa pokloničkih putovanja u manastire Srpske pravoslavne crkve u savremenom periodu i to tako da je sa jedne strane vršeno istraživanje reprezentacije manastira tokom putovanja, a sa druge istraživanje percepcije manastira kod poklonika. Kroz poglavlja ove disertacije želela da pokažem kako poklonici – različiti u pogledu pola, obrazovanja, zanimanja, materijalnog statusa, ali iz iste kulturne sredine – predstavljaju, narativizuju i konstruišu svoj boravak u manastirima i same manastire, bez obzira na motiv odlaska na pokloničko putovanje.

U prvom, uvodnom poglavlju, definisani su predmet i cilj istraživanja. Ovo poglavlje sadrži podpoglavlja u kome je napravljen istorijski osvrt na praksu pravoslavnih hodočašća u Srbiji kroz vekove koji će nam pomoći da hodočašće posmatramo u dijahronijskoj perspektivi i da mnoge predstave o manastirima kontekstualizujemo. Ovaj deo disertacije je značajan i kao osnova za razumevanje prakse hodočašća u savremenom periodu, i za poređenje ove prakse pre i nakon razvoja prakse organizovanih hodočašća tokom osamdesetih godina dvadesetog veka. U uvodnom delu su izloženi i javni diskursi o manastirima, kako bi se videlo na koji način se danas piše ili govori o manastirima SPC u javnom prostoru u Srbiji.

U drugom poglavlju predstavljen je teorijsko-metodološki okvir rada u kome su definisani osnovni pojmovi kojima se bavim u disertaciji, zatim najvažnije antropološke teorije pomoću kojih definišem kontekst istraživanja, tj. poklonička putovanja, ukazujući pri tom na specifičnosti pravoslavnih hodočašća koja u radu istražujem. Pored toga, u ovom poglavlju je detaljno opisan metodološki postupak prikupljanja i analize prikupljenog materijala.

U trećem poglavlju pod nazivom „Društveno-politički kontekst razvoja organizovanih pokloničkih putovanja u Srbiji” definisani su najvažniji društveni, politički i ekonomski procesi i promene koje su dovele do razvoja prakse organizovanih hodočašća kakva danas poznajemo. Predstavljanje ovih promena neophodno je za razumevanje konteksta u kome krajem dvadesetog veka dolazi do otvorenijeg ispoljavanja religioznosti pripadnika Srpske pravoslavne crkve i do instrumentalizacije prakse hodočašća od strane različitih organizatora.

Sa četvrtim poglavljem pod nazivom „Poklonička putovanja u manastire Srpske pravoslavne crkve” započinje prezentacija i interpretacija etnografske građe koja je prikupljena tokom istraživanja. Prvi deo ovog poglavlja bavi se *reprezentacijom* manastira tokom pokloničkih putovanja. Zbog toga je u ovom delu detaljno opisano ko su organizatori pokloničkih putovanja, na koji način se organizuju poklonička putovanja, šta je cilj ovih putovanja, koji narativi se koriste za opis manastira, a takođe je stavljen naglasak na razliku korišćenih narativa između aktera koji učestvuju u ovom procesu (vodiča, monaštva i poklonika). U ovom delu poglavlja napravljena je tipologija poklonika, kako bi se pokazalo da nije reč o homogenoj grupi vernika, već se na osnovu više kriterijuma može napraviti podela među njima. Pažnja je posvećena ulozi koju poklonička putovanja imaju u prenošenju hrišćanskih poruka, širenju verskog znanja i razmeni religijskog iskustva. Takođe, značajna pažnja je usmerena na sporedne ili nereligijske funkcije koje poklonička putovanja imaju u širem društvenom kontekstu, a ne samo za poklonike Srpske pravoslavne crkve.

U narednom, petom poglavlju pod naslovom „Predstave poklonika o manastirima Srpske pravoslavne crkve” bavim se *percepcijom* manastira od strane poklonika. Ovo poglavlje je nastalo analizom odgovora ispitanika na pitanja iz intervjua i u njemu su izložene predstave koje poklonici imaju o manastirima Srpske pravoslavne crkve. Ovde pokazujem na koji način i u kojoj meri poklonici primaju poruke koje im „šalju” vodiči i monaštvo, a koje u značajnoj meri utiču na način na koji poklonici percipiraju određene manastire, na razlike u nivou značaja koji se pripisuje manastirima i posledično, na razliku u posećenosti manastira. U poglavlju je izneto šest različitih predstava o manastirima koje dominiraju kod poklonika, mada kod njih može biti prisutna i kombinacija više predstava. Ovo poglavlje se, kao i

prethodno, sastoji od više celina (podpoglavlja) u okviru kojih sam, pored predstava, želela da odredim na koji način se percipira razlika između manastira i crkava; da prikažem paradoks koji postoji u percepciji manastira i monaštva koji u nekim slučajevima mogu biti percipirani kao nerazdvojni delovi celine, a u nekim slučajevima potpuno nezavisno jedno od drugog; i, na kraju, analiziram uticaj predstava o manastirima na odabir pokloničke destinacija.

Šesto poglavlje, već u naslovu „Percepcija hijerarhije manastira Srpske pravoslavne crkve” otkriva glavno pitanje kojim se bavim u ovom delu disertacije. Poglavlje se tematski nadovezuje na prethodno, s tim što ovde problematizujem uticaj predstava na konceptualizaciju manastira kao „manjih” i „većih svetinja”. Ova razlika proizlazi iz činjenice da različiti parametri definišu „svetost” manastira, te je u ovom poglavlju bilo neophodno da se oni prepoznaju, izdvoje i definišu.

Sedmo poglavlje, pod nazivom „Konstruisanje 'identiteta' manastira”, posvećeno je pitanju kreiranja specifičnih „karakteristika” manastira po kojima je prepoznatljiv. Ovo pitanje se nametnulo tokom istraživanja usled činjenice da poklonici određene manastire percipiraju na isti ili sličan način i svrstavaju ih u određene „kategorije”. Pored toga, delovi poglavlja su posvećeni podizanju novih manastira i odnosu poklonika prema toj praksi, zatim ulozi i značaju suvenira koji se kupuju tokom pokloničkih putovanja i na kraju, razlikama u praksi koju poklonici izvode tokom boravka u različitim manastirima.

U poslednjem, osmom poglavlju, čiji je naslov „Manastiri i (verski) turizam” problematizovala sam pitanje odnosa *pokloničkih putovanja* i (*verskog*) *turizma* u Srbiji. Ovo poglavlje ima zaseban teorijski okvir i nastalo je sa ciljem da se ispita mogućnost jasnog razgraničenja dva savremena fenomena, kao i da se da doprinos razumevanju vrlo propusnih granica između njih.

Na kraju, u završnim razmatranjima sumirani su rezultati i zaključci iz prethodnih poglavlja, sa posebnim osvrtom na procenu realnog uticaja koji poklonička putovanja imaju u oblikovanju predstava o manastirima Srpske pravoslavne crkve.

1.1. Praksa hodočašća u Srbiji: istorijska perspektiva

Praksa hodočašća kroz istoriju, iako nije direktno povezana sa temom doktorske disertacije, važna je za razumevanje interpretacije ove prakse u savremenom periodu. Predstavnici Srpske pravoslavne crkve kao i organizatori pokloničkih putovanja danas često pominju hodočašća kao „tradicija koja je u duhu našeg naroda” i kao „kontinuitet” sa praksom srednjovekovnih hodočašća. Iz tog razloga će ovde biti iznete najvažnije karakteristike hodočašća u srpskim zemljama od kasnog srednjeg veka do savremenog perioda, čime želim da pokažem da je ova praksa od svog nastanka bila determinisana, osim ličnim motivima, i drugim faktorima koji su određivali ko putuje, na koji način i do kojih odredišta. Iako unutrašnji razlozi današnjih poklonika mogu biti isti kao nekada, način na koji se ova praksa danas organizuje i lakoća sa kojom se danas odlazi na ova putovanja teško da je bila zamisliva čak i pre pola veka.

Srednji vek. Početak pokloničke prakse kod Srba vezuje se za Savu Nemanjića koji je svojim putovanjima u Svetu zemlju, približio Srbima hodočasnička odredišta srednjeg veka. Ubrzo nakon njega i drugi predstavnici vlastele počeli su da odlaze na poklonjenje nekom svetom mestu (Stojanović Nikac 2007). Značaj koji je pridavan pokloništvu može se videti iz činjenice da su oni koji nisu bili u mogućnosti da putuju slali darove ili novac po drugim hodočasnicima (v. Puzović 2012). Srbi su u Palestini imali i svoje manastire u kojima su boravili za vreme hodočašća (isto). Srednji vek je bio doba kada su osim vladara putovali predstavnici crkve, trgovci, zanatlije i umetnici. Mnoge manastire su posećivali vladari tokom obilaska države. Oni su u manastire dolazili za vreme velikih verskih praznika, a vladarske posete su se naročito očekivale u njihovim zadužbinama i manastirima u kojima su počivale mošti “svetorodnih predaka” (Popović, Timotijević i Ristović 2011, 35). U manastirima su za ktitora, vladara, visoku svetovnu i crkvenu vlastelu postojali određeni prostori namenjeni njihovom boravku u manastiru (isto, 36). Odlazak na hodočašće, kako svetim mestima na prostoru tadašnje Srbije, tako i onima u drugim zemljama, bio je jedan od glavnih pokretača ljudi tokom srednjeg veka. Srbi su putovali pešice, na konju, zapregom i brodom (Marjanović-Dušanić i Popović 2004, 16). Putnici iz srpskih zemalja srednjeg veka putovali su do svetih mesta, ne uvek iz verskih razloga. Nebojša Porčić navodi primer da su „u drugoj polovini 13. veka pismonoše kralja Dragutina i njegove majke Jelene često prevaljivale put od Srbije do pustih predela Palestine, noseći pitanja svojih gospodara za tamošnje monahe-isposnike koji su važili za mudre ljude, sposobne da savetima ukažu vernicima na put

spasenja” (Porčić 2004, 185). Sveti Sava je u dva navrata proputovao Palestinu i Egipat, uspostavljajući veze između srpske crkve i „tamošnjih rasadnika pravoslavne vere” (isto). Njegova putovanja su pored unutrašnjeg, verskog karaktera, bila organizovana i radi povezivanja samostalne srpske crkve sa tamošnjim uglednim pravoslavnim središtima, kao i pribavljanja relikvija koje će biti prenete u Srbiju (Porčić 2004, 192).²

Hodočašća su, ne samo u srpskim zemljama, već u celoj Evropi predstavljala najrasprostranjeniji vid (privatnog) putovanja. Ona su preduzimana iz „želje vernika da odlaskom na mesta koja su smatrana naročito svetim dožive duhovno pročišćenje i pronađu spas od muka koje su ih zadesile na ovom ili koje bi ih mogle zadesiti na onom svetu” (Porčić 2004, 191). Cilj je bio da vernici vide istorijska mesta povezana sa svojom religijom ili da se bliže upoznaju sa mestima koja je posetio Isus, koja su povezana sa njegovim životom i biblijskim događajima ili pak sa životom drugih velikih hrišćanskih svetitelja i podvižnika.³ Međutim, ova putovanja nisu bila dostupna svim slojevima društva. Iz hodočasničkih putopisa, od Eterijinog hodočašća (Eterija 4. vek) i kasnijih, napisanih od srednjeg do početka dvadesetog veka, mogu se nazreti teškoće sa kojima su se poklonici sretali. Bile su to pljačke i napadi razbojnika/gusara, loši vremenski uslovi i nepogode (što je bilo naročito važno za one koji su išli brodom), kao i bolesti koje su sustizale poklonike u toku puta.⁴ Odlazak na hodočašće do udaljenijih svetilišta, poput onih u Svetoj zemlji i Svetoj gori, iziskivao je značajna finansijska sredstva.⁵ Oni vernici koji nisu mogli da posete Jerusalim ili Palestinu odlazili su na druga odredišta. To su najčešće bili grobovi svetih vladara i svetitelja, kao i manastiri i isposnice u kojima su se mogli naći podvižnici i poštovani monasi koji su još za života smatrani svetim ljudima (Porčić 2004, 192).

² Sa pokloničkog putovanja u Jerusalim 1234/5. godine Sveti Sava je pisao igumanu manastira Studenica Spiridonu: „(...) I ako mi Bog da i malu moć, ići ću u Aleksandriju k patrijarhu, da se poklonim svetome Marku. I otuda ću u Sinajsku Goru, i kada se vratim, ako budem u životu i Bog dade, do proleća ću biti kod Vas” (Jovanović 2007, 44).

³ Nakon što je došlo do raskola hrišćanstva na Istočno i Zapadno, mnoga hodočasnička odredišta, prvenstveno ona u Rimu u kome su se nalazili rani hrišćanski mučenici, ostala su nedostupna istočnim hrišćanima. To je uticalo na pravoslavne vernike da se još više okrenu svetilištima na istoku, prvenstveno u Carigradu. Međutim, dolazak krstaša u Carigrad rezultirao je time da su mnoge relikvije uzete i poslate u Zapadnu Evropu, dok je pravoslavnim hrišćanima često uskraćivan pristup Svetoj zemlji. Kada su Osmanlije zauzele Konstantinopolj 1453. godine, menjajući ime u Istanbul glavne crkve su pretvorili u džamije, pa je centar istočnog pravoslavlja prebačen u Grčku, na Balkan, Rusiju i jugoistočnu Evropu, gde uglavnom ostaje do danas (Davidson and Gitlitz 2002, 153–154).

⁴ Došavši prvi put u Jerusalim, Sveti Sava je „zaboravio trudove i dosade i skrbi i pečali koji su se dogodile na putu” (Porčić 2004, 216–217).

⁵ Poklonici su sa sobom nosili veliki novac koji im je bio neophodan za dugotrajna putovanja, za darivanje hramova u Svetoj zemlji i za kupovinu poklona za porodicu. Osim svog novca, poklonici su nosili novac onih koji nisu bili u mogućnosti da putuju. Zbog toga su često bili meta pljačkaša ili gusara ako su putovali brodom (Jovanović 2007, 8).

Poklonička odredišta u pravoslavnoj tradiciji obično su (bila) povezana sa životom nekog svetitelja ili su to mesta gde se nalazila neka ikona za koju se verovalo da je čudotvorna. Takođe, „sveti ljudi”, uglavnom monasi, privlačili su hodočasnike tokom svog života. Takvih monaha je bilo mnogo širom pravoslavnog sveta i uglavnom su poznati kao *starci*.⁶ Oni su bili savetnici i harizmatični duhovni vodiči, a ponekad su uživali ogroman politički, kao i religijski uticaj. Nakon njihove smrti manastiri u kojima su boravili nastavili su da budu hodočasnička odredišta. Istorijski izvori pokazuju da su monasi kod običnih ljudi izazivali pomešana osećanja „divljenja, strahopoštovanja i osećanje sopstvene ništavnosti” (Radić 2018, 21).

U periodu srednjeg veka žene su, naročito iz nižih slojeva, retko hodočastile u odnosu na muškarace. To se posredno saznaje iz podataka o isceljenim hodočasticima među kojima je daleko više muškaraca (Porčić 2004, 192). Retka putovanja žena bila su posledica njihovog socijalnog statusa, kao i vezanosti za kuću, decu i porodicu (Popović, Timotijević i Ristović 2011, 123). Poklonička putovanja trajala su po više meseci, a bilo je i hodočašća koja su trajala više od godinu dana kako bi poklonik mogao da obiđe sva sveta mesta na nekom prostoru. Dužina putovanja je bila blisko povezana sa načinom putovanja. Najdostupnija su bila putovanja pešačenjem, koja su ujedno bila najsporija i nisu omogućavala nošenje velikog tereta. Ovaj vid su birali najsiromašniji slojevi stanovništva, dok su ostali putovali na mazgi, magarcu ili konju (Porčić 2004, 196).

Praksa hodočašća je vrlo rano postala predmet debata. Ona je od strane Grigorija Niskog odbačena kao teološki nepotrebna praksa još u četvrtom veku.⁷ Kasnije, u vreme Reformacije kritičari su ovu praksu opisivali na različite načine – kao sujeverje, rasipništvo, zatim da je „eksploatatorska zato što podstiče premeštanje, uništavanje i redistribuciju svetišta, relikvija i predstava” (Maddrell et al. 2015, 2). Slično mišljenje postojalo je i unutar onih denominacija koje su hodočašće shvatale kao duhovnu praksu, zato što su crkveni autoriteti često sumnjali da u pozadini hodočašća stoji verovanje u čuda i isceljenja (isto).⁸

⁶ Institucija *starca* je vrlo raširena u tradiciji (pravoslavnog) monaštva. Ova institucija je još od srednjeg veka privlačila vernike koji su želeli da se sretnu sa nekim starcem, da razgovaraju sa njim ili da mu se ispovede. Pojam *starac* odnosi se ne toliko na godine, koliko na duhovnu zrelost monaha, na sposobnost duhovnog razlučivanja što je jedna od važnijih osobina iz koje proističe njegov duhovni autoritet i dolazi kao „rezultat asketskog napretka, iskušenja i molitve” (Klimova 2011, 311).

⁷ Tome u prilog govore njegove reči: „Gospod nije zapovedio put u Jerusalim kao neko dobro delo...Promena mjesta nam ne približava Boga. Gde god da se nalaziš, Gospod će doći k tebi, ako je stan duše tvoje takav da bi se mogao u njega useliti i u njemu obitavati...” Citat je preuzet iz teksta “Jesu li korisna poklonička putovanja” sa sajta manastira Lepavina <http://www.manastir-lepavina.org/vijest.php?id=472> (pristupljeno 30. aprila 2020.).

⁸ Tradicija pravoslavnih hodočašća bila je pod uticajem ikonoklasta. Godine 725. vizantijski car Leo III, kao izraz kritike sujevernog odnosa i preteranog posvećivanje pažnje kipovima i slikama svetih figura, osudio je poštovanje „slika”, odnosno ikona. Spaljene su statue, slike su izbrisane, a reprezentativna verska umetnost je

U Srbiji je odlazak na poklonjenje svetim relikvijama i kult svetitelja počeo da se širi u kasnom srednjem veku.⁹ U tom periodu najviše su se širili kultovi vladara iz loze Nemanjića – Svetog Save, Svetog Simeona, Stefana Dečanskog, kasnije kneza Lazara, despota Stefana, zatim sinaita (Grigorije, Zosim, Sisoje, Romilo Ravanički, Roman, Martirije i drugi čija imena nisu ostala upamćena niti sačuvana), kao i kultovi brojnih monaha i podvižnika kao što su bili Prohor Pčinjski, Petar Koriški, Joanikije Devički, kasnije Vasilije Ostroški, i drugi. Još od vremena *upokojenja* Vasilija Ostroškog veliki broj vernika je dolazio da se pomoli i pokloni moštima ovog svetitelja, a veliki broj pobožnih ljudi privlačile su čudotvorne ikone poput Bogorodice Trojeručice, Bogorodice Mlekopitateljice, Bogorodice Pečke, Bogorodice Čajničke, Bogorodice Lepavinske, Bogorodice Moračke, Bogorodice Savinske i drugih (Krstajić 2011, 40–41). Veliki broj poklonika posećivao je manastire zbog verovanja u isceliteljske moći relikvija. Radivoj Radić navodi da tamo gde se „srednjovekovna medicina pokazala nemoćnom razmahivali su se nadržilekarstvo ili rašireno verovanje u čudotvornu moć hrišćanskih svetitelja i njihovih moštiju” (Radić 2004, 410).¹⁰

Novi vek. U vreme obnove Pečke patrijaršije 1557. godine dolazi do uspona manastirskog i verskog života. Sveštenici i monasi aktivno su uticali na verski život, a pravoslavna vera je bila „održavana poukama iznošenim u prazničnim propovedima, isticanjem kultova svetitelja, čudotvornih ikona i podsticanjem pokloničkih putovanja” (Makuljević 2005, 82). Pored manastira u neposrednoj blizini odlazilo se na hadžiluke u Svetu zemlju i Svetu goru i ta se praksa nije bitnije primenila u odnosu na srednji vek o čemu

otišla u „podzemlje” (na nekim mestima i doslovno, kao u centralnoj Turskoj, gde su se monaške zajednice sakrile u pećinama i tunelima). Putovanja koja su se organizovala zbog posete svetiteljima i hramovima bila su obeshrabrivana. Mnogim manastirima su oduzete i uništene njihove relikvije, a vernici su često mučeni, nekad i ubijani. Zabrana je ukinuta na sedmom ekumenskom savetu 787. godine i zatim je ponovo uspostavljena istim intenzitetom kao i pre ukidanja. Pismo patrijarha Aleksandrije, Antiohije i Jerusalima upućeno caru Teofilu 836. godine je vratilo legitimnost poštovanju ikona. Sve do islamizacije Turaka 1453. godine, Konstantinopolj je bio glavni grad Vizantijskog carstva i centar pravoslavnog sveta. Od kraja kontroverze ikonoklasta, ikone su vidljivo prikazane u većini pravoslavnih crkava, često na ikonostasu, kamenu ili drvenom paravanu koji razdvaja zajednicu od oltara (Davidson and Gitlitz 2002, 153–154).

⁹ Više o razvoju kultova svetitelja i vladara videti u: Detelić 2001; 2002; Marjanović-Dušanić 2007; Popović 2006; 2018; i dr. Kultovima svetitelja bavili su se i domaći etnolozi. Milenko S. Filipović se bavio kultom Stefana Dečanskog (1937) i kultom Svetog Save (1939), dok se Tatomir Vukanović takođe bavio kultom Stefana Dečanskog (1937).

¹⁰ Bolest je smatrana Božjom kaznom, a u narodnom verovanju je mogla imati i druge natprirodne uzroke. Ukorenjeno shvatanje da je u slučaju bolesti bilo najbolje obratiti se svešteniku i njegovim molitvama, a potom bajalicama i drugim čudotvornim sredstvima bilo je široko rasprostranjeno, ne samo tokom ranog već i tokom poznog novog veka. Verovanje u isceliteljsku moć molitvi, relikvija i čudotvornih ikona i dalje je bilo veliko. Iz tog razloga su monasi koji su prikupljali milostinju noseći sa sobom čestice moštiju i druge relikvije, rado primani u domove i bogato darivani. Na posebnoj ceni bile su eulogije iz Svete zemlje, krstići, kondirčići sa jordanskom vodom, raznobojne jerusalimske sveće i sapuni, što se još u srednjem veku pretvorilo u trgovinu. Verovalo se u njihovu čudotvornost, te su rado kupovani i korišćeni u slučaju bolesti. Ovakva shvatanja ostala su ukorenjena sve do poznog devetnaestog veka (Popović, Timotijević i Ristović 2011, 235).

svedoče brojni podaci sačuvani u srpskoj pokloničkoj prozi sedamnaestog i osamnaestog veka.¹¹ Hodočašća su naročito veliki značaj imala za monahe koji su bili česti putnici (Radosavljević 2005, 389–340). Obilazili su se manastiri na čitavom balkanskom prostoru, a iz manastira su donošene ikone koje su krasile domove poklonika. Poklonička putovanja bila su povezana i sa priložničkom praksom (Makuljević 2005, 87). Popisi priložnika s početka osamnaestog veka pokazuju da su mnogi pripadnici esnafa imali titulu hadžija, što pokazuje da su na poklonjenje i u novom veku odlazili uglavnom slojevi imućnijeg materijalnog stanja (Makuljević 2005, 78). Cilj *prilaganja* pravoslavnim hramovima bio je uvođenje ličnosti u okvire liturgijske memorije i njihovog stalnog pominjanja pri pojedinim bogoslužbenim činovima (Makuljević 2005, 87). U prikupljanju priloga veoma važnu ulogu imale su relikvije. Mošti svetitelja i čudotvorne ikone prema shvatanju crkve i vernika imale su „moć u lečenju pojedinih bolesti”. Monasi su nosili relikvije kao potvrdu svetosti i značaja manastira iz koga dolaze (Makuljević 2005, 88).¹² Verovanja u čudotvorna isceljenja, što je mnogim vernicima bio jedan od osnovnih razloga za odlazak u manastire, crkva je podsticala i u Osmanskom carstvu i u Habzburškoj monarhiji (Popović, Timotijević i Ristović 2011, 235). Tokom sedamnaestog i osamnaestog veka veliki kulturni centri bili su manastiri na Fruškoj gori, ali je postojalo i više regionalnih kulturnih centara. Jedan od njih je bio manastir Uspenja Bogorodice u Srpskom Kovinu u kome se nalazila čudotvorna Bogorodičina ikona (Timotijević 2005, 862). Kod vernika Srpske pravoslavne crkve na prostoru Habzburške monarhije poklonička putovanja su predstavljala poseban vid privatne pobožnosti koja je u velikoj meri zadržala nekadašnje karakteristike. Jedan broj poklonika ih je doživljavao „kao pokajanje, ponovno rođenje i oslobađanje od materijalnog, ali i kao priliku da se istakne socijalni status, da se putuje i da se trguje” (Timotijević 2006, 54). Hodočašća su se delila na *velika* i *mala*. Miroslav Timotijević zapaža da parohije i manastiri Karlovačke mitropolije nisu organizovali kolektivna poklonička putovanja vernika, kao što je u to vreme radila

¹¹ U srpskoj književnosti negovana je tradicija pisanog prenošenja iskustava sa pokloničkih putovanja. Više videti u knjizi „Sveta zemlja u srpskoj književnosti od XIII do XVIII veka” (Jovanović 2007).

¹² Postojao je još jedan način na koji su Srbi pomagali manastire, a to je davanje milostinje koju su takođe prikupljali monasi. Vernici su pomagali i manastire za koje prethodno nisu čuli (Radosavljević 2005, 385). O pomaganju manastira piše i Milenko S. Filipović (1937, 12): *Dečanski kaluđeri su stalno krstarili po današnjoj Južnoj Srbiji i susednim oblastima. Jeromonah Gedeon Josif Jurišić, koji je proveo neko vreme u Dečanim, piše kako Srbi koji žive po gradovima i nahijama Stare Srbije: novopazarskoj, skopskoj, kosovskoj, prištinskoj, vučitrnskoj, leskovačkoj, niškoj rado pomažu sveta mesta. Kaluđeri dečanski idu svake godine po tim nahijama. Po selima gde nema škola uče decu kako da se krste i Očenaš, utvrđuju narod u veri, poučavaju mlade sveštenike u bogoslužju i krepe narod da ne očajava. U isto vreme prose priloge za manastir.*

Katolička crkva u Habzburškoj monarhiji.¹³ Vernici su odlazili na poklonička putovanja samostalno ili u malim grupama koje su činili članovi porodice, rodbina ili prijatelji. Tako su izgledali odlasci na tzv. *mala hodočašća*, a izuzetak su predstavljala praznična okupljanja vernika kada se kod manastira okupljao veliki broj ljudi. Iako su bila masovnija, to nisu bila organizovana hodočašća. Na prostoru Habzburške monarhije najpoznatija mala hodočašća odvijala su se ka manastirima na Fruškoj gori u kojima su se nalazile mošti svetog cara Uroša, svetog kneza Lazara, svetih despota Brankovića, svetog Teodora Tirona i drugih.¹⁴ Pored Fruške gore (manastira Vrdnika, Vojlovice, Kovilja, Krušedola, manastira Jazak, Fenek i Šišatovca) bilo je više regionalnih kulturnih središta poput Bezdina, Orahovice, Gomirja, Bođana. Najznačajniji među njima bio je manastir Bezdin u kome se nalazila čudotvorna ikona Majke Božje koja je bila najpoštovanija ikona Karlovačke mitropolije. Pošto se verovalo da „leči od duševnih bolesti”, mnoge porodice su odlazile na poklonjenje tamo, čak i iz vrlo udaljenih krajeva (Timotijević 2006, 55). Sa druge strane, postojala su tzv. *velika hodočašća* koja su bila duža i opasnija, pa se do njih išlo organizovano.¹⁵ To su, pre svega, hodočašća u Svetu zemlju koja su mogli da priušte samo najbogatiji ili najpobožniji, kao i hodočašća na Svetu goru, prvenstveno u manastir Hilandar. Pre odlaska na veliko hodočašće hodočasnik “oprašta svima na koje je bio ljut, miri se sa zavađenima, vraća dugove i sređuje sve nerešene odnose u porodici i široj zajednici. Nakon toga poklonik je vadio putne isprave koje nije bilo lako dobiti jer vlasti nisu blagonaklono gledale na hodočašća izvan Monarhije zbog iznošenja novca iz države” (Timotijević 2006, 56).¹⁶ Timotijević navodi nekoliko najčešćih razloga za odlazak na poklonjenje – privatna pobožnost, verovanje u čuda, zaveti i epitimija, praksa koju su duhovnici nalagali za okajanje grehova (Timotijević 2006, 56).

Tokom devetnaestog veka, kako zapaža Nenad Makuljević, na poklonička putovanja su još uvek odlazili imućniji slojevi – zanatlije, trgovci, sveštenici i monasi, koji su mogli da

¹³ Ima podataka da su organizovana (grupna) poklonička putovanja u manastire SPC nekada bila zabranjivana od strane turske vlasti. Jedan od pisanih tragova ove zabrane vezan je za manastir Visoki Dečani (više u: Puzović 2012, 103).

¹⁴ Manastiri su očekivali dolazak poklonika i svaki je imao monaha koji je bio zadužen za doček gostiju i da im ponudi smeštaj i hranu. Postojala je i praksa da na doksatu poklonici razgovoraju sa monasima (Timotijević 2006, 55).

¹⁵ Tu nije bilo reči o formalnoj organizaciji, tako da ona u „verskom pogledu nije obavezivala nijednog člana grupe”, a pojedinac je mogao da se odvaja od grupe po vlastitoj potrebi (Timotijević 2006, 54).

¹⁶ Od 16. veka pojavljuju se dnevници sa pokloničkih putovanja. Patrijarh Arsenije III Čarnojević i Lavrentije Hilandarac pišu o svetim mestima fokusirajući se na standardizovane proskinitarione 16. i 17. veka, dok se u putopisu Jeroteja Račanina pojavljuju lična zapažanja (v. Timotijević 2006, 350). Kasnije, tokom 19. veka, mitropolit Sava Kosanović i mitropolit Mihajlo, kao najistaknutiji srpski poklonici tog vremena, po povratku su objavili više knjiga sa hodočasničkih putovanja (Makuljević 2006a). Jedno od opisanih pokloničkih putovanja u Svetu zemlju je i putovanje popa Hadži Mileta A. Popadića (v. Popadić 1892).

finansiraju putovanje, a takođe su odlazile i žene (Makuljević 2006a, 812). Broj pokloničkih odredišta u Srbiji bio je veliki i svaki manastir ili hram koji je posedovao neku relikviju mogao je da bude jedan od njih. Veliki broj manastira i pravoslavnih hramova, širom teritorije na kojoj je živeo srpski narod, čuvao je relikvije koje su privlačile poklonike. Hodočasnici su se kretali ka manastiru Studenica gde su se nalazile mošti Svetog Stefana Prvovenčanog, manastiru Dečani sa moštima Stefana Dečanskog, Pečkoj patrijaršiji i čudotvornoj ikoni Bogorodice Pečke, zatim ikoni Bogorodice Čajničke u Čajniču, kao i manastiru Devič u kome su se nalazile mošti Joanikija Devičkog (Makuljević 2006a, 810). Pravoslavni Srbi odlazili su u Hilandar, kao i druge manastire. Svi srpski vladari kojima se pružila prilika i kojima su to istorijske prilike dozvoljavale, rado su odlazili da se poklone hrišćanskim svetinjama i da se sete „stare slave” (Makuljević 2006a).

Do devetnaestog veka, poklonička putovanja kod Srba imala su već dugu tradiciju. Prota Stevan Dimitrijević opisuje je sledećim rečima:

Pokloništvo je od pamtiveka bilo jedno od najvidnijih i najuticajnijih dela pokajanja i za pojedince i za čitave verske zajednice. Na tim svetim putevima, oslobođen od svakodnevnih briga i sujeta, udaljen od predmeta i poslova, koji rasejavaju, čovek se sav udubljuje u dušu svoju, u mislima potpunije i nesmetano potresa dela svoja, iskrenije se usamljen ispoveda i kaje, neuznemiravan od svakidašnje okoline i poslova sav se sasređuje na molitvu Bogu. Telo, utruđeno u putu, obuzdano skromnijom hranom i lišenjem naviknutih ugodnosti, oslobodi duh, osveži ga, obnovi i preporodi, te se sasvim drugi i novi u dobrom smislu čovek vraća kući i redovnim poslovima svojim (navedeno prema Ženarju 2015, 200).

Tokom vekova se u svesti poklonika, kako primećuje Makuljević, razvila i hijerarhija pokloničkih putovanja. Najznačajnija putovanja su se odnosila na Svetu zemlju, a onaj koji nije pohodio Svetu goru „kao gradinu Presvete Bogorodice...i svetim se Monastirima poklonio, ne smatraju kao savršenog adžiju” (prema Makuljević 2006a, 811). Na prostoru Kosova i Metohije, manastiri Pečka patrijaršija, Visoki Dečani i Gračanica bili su važni poklonički centri u devetnaestom veku. Slično kao u prethodnim vekovima, poklonička putovanja nisu imala samo verski već i širi kulturni značaj:

(...) hodočasnički putevi i molitvene stanice predstavljale su središte kulturnih aktivnosti i mesta susreta i transfera najrazličitijih znanja između pripadnika pokloničke populacije. Kod Srba istorijat pokloničkih putovanja može se kontinuirano pratiti od vremena Save Nemanjića i razvija se i pod osmanskom vlašću kao i u Habzburškoj monarhiji. Iako je u 19. veku praksa pokloničkih putovanja bila viševjekovna, ona nije predstavljala staru okoštalu formu već autentično lično iskustvo u privatnoj pobožnosti. O pokloništvu, kao živom i aktuelnoj praksi ovog doba, svedoči i veliki broj pravoslavnih poklonika, ali i razvijena

kultura hodočašća u katoličkom i islamskom svetu. Značaj pokloničkih putovanja pokazuje međunarodni i međukonfesionalni, pravoslavno-katolički sukob oko svetih mesta u Svetoj zemlji, koji se odvijao od sredine 19. veka (Makuljević 2006a, 808).

Promena u masovnosti pokloničkih putovanja postala je vidljivija u vreme Bogomoljačkog pokreta, kada je veliki broj vernika počeo da obilazi lokalne, ali i one udaljenije manastire. Članovi ovog pokreta redovno su se okupljali na saborima u manastirima. U knjizi „Divan: nauka o čudesima” episkop Nikolaj Velimirović (2000), opisao je okupljanja članova Bogomoljačkog pokreta u nekim manastirima SPC. On u knjizi citira mnoge članove pokreta, iz kojih se može videti na koji način su manastiri bili predstavljeni okupljenim vernicima i koliki značaj lične priče i svedočanstva okupljenih o čudesima imaju u percepciji manastira:

Petar Kozlić iz Šašinaca: (...) i ti sabori bivaju iz godine u godinu sve veći i veličanstveniji. (...) I to je čudo za narod, ranije neviđeno. (...) I kako saznajem svuda su manastiri prave žiže našeg pokreta. Oni su kroz to dobili novi smisao i zadatak. I ostali su veoma mili narodu. (...) Zato braćo treba da poštujemo naše svete manastire i da se što češće u njima sastajemo. Kroz manastire srpski narod je utvrđen i održan u veri pravoslavnoj. A Hilendar je početno i neugasivo žarište duhovne prosvete za Srbe (Velimirović 2000, 17).

o.Jovan Rapajić: Sama duša narodna teži ka manastirima. Ma gde da objavimo naše sabore izvan manastira, oni su slabo posećeni ili prođu bez velikog zamaha i nadahnuća. Kao da nas duše naših svetih predaka, osnivača manastira, privlače ka ovim svetilištima. Setite se samo naših sjajnih sabora u Studenici, Tavni, Sestroljinu, Žiči, Feneku, Bogovađi, Svetom Romanu i Svetoj Petki. Kakva duhovna sila i kakva sabornost! (Velimirović 2000, 17–18).

Korisne informacije o hodočašću u manastir daje „jedna sestra iz Čuruga”:

...ja sam kao devojka pešačila sa našim bačkim i banatskim bogomoljcima u naše slavne manastire počev od Vojlovice i Kovilja pa do Ravanice i Pribine Glave. Onda se to zvalo “Mali Hadžiluk”. Ko bi tri puta učinio taj hadžiluk, smatrao se kao poklonik Svete Gore. A ko bi sedam puta, smatrao se kao poklonik Groba Gospodnjeg u Jerusalimu. Devojke su išle na taj hadžiluk pred udaju za sreću u braku, a starci i starice za spasenje duše. Pred polazak postili smo po tri dana, i još tri dana u manastiru u kome bi se zatekli. Mnogi od nas su išli bosi kao da idemo na Hristov Grob, a usput smo pojali crkvene i duhovne pesme (Velimirović 2000, 24).

Njene reči ukazuju na jednu vrstu hijerarhijskog odnosa u percepciji hodočasničkih odredišta za pripadnike Bogomoljačkog pokreta. Ta razlika je nekad proisticala iz postojanja hijerarhije samih manastira koju su, u različitim istorijskim okolnostima, stvarali predstavnici crkve. Miroslav Timotijević (2002, 117–118) ukazuje na važnost interpretacije u

reprezentaciji manastira (i relikvija) od strane predstavnika crkve. U knjizi „Spomen drevnosti fruškogorskih manastira najpače manastira Krušedola” (1840) Dimitrija Krestića, krušedolskog arhimandrita, fruškogorski manastiri predstavljani su kao „nacionalno istorijski spomenici”, a prostor Fruške gore kao „nacionalno-patriotski prostor”:

Ovde je serbska mišica ostavila znake udivitelne svoje hrabrosti i nepoklebime vere i postojanstva za Cara i Otačastvo. (...) Blistajuće kule sveti domova, na visokim zaslugama hrabrosti narodne počivaju. Na osnovu veliki dela slavni praotaca podigle su se svete obitelji, u kojima svagda serbsko serdce mile utehe nalazi. Manastiri su “sveta ognjišta” jer “s veselim srcem Srbin obilazi sveta mesta koja su sačuvala njegovu pravoslavnu veru, čvrst temelj srpske nacionalnosti” (navedeno prema Timotijević 2002, 118).

Prema Krestiću, najvažniji kriterijum za „rangiranje” manastira je bio nacionalni, što je, kako primećuje Timotijević, bilo nezamislivo u prethodnim epohama. Manastir je mesto u hijerarhiji zauzima na osnovu položaja ktitora manastira, pre nego po snazi njegovog kulta ili ugledu relikvija koje se u manastiru nalaze, kao što je bila praksa u prethodnim vekovima (Timotijević 2002, 119). Sa takvim stanovištem, cilj hodočašća u manastire bio je „buđenje uspavanog istorijskog pamćenja nacije” (Timotijević 2002, 119). Timotijević zapaža da se zahvaljujući Krestićevoj interpretaciji tokom narednih decenija, a uz pomoć kneza Mihajla Obrenovića, radilo na obnovi manastira Krušedol. Ova obnova je promenila pogled na manastir kao nacionalni spomenik, a na taj način je „monaška poniznost” zamenjena konceptom „istorijske reprezentativnosti” (Timotijević 2002, 120).

Reprezentacija manastira kao kulturnog nasleđa tokom devetnaestog veka dobija nacionalistička obeležja. Stari manastiri postaju, kako navodi Makuljević, „bitna odrednica putovanja srpske inteligencije, u kojima su se putnici sretali sa autentičnim ostacima prošlosti” (Makuljević 2006b, 68). U ovom periodu mnogi poklonici su se kretali u granicama države, ali su neki težili da prelaze iz jedne u drugu državu. Mesto poklonjenja su mogli da odrede i nacionalni razlozi (Makuljević 2006a, 817). Postoje podaci da su se već tada poklonici kretali organizovano, u grupi.¹⁷

Poklonička putovanja nisu uvek bila spontana niti su bila povezana isključivo sa ličnom pobožnošću. Nekada su bila podstaknuta od strane predstavnika manastira. Značaj u tome su, kako primećuje Makuljević (2006a, 813), imali i metosi uglednih manastira i

¹⁷ Staka hadži-Kojinica svedoči da je putovala u manastir Dečane sa grupom od oko 40 poklonika (prema Makuljević 2006a, 820).

značajni duhovni centri. Uz delovanje monaha u metosima značajnu ulogu imali su i kaluđeri koji su putovali po zemlji radi prikupljanja pomoći od vernika. Tom prilikom su širili informacije o svetinjama i relikvijama svojih manastira i time privlačili poklonike da posete manastir. Tokom 19. veka značaj u podsticanju pokloničkih putovanja imala je i literatura, prvenstveno putopisi (Makuljević 2006a, 814–815).

Tokom devetnaestog veka mnogi putopisci kroz Srbiju su pisali o manastirima Srpske pravoslavne crkve, relikvijama koje se u njima nalaze ili su beležili podatke o kultu nekog svetitelja. Istaknutu ulogu u popisu i opisu manastira imali su i istraživači narodnog života, koji su posećivali manastire. Jedan od prvih takvih istraživača, Vuk Stefanović Karadžić 1826. godine u „Početak opisanija srpskih namastira” piše:

Pametnom i upravo učenom čoveku ne treba dokazivati, kako bi takvo opisanije ovi dragocjeni ostataka naše starine i jedini čuvara i stubova našega zakona i dosadašnjega knjižestva bilo važno i polezno ne samo za nas Srbije, nego i za ostale sve narode Slavonske. Englezi, i Francuzi, i Nijemci, i sami Rusi, i današnji dan idu po Grčkoj i po Talijanskoj, i troše nebrojeno blago tražeći ostatke stvari Grka i Latina, a mi još ne znamo ni u svojoj kući šta imamo! (Stefanović Karadžić 1989[1826], 37).

Kasnije, u knjizi „Život i običaji naroda srpskog” objavljene 1867. godine, navodi neke od razloga poseta manastira:

U stara vremena bilo je mnogo više manastira u narodu našem, pak su poslije pod vladom turskom opustjeli, i sad im još samo zidine stoje. Budući da u Srbiji ni u desetom selu nema crkve, zato ljudi idu uz časne poste (svake nedjelje) a osobito o Mučenicima, o Blagovjestima, o Cvjetima i o Vaskrseniju i o ostalim velikijem godovima (napr. o Trojičine dne, o Petrovu dne, o Preobraženju, o Gospođi velikoj i maloj, o Vavedeniju, o Bogojavljenju i o Zadušnicama) manastirima, te se ispovjedaju i pričešćuju (Stefanović Karadžić 1957 [1867], 84).

Iz ovog citata možemo zaključiti da je jedan od razloga za posetu manastira bio nedostatak crkava koje su ljudi po potrebi mogli da posećuju. Karadžić, dalje, navodi da je odlazak u manastir predstavljao svečan čin, što se vidi po pažnji koju su poklonici poklanjali odevanju:

Kad ljudi idu u manastir, onda svi (i žensko i muško) obuku stajaće haljine (štogod koje ljepše ima) (Stefanović Karadžić 1957, 85).

Karadžić zapaža da u manastire idu uglavnom imućniji ljudi: *Gdjekojim manastirima idu ljudi koji su pobogati, po deset dana hoda daleko, kao npr. u Studenicu idu – čini mi se o*

Trojičinu dne – iz cele Srbije, iz Bosne i iz Hercegovine i nose prilog (Stefanović Karadžić 1957, 85). To znači da su u devetnaestom veku poklonička putovanja još uvek mnogima bila nedostupna. Iako Karadžić ne opisuje detaljno običaje i prakse u manastirima, zapaža da se poklonici kratko zadržavaju u njima i da im je cilj da obiđu što više manastira. Beleži, takođe, da se poklonici zadržavaju kod vizuelnih prikaza događaja iz srpske istorije, što pokazuje sledeći primer:

(...) Tako idu Bačvani o Trojičinu dne po sremskijem manastirima, ali se oni slabo bave kod koga manastira, samo putuju iz manastira u manastir, te cjeluju i gledaju trpezarije (kao napr. u Ravanici, gdje je izmolovana Kosovska bitka, i u Jasku smrt cara Uroša), ali u Srbiji dođu crkvari iz daljnjih sela na konak (uoči praznika), a iz obližnjih dođu u jutru, pa tu budu do poslije podne (Stefanović Karadžić 1957, 85).

Iz Vukovih zapisa se može primetiti da je poseta manastirima u vreme velikih verskih praznika, pored verskog imala i kulturni, odnosno privredni značaj. U neposrednoj blizini manastira su se održavali – kako Vuk navodi – *sajmovi*:

Uz časne se poste obično pričešćuju, a o drugijem godovima idu kao na sajam. Kod gdjekojijeh manastira skupi se (kad je lijepo vrijeme) o Blagovjestima, o Cvijetima, o Preobraženju i o Gospođama po nekoliko hiljade o sabora. Tu prodaju trgovci različitu robu, krčmari krčme vino, rakiju i jabukovaču; mesari peku jaganjce, ovce, koze, svinje, te prodaju meso; tu gledaju momci djevojaka (obično idu djevojke, najviše o Cvijetima, a mlade o Vaskrseniju); tu se sastaju kumovi, prijatelji i poznanici i dogovaraju se o svačemu (Stefanović Karadžić 1957, 84).

O važnosti sabora kod manastira piše i Vladimir Karić (1997) u „Srbija: opis zemlje, naroda i države“:

Ove crkvene slave znamenite su zbog toga, što su se o njima, kod crkava i manastira okupljali sabori, koji su, naročito u Tursko vreme, bili od tako velike važnosti u životu našeg naroda.

Milan Đ. Milićević takođe beleži da na sabore kod manastira dolaze ljudi iz različitih razloga:

Sabor nije samo masa bogomoljaca koji su došli da padnu Bogu na molitvu, da traže oproštaja gresima i blagodati radovima svojim; nisu to ni samo oni ljudi koji su s čisto životnim potrebama došli na ovaj skup, da prodaju što im je suvišno, i da kupe što im je potrebno; nije tu ni tek bezbrižna omladina, kojoj se igra i kad se jede i kad se spava; nego je na saboru sve ono što život životom čini: tu vidiš starca koji se priklanja pred obrazima božijih ugodnika; vidiš staricu koja celiva ikonu i kiti je zelenim bosiljkom; susrećaš oca koji

po saboru merka za sina devojku; viđaš majku koja po saboru razbira za dom i rod onih što joj se javkaju za ćerku; sretiš odivu koja traži braću i sestre iz roda svoga; skobljavaš zeta koji se sastaje s milosnom tazbinom svojom; vidiš popa koji je došao da vidi i čuje svečaniju službu božiju; kmeta, koji tom prilikom hoće da se razgovori sa susednim kmetovima o nekim poslovima sela svoga; viđaš trgovčića, burgijaša koji motri, šta se jevtino može kupiti, šta li skupo prodati (...) (navedeno prema Karić 1997, 176).¹⁸

Obilazeći manastire po Srbiji Milan Đ. Milićević je beležio opise manastira koje je objavio u knjizi „Manastiri u Srbiji” (1867). U uvodu ove knjige on iznosi autorefleksivan pogled na manastire i opisuje svoj doživlja boravka u njima:

Ja sam imao sreće sobom pohoditi gotovo sve manastire u Srbiji; u mnogima od njih molio sam se Bogu u različito doba godine, u različitim prilikama i u različitom raspoloženju svoje duše, pa mi je prijatno potvrditi: da sam u vek osećao ono što Montenj veli da se tamo mora osetiti. Može biti da nije sama religijska pola, koliko istovetnost ovih spomenika starine s prošlim narodnim životom, s minulim belim i crnim danima plemena srpskoga, pokazivala nada mnogom toliku svoju vladu, tek svakojako on pogađa osećanja ako im baš i ne bi izvor ili pričinu potpunce označio bio.

Doista, kolika osećanja može izazvati samo jedan pogled, bačen, na priliku, na Studenicu, Ljubostinju ili Manasiju? Ta bogomolje ove, okrom što junački ostaše verne nameri, kojoj ih sveti ktitori njihovi nameniše, pretrpevši toga radi goleme muke i nevolje, služe nam danas kao svetao dokaz i za pobožnost i za civilizaciju naših starih. Po njima se poznaje da su carske zadužbine; poznaje se

‘E smo carovali’ (Milićević 1867, 1–2).

Glorifikacija manastira od strane srpskih intelektualaca devetnaestog veka i njihovo oduševljenje starinom, vidi se i iz predgovora knjige „Putišestvija po Srbiji” Joakima Vujića koji navodi da će čitaoci upoznati:

Starodrevne retkosti, kao što su manastiri i cerkve, koje su naši predragi serbski carevi i kraljevi iz userđa i ljubovi k Bogu i milomu narodu našem, serpskomu, zidali pak s njima prelepu našu, serpsku zemlju ukrašavali (navedeno prema Makuljević 2006b, 68)

Josif Veselić, pored opisa manastira, beleži i podatke o posetama manastirima, priložničkoj praksi vernika, verovanju u isceljenja u manastirima i lekovitost manastirskih izvora, a pominje i versku praksu na manastirištima:

¹⁸ Ovi sabori ili sajmovi, kako ih Vuk Karadžić naziva, nastavak su tradicije održavanja srednjovekovnih *panađura* za vreme velikih hrišćanskih praznika pri manastirima. Oni se pominju u mnogim poveljama srednjovekovnih vladara (Gračaničkoj povelji kralja Milutina, cara Dušana koji je ovu povlasticu omogućio manastiru Sveti Arhangelu kod Prizrena, knez Lazar je manastiru Ravanica ustupio nekoliko panađura...). U zavisnosti od ugleda manastira, panađur je mogao imati lokalni ili širi značaj (više u: Bojanin 2005, 138–140).

Ovom prilikom možemo primetiti, da naš narod rado prilaže na crkve i monastire, o čemu imamo toliko primera od najstarijih pa do najnovijih vremena, jer narod i njegovi gospodari gradili su i podizali u razna vremena svete zadužbine, kao što su crkve, hramovi i manastiri (Veselić 1867, 32–33).

Kako gotovo u svim monastirima našeg otačestva, tako isto i u ovom manastiru, nalazi se razni darovi i priloga od pobožni i skromni Hristijana manastiru Grnčarici (Veselić 1867, 39).

Sada ćemo još koju reč i o razvalinama manastira Divostin progovoriti, jer su razvaline crkve Divostinske samo po' sata od manastira Drača.

Među zidinama ove crkve nalazi se neki sveti grob, kao što to narod drži i veruje, a i doista se isti grob od mnogobrojnog naroda ne samo ovog, no i drugi ogružja poseštava, pa su i zbilja već mnogi do sada na istome grobu u razvalinama crkve Divostinske svoju pomoć našli. Tako dakle kod ovi razvalina, koje predstavljaju starodrevnu pravoslavnu crkvu, narod se jako kupi i donosi različne bolestnike neprestano i dan danas, osobito u mladi petak i mladu nedelju, jer se uobšte drži, da je u razvalinama Divostinske crkve pogreben edan srbski svetitelj i da on u bolesti pomaže (Veselić 1867, 32–33).

Od ovi razvalina niže dole ima neki izvor u dolini, koji se „celiteljnim“ naziva, gde narod bolestnike a osobito decu kupa i vodu kao lekovitu i celiteljnu pije (Veselić 1867, 32–33).

Značaj Veselićevih opisa manastira ogleda se u pažnji koju je posvetio samom mestu na kome je podignut manastir, a koje je vrlo važno za percepciju opšte atmosfere manastira. Tako, na primer, u opisu Ravanice beleži:

U obšte pak uzevši, manastir je na takvom mestu i tako romantičnom, punom dražesti položen, da svaki pobožan Hristijanin zdrav i bolestan radošću i zadovoljstvom očaran svojoj se kući vraća, a iz ovoga sveduje to: da su naši stari vešti bili izabrati mesto za svete svoje zadužbine, koje su sve rado i nadticajući se osnivali, podizali i gradili, čime su mnogi između naši slavni praotaca i svoje ime ovekovečili i besmrtnim kod svog potomstva učinili (Veselić 1867, 52).

Savremeno doba. U prvoj polovini dvadesetog veka Tihomir Đorđević (1920) beleži da je običaj posećivanja manastira bio ređi nego ranije. On primećuje jedan aspekt pokloništva kome nije mnogo istraživača posvetilo pažnju. Reč je o tome da posećivanje manastira od strane Srba iz različitih krajeva doprinosi „osećaju jedinstva” Srba iz različitih krajeva. Tako posmatrani, manastiri postaju mesta koja okupljaju, sabiraju i po potrebi ujedinjuju Srbe.

(...) još jedan običaj moramo navesti, jer je vrlo ubedljiv dokaz za osećanje jedinstva Srba iz Makedonije i iz drugih zemalja. Svi Srbi, ma gde bili, odaju vrlo veliko poštovanje

svojim manastirima. U naročitom su pak poštovanju oni manastiri, koji su imali veliku ulogu u srpskoj kulturi i političkoj prošlosti, ili u kojima su sahranjeni zaslužni ljudi, koje je srpska crkva oglasila za svece. U takve manastire ide srpski narod iz vrlo velike daljine, putujući po nekad i po deset dana, kao na hadžiluk. U ranija vremena običaj posećivanja srpskih manastira bio je mnogo češći, no danas. Svaki ko je mogao, smatrao je za nacionalnu dužnost, da bar jedan put u životu, ode u njih, da im izrazi poštovanje i da im učini, kakav bilo, prilog. Tako su u manastir Hilandar na Atonskoj gori, najstariji srpski manastir i prvi književni i kulturni centar srpski, odlazili Srbi iz sviju srpskih zemalja. Tako su u manastir Studenicu, u kome su sahranjeni Sveti Stevan Nemanja i Sveti Stevan Prvovenčani, dolazili Srbi iz cele Srbije, Bosne, Hercegovine, Vidinske i Sofijske oblasti. Tako su u manastire u Sremu, u kojima leže tela cara Uroša, kneza Lazara, Stefana Štiljanovića i drugih srpskih svetaca, odlazili Srbi iz sviju srpskih krajeva pod Austrijom. Tako je srpski narod išao u manastir Rilo, u kome je telo svetog Jovana Rilskog, jednog od najstarijih propovednika hrišćanstva među Srbima, tako u manastir Dečane, u kome leži telo Stevana Dečanskog i tako dalje (Đorđević 1920, 159).

U tom period on beleži da još uvek postoji praksa dovođenja bolesnih u manastire. On je naročitu pažnju posvetio verovanju poklonika u isceljenja i lečenju „umobolnih” pri manastirima:

(...) jer umobolni treba da se čuvaju da ne bi bratstvu manastirskom ili na poklonenije dohodećem narodu opasni bili. (...) u našem narodu još i danas veruje da vođenje umobolnih u neke manastire pomaže da ozdrave. Naročito su u tom pogledu poznati manastiri Studenica, Gornjak i Sveti Roman, (...) sa napretkom kulture, sa svim je prirodno, da će i donošenje umobolnika u manastire iščeznuti (Đorđević 1928, 341–342).

U vreme kada je pisao o tome, pri manastirima su lečeni „umobolni”, „sumašedši“, „sumasišavši”.¹⁹ Đorđević pri tome zapaža da postoji razlika u verovanju u koje manastire treba dovoditi „umobolne”:

Zbog toga je interesantno znati u koje su sve manastire dovođeni umobolni. Izgleda da nisu dovođeni u sve. Zašto su dovođeni u te, a ne u druge? Šta se sve radilo u manastirima sa umobolnicima? (...) S ovim je u vezi još neko pitanje. Na ime, kad samo neki manastiri imaju specijalnu iscelitelnu moć za umobolne, onda da li ima drugih manastira sa specijalnim moćima za lečenje drugih kakvih bolesti: očiju, ušiju, groznica, krasta i tako dalje. Koji su to manastiri i od čega je koji lekovit? Šta se radi u njima sa bolesnicima? Najzad, ima manastira koji leče od sviju bolesti. Nema te nevolje od koje, po narodnom verovanju, neće izlečiti manastir Svetog Vasilija Ostroškog. Zbog toga mu ide silan svet i iz

¹⁹ Za razliku od evropskih zemalja u kojima su tokom devetnaestog veka već postojale ustanove za ovakve bolesnike, one se u Srbiji javljaju tek nakon oslobođenja Srbije. Tihomir Đorđević piše da je Knez Miloš 3. marta 1861. godine potpisao *Zakon o Ustrojeniju doma za s uma sišavše*, a u drugoj polovini iste godine otvoren je *Dom za s uma sišavše*. On takođe piše da je 1839. godine određeno „da se manastir Studenica opredeli za mesto držanja sumašedših“, a da država daje pomoć za *pandure koji bi ih čuvali*. Dalje se predlaže da *kaluđeri dužni budu molitvu, post i druga njima poznata sredstva nad istim sumašedših k isceleniju njihovom upotrebljavati* (Đorđević 1928, 342).

daleka, čak iz severne Bosne, i traži leka svojim boljkama. Ima li još koji takav manastir i koji su? Šta se u njima i od koje bolesti radi s bolesnicima? (Đorđević 1928, 343).

Milenko S. Filipović (1937, 15) isto tako pominje da ljudi dolaze u manastir Dečane jer očekuju pomoć od „moći Dečanskog“:

U manastir odlaze radi lečenja i pomoći takođe nerotkinje i raznovrsni bolesnici, ali se naročito dovode umobolni.

Do sredine dvadesetog veka nije bilo velikih promena u praksi pokloničkih putovanja. One započinju tek nakon Drugog svetskog rata kada su, zbog brojnih promena koje su zahvatile tadašnje društvo, postala ređa. Jedan od razloga je bio taj što su mnogi manastiri tokom rata bili porušeni, a drugi, nedostatak sveštenstva i monaštva.²⁰ U mnogim mestima u kojima su manastiri i monaštvo opstali, praksa pokloničkih putovanja, iako proređena, se nastavila na nivou individualnih ili porodičnih poseta. U to vreme poklonička putovanja nisu bila organizovana grupno, ali se dešavalo da za vreme manastirske slave ili sabora u neki manastir dođe veća grupa vernika. Treba pomenuti da se ova praksa više zadržala kod starijih generacija vernika, naročito iz ruralnih krajeva, kod kojih društvene i ideološke promene nisu bitnije izmenile svakodnevni život. O posetama manastira u ovom periodu nema etnoloških radova, tako da su sećanja i lična svedočanstva monaha, monahinja i poklonika jedan od glavnih izvora informacija.

Radova istoričara pokazuju da su društveno-političke promene nakon Drugog svetskog rata dovele do promene u načinu reprezentacije manastira u javnom prostoru. To je bila posledica izmenjenih odnosa države prema manastirima SPC. U ovom periodu, manastiri su, zahvaljujući novoj ideologiji, stavljeni u nešto drugačiji kontekst nego ranije. Stiče se utisak da se sistematski radilo na „umanjivanju“ njihove verske i duhovne dimenzije. U periodu od 1947. do 1954. godine na teritoriji NR Srbije pod zaštitu je stavljeno 150 objekata, od čega 146 pravoslavnih (prema Radić 2002/I, 261). Nakon rata donet je *Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti* koji je 1946. dopunjen, a 1947. osnovan je i Zavod za zaštitu i naučno proučavanje kulture NR Srbije.²¹ U tom periodu započele su i polemike oko

²⁰ Radmila Radić navodi da je veliki broj sveštenika i monaha tokom rata izgubio život, a da su mnogi sveštenici odlučili da se penzionišu zbog povoljnih uslova za penziju (Radić 2002). Nakon rata Srpska pravoslavna crkva se suočila sa razorenom organizacijom i gubitkom četvrtine ukupnog sveštenečkog kadra, što se odrazilo na ukupnu crkvenu hijerarhiju, uz činjenicu da je patrijarh boravio u inostranstvu. Ono što je takođe otežalo rad SPC nakon rata bio je težak materijalni položaj kao rezultat pljačkanja. U ratu je osim sveštenih lica poginuo i ogroman broj vernika, dok je drugi deo prebegao u inostranstvo (Radić 1995, 125).

²¹ Po njegovom formiranju započeli su radovi na zaštiti Đurđevih stupova, Žiče, Mileševa, Dečana, Gračanice i Pečke patrijaršije, ali se od početka radova nailazilo na probleme poput nedostatka materijala i stručnjaka za konzervaciju i restauraciju (Radić 1995, 218). Od ukupnih sredstava koja su ulagana na prostoru bivše Jugoslavije, najveći deo je izdvojen za srpske srednjovekovne manastire budući da su oni bili u najlošijem

toga da se u manastire postave turistički vodiči ili druga stručna lica koja bi posetioce upoznavała sa istorijom objekta. U aprilu 1960. godine, u trinaest manastira od posebnog istorijskog, kulturnog i umetničkog značaja postavljena su lica koja su, pored igumana, bila zadužena za njihovo čuvanje. Kao razlozi za ovakav postupak navedeni su „nedovoljna zainteresovanost i nestručnost monaha da čuvaju manastirske objekte“ (Radić 2002/II, 163). Radmila Radić piše da je povećano interesovanje za posete srpskim manastirima, naročito stranaca i diplomata, počelo da smeta državnim organima jer nad ovakvom vrstom kontakata nisu imali kontrolu, pa je „Republički zavod za zaštitu spomenika kulture poslao u toku 1962. godine dopis opštinama da postave vodiče i u ostalim manastirima, koji bi trebalo da budu svetovna lica koja bi bila plaćena iz republičkog budžeta” (Radić 2002/II, 138). Budući da je u posleratnoj Jugoslaviji razvoj turizma prepoznat kao važan društveni i ekonomski faktor za razvoj zemlje, mnoge opštine su uvrstile manastire u svoju turističku ponudu.²²

Ovakvo predstavljanje i višedecenijska percepcija manastira, kao dela srednjovekovnog nasleđa i objekata od izuzetnog istorijskog, umetničkog i arhitektonskog značaja gotovo u potpunosti su zanemarivali versku i duhovnu dimenziju ovih objekata. U izmenjenim okolnostima koje je socijalizam doneo sa sobom, manastiri i monaštvo nisu mogli bitno da utiču na nastalu situaciju. Monaštvo se prilagođavalo postojećim uslovima obojenim siromaštvom i obespravljenošću, a manastirima je konfiskovana imovina koja je

stanju, što zbog nebrige, što zbog posledica rata. Uprkos tome, mnogi manastiri su i dalje propadali, a štampa je pisala o neodgovornom odnosu države prema kulturno-istorijskim spomenicima (više u Radić 2002/I, 261). List „Borba” je polovinom 1951. godine pisao o teškom stanju u kome se nalaze pojedini manastiri: „U Pribojskoj banji se nalazio manastir iz XIV veka o kome niko nije vodio računa. Unutrašnjost je prokišnjavala, a freske su propadale. Šindra na krovu crkve u Sečoj Reci je propala, ali ni sveštenici, ni vlast nisu ništa preduzeli da zaštite i očuvaju spomenik. Manastiri Mileševo, Nikolje, Blagoveštenje u Ovčaru i manastir u Pribojskoj banji, nisu imali čuvare. Bili su zapušteni i neuređeni. U dvorištu Mileševe napasana je stoka, a sam manastir je bio nepristupačan posetiocima (*Borba*, 30. jul 1951.). Privatna lica su odnosila građevinski materijal sa crkvenih objekata pod zaštitom države. Zidine manastira Ravanice bile su napukle i pune korova, a pojedine prostorije su služile za smeštaj stoke. Žiča je 1951. godine prokišnjavala i bila joj je hitno potrebna popravka. Manastir Grgeteg je opljačkan, o manastiru Temska nije vođena stručna briga (...). Bile su česte pojave u manastirima da se ekserima zakucavaju slike u zidove na kojima su se nalazile freske, da se struže malter sa zidova ili da se lepe sveće” (Radić 2002, 261–262). Za vreme Drugog svetskog rata strašno su oštećeni fruškogorski manastiri zato što je teritorija Srema i Fruške gore pripala Nezavisnoj državi Hrvatskoj nakon Aprilskog rata i kapitulacije Kraljevine Jugoslavije. Iz fruškogorskih manastira popisane su sve umetnički vredne stvari, a potom su u septembru 1941. odnete. Sve je organizovao i predmete odneo Muzej za umetnost iz Zagreba. Podaci dostupni na sajtu <http://www.istorijskabiblioteka.com/art:manastir-grgeteg-u-drugom-svetskom-ratu> (pristupljeno 29. januara 2016).

²² Radmila Radić navodi da su *Turističke novine* aprila 1963. pisale da „IV plenum CK SKJ i govori druga Tita o turizmu, obavezuju organe vlasti i privredne i društvene organizacije da se okrenu licem prema turizmu, kao važnom društvenom i ekonomskom faktoru u budućem razvoju naše socijalističke zajednice”. U skladu sa proklamovanom idejom, u Despotovcu je 23.3.1963. održano savetovanje o korišćenju manastira Manasije u turizmu. Oblasno izvršno veće KiM razmatralo je početkom godine stanje i probleme kulturno-istorijskih spomenika na KiM i zaključilo da se u Gračanici, Pečkoj Patrijaršiji, Bogorodici Ljeviškoj i Visokim Dečanima postave stalni stručni kustosi, kako se više ne bi događalo da „neprocenjivo blago naše prošlosti prezentiraju i objašnjavaju monasi i druga nestručna lica”. Narodnim odborima opština preporučeno je uvođenje prakse naplaćivanja ulaznica s tim da one moraju biti iste i za domaće i za strane turiste (Radić 2002/II, 165).

potom dodeljivana lokalnom stanovništvu koje je neretko, upravo oko poseda, dolazilo u sukob sa monaštvom.²³ Po okončanju ove raspodele zemlje dešavali su se novi sukobi oko „međe”. Na terenu se dešavalo da zemljoradnici preoru *među* i uđu preostali manastirski posed. Dešavalo se da u ovakvim situacijama dođe do fizičkih obračuna između monaha, jeromonaha ili igumana i „uzurpatora”. Ovakve situacije su produbljivale sukobe između lokalnog stanovništva i monaštva, a u nekim krajevima nisu prevaziđene do danas. Nove krize u odnosu između lokalnog stanovništva i monaštva dogodile su se nakon *Zakona o vraćanju oduzete imovine i obeštećenju*, pa seljani koji koriste zemlju oduzetu manastirima strahuju da bi im to moglo biti oduzeto.²⁴

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina počinju da se uočavaju izvesne promene u pogledu organizacije parohijskog života. U to vreme pojedine parohije dobijaju sveštenstvo obrazovano na Bogoslovskom fakultetu i vernici počinju da se, u nešto većem broju nego ranije, vraćaju crkvi. Ti sveštenici među prvima počinju da organizuju poklonička putovanja. O jednom takvom primeru govorila je monahinja Julijana u emisiji „Ostroški svetionik” u kojoj je iznela podatke o tome da već početkom sedamdesetih godina počinju da se organizuju prve grupe poklonika do Ostroga:

Kad se otac Momo (Krivokapić) zapopio, 1969. rukopoložio, onda je on prvi krenuo sa autobusima. Jedna povorka, druga po redu, mu je bila sedam autobusa. Od tih sedam autobusa je sigurno bilo tri autobusa inovjernih, jeli, jer su se prodavale karte sve ono tamo Tivat, Prčanj i sve ostalo i on je sa sedam autobusa krenuo prema Ostrogu. To je bila

²³ Oduzimanje najvećeg dela manastirskih imanja bilo je regulisano *Zakonom o agrarnoj reformi i kolonizaciji*. To je bio jedan od prvih zakona koje je donela posleratna vlast i on je izglasan u avgustu 1945. godine. Cilj ovog zakona bio je, između ostalog, da se oslabi „privredna, kulturna i politička moć crkvenih jerarhija“, kako je to napisao nekadašnji ministar poljoprivrede Vasa Čubrilović (više u Radić 1995, 148). Iako se sam zakon nije ticao samo crkvenih poseda, već je donet kako bi se promenila kompletna situacija poseda nad zemljom, mnogi manastiri su pretrpeli štetu, a njihov odnos sa lokalnim stanovništvom je u narednim decenijama bio vidno narušen. Crkvene organizacije su ulagale protest kod nadležnih organa a nakon neuspeha u pokušaju obustavljanja trudili su se da u zakon unesu neke predloge. U slučaju Srpske pravoslavne crkve ti predlozi su se ticali toga da se oduzeta zemlja podeli vernici SPC, da se manastiri istorijske vrednosti izuzmu iz reforme, da se ne dira zemlja za koju je vezana neka zadužbina itd. Sprovođenje zakona otvorilo je nove probleme za SPC i manastirske posede jer im je u jednom broju slučajeva oduzimano više zemlje nego što je predviđeno, u drugim slučajevima im je ostavljena zemlja koja je vrlo udaljena od manastira ili im je, što je bio čest slučaj, oduzimana plodna zemlja, a ostavljane utrine ili samo prostor oko manastira, kao u slučaju manastira Radovašnica (Radić 1995, 149–150). Tokom raspodele manastirskih poseda među agrarnim interesentima svako oduzimanje crkvenih poseda iznad propisanog minimuma praćeno je ovacijama i parolama poput „Živeo agrarni sud!“, „Živela narodna vlast!“, „Živela KP!“, a štampa je uglavnom afirmativno izveštavala o sprovođenju reformi, pa stoga i ne treba da iznenađuje raširen stav „naroda” da crkvama i manastirima ne treba ostaviti nimalo zemlje (Radić 1995, 150).

²⁴ Ovi podaci prikupljeni su na terenu u periodu između 2013. i 2015. godine.

*povorka od Budve (...) To je bila sedamdeset ili sedamdeset prva, druga. Tako... (...) Puno je to. Posle je išao sa manje. I ja sam išla obavezno. Tako da sam bila vezana za Ostrog.*²⁵

Takođe, postoje svedočanstva da su u nekim gradovima postojali organizatori turističkih putovanja u manastire (radnika, penzionera...) tokom sedamdesetih godina, koji su na suptilan način govorili o manastirima kao duhovnim centrima. Jedno takvo svedočanstvo sam dobila od A.K. rođene 1948. godine, iz Kruševca, koja je u to vreme bila član Saveza komunista, ali je kasnije, tokom osamdesetih godina počela da se vezuje za crkvu i da češće posećuje manastire. Ona se seća jednog putovanja u okviru koga je obilazila manastire sa vodičem, za koga je tek mnogo godina kasnije saznala da je završio Bogoslovski fakultet i da je bio vernik:

Sad kad vratim film (...) On jeste bio čovek koji je posedovao neku energiju i neki blagoslov Božiji. Sam on je vodio, a ja sam posle saznala da je on završio i Bogoslovski fakultet. On je vodio sa tom krotkošću svojom, a mi nismo imali taj osećaj da je u pitanju versko putovanje, nego više onako, kao da smo išli da vidimo manastire, ali sada kada razmišljam... A, ja sam se posle tih putovanja sa njim uvek nekako osećala preporođeno.

Podaci o organizovanim hodočašćima tokom perioda socijalizma mogu se naći i na sajtovima pojedinih parohijskih crkava. Jedna od njih je i crkva Svetih apostola Vartolomeja i Varnave na čijem sajtu stoji sledeći tekst:

*Sveštenstvo našeg svetog hrama čitav niz decenija, još od sedamdesetih godina prošlog veka, organizuje poklonička putovanja u pravoslavne svetinje. Mnogo smo toga videli i naučili na taj način, putujući. Do danas smo celivali i poklonili se nebrojanim svetim ikonama i moštima, a svojim kućama uvek se vraćali duhovno okrepljeni.*²⁶

U pomenutoj emisiji „Ostroški svetionik” monahinja Julijana se osvrnula i na broj ljudi koji su samostalno posećivali manastir Ostrog i način dolaska tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka:

Dolazilo se vozom (...) i onda se ide pješke od voza dovde. Onako, ima poneko, nešto malo. Ipak, gmiže se, gmiže se uz stjene ostroške i kad se odavde, kad krenem od Donjeg prema Gornjem, naravno, ide se peške. Bio je makadam, bilo je baš onako, onaj šljunak. Ako

²⁵ Emisija „Ostroški svetionik“ iz 2015. godine dostupna je na <https://www.youtube.com/watch?v=ItIDkNoYgC8> (pristupljeno 15. januara 2016.)

²⁶ Citat je preuzet sa sajta <https://crkvarakovica.rs/пoклoничкa-пyтoвaњa/> (pristupljeno 14. aprila 2020.).

je neko, bio je onda poneko, išao bos... to bi rane posle bile. Lako je sada po ovome ići. Međutim, nije bilo puno ljudi. Moglo se desiti da recimo ja, jednom se desilo da sam ja jedina mlada. Ispred mene ide jedno pet, šest, sedam, osam nekih baka iz Hercegovine, sa onim njihovim opancima. Niko mladi. U to vrijeme je iguman bio otac Serafim. Bila je sestra Mitra. (...) Mi bi išli gore, mi se poklonimo, vratimo, tu se poslužimo, pojedemo. (...) U tom vremenu je malo išlo, a to koliko je išlo, od tih ljudi koji su dolazili, donosili bi i djecu da se krste. Onda bi ta kumstva bila znate kako: 'Molim Vas, kumujte mi, a posle ne zna ni ko je ni što je, jer su to krili. I onda taj neko bi vam prišao, bilo koga da ste zamolili da bude kum, on bi tu kumovao. (...) U tom vremenu, gdje je malo išlo, a sa autobusima, sigurno niko ne, nego počinje otac Momo Krivokapić. Verovatno se desilo da nisam bila tu za Trojičin dan kad su rekli da bude nešto više ljudi.'²⁷

Njeno svedočanstvo vezano za manastir Ostrog se u dobroj meri poklapa sa podacima vezanim i za druge manastire. U to vreme se u mnogim porodicama zahvaljujući generaciji starijih članova – vernika održavala pobožnost: žene su se molile pred spavanje, vodilo se računa da se ne radi u vreme većih praznika, posećivali su crkve i odlazili su u manastire. Do lokalnih manastira se išlo uglavnom peške i vrlo retko, automobilom. Drugi primer sam čula u manastiru Čelije kod Valjeva, od poklonika (penzionisani pukovnik) koji je tamo došao na praznik Blagovesti. Ovaj poklonik je ispričao da je krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina obilazio ovaj manastir, ponajviše zbog Ave Justina (Popovića). Njihova sećanja pokazuju da nije uvek bilo zvaničnih zabrana da se posećuju manastiri, ali da je postojalo manje interesovanje za tim.²⁸ Ima dosta primera, još uvek aktivnih monaha i monahinja koji su u tom periodu intenzivno obilazili manastire ili su se baš u tom periodu zamonašili. Na osnovu njihovih svedočanstava se još može zaključiti da je u gradskim sredinama bilo organizovanih pokloničkih putovanja već tokom sedamdesetih godina. Kako su domaći etnolozi do osamdesetih godina prošlog veka istraživali seosku sredinu i narodne običaje, nedostaju mnogi podaci koji bi omogućili da rezultate svog istraživanja nadovežem na njih.

1.2. Manastiri u javnim diskursima i narativima

Društveno-političke promene krajem dvadesetog veka odrazile su se na način na koji se o manastirima priča u javnom diskursu, kao i na njihovu zastupljenost u javnom prostoru.

²⁷ Emisija „Ostroški svetionik“ iz 2015. godine dostupna je na <https://www.youtube.com/watch?v=ItIDkNoYgC8> (pristupljeno 20. juna 2017.).

²⁸ Danas je među poklonicima i predstavnicima SPC veoma prisutan diskurs o socijalizmu na osnovu koga se može zaključiti da se retki odlasci u crkve i manastire „u ono vreme“ opravdavaju zabranama tadašnje vlasti. Postoje radovi koji pokazuju da stvari ne bi trebalo tako pojednostavljeno posmatrati i da je opadanje religioznosti kod Srba vrlo dug istorijski proces koji je započeo znatno pre Drugog svetskog rata (više u Popović, Timotijević i Ristović 2011; takođe Radić 2007).

Pod zastupljenošću mislim na njihovo prisustvo, bilo u vidu teksta ili slike, u štampanim i elektronskim medijima, kao i u školskim udžbenicima. Tokom poslednje tri decenije o manastirima Srpske pravoslavne crkve su snimljene brojne emisije, reportaže sa pokloničkih putovanja, a promovišu se i u okviru pokloničkog turizma. U emisiji „Naši susreti: Kamen umesto jastuka“ (RTS) naratorica kaže: „Naši manastiri podignuti su da bi bili večiti temelj i noseći stubovi državi Srbiji”.²⁹ U drugoj reportaži na televiziji Šabac narator kaže: “Manastiri su (...) duhovno utočište svih potonjih vremena, baština kulture, tradicije i duhovnosti naroda”.³⁰ Pored reprezentacije manastira kao „temelja”, „stubova”, „utočišta”, „baštine”, „tradicije”, „nasleđa”, manastiri se promovišu i kao „rešenje” za mnoge bolesti, jer se u mnogim manastirima čuvaju stare recepture za spravljanje tinktura i melema za brojna oboljenja.³¹

Monasi i monahinje su postali vidljivi u javnom prostoru, postali su gosti i učesnici brojnih emisija, a ličnosti iz javnog života su počele da posećuju manastire i da prisustvuju liturgijama u manastirima.³² Sve to zajedno veoma je uticalo da se konstruišu, u najvećem broju slučajeva, pozitivne predstave o manastirima. Manastiri su postali odredišta koja svi žele da posete bilo iz verskih razloga, zbog prirodnog okruženja, želje da se upozna nacionalna istorija ili kulturno nasleđe. U obnovu manastira su putem priloga počeli da ulažu vernici, meštani sela u kojima se nalaze manastiri, privrednici, lokalne samouprave, država.³³

²⁹ Emisija „Naši susreti: Kamen umesto jastuka” – Manastir Tumane, na RTS Program za dijasporu, dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=KDqhfftSp6c> (pristupljeno 19. oktobra 2019.).

³⁰ Emisija „Manastir Tumane”, Televizija AS Šabac, dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=bk0913-awfA> (pristupljeno 3. septembra 2020.).

³¹ Jedan od takvih primera nalazi se na sajtu časopisa „Magično bilje” u kome se promovišu manastirski melemi, čajevi i tinkture. Prema rečima mati Zinovije iz manastira Ravanica poslednjih godina je znatno poraslo interesovanje ljudi za njihove proizvode, najviše zahvaljujući promociji koju imaju u medijima i na društvenim mrežama: *Recepture koje koristimo manastirske su, starinske. (...) Samo nekoliko tinktura i melema napravljeni su po mojim recepturama koje sam osmislila konsultujući se sa lekarima. Do pre pet godina potražnja za manastirskim eliksirima bila je sporadična, ali kako je sve više ljudi dolazilo po pomoć (...) Ne možemo da ljudima ne izademo u susret, pomažemo svakome ko dođe. Interesovanje je veliko. Verujte, kada nisam u mogućnosti da se javim na telefon, imam i po 75 propuštenih poziva dnevno. Videti <https://www.magicnobilje.com/casopis/broj-89/218184/bilje-89-cudesni-melemi-manastira-ravanica> (pristupljeno 6. maja 2014.).*

³² Tokom devedesetih godina dvadesetog veka i početkom dvehiljaditih monasi, a pre svega vladike, postaju prisutniji u televizijskim emisijama, u kojima ne govore samo o verskim temama, već odgovoraju na pitanja i o političkom ili privatnom životu. U to vreme su se isticali naročito episkop banatski Atanasije (Jevtić), koji je često početkom devedesetih godina govorio o Slobodanu Miloševiću, Vojislavu Šešelju, mitinzima opozicije, ratu u Bosni i Hercegovini. Neke od tih emisija su dostupne na https://www.youtube.com/watch?v=iiUuO9Ey_7c; <https://www.youtube.com/watch?v=7XbCYIHrhMM> (pristupljeno 20. novembra 2017.). Monasi počinju da gostuju u emisijama gde pričaju o svom definjstvu, životu pre manastira, odluci o zamonašenju i na taj način postaju otvoreniji prema javnosti (npr. mitropolit Amfilohije u emisiji „Dok anđeli spavaju” 1998. godine. Dostupno na sajtu <https://www.youtube.com/watch?v=7ZEwpjls3Iw> (pristupljeno 16. decembar 2020)). U emisijama „Duhovnici” i „Agape” na „Studiju B” je takođe gostovao veliki broj monaha i monahinja.

³³ Mnogo je manastira koji su obnovljeni na inicijativu i prilogom meštana. Neki od primera, opisani u antropološkim radovima, nalaze se u okolini Knjaževca (v. Radulović 2010b) i Pirota (v. Anđelković 2019a).

Podizanje i obnova manastira postala je stvar „nacionalne i religijske svesti”, potvrđivanje verskog i nacionalnog identiteta i stvar prestiža za zajednicu u čijem se ataru nalazi manastir. Postalo je očigledno da se verski život krajem dvadesetog veka promenio i da se povećala potreba za posećivanjem manastira Srpske pravoslavne crkve. Tu potrebu i povećano interesovanje nisu prepoznale samo pokloničke i turističke agencije, već i mediji koji često objavlju nova čuda u nekom od manastira. Takođe, tu potrebu su prepoznali i autori, publicisti, priređivači i izdavačke kuće, pa su se tokom poslednjih decenija pojavile brojne publikacije o manastirima SPC. Među autorima koji je objavio verovatno najveći broj knjiga o manastirima jeste Slobodan Mileusnić. Neke od njegovih poznatijih knjiga jesu „Duhovni genocid 1991–1993” (1994), „Manastiri Srbije” (1995), „Duhovni genocid 1991–1995” (1997), „Hilandar” (1998a), „Srednjovekovni manastiri Srbije” (1998b), „Svetinje Kosova i Metohije” (2001), „Manastiri Srbije” (2002), „Srpski manastiri od Hilandara do Libertvila” (2004), „Vodič kroz manastire u Srbiji” (2007), „Sveti Srbi” (2009). U jednom tekstu u dnevnom listu „Politika” on manastire naziva „duhovnim učionicama svetosavlja” i „bukvarom našeg duhovnog i kulturnog nasleđa” i dodaje da se u njima nalazi „svest o nacionalnoj samosvojnosti i autentičnosti” (navedeno prema Čolović 2000, 162). Pored njegovih knjiga objavljene su i druge koje promovišu manastire, zatim mape i auto-karte sa ucrtanim manastirima, kratak istorijat najpoznatijih manastira. Štampanje ovog materijala javilo se kao odgovor izdavačkih kuća na očiglednu potrebu vernika (i ne samo vernika) za posetom manastira i kao odgovor na povećano interesovanje za ovom vrstom publikacija. Način na koji se one promovišu na manifestacijama poput Beogradskog sajma knjiga ili na sajtovima izdavačkih kuća podudara se sa reprezentacijom manastira koja je prisutna ne samo među vernicima i poklonicima, već i među širom čitalačkom publikom.

Pero Višnjić, autor knjige „Sabornik manastira srpskih” je, promovišući svoju knjigu 2013. godine na „Studiju B”, pomenuo nekoliko predstava o manastirima koje se sreću i kod poklonika:

Poenta jeste u tome što je Crkva i narod gradeći manastire... oni su obeležili sav taj životni prostor Srba. Granice naših država menjale su se, ali je crkva još jedina institucija koja ceo srpski narod drži i posmatra kao celinu i to je, takođe, značajno. (...) Veliki broj manastira spada u tu kategoriju manastira mučenika, jer su više puta rušeni. Recimo, ima manastira koji su po devet puta rušeni i obnavljani. Narod je bio uporan. Možda je to i naša obaveza, da sve to što su generacije naših predaka tako uporno čuvale, da to i mi unapredimo i čuvamo onima koji dolaze iza nas. Ja mislim da poslednjih tridesetak godina to Srbi rade. (...) Obilazeći srpske manastire, ljudi mogu upoznati srpske zemlje, tako da vi upoznajete te pejzaže, taj prostor, ali i ljude; čak, srećete i mogućnost da počnete drugačije da razmišljate o mnogim stvarima. (...) Obilazeći ove manastire, recimo, shvatio sam da su

Srbi imali jedan vrli dar zadužbinarstva i dobročinstva i da su ljudi koji su kroz istoriju imali više, pomagali i gradili. Znali su kako da ulože taj višak koji su imali, a i da je narod i u najtežim vremenima odvajao. (...) Ubeđen sam da obilazeći manastire, a to je i patrijarh jednom prilikom rekao – uvek nešto ponese iz tih manastira i obogatimo se i jako mali napor je potrebno uložiti da bi on višestruko bio nagrađen. Vi možete u toku jednog dana obići (pogotovu kad kažemo, ovi manastiri koji su skoncentrisani po svetim gorama), vi možete obići pet, šest manastira. Naravno, ako čovek dođe tamo samo vizuelno da vidi možda neće poneti ništa, ali ako budete razmišljali o tome ili ako budete u prilici da razgovarate sa tim monasima koji žive na jedan drugačiji način od nas i imaju neku drugačiju filozofiju....³⁴

Na sajtu „Službenog glasnika” koji je u saizdavaštvu sa Srpskom pravoslavnom crkvom – Patrijaršijskim upravnim odborom, objavio knjigu „Manastiri Srpske pravoslavne crkve”, stoje reči patrijarha srpskog g.Irineja:

Manastiri su bili prve škole našeg naroda – prva knjiga koja je objavljena, objavljena je iz manastira, prva slika, ikona koja je viđena objavljena je u našim manastirima u vidu fresaka. Nisu se samo tada ljudi divili njihovoj lepoti, nego se i mi danas divimo – divi se i čitav svet. Po tome nas svet danas poznaje i ceni. Knjiga „Manastiri Srpske pravoslavne crkve – vodič“ dragocena je jer su u njoj opisani manastiri kojima je ukrašena naša otadžbina, manastiri s kojima je naš narod živeo i gde je nalazio ono što trenutno nije imao, a to su uteha u životu i nada za životom.³⁵

Na Beogradskom sajmu 2015. godine, povodom promocije knjige „Manastiri Srpske pravoslavne crkve”, patrijarh Irinej je izjavio da Studenica, Žiča, Dečani, Sopoćani, Pećka patrijaršija, fruškogorski manastiri, manastir Krka i drugi u Dalmaciji, svedoče o tome šta smo nekada bili, ali u isto vreme i nas pozivaju da se vratimo toj kulturi, umetnosti. (...) Probudio se interes za upoznavanje naših manastira i kod stranaca i nadamo se da će posetivši naše manastire i videvši njihovu lepotu i krasotu moći da nam vrate onu ocenu o nama koju zaslužujemo, a ne o nama kao o nekom genocidnom narodu, narodu mržnje, osvete. Nikada se nismo svetili nikome, a ako je toga možda u istoriji nekada i bilo, to je bilo mnogo manje nego što su to nama činili drugi narodi. Manastiri i crkve koji svedoče o usponu i padu srpske carevine a zatim i države (...) ono čime se Srbija diči jesu njeni manastiri – od Studenice i Sopoćana do Pečke patrijaršije; od fruškogorskih manastira do Manasije, Ravanice i Žiče. Podizani tokom srednjeg veka, ovi manastiri i danas svedoče o usponu i padu srpskog carstva, a zatim i države.³⁶

³⁴ Emisija „Begrade, dobro jutro”, „Studio B”, 4. avgust 2013.

³⁵ Citat preuzet sa sajta <http://www.klubglasnik.com/c94bc1b0-4f1e-42c7-93eb-503eddfda39f/МАНАСТИРИ-СРПСКЕ-ПРАВОСЛАВНЕ-ЦРКВЕ-СРПСКИ-ЈЕЗИК-.aspx> (pristupljeno 11. januara 2021.).

³⁶ Preuzeto sa sajta <https://veselaknjiga.com/manastiri-i-crkve-u-srbiji-i-ii-tomislav-z-popovic/> (pristupljeno 13. januara 2021.).

Izdavačka kuća „Laguna” je 2016. godine objavila knjigu „Svetilišta i nadališta: čudotvorna mesta i sveti predmeti u verovanju Srba”, autora Nova Tomića, o kojoj na sajtu izdavača stoji tekst:

Ovo je prva knjiga u kojoj su detaljno prikazana najznačajnija mesta na koja je srpski narod vekovima dolazio i na koja i danas dolazi kako bi potražio pomoć, verujući u čudotvornu moć materijalnih stvari koje su bile u dodiru sa višim silama. Uz obilje podataka, dokumenata, svedočenja i priča, knjiga “Svetilišta i nadališta” je najtemeljniji vodič za upoznavanje sa jednim važnim poljem nacionalne kulture, koje postoji vekovima i koje je, na različite načine, neizbežan deo svačijeg života.

“Svetilišta i nadališta” namenjena su svima koji veruju, koji žele da bolje razumeju srpski narod i njegovu kulturu, kao i svima koji žele da prošire granice svog znanja. Nenametljiva, prijemčiva i edukativna, ova mala enciklopedija podeljena je na teritorije i regione u Srbiji i van nje i detaljno opisuje mesta na kojima ljudi traže kako telesno izlečenje tako i najvažnije utočište – utehu i nadu.³⁷

„Službeni glasnik” je 2017. godine objavio pokloničke putopise Grigorija Božovića:

Grigorije Božović (...) stvara svojevrsni album pravoslavnih hramova i portreta uglednih sveštenika i monaha. U tome se on uzdigao iznad svih srpskih pisaca. Niko od njih nije ušao u više pravoslavnih hramova i ostavio pisano svedočanstvo o tome, ničija ruka nije uzela blagoslov od više duhovnika, nijedan od srpskih pisaca nije ostavio toliki broj književnih portreta (u pričama i putopisima) sveštenika i monaha. Većinu ovih junaka Božović je lično sreo i upoznao, u pripovetkama njihov portret vaja i mašta, dok su u putopisima potpuno verodostojni. Njihovi portreti su upravo onakvi kakve ih Božović literarno izgrađuje, a poznati arhimandriti kao da su odbegli od fresaka sa zidova svojih manastira.³⁸

Među skorašnjim publikacijama tog tipa, izdavačka kuća „Vulkan” je 2019. godine objavila knjigu „Srpske crkve i manastiri: temelji naše tradicije”, a na sajtu ovog izdavača stoji:

Crkve i manastiri predstavljaju ne samo izraz naše vere, već su i jedno od najvažnijih izvora znanja o srpskoj prošlosti, kulturi i istoriji. Čitajući o ovim velelepnim zdanjima zapravo saznajemo kako je izgledao svetovni i crkveni život doba u kojem su podignuta, kao i potonju sudbinu koja ih je do današnjih dana obeležila. Detaljne i nadahnute opise prate živopisne fotografije i ilustracije, koje će čitaocu u potpunosti dočarati lepotu naših svetinja.³⁹

³⁷ Navedeno prema https://www.laguna.rs/n3226_knjiga_svetilista_i_nadalista_laguna.html (pristupljeno 18. avgusta 2018.).

³⁸ Navedeno prema <http://www.slglasnik.com/библиотека-књижевни-гласник/колекција-гласови-на-хацилуку> (pristupljeno 6. marta 2019.).

³⁹ Navedeno prema <https://www.vulkani.rs/kapitalna/2903-srpske-crkve-i-manastiri> (pristupljeno 30. januara 2021.).

Sličan način na koji se govori o manastirima prisutan je i monografijama koje se prodaju ili su se prodavale u manastirskim prodavnicama:

U promenjenim prilikama i uslovima života iza dva svetska rata, pogrešno je gledati samo dosadašnjim očima na naše manastire, kao što im je pogrešno poricati onu veliku ulogu i značaj koji su imali u crkvenoj i nacionalnoj prošlosti (...) Neosporno je da su nam manastiri dali sav naš duhovni kapital, neocenljivo blago u nasleđe: spomenike naše stare književnosti, državnosti, prava, istorije, umetnosti, zanata itd. Sva ta blaga izadoše iz manastira i postadoše neotuđiva svojina čitavog sveta. Po njima smo danas poznati i cenjeni u svetu. Sa pobožnim divljenjem mora čovek danas gledati pregalaštvo monahinja u svakom od naših manastira, na uspeh i napredak kome one vode ove naše svete domove molitve i – obitelji svet. Sa puno zahvalnosti Bogu, moramo danas gledati na naš ženski monaški podmladak kao na dar Božji. Jer, samo Božijim promislom i njegovom svetom voljom, pojaviše se monahinje u našem narodu i napuniše svete manastire, obnoviše obitelji, očistiše, urediše, oživeše, osvetiše...njihovom pesmom propevaše u istorijskom Braničevu: Manasija, Ravanica, Sveta Petka, Vitovnica, Nimnik, Rukumija i Miljkov manastir.(...) Monahinje danas, u ovom veku svetske duhovne pometnje i kataklizme, primiše iz narodnih ruku našu najdragoceniju svetinju, naše svete manastire, sveti amanet naših zadužbinara, da ga čuvaju i – sačuvaju, kao najveće i najdragocenije kulturno blago svoje srpske nacije i svetog Svetosavskog Srpskog Pravoslavlja! (Mitošević 1962, 6–7).

U javnim narativima često se naglašava veza i važnost manastira za očuvanje (nacionalnog) identiteta. U autorskom tekstu, koji je svojevremeno za nedeljnik *Newsweek* napisao arhimandrit Sava Janjić, iguman manastira Visoki Dečani, piše da su se vekovima granice menjale, naš narod je prolazio brojna iskušenja i stradanja, ali upravo svetinje na Kosovu i Metohiji, zajedno sa onim širom Balkana, gde su ih gradili naši srednjovekovni vladari i plemići, učili su nas šta smo bili, šta jesmo i kakvo mesto treba da imamo u svetu u kome živimo. Može se sasvim sa pravom reći da te crkve i manastiri ovaploćuju suštinu našeg identiteta kao naroda koji ovaploćuje etničke kategorije i čiji je identitet bio i ostao neraskidivo povezan sa onom tradicijom koju su nam ostavili Nemanjići.⁴⁰

Isprepletanost nacionalnog identiteta, duhovnosti i religije prisutna je i u sloganima turističkih i pokloničkih agencija. Posetom sajtova različitih opštinskih i regionalnih turističkih organizacija može se zaključiti da su manastiri važan deo njihovih turističkih ponuda, s tim što se promenom društvenih i političkih okolnosti u Srbiji njihova simbolika proširila sa kulturnih i istorijskih spomenika, pa se oni danas povezuju sa „nacionalnim bićem” i „nacionalnim identitetom”. Ova dimenzija se često ističe i u onim agencijama čija su ciljna grupa vernici/hodočasnici. Agencije koje primarno organizuju verska putovanja,

⁴⁰ „Dijalog je jedini način zaštite srpske baštine”, *Newsweek*, 34–41, 16. novembar 2015.

ističu značaj istorijskog i nacionalnog potencijala manastirskih poseta, dovodeći ih u vezu sa nacionalnim identitetom. Tako na sajtu agencije „Dobročinstvo” stoji:

*Obilaskom srpskih manastira i crkava koje su kameni međaši srpske istorije, „Dobročinstvo” Vas svake godine, od početka aprila do kraja oktobra, vodi na izvore našeg duhovnog i nacionalnog identiteta. Svaki program je antologijski, nastao iz dugogodišnjeg iskustva i istraživanja kulture i duhovnosti srpskog naroda. Odabrani su samo biseri duha koji, složeni u raskošan mozaik, pokazuju svu veličinu i lepotu.*⁴¹

Na sajtu Turističke organizacije Srbije preporučuju se, između ostalog, i manastiri na Kosovu i Metohiji, zadužbine srednjovekovnih srpskih vladara koji su Srbiju smestili na mapu važnih centara kulture, pismenosti i duhovnosti, uz podsećanje da su kao i posetioci izloženi opasnosti.

Teritorija današnje AP Kosovo i Metohija bila je središnji deo srpske srednjovekovne države u vreme njenog najvećeg procvata krajem 13. i početkom 14. veka. Stoga su zadužbine srpskih vladara, vlastele i crkvenih velikodostojnika sačuvane na Kosovu i Metohiji u znatnom broju. Vodeći gradovi Peć, Prizren i Priština predstavljali su značajne političke, crkvene i ekonomske centre, oko kojih je osnovana većina manastira.

*(...) zbog nestabilne besbednosne situacije koja vlada u toj srpskoj pokrajini, trenutno pod upravom UNMIK-a. Poseta manastirima i crkvama moguća je samo uz vojnu pratnju KFOR-a.*⁴²

Na sajtu „Dobročinstva”, na stranici koja je posvećena manastirima ovčarsko-kablarske klisure takođe stoji:

*Manastiri “Srpske Svete Gore” kako je narod klisuru nazvao: Vavedenje, Vaznesenje, Preobraženje, Sretenje, Sveta Trojica, Blagoveštenje, Ilinje, Jovanje, Nikolje i Uspenje vekovima su bili riznica srpske istorije prepune zbirka ikona, rukopisa, starih štampanih knjiga i sakralnih predmeta. Sa druge strane oni su bili prepune košnice pravoslavnog monaštva u kojima se čuvao nacionalni identitet.*⁴³

Ovih nekoliko primera je paradigmatično za način na koji se o manastirima govori u javnosti. Ovakav način pripovedanja o manastiru nije vezan samo za izdavačku delatnost i

⁴¹ Citirano prema sajtu agencije „Dobročinstvo” http://www.dobrocinstvo.spc.rs/index_files/index1.htm (pristupljeno 2. avgusta 2013.).

⁴² Tekst je preuzet 2013. godine sa sajta Turističke organizacije Srbije, <http://www.srbija.travel/kultura/manastiri/kosovsko-metohijski-manastiri/>, a danas je dostupan na sajtu <https://sites.google.com/site/manastirisrbije/kosovsko-metohijski-manastiri> (pristupljeno 30. januara 2020.).

⁴³ Preuzeto sa sajta pokloničke agencije „Dobročinstvo” <https://dobrocinstvo.rs/tours/ovcar-kablar/> (pristupljeno 26. aprila 2020.).

nije prisutan isključivo među predstavnicima manastira i organizatorima putovanja, već i u javnim diskursima i kroz sistem formalnog obrazovanja. Neprekidno promovisanje manastira kao „duhovnih centara”, kao „čuvara tradicije”, „duhovnih temelja”, „materijalnog nasleđa” ili „umetničkog blaga” stvorili su predstavu o manastirima kao suštinskoj vrednosti „našeg naroda” i važnom obeležju našeg kulturnog i nacionalnog identiteta. Manastiri su postali glavni reprezent srpskog „nacionalnog bića” i simbol „duhovne obnove” nakon perioda socijalizma, uglavnom zahvaljujući prisustvu monaštva u javnosti i podizanju novih manastira.

2. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

2.1. Određenje osnovnih pojmova

2.1.1. Manastiri Srpske pravoslavne crkve

Manastiri su već dugo predmet interesovanja brojnih stručnjaka – istoričara i istoričara umetnosti, arheologa, teologa, stručnjaka iz oblasti arhitekture, (fresko)slikarstva i konzervacije. Za teologe, manastiri predstavljaju „monaško naselje, kompleks građevina ustrojen u skladu sa strogo određenim načinom života i potrebama monaha. Manastir je utočište ovozemaljskog sveta u kojem se zavetovani u potpunosti posvećuje kontemplaciji u potrazi za sopstvenim spasenjem i spasenjem onih koje u molitvama spominje” (Kalezić i dr. 2002, 1161). Za istoričare umetnosti mnogi manastiri predstavljaju umetničke riznice. Istorijski posmatrano, manastiri su oduvek imali važnu ulogu na ovom prostoru, jer su pored verske uloge imali veliki značaj kao bolnice, lečilišta, škole i radionice, a često su predstavljali utočište za stare i siromašne.

Pojava monaštva u srpskim zemlja vezuje se za period jedanaestog veka, a svoj najveći uspon doživljava tokom dinastije Nemanjića između dvanaestog i četrnaestog veka (Radić 2018, 31). Osnivanje i razvoj pravoslavnih manastira, u institucionalnom i graditeljskom pogledu, odvijalo se paralelno sa stvaranjem države Stefana Nemanje u dvanaestom veku, što ih danas čini veoma važnim simbolima nekadašnje snažne srpske države. Važan momenat u istoriji srpskog monaštva odigrao se 1219. godine kada je dobijena autokefalnost srpske crkve, a Sava Nemanjić, prvi arhiepiskop, usmerio dalji tok crkvene i monaške organizacije u Srbiji (Popović 1994).

Mesta na kojima su podizani manastiri bila su pažljivo birana i odražavala su istorijski trenutak i položaj crkve. Kako navodi Radivoj Radić manastiri su tokom srednjeg veka podizani na prostoru kao što su „široke i dobro osunčane zaravni, bogate pitkom vodom i izložene prijatnim strujanjima, na kojima je crkva, kao najvažnije zdanje manastirskog kompleksa morala da dominira nad okolnim pejzažem” (Radić 2018, 33), dok sa prodorom Turaka krajem četrnaestog veka, manastiri počinju da se podižu na zaklonjenijim prostorima, a oko njih se podižu prava utvrđenja (Popović i Đukić 2014; Radić 2018).

Osobnost monaških naselja ogledala se u njihovoj dvostrukoj nameni – sakralnoj i svetovnoj. Svetlana Popović navodi da je „manastir predstavljao posebnu vrstu naseobine koja je po svojoj suštini morala imati i simbolički smisao” (Popović 1994, 45). Ona ističe

poseban standard gradnje, budući da su imali „vodovode, česme, kanale za odvod otpadnih voda, sanitarne prostore, a u građevinama peći i kamine za grejanje, što ukazuje na razvijenu sredinu tog doba. U okvirima tih naselja negovali su se različiti zanati, a na bogatim posedima razvijali su se trgovina, zemljoradnja, a ponekad i rudarstvo” (Popović 1994). Stoga je uloga manastira praktično od njihovog osnivanja bila višestruka, a ne samo verska.

U vreme kada je započelo njihovo podizanje manastiri su se razlikovali po društvenom statusu ktitora i po crkveno-pravnom položaju. Ktitori manastira mogli su da budu vladari, vlastela, visoki crkveni velikodostojnici, kao i sami monasi (Kalezić i dr. 2002, 1162). Kako navodi Radoslav Grujić „prvi motivi koji su pokretali vladare i vlastelu, da podižu velelepne manastire i crkve po svojim oblastima bili su religijsko-političke prirode. Valjalo je, spoljašnjom veličinom i lepotom, kao i unutrašnjim sjajem, uticati na dušu naroda, koji još nije bio dovoljno prosvেćen da se utvrdi u hrišćanstvu i da se okuplja u te, onda jedine škole, ne samo religijsko-moralnog, nego i kulturno-prosvetnog podizanja. Pored pomenutih motiva manastiri su podizani i iz pobožnosti, ali i iz straha od 'strašnog suda', dok su neki manastiri podignuti kao ispunjenje zaveta“. Kako dalje Grujić navodi „nesumnjivo da je, pored tih motiva, na podizanje i ukrašavanje manastira često uticala želja za reprezentacijom, a možda i težnja za imitacijom vizantijskih careva” (Mileusnić prir. 1993, 145–146). Manastiri i monaštvo imali su značajnu ulogu u ekonomskom napretku srednjovekovne Srbije. Velika uloga i značaj im se pripisuju zbog prepisivačke i prevodilačke delatnosti, zahvaljujući kojima su pri manastirima osnivane biblioteke i arhivi. Takođe, manastiri su bili i muzeji koji „najživlje predstavljaju staru srpsku kulturu i civilizaciju“. Na njihovim zidovima sačuvani su likovi vladara, njihovih porodica, vlastele i predstavnika crkve. Osim toga, oni čuvaju umetničko nasleđe srednjeg veka, naročito kada je u pitanju slikarstvo, arhitektura i vajarstvo” (Mileusnić prir. 1993, 150–151).

Uloga manastira u širem društvenom kontekstu kao i njihova percepcija u društvu, ali i odnos prema njima, menjali su se u Srbiji u različitim istorijskim periodima, pod uticajem brojnih (političkih) faktora i (ideoloških) diskursa. Kao institucije koje su preživele vekove sa vidljivim tragovima propadanja i devastacije, manastiri danas predstavljaju svedoke trajanja, različitih istorijskih epoha i različitog odnosa koji je društvo imalo prema njima. Iz različitih istorijskih perioda potiču i različite predstave koje su o manastirima stvorene, a koje su se tokom vremena, kroz generacije, prenosile.

Danas se manastiri razlikuju po veličini, broju monaha, po tome da li u njima živi bratstvo ili sestinstvo ili po sekundarnoj delatnosti koju manastir obavlja. Mnogi manastiri u današnjem periodu nemaju ekonomsku stabilnost koja bi omogućila monasima da se

nesmetano posvete molitvenim pravilima u meri u kojoj bi želeli, već su prinuđeni da dobar deo vremena provedu radeći na manastirskoj ekonomiji ili na proizvodnji predmeta koji manastirima omogućavaju ekonomski opstanak (slikanje ikona, izrada brojanica, voštanih sveća, štampanju knjiga, sveštenečkih odežda, melema, tinktura, sira i dr.).

Pored sociokulturnog, umetničkog i političkog značaja, manastiri su, pre svega, značajni zbog toga što omogućavaju monasima da vode „jevanđelski život, posvećen molitvi kontemplaciji i podvigu u potpunom povlačenju iz sveta” (Brija 1999, 303). Monaštvo se u manastiru posvećuje „ličnom opitovanju Svetoga Duha kroz poslušnost, siromaštvo i celomudrenost”. Monaška duhovnost, iako izgleda kao neobičan način života, u suštini se ne razlikuje bitno od pobožnosti vernika (isto).

2.1.2. Pojam predstave

Pojam predstave iz podnaslova doktorske disertacije odnosi se na reprezentaciju manastira Srpske pravoslavne crkve. Reprezentacija manastira tokom poslednjih trideset godina predstavlja složen sistem predstava koji se može pratiti na nivou medijske reprezentacije, javnih narativa i predstava pojedinaca. U ovoj disertaciji pažnja će biti posvećena individualnim predstavama tj. predstavama poklonika koji redovno posećuju manastire Srpske pravoslavne crkve.

Svaka predstava jeste, kako navodi Bojan Žikić, „zamišljanje idealnog modela onoga na šta se odnosi” (Žikić 2013, 6). To je „manje-više konzistentan skup ideja koji određena grupa ljudi ima o nekoj pojavi iz stvarnosti i uključuje faktička znanja o toj pojavi, njene simboličke reference u kulturi kojoj pripada data grupa, diskurzivnu, normativnu ili stvarnu povezanost sa drugim kulturnim artefaktima, simbolima, pojavama, procesima i tome slično, kao i stereotipne poglede na datu pojavu, zasnovane na njenom sociokulturnom tretmanu u stvarnosti. Nisu svi ovi elementi određenja kulturne predstave podjednako zastupljeni ili raspoređeni u svakoj konkretnoj kulturnoj predstavi, pa samim tim ni jednako značajni za njeno formiranje i upotrebu. Kao i kada je u pitanju bilo koja druga kulturna konceptualizacija, vrednosni odnos koji ljudi imaju prema njenom predmetu zasniva se na nekim elementima koji je čine više, a na neki manje” (Žikić 2013, 19).

Stuart Hall (1997), pak, navodi da u svakom društvu i kulturi postoje značajna odstupanja u shvatanju i značenjima bilo koje teme i više od jednog načine njene interpretacije. Načinom na koji pričamo, mislimo ili osećamo o stvarima, odnosno načinom

na koji ih predstavljamo, mi u stvari predmetima dajemo značenje. Hall navodi da čak i kada je u pitanju nešto očigledno kao što je kamen, on može biti kamen, graničnik ili skulptura, u skladu sa čime ćemo ga nazivati različito i različito se odnositi prema njemu. Dakle, stvari ‘po sebi’ retko imaju jedno, fiksno i nepromenljivo značenje, što znači da *mi* predmetima, ljudima i događajima dajemo značenje unutar interpretativnog okvira koji smo im dodelili. *Mi* dajemo značenje stvarima u zavisnosti od toga kako ih reprezentujemo – rečima koji koristimo za njih, pričama koje pričamo o njima, predstavama koje o njima proizvodimo, emocijama koje povezujemo sa njima, načinom na koji ih klasifikujemo i konceptualizujemo ili vrednostima koje im dodeljujemo (Hall 1997, 3). Predstave o ma kom pitanju nisu trajna, nepromenljiva kategorija, već se stalno iznova proizvode i menjaju kroz socijalnu interakciju, zahvaljujući različitim medijima ili novim tehnologijama koje omogućavaju razmenu ili promenu značenja (Hall 1997, 3).

Predstave o manastirima tako nisu samo ‘ideje’ i ‘koncepti’ poklonika o manastirima, već one organizuju i regulišu religijsku praksu u njima, utiču na ponašanje poklonika u manastiru i posledično imaju stvarni, praktičan efekat. Mešanje sa ljudima koji pripadaju istoj religijskoj tradiciji služi proširivanju različitih perspektiva, dok istovremeno potvrđuje naše sopstvene veze sa tom tradicijom (Krim 1990, 253).

2.1.3. Organizovana poklonička putovanja

Poklonička putovanja ili hodočašća predstavljaju drevnu praksu odlaska do svetog mesta. Poklonici „putuju na sveto mesto, sami ili u grupi, shvatajući to kao svoj religijski zadatak, kao potvrđivanje svoje pobožnosti, kao dužnost prema svojoj veri, kao čin ličnog kajanja, ispaštanja, upoznavanja samog sebe, kao traženje leka za sebe ili svoju duhovnu obnovu” (Stojanović Nikac 2007, 11). Mesta koja se posećuju mogu biti svete vode (izvori ili reke), mesto rođenja ili smrti svetitelja, njihove grobnice, mesta u kojima se nalaze svete relikvije – ikone ili mošti svetitelja, crkve i manastiri.

U ovoj disertaciji *organizovana poklonička putovanja* će biti razmotrena kao specifična forma odlaska na hodočašće kojoj nije do sada bila posvećena naučna pažnja u domaćoj antropologiji.⁴⁴ Reč je o praksi koja se u Srbiji razvija već četiri decenije, mada je taj razvoj intenziviran tokom poslednje dve. Ovaj vid putovanja danas je sve prisutniji, a broj

⁴⁴ Organizovanim pokloničkim putovanjima (autobusima i minibusevima) pažnju su do sada posvetili autori iz Rusije (Kormina 2010) i Rumunije (vidi Banica 2016).

poklonika koji putuje na ovaj način iz godine u godinu sve više raste.⁴⁵ Ova praksa danas deli mnoge elemente sa turističkim putovanjima – način informisanja, vrste transporta, smeštaj ili usluge vodiča koji po profesiji mogu biti turistički vodiči. Iako ovu vrstu putovanja mnogi poklonici doživljavaju kao jednostavniji i jeftiniji način da stignu do hodočasničkog odredišta, ona zapravo pružaju mnogo više od toga. Pre svega, kontekst u kome istorija, nacija, crkva, materijalno i nematerijalno nasleđe i identitet bivaju interpretirani u religijskom diskursu. To znači da se organizovana poklonička putovanja mogu posmatrati kao *način putovanja* (gde se, s jedne strane, misli na putovanje u grupi, a sa druge, na sredstvo kojim se putuje, poput minibusa i autobusa) i kao *interpretativni okvir* unutar koga različiti akteri (organizatori putovanja/vodiči, monaštvo i poklonici) na određeni način interpretiraju sopstveno iskustvo i znanje o manastirima.

Organizovana poklonička putovanja u ovoj disertaciji istražujem u skladu sa antropološkim teorijama o hodočašću koje su nastajale u periodu od sedamdesetih godina dvadesetog veka do danas. Najpre ću prikazati dosadašnja istraživanja hodočašća u Srbiji, a potom sledi pregled najvažnijih paradigmi i istraživačkih problema kojima su se bavili antropolozi, kako bi u narednim poglavljima bilo jasnije o čemu govorim i u kom kontekstu koristim određene pojmove.

2.2. Istraživanje hodočašća u Srbiji

Tokom poslednje dve decenije fenomen hodočašća je privukao pažnju naučnika u okviru različitih disciplina, što je rezultiralo objavljivanjem solidnog broja radova.⁴⁶ Među prvima koji su ovom fenomenu posvetili pažnju i dali značajan doprinos jesu istoričari i istoričari umetnosti (Porčić 2004; Timotijević 2005; 2006; Makuljević 2005; 2006a; Ženarju 2015). Pored njih, ovom fenomenu su naročitu pažnju posvetili turizmolozi. Njihovi radovi su problematizovali odnos pravoslavlja i verskog turizma, „Religiozni turizam i pravoslavlje” (Stamenković 2006), „Verski turizam i Srpska Pravoslavna Crkva” (Nikolić 2010), „Traženje

⁴⁵ Ne postoji institucija koja formalno vodi računa o broju poklonika u Srbiji, tako da se oslanjam na posredne podatke kao što je povećanje broja organizatora putovanja tokom poslednje decenije, dok sa druge strane pratim broj ponuda i učestalost putovanja.

⁴⁶ U Srbiji je tokom poslednjih desetak godina organizovano više konferencija na temu hodočašća i verskog turizma. Godine 2010. održana je konferencija Jugoslovenskog udruženja za naučno istraživanje religije (JUNIR) posvećena temi „Hodočašća, kulna mesta i verski turizam”. Turizmolozi takođe organizuju konferencije na temu verskog turizma. Održano je više konferencija na ovu temu u organizaciji Hrišćanskog kulturnog centra. U junu 2017. godine održana je naučna konferencija na temu „Verski turizam i savremeno turističko tržište” u organizaciji Univerziteta Singidunum.

Boga dušom: Hodočašće između vjere i turizma, s posebnim osvrtom na Srbiju i Crnu Goru” (Krstajić 2011) i drugi. Značajni radovi na temu hodočašća pripadaju opusu Dragane Radisavljević-Ćiparizović koja je iz ugla sociologije religije objavila seriju radova o hodočašću i konverziji (2009), o verskom i nacionalnom identitetu hodočasnika (2011), o religioznosti hodočasnika (2012), odnosu religije i hodočasničkog turizma (2013), mešovitim hodočasničkim odredištima (2016), a uredila je i zbornik radova „Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism” (2010) i, zajedno sa Draganom Todorovićem, raspravu „Hodočašća između svetog i svetovnog” (Radisavljević-Ćiparizović i Todorović 2011).

Istraživanje verskih hodočašća u domaćoj etnologiji i antropologiji do nedavno je bilo potpuno zanemareno tako da postoji mali broj radova na tu temu, i to su uglavnom radovi Lidije Radulović. Ona je istraživala rodne aspekte hodočašća u radu „Feminizacija hodočašća u kontekstu revitalizacije religije u Srbiji” (2010a), problematizovala je iskustvo istraživača hodočašća u raspravi na temu „Antropolog na hodočašću: o problemu razumevanja i tumačenja iskustva” (Radulović 2010b) i fabrikovanje čuda pri crkvama i manastirima u raspravi „Hodočašća – između svetog i svetovnog” (Radulović 2011). Među retkim radovima o mešovitom hodočasničkom odredištu jesu radovi Sanje Zlatanović (2008) „Letnica: slika prevazilaženja religijskih granica i njeni ostaci” i Biljane Sikimić „Sveta putovanja: Letnica na Kosovu“ (Sikimić 2014). Takođe, esej „U Hilandar. Nacionalizam kao religija” Ivana Čolovića (2008, 183–201) dotiče pitanje hodočašća kroz primer posete fudbalskog kluba „Partizan” manastiru Hilandar. Autor u ovom eseju problematizuje hodočašće u Hilandar kao poklonjenje naciji, kojim se potvrđuje nacionalni, pre nego verski identitet. Ni sekularna hodočašća nisu privukla značajniju pažnju istraživača, pa je rad Gordane Blagojević (2009) „Mesta hodočašća: srpska vojnička groblja u Grčkoj” jedan od retkih na tu temu. Nije sasvim jasno zbog čega praksa hodočašća nije privukla više istraživača sve do poslednjih desetak godina. Etnolozi starije generacije, koji su istraživali narodne običaje, religiju i narodno pravoslavlje nisu istraživali praksu pokloničkih putovanja. Retki etnološki radovi o verovanju u isceljenja u manastirima i dolasku vernika u manastir(e) iz tih razloga jesu radovi Tihomira Đorđevića (1928) i Milenka S. Filipovića (1937).⁴⁷

⁴⁷ Za razliku od domaće etnologije i antropologije, u hrvatskoj etnologije je već početkom devedesetih godina objavljeno više radova na ovu temu (vidi Belaj V. 1991; Čapo 1991; Radauš-Ribarić 1991), kao i kasnije (v. Belaj 2008; 2009; 2010; 2012; Katić 2013; 2014a; 2014b; 2018; i dr.). U drugim pravoslavnim zemljama je takođe vidljiva veća produkcija radova na temu hodočašća. U Rusiji: Kormina 2004; 2008; 2010; 2012; Naletova 2010; Rock 2015; i drugi. U Rumuniji: Dorondel 2002; Gog 2006; Stănculescu and Țirca 2010; Grigore 2015; Banica 2016. U Bugarskoj: Georgieva 2001; 2006; Karamihova 2010; 2014a; 2014b; Karamihova and Valtchinova 2009; Valtchinova 2012; Baeva 2012; 2013; 2014; i drugi.

2.3. Istraživanje hodočašća u antropologiji

Intenzivnija istraživanja hodočašća u antropologiji započela su nakon objavljivanja uticajne studije „Image and Pilgrimage in Christian Culture” (1978) čiji su autori Victor i Edith Turner. U ovoj knjizi posvećena je pažnja aspektu religijskog života koji je do tada bio prilično zanemaren u antropologiji (Preston 1992), iako je i pre nje postojalo par radova na ovu temu.⁴⁸ Pomenuta studija daje značajan doprinos interpretaciji procesa hodočašća kroz uvođenje analitičkih koncepata kao što su *liminalnost*, *communitas* i *antistruktura*. Victor Turner je inspiraciju za razvoj koncepta liminalnosti pronašao u obredima prelaza (rites de passage) Arnolda van Gennepa (2005). Ovaj teorijski model sastojao se od skupa ritualnih radnji koje prate promenu mesta, stanja ili socijalnog statusa. Van Gennep je izdvojio tri faze obreda prelaza koje je nazvao separacija, tranzicija i inkorporacija. Prva faza je odvajanje u kojoj se jasno razgraničava sveti prostor i vreme od profanog i sekularnog. Ova faza uključuje simboličko ponašanje i rituale odvajanja od svojih prethodnih socijalnih statusa. Tokom druge faze (tranzicija) ritualni subjekti prolaze kroz period “dvoznačnosti”, odnosno kroz neku vrstu “društvenog limba” koji ima malo sa prethodnim ili potonjim društvenim statusom. Treća faza uključuje simboličke pojave i radnje koje predstavljaju „povratak subjekta na novi, relativno stabilan i jasno definisan položaj u širem društvu” (Turner 1974b, 56–57). Turner je u svojim ranijim radovima (1969; 1973; 1974a; 1974b; 174c; 1975) veoma doprineo preciznijem određenju druge faze obreda prelaza koju je definisao kao faza *liminalnosti*. Njome je opisao prelazno stanje između pripadnosti prethodnom statusu i ponovnog uključenja u drugo društvo.⁴⁹ Ovu fazu je definisao uz pomoć koncepata *communitas* i *antistruktura*. Liminalnoj fazi svojstven je *communitas* koji Turner koristi za vrstu društvenog odnosa koji podrazumeva zajedništvo, a koje razlikuje od klasičnog značenja termina „zajednica” (Turner 1969, 96). Ovim konceptom Turner definiše situaciju postizanja zajedništva među hodočasnicima, pripadnicima klera i drugim licima, pri čemu se brišu postojeće razlike u socijalnom, materijalnom i svakom drugom smislu i praktično se postiže izjednačavanje članova zajednice. Pojam *communitas* koristi da označi vrstu iskustva onih koji učestvuju u obredu prelaza. Turner (1969, 132) je razradio tri tipa *communitasa*:

⁴⁸ Pre objavljivanja Turnerovih radova (Turner 1969; 1973; 1974a; 1974b; 174c; 1975) i knjige koju je napisao sa Edith Turner (Turner and Turner 1978) objavljena su dva istraživanja hodočašća. Prvo se odnosi na hodočašće u italijanskim Alpima “Saint Besse: A Study of An Alpine Cult” (Hertz 1913), a zatim je, znatno kasnije Eric R. Wolf objavio rad “The Virgin of Guadalupe: A Mexican National Symbol“ u kome je ispitao ulogu Device Marije kao centralne figure u životu mnogih Meksikanaca (Wolf 1958). Ovi radovi, međutim, nisu podstakli nova istraživanja i nisu imali značajniji uticaj na dalji razvoj studija hodočašća (Coleman 2002, 355).

⁴⁹ U razradi Van Genepove teorije obreda prelaza, Victor Turner je izdvojio sledeće faze: struktura (predliminalna faza), liminalnost (antistruktura) i ponovno uspostavljanje strukture (postliminalna faza).

1) egzistencijalni ili spontani – direktna, neposredna i potpuna konfrontacija ljudskih identiteta koja teži da oni koji je doživljavaju misle o čovečanstvu kao homogenoj, nestrukturiranoj i slobodnoj zajednici;

2) normativni – pod uticajem vremena, potrebe za mobilizacijom i organizovanjem resursa za održavanje članova grupe u životu i potrebe za socijalnom kontrolom među članovima u ostvarivanju kolektivnih ciljeva, izvorni egzistencijalni *communitas* biva organizovan u trajni društveni sistem;

3) ideološki – skup oznaka ili teorijskih koncepata kojima se može opisati interakcija spontanih *communitasa*. On se može primeniti u raznim utopijskim modelima društava zasnovanim na egzistencijalnom *communitasu*.

Druga odlika *communitas*-a jeste *antistruktura*, koja stoji u suprotnosti sa uobičajenim društvenim normama, odnosno socijalnom strukturom. Zahvaljujući antistrukturi brišu se uobičajene društvene razlike i dolazi do međusobnog izjednačavanja pojedinaca. Hodočašće tako postaje ekspresija *communitas*-a bilo koje grupe. Sa stanovišta onih koji kontrolišu i uspostavljaju socijalnu strukturu, manifestacije *communitas*-a, svetog ili profanog, potencijalno su subverzivne.

U želji da ove koncepte potvrde u zapadnom društvu, a ne samo među pripadnicima plemenskih zajednica koje su do tada istraživali, Edith i Victor započeli su istraživanje hrišćanskih (katoličkih) hodočašća.⁵⁰ Kao važnu razliku između inicijacije u plemenskim zajednicama i u hodočašću vide to što je liminalnost u hodočasničkom ritualu dobrovoljna (Turner and Turner 1978, 9). Hodočašće, dakle, ima neke oblike liminalnosti u obredima prelaza – oslobođeno je svakodnevnih struktura, odlikuju ga homogenizacija statusa, jednostavnost u odevanju i ponašanju, *communitas*, iskušenje, promišljanje o značenju osnovnih verskih i kulturnih vrednosti, ritualizovana komunikacija između verskih paradigmi i zajedničkog ljudskog iskustva, pojava nove ličnosti, kretanje od svakodnevnog središta do svete periferije koja odjednom, privremeno postaje centralna za pojedinca, kretanje, simbol *communitas*-a, individualnost naspram institucionalizovanosti i tako dalje. Međutim, pošto je to dobrovoljni, a ne obavezujući društveni mehanizam za označavanje tranzicije pojedinca ili grupe iz jednog statusa u drugi, o hodočašću se, po mišljenju autora, može govoriti kao o

⁵⁰ Edith i Victor Turner su izdvojili četiri različita tipa hodočašća (Turner and Turner 1978, 17–18):

1) prototipska – koja je ustanovio osnivač religije ili svetitelj (hrišćanstvo, islam i dr.); 2) arhaična – koja odlikuje sinkretizam sa starim verovanjima i simbolima (pr. Glastonbury u Engleskoj); 3) srednjovekovna – koja su započela u periodu od 500. do 1400. godine (Kanterbury i Walsingam u Engleskoj, Kompostela u Španiji, Czestochowa u Poljskoj i dr.); 4) relativno moderna – koja su povezana sa strahom od zloupotrebe industrijalizacije (Turner and Turner 1978).

liminoidnom ili kvaziliminalnom, pre nego liminalnom u vangenepovskom smislu (Turner and Turner 1978, 34–35).

Pre kraja hodočašća, iako se pojedinac sve više oslobađa profanih struktura, on je zapravo sve više ograničen simboličkim strukturama kao što su verske građevine, statue, slike, svete topografije, koje su često opisane u religijskim pričama i legendama (Turner and Turner 1978, 10). Zbog toga autori ukazuju na važnost proučavanja međudnosa simbola i značenja koji uokviruju motivaciju i ponašanje hodočasnika (Turner and Turner 1978, xiv).

Za Turnera je hodočašće institucionalizovana ili simbolička *antistruktura* (Turner 1974a, 182), pa što se hodočasnik više udaljava od svoje strukturne pripadnosti kod kuće, njegova ruta postaje sve više sakralizovana na jednom nivou, dok na drugom postaje sve više sekularizovana. Turner smatra da apsolutni *communitas* ne postoji i da ono što vidimo jeste „socijalni sistem, zasnovan na sistemu verskih uverenja, polarizovan između fiksnosti i putovanja, sekularnog i svetog, društvene strukture i normativnog *communitasa*” (Turner 1974a, 171).

Studija „Image and Pilgrimage...” značajno je uticala na broj istraživanja i radova o hodočašću. Kako se ispostavilo, u mnogim kulturama i religijama ovi koncepti nisu bili potvrđeni (Eickelman 1976; Pfaffenberger 1979; Sallnow 1981; Morinis 1984 i dr.), a sama paradigma je naišla na kritiku jednog broja istraživača (Morinis 1984; Sallnow 1987). Ono što se svakako ne može osporiti jeste značaj koji je ova knjiga, kao i prethodni radovi Victora Turnera, imala u podsticanju daljih studija hodočašća.

Kritike upućene na račun ove paradigme rezultirale su stvaranjem nove paradigme. Za nju su najzaslužniji bili antropolozi John Eade i Michael Sallnow, koji su početkom devedesetih godina uredili zbornik „Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage” (Eade and Sallnow eds. 2013[1991]). Radovi u ovom zborniku pokazuju kako različite društvene grupe (verske, etničke...) unose različite percepcije u hodočasničko odredište. Urednici su u uvodu zbornika izneli zapažanje da je hodočašće „iznad svega arena za nadmetanje religijskih i sekularnih diskursa“ i u središte pažnje istakli „suštinsku heterogenost hodočasničkog procesa, koja je bila marginalizovana i potisnuta u ranijim, determinističkim modelima” (Eade and Sallnow 2013b, 2–3). Time su urednici naglasili da hodočašće ne treba da bude predstavljeno kao „polje socijalnih odnosa, već kao realnost kompetitivnih diskursa” (Eade and Sallnow 2013b, 5). Autori su pošli od toga da ako se kategorija *svetog*, otelotvorena u hramovima, može posmatrati kao *religijska praznina* (religious void), onda bi u tom smislu i samu kategoriju hodočašća mogli da definišemo kao „istorijski i kulturološki specifično ponašanje i značenje” (Eade 2013, xiii). To znači da ako

više ne možemo uzimati zdravo za gotovo značenje hodočašća za njegove učesnike, u tom slučaju ne možemo ni jedinstvenu definiciju fenomena hodočašća (isto). Autori su ponudili analitički model po kome je važno istražiti kako je praksa hodočašća i sveta moć hrama konstruisana kao raznovrsna i verovatno konfliktna reprezentacija od strane različitih aktera (Eade and Sallnow 2013b, 5). Ideja svetog centra koji privlači hodočasnike može imati više raznovrsnih oblika. Iz tog razloga su predložili koordinate za istraživanje hrišćanskih hodočašća kao trijadu „osoba”, „mesto”, „tekst” (Eade and Sallnow 2013b, 9). Autori zbornika su uočili da u hrišćanskim hodočašćima postoji „tenzija između naglašavanja spasenja unutar zvaničnog religijskog diskursa i manje onostranog diskursa samih hodočasnika koji su usmereni na isceljenje i pomoć u sadašnjosti, u krajnjoj meri”.

U vreme kada se pojavio ovaj zbornik, u literaturi o hodočašću je koncept svetog bio vrlo zastupljen. Sama ideja o svetom centru kao mestu *hijerofanije* potiče iz Eljadeove knjige „Sveto i profano” (Eljade 2004), prvi put objavljene pedesetih godina prošlog veka. U tom smislu moć svetilišta je viđena kao „nešto što proizlazi isključivo iz njegove sposobnosti da zrači magnetizam za poklonike i da izlučuje moćna značenja i značaj za svoje vernike. Hram je viđen kao *sui generis*: njegova moć je generisana iznutra i njegova značenja su u velikoj meri predodređena” (Eade and Sallnow 2013b, 9–10). Međutim, sa pojavom nove paradigme u istraživanju hodočašća postalo je jasnije da „pokloničko odredište, iako očigledno zrači sopstveni religijski značaj, istovremeno pruža ritualni prostor za izražavanje raznolike percepcije i značenja koja sami hodočasnici donose u svetilište i nameću mu ga” (Eade and Sallnow 2013b, 10). Zbog toga su urednici ovog zbornika, hodočasničko odredište definisali kao „arenu za preplitanje različitih uvezenih percepcija i razumevanja, koji su u nekim slučajevima fino diferencirani jedni u odnosu na druge, a u drugim radikalno polarizovani” (Eade and Sallnow 2013b, 10). Ova paradigma je, iako uz izvesne nedostatke, pokazala mogućnost primene u različitim religijskim kontekstima.

Početak novog milenijuma trijadi osoba-mesto-tekst pridodat je još jedan element – *kretanje*. Autori zbornika „Reframing Pilgrimage. Cultures in Motions” (2004) Simon Coleman i John Eade posmatrali su hodočašće kao „kinetički ritual”.⁵¹ Oni kretanje shvataju u širem značenju od pukog fizičkog putovanja, pa ovim pojmom obuhvataju i druge oblike kretanja – „otelovljena, zamišljena i metaforička” (Coleman and Eade 2004, 3). Za razliku od prethodnih studija (Turner and Turner 1978; Eade and Sallnow 2013) u kojima je akcent stavljen na istraživanje hodočašća unutar hrišćanstva, ovaj model je trebalo da bude

⁵¹ Shvatanje hodočašća kao „kinetičkog rituala” potiče iz turnerovskog shvatanja hodočašća (Turner E. 1978, xiii).

primenljiv i na druge religije. Cilj ove studije bio je da se značaj svetog centra, tj. hodočasničkog odredišta, proširi i na koncept samog „svetog putovanja“ (isto). Prepoznavanje značaja kretanja kao jednog od ključnih elemenata hodočasničkog rituala, nadovezalo se na radove Clifford-a (1997) i Bauman-a (1996) koji hodočašće vide kao „analitičko i metaforičko sredstvo za konceptualizaciju stalne promene za koju se pretpostavlja da je svojstvena modernosti i postmodernosti“ (prema Coleman and Eade 2004, 7).⁵² Urry (2000, 49; prema Coleman and Eade 2004) se slaže sa Cliffordom i Baumanom da je „mobilnost, kao metafora i proces, u osnovi društvenog života“, ali pravi podjelu između fizičkih putovanja, zamišljenih putovanja i virtuelnih putovanja. Autori zbornika „Reframing Pilgrimage...“ se usmeravaju na različite oblike putovanja koje sami učesnici nazivaju hodočašćem, a koja zahtevaju dalja istraživanja specifičnih kulturnih, društvenih i ekonomskih dimenzija ovih putovanja u savremenom periodu. Ključna pitanja koja u tom kontekstu naučnici treba da postavljaju tiču se stavova informanata, konstrukcije lokaliteta, pejzaža, mobilnosti, mesta, prostora, nacionalnog i transnacionalnog (isto). Sam pojam *kretanje* su podelili u više kategorija:

1) kretanje kao performativna akcija, koja može da dovede do društvenih i kulturnih promena;

2) kretanje kao otelovljena radnja, pri čemu hodočašće predstavlja vrstu katalizatora za određenu vrstu telesnog iskustva;

3) kretanje kao deo semantičkog polja, čime se ističe važnost kontekstualizacije hodočašća u okviru lokalnog shvatanja mobilnosti ili pojmovi poput mesta, prostora i pejzaža;

4) kretanje kao metafora, koje ne mora da uključuje fizičko kretanje (Coleman and Eade 2004, 16–17).

Kretanju je posvećena velika pažnja u studijama hodočašća, naročito onim koje su pažnju usmerile na pešačenje do hodočasničkog odredišta (Frey 1998; Reader 2005). Značaj kretanja proizlazi iz uverenja nekih autora da je udaljenost hodočasničkog odredišta važna. Turner je smatrao da su hodočasnička odredišta prostorno „periferna“, da su „tamo negde“ i da se pretežno nalaze izvan glavnog administrativnog centra crkve i države (1974, 192–196). Slično kao Turner, Jill Dubisch stavlja akcenat na udaljenost hodočasničkog odredišta. Istražujući hodočašće na ostrvu Tinos u Grčkoj ona pravi razliku između žena koje dolaze iz

⁵² James J. Clifford (1997) sugerise da je hodočašće korisno kao uporedni pojam u etnografskom pisanju, jer uključuje širok spektar zapadnih i nezapadnih iskustava i manje je opterećeno klasnim i rodnim karakteristikama od pojma „putovanje“, dok Zygmund Bauman (1996) smatra da je modernost dala novu važnost metaforičnoj figuri hodočasnika kao neumornom tragaču za identitetom (prema Coleman and Eade 2004, 7).

obližnjeg sela koristeći lokalni autobus i žena koje dolaze iz Soluna, sa severa Grčke. Po njenom mišljenju mora se praviti razlika između hodočašća kao *putovanja* i *posete* (lokalnom) svetom mestu. Razlog za to vidi, čak i ako su isti motivi u pitanju, u iskustvu koje stiče onaj ko dolazi iz daleka (Dubish 1995, 36). Za ženu iz sela, crkva na Tinosu je „dobro poznata, deo je lokalne geografije i izvor lokalnog identiteta i ponosa”, dok za ženu iz Soluna ta crkva predstavlja „egzotiku” (Dubish 1995, 36–37). Za one koji dolaze izdaleka poseta Tinosu predstavlja dolazak „na drugačije mesto”, zahteva „drugačiju vrstu vremena”, tj. vreme koje je „pomereno od običnog života i koje može rekonstruisati događaje vezane za božanstva, svetitelje, mučenike i druga svete ličnosti” (Dubish 1995, 37). Stoddard (1997) takođe izdvaja udaljenost hodočasničkog odredišta, odnosno trajanje hodočašća. On predlaže da jedna od mogućih definicija hodočašća bude ta da su „hodočašća događaj koji traje duže od lokalnih putovanja, koji sprovodi veći broj ljudi na sveto mesto, kao čin verske predanosti” (Stoddard 1997).

Treba, međutim, pomenuti da su studije hodočašća i autori vodećih paradigmi svoje zaključke uglavnom donosili bez uvida u praksu pravoslavnih hodočašća. Kada se govori i piše o svetim mestima ili praksi hodočašća u hrišćanstvu (Turner and Turner 1978; Eade and Sallnow 2013), misli se, pre svega, na katolička hodočašća.⁵³ To je važno istaći zbog razumevanja same terminologije i razlikovanja ove prakse unutar zapadnog i istočnog hrišćanstva. Termini *poklonjenje* i *hodočašće* od strane Srpske pravoslavne crkve, organizatora pokloničkih putovanja i poklonika SPC koriste se kao sinonimi.⁵⁴ Termin hodočasnik (*pilgrim* eng., *pelegrin* it., *pelerin* fr., *pilgerfahrer* nem.), potiče od latinske reči *peregrinus* što znači stranac, litalica, putnik ili izgnanik (prema Smith 1992).⁵⁵ Dakle,

⁵³ Pravoslavno hrišćanstvo dugo nije dobijalo značajniju pažnju u društvenoj teoriji na zapadu. U želji da skrene pažnju naučnika na nedostatak radova o pravoslavlju u anglo-saksonskoj antropologiji i da podstaknu objavljivanje istraživanja o pravoslavlju (na engleskom jeziku) i tako ih učine „vidljivijim”, Chris Hann i Hermann Goltz (2005) organizovali su naučnu konferenciju sa temom „Eastern Christianities in Anthropological Perspective” (Hann and Goltz 2010; Hann 2011). Slično zapažanja na temu hodočašća izneo je i John Eade (2014, 26), a potom i u uvodu zbornika „International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps and Obstacles”, zajedno sa Dionigi Albera (Albera and Eade 2015). Autori u ovom uvodu iznose zapažanje da je „međunarodni tok znanja i ideja ozbiljno sputan ovom anglofonom hegemonijom i raširenom pretpostavkom među anglofonim naučnicima da se ‘hodočasničke studije’ odnose na istraživanja objavljena na engleskom jeziku i ono što je prešlo jezičku granicu kroz prevod” (Albera nad Eade 2015, 1).

⁵⁴ Nekada se kao sinonim može koristiti i termin „bogomoljac”. Za razliku od termina „poklonik” koji ima bogoslovsko značenje, termini „bogomoljac” ili „hodočasnik” se smatraju narodnim izrazima (Krstajić 2011).

⁵⁵ Ovaj pojam se nekada prevodi i kao *stranstvovanje* (Krstajić 2011). Pojam *stranstvovanje* („*tuđinovanje*”) se odnosi na praksu napuštanja poznatog životnog okruženja i svega što se suprotstavlja težnji da se postigne pobožnost. Jovan Lestvičnik ga opisuje sledećim rečima: „to je skromno ponašanje, skrivena mudrost, pamet koja ne trubi o sebi, skriven život, nevidljiv cilj, nemo razmišljanje, skromnost u prohtevima, žudnja za mučenjem, podloga bogočežnjivosti, obilje ljubavi, poricanje taštine, dubina ćutanja. Ljubitelje Gospodnje (...) obuzima i misao da se udalje od svojih radi života u oskudici i teskobi. (...) Taj podvig zahteva veliku obazrivost (...) jer nije svako tuđinovanje dobro, pogotovu ne ono koje je učinjeno u trenutnom raspoloženju. (...)

pilgrim nije hodočasnik u smislu pravoslavnog poimanja ovog fenomena. On je pre svega stranac, odnosno putnik po tuđoj zemlji. Postoji još jedna važna razlika između pravoslavnog hrišćanstva i drugih konfesija, koja se odnosi na poštovanje ikona. S obzirom na to da Rimokatolička crkva nikada nije prihvatila odluku Sedmog Vaseljenskog sabora o poštovanju ikona, za njih su ikone i sveta mesta samo ilustracija događaja iz istorije Crkve i prema tome nisu „predmeti” njihovog poklonjenja (navedeno prema Krstajić 2011, 39). U srpskom i ruskom jeziku često se koristi termin poklonik (*поклонник*, rus.). U grčkom jeziku, reč proskynesis (*προσκύνησις*, *proskúnēsis*, grč.) koja se koristi za ovu praksu, takođe znači poklonjenje. Ova reč je jedna od ključnih reči bogoslovske nasleda Sedmog vaseljenskog sabora (Krstajić 2011, 9–10).⁵⁶ Za razliku od zapadnohrišćanskog modela hodočašća u kome je akcenat na *kretanju*, poklonjenje u pravoslavnom hrišćanstvu je izraz kojim se, sa jedne strane, označava poštovanje ikona i svetih relikvija, dok sa, druge strane, predstavlja fizički gest koji se odnosi na *poklon* ili *klečanje*.⁵⁷ Pojam *poklon* se koristi da bi opisao stav pokornosti prema svetitelju i Bogu (Ware 2005). Takođe, pravoslavna hodočašća se mogu posmatrati i kao nastojanje da se postigne veća blizina svetog. Udaljenost svetog mesta od mesta prebivališta (Turner 1974; Dubisch 1995; Stoddard 2011; i dr.) u tom smislu za pravoslavne poklonike, uključujući i poklonike Srpske pravoslavne crkve, ne igra značajnu ulogu i ne određuje odnos koji poklonici imaju prema svetom mestu.

Praksa pokloničkih putovanja i poklonjenja usko je povezana sa verovanjem u božansku i čudotvornu moć prostora, svetiteljskih moštiju, ikona i relikvija (Makuljević 2006a). U pravoslavnom hrišćanstvu poklonička odredišta su najčešće mesta na kojima se *p(r)ojavila sila Božja*. To mogu biti mesta na kojima se neki svetitelj rodio, *podvizavao*, činio čuda, bio mučen ili umro. To su mesta na kojima se naročito oseća *Božja blagodat* i koja su *osvećena* čudom koje se tu nekada dogodilo (Krstajić 2011, 32–33).

U svom najosnovnijem obliku, hodočašće predstavlja putovanje na posebno mesto, pri čemu i samo putovanje i odredište imaju duhovni značaj za onog ko ga posećuje (Davidson and Gitlitz 2002, xvii).⁵⁸ Hodočasničko odredište kao materijalizacija značenja je privlačilo

Tuđinovanje je odvajanje od svega da bi se misli načinile nerazdvojnima od Boga. (...) Kada mi, po protoku izvesnog kraćeg ili dužeg vremena od kako smo napustili svoje, steknemo izvesnu malu pobožnost, umilnost, uzdržljivost, sujetne misli pristupaju i nalažu nam da se vratimo u svoj zavičaj, radi pouke” (Lestvičnik 1997).

⁵⁶ Glavna tema ovog sabora je bila prevazilaženje jeresi ikonoborstva. Zadatak učesnika Sabora bio je da se pokaže da poklonjenje svetim ikonama nije idolopoklonstvo, pa je zaključeno da se vernici, poklanjajući se ikoni, poklanjaju Bogu posredstvom nekog realnog i vidljivog lika (Krstajić 2011, 10).

⁵⁷ Genufleksija u rimokatoličkoj crkvi je izraz koji se koristi za klečanje, klanjanja i ponizno odavanje poštovanja.

⁵⁸ Sa porastom broja studija o hodočašću postajalo je očigledno da nije moguće uspostaviti jedinstven model za istraživanje niti konstruisati univerzalnu definiciju hodočašća. Postalo je očigledno da je hodočašće izuzetno

najveću pažnju istraživača (Turner and Turner 1978; Eade and Sallnow 2013; Coleman and Elsner 1995), tako da je *sveto mesto* predstavljalo jedan od najznačajnijih elemenata u okviru studija hodočašća. Samo hodočašće je često bilo definisano kao putovanje na „sveto mesto”, na „posebno mesto” ili mesto koje se smatra „moćnijim” u odnosu na druga (Marcus 1994; Dubisch 1995; Dubisch and Winkelmann 2005b), a poseta hodočasničkom odredištu je smatrana ciljem putovanja. Hodočasnička odredišta zapravo počivaju na ideji da su sveta mesta „toliko blizu da je sa njima moguće ostvariti izravan susret” (Belaj 2012, 35). Turner u svojim studijama takođe hodočasnička odredišta definiše kao fiksna mesta u prostoru i *slike* povezane sa njima, poput kreiranja *communitas-a* koja se formira na hodočašću ili zajedničkim ritualima na tom mestu. Turner smatra da je u hodočasničkom odredištu sadržana poruka o središnjim vrednostima religijskog sistema (Turner and Turner 1978), dok je za Morinisa (1992, 4; 18), hodočasničko odredište otelovljenje nekog kolektivnog ideala kulture, inače hodočasniku nedostižnog kod kuće.

Noviji radovi pomeraju težište sa „svetosti” mesta (svetilišta) i ističu uticaj ekonomskih procesa, marketinga i konzumerizma na hodočašća. Ovim aspektom najviše se bavio Jan Rider (Ian Reader) čiji je pristup značajan, između ostalog, i zbog toga što je pomerio težište sa poklonika na druge aktere hodočasničkog procesa, pre svega na religijske autoritete i predstavnike. U svojoj knjizi „Pilgrimage in the Marketplace” na primerima iz Japana, Indije, Kine, Vijetnama, evropskih zemalja i islamskog sveta pokazao je da dinamika tržišta, uključujući marketinške i promotivne aktivnosti sveštenika i interesnih grupa, stvara tržište u okviru koga hodočašće postaje utvrđen i uspešan okvir zahvaljujući kome se održava kategorija *svetog* (vidi Reader 2014). Ideja o proizvodnji *svetog* nije nova. Pišući o svetilištu Padre Pio, u San Đovani Rotondu u Italiji, Kristofer McKevitt je zaključio da „sveto nije dato ili fiksirano, već se mora konstantno stvarati”. U tom konstantnom „stvaranju” hodočasnici imaju važnu ulogu jer se od njih očekuje da koriste „odgovarajuće simbole, mitove i rituale kako bi se oživelo iskustvo hodočašća i da bi se ostvarila svetost mesta” (McKevitt 2013, 79).

raznovrstan fenomen koji se ne može posmatrati jednodimenzionalno i koji ima brojne specifičnosti i razlike u različitim religijama. U skladu sa razlikama u samom hodočasničkom procesu ustanovljeni su i različiti pristupi, kao i elementi hodočašća na koje su autori stavljali naglasak. Neki od njih ticali su se odnosa hodočasničkih grupa (Pfaffenberg 1979; Sallnow 1981), hodočasničkog iskustva (Morinis 1984; Aziz 1987), mobilnosti, globalizacije, roda, etniciteta (Dubisch 1995; Coleman and Eade 2004; Jansen and Notermans 2012; Eade 2014; Albera and Eade 2016), sekularnih i “new age” hodočašća (Reader and Walter 1993; Margry 2008a), mešovityh hodočašća (Albera and Couroueli 2012), odnosa turizma i hodočašća (Turner and Turner 1978; Badone and Roseman 2004; Timothy and Olsen 2006; Collins-Kreiner 2010; Katić, Klarin and McDonald 2014), i u novijem periodu ekonomskih i političkih procesa (Pazos 2012; Reader 2014; Eade and Katić 2014; Coleman and Eade 2018).

S obzirom na temu i cilj ove doktorske disertacije, jedan deo rada će se baviti interpretativnošću hodočasničkog procesa od strane različitih aktera. Iz tog razloga u radu će se osloniti na studije koje naglašavaju ulogu hodočasnika, kao i drugih aktera uključenih u hodočasnički ritual, u procesu kreiranja značaja hodočašća i znanja o hodočasničkim odredištima.

2.4. „Religijska imaginacija” i hodočašće kao „tekst”

Etnografska istraživanja pokazuju da savremeni hrišćanski hodočasnici prilikom obilaska svetih mesta koriste *religijsku imaginaciju* (v. Walton 2015, 22) povezanu sa verskim razlozima. Walton koristi ovaj termin kako bi naglasio ulogu hodočasnika u procesu kreiranja značenja. Različiti izvori kojima su hodočasnici privučeni da iznesu svoje iskustvo jesu strukturisani njihovim vlastitim ograničenjima i mogu biti prilagođavani u zavisnosti od konteksta i okolnosti u svakom hodočasničkom odredištu. Religijski razlozi kojima su podstaknuti hodočasnici bivaju generisani kroz tradiciju, učenje i religijsku praksu određene hrišćanske zajednice. U to su uključeni i diskursi koji cirkulišu unutar društva koji oblikuju hodočasničke narative. To znači da je društvena imaginacija prepuna religijskih metafora i simbola koji imaju značajnu ulogu u hodočasničkim aktivnostima. Praćenjem kontinuiteta, raznovrsnosti i dinamike u religijskoj imaginaciji i značenju mogu se prepoznati religijski izvori koji su uveliko prevazišli strogo teološke i doktrinarne okvire. Uprkos tome što dobar deo literature o hodočašću interpretira hodočasničku duhovnost na osnovu njihove verske pripadnosti, vidljivo je da hodočasnici vrlo često „pozajmljuju” elemente koji nisu svojstveni verskoj tradiciji kojoj poklonik pripada (isto).

Ovakvo stanovište, koje naglašava ulogu hodočasnika u procesu kreiranja znanja i značenja o hodočašću nije novo. Svoje korene vuče iz osamdesetih i devedesetih godina kada se dogodio pomak u studijama hodočašća ka interpretativnosti, koji je naglašavao razumevanje kulture kao *teksta* i *kulturne reprezentacije* (v. Gerc 1998), kao odnose moći ugrađene u proizvodnju i u način posmatranja i tumačenja. Novija istraživanja prevazilaze teoriju reprezentacije naglašavajući značaj *prakse* i *ličnog iskustva* na samoj lokaciji (Maddrell et al. 2015, 6). Međutim, interpretativna teorija bila je od velikog značaja u istraživanju procesa *prepričavanja* putovanja, uobičajene prakse po povratku koja omogućava hodočasniku da reinterpretira iskustvo i da na neki način „kreira sebe kao hodočasnika” (Frey 1998, 186). Primetno je da je taj proces prepričavanja vrlo selektivan, u

smislu da odbacuje informacije koje ne odgovaraju dominantnom diskursu, pa se u tom smislu može govoriti o *selektivnoj interpretaciji* (Harris 1999; Badone 2007), što svedoči o procesu uređivanja i odabira informacija koje učestvuju u stvaranju narativa i svetih istorija (Frey 1998; Coleman and Elsner 2002a). Sa druge strane, ovaj proces utiče na sticanje i tumačenje hodočasničkog iskustva, kao i u oblikovanju motivacije, očekivanja, opažanja i iskustva hodočašća drugih (Coleman and Elsner 2002b, 6). Ovi narativi proizvode sveta mesta, ali ih istovremeno potvrđuju dajući im zvanični legitimitet (Mitchell 2002, 137–138).

Naglasak na narativizaciji hodočasničkog putovanja posebno dolazi do izražaja u zborniku „Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage”, čiji urednici Simon Coleman i John Elsner hodočašće vide kao „poseban oblik putovanja i pisanja o putovanju”, u kojem se tekst prepliće sa iskustvom (Coleman and Elsner 2002b, 13). Oni unose novu perspektivu u istraživanje hodočašća baveći se interakcijom trijade tekst-osoba-mesto (Eade and Sallnow 2013b), odnosom i komplementarnošću između usmene i pisane reči, a pre svega, značajem narativa. Uz to, naglašavaju značaj posmatranja *hodočašća kao pisanja* (Coleman and Elsner 2002b, 4), dok radovi u njihovom zborniku naglašavaju odnos hodočašća prema različitim narativima koje stvara i od kojih zavisi.

Posmatranje hodočašća iz ovog ugla pokazalo je da je broj narativa koji stoje u osnovi procesa hodočašća ogroman. To su, između ostalog, priče koje pretvaraju neki događaj u čudo, a onog koji je zaslužan za navodno čudo u čudesnu figuru koja može učiniti još više čuda što će uticati na stvaranje novih priča (Coleman and Elsner 2002b, 4). Ovakvi narativi, koji počinju usmeno, a mogu biti prikupljeni i objavljeni kao pisani tekst, privlače hodočasnike da dođu na sveto mesto. Iz ugla poklonika, postoji mnoštvo drugih narativa – priče drugih hodočasnika, usmene, u formi dnevnika, detaljni opisi i drugo. Ovi narativi odražavaju pristup svetom mestu isto kao što ga formulišu. Wes Williams tvrdi da „putovanje, slušanje tuđih priča, stvaranje sopstvenih i čitanje, jesu delovi istog kontinuuma” (Williams 2002). Svi usmeni ili pisani narativi, dobijaju svoju potvrdu na svetom mestu na kome se nalaze materijalni artefakti koji potvrđuju te priče (zavetni darovi, pokloni, votivi). Na taj način se slika svetog mesta uokviruje.

Pisani materijali, publikacije i brošure o svetim mestima, mediji, društvene mreže i drugi izvori donose pregršt *tekstova* o svetim mestima. Važnost *tekstualnih metafora* (v. Gerc 1998) u analizi hodočasničkih centara istraživala je Jill Dubisch tokom svog istraživanja na ostrvu Tinos u Grčkoj. Ona je pokušala da „pročita” šta je to što hram „govori” (Dubisch 1995, 158). U ovom okviru, ona širi pojam *teksta* tako da uključuje različite pisane tekstove koji su povezani sa lokacijom, ali i prostorne, organizacione, materijalne strukture lokacije,

hodočasnike i događaje koji se tamo odvijaju (Dubisch 1995, 162–163), napominjući nerazdvojivost teksta, performansa, praksi i iskustva (Dubisch 1995, 163).

Reprezentacija hodočasničkih odredišta jedna je od tema kojoj je u antropologiji bilo posvećeno dosta pažnje. Uglavnom su se istraživači bavili analizom pisanih tekstova poput hodočasničkih putopisa (Davidson and Gitlitz 2008; Scott 2012) ili reprezentacijom od strane vodiča (Bowman 1992; Feldman 2007; Mesaritou et al. 2015; i dr.). Načini reprezentacije svetišta su važni jer nisu uvek podudarni sa onim što je „izvorno 'upisano' u sveto mesto“ kako zaključuje MacDonald (2006, 128), dok sa druge strane, zapaža da „postoje pokušaji da se kreira značenje tokom predstavljanja svetog mesta posetiocima“. *Duhovni magnetizam* (Preston 1992), umnožavanje novih priča oko originalnih (Feldman 2014) i „pretvaranje“ tih priča u *tekst* ili *ritual* značajno je za legitimizaciju svetišta kao mesta posebnog duhovnog i istorijskog značaja. Jedan deo autora koji se bavio proučavanjem svetih lokacija vide ih kao društveni konstrukt. Za njih su sveta mesta „proizvod kulturnih, društvenih, političkih i ekonomskih odnosa; (...) to nije objektivna stvarnost već socijalno iskustvo, to je koncepcija društvenih praksi“ (Simonsen and Baerenholdt 2004, 1). Iz tog razloga, kako zapaža Knott, „svako razumevanje prostora zahteva usmeravanje pažnje na proizvodnju, praksu i reprezentaciju prostora i njegovog odnosa sa znanjem i moći (Knott 2010, 33). Ta moć se, kako dalje zapaža Feldman „ostvaruje u prostoru kroz naraciju i performanse“. Narativi o prostoru i mestu se, kako kaže, menjaju kroz istoriju, često kao reakcija ili zbog prilagođavanja drugim, moćnijim; a mogu se razlikovati i između članova određene kulture (Feldman 2014).

2.5. Istraživački pristup

Glavno polazište ovog rada zasnovano je na tezi da ako se kategorija *svetog*, otelotvorena u hramovima, može posmatrati kao *religijska praznina* (religious void), onda se i sama kategorija hodočašća može definisati kao „istorijski i kulturološki specifično ponašanje i značenje“ (Eade 2013, xiii). Ovo polazište zasnovano je na shvatanju da „sveto nije dato ili fiksirano, već se mora konstantno stvarati“ (McKevitt 2013, 79). Polazim od toga da pokloničko odredište, iako ima sopstveni religijski značaj, istovremeno pruža „ritualni prostor za izražavanje raznolike percepcije i značenja koja sami hodočasnici donose u svetište i nameću mu ga“ (Eade and Sallnow 2013b, 10).

U skladu sa novijim pristupom (Reader 2014) koji skreće pažnju i na druge aktere hodočasničkog procesa, religijske autoritete, pre svega, u disertaciji će biti razmotrena uloga monaha i monahinja, kao i organizatora pokloničkih putovanja i vodiča u proizvodnji i širenju narativa o manastirima. Ovakav pristup zamagljuje ideju svetog mesta kao statičnog i smešta istraživanje u „širu sliku” duhovne kulture i bavi se povezanošću sa materijalnim nasleđem koje je afirmisano u hrišćanskim verovanjima i praksama.

Istraživanje pokloničkih putovanja koncipirano je tako da prati pomenuta četiri elementa *osoba – mesto – tekst – kretanje* (Eade and Sallnow 2013; Coleman and Eade 2004), kao i *motivaciju* za putovanje i krajnji *ishod* (odnosno iskustvo). Pojam *osoba* u ovoj disertaciji odnosi se na aktera koji interpretira svoju predstavu o manastirima, *mesto* se odnosi na samo pokloničko odredište tj. konkretan manastir, *tekst* se odnosi na usmeni ili pisani narativ o manastiru koji se pruža poklonicima bilo kroz istorijsku ili savremenu priču o njemu, bilo u vidu pisanih brošura ili monografija koje se daju ili poklanjaju poklonicima; pod *kretanjem* podrazumevam fizičko putovanje koje je u ovom slučaju organizovano i grupno; dok se *motivacija* odnosi na razloge koji su pokrenuli poklonika da poseti manastir, a *ishod* na iskustvo boravka u manastiru, odnosno interpretacija tog iskustva od strane poklonika.

S obzirom da je fokus istraživanja bio na tome da se sazna individualna percepcija i da se spozna „individualni”, a ne „institucionalni” nivo (Turner and Turner 1978), predmetu istraživanja pristupam „odozdo” (emska perspektiva).

2.6. Metodologija istraživanja

Ova disertacija oslanja se na empirijsku građu prikupljenu tokom višegodišnjih istraživanja u okviru kojih su korišćeni različiti metodološki pristupi i metodi sa ciljem da se prikupe podaci o fenomenu pokloničkih putovanja u manastire Srpske pravoslavne crkve u savremenom periodu. To je podrazumevalo terenska istraživanja koja su uključivala individualne i organizovane posete manastirima Srpske pravoslavne crkve, formalne i neformalne razgovore sa različitim ispitanicima – poklonicima, lokalnim stanovništvom, monaštom i vodičima, analizu sekundarnih izvora kao što su dnevna štampa, specijalizovani listovi, društvene mreže, internet forumi, tematske emisije, kao i poklonički putopisi i štampani vodiči kroz manastire Srpske pravoslavne crkve. Tokom pokloničkih putovanja vođeni su istraživački dnevници zasnovani na posmatranju s učestvovanjem ili, kako je to Jill

Dubisch nazvala, *posmatračevo učestvovanje*/observant participation (Dubisch 2005; prema Maddrell et al. 2015).

Terenskim istraživanjima prethodila je priprema u smislu odabira manastira koji će se posetiti. U toku tih preliminarnih istraživanja analizirana je dnevna i periodična štampa, forumi i društvene mreže, kao i ponuda agencija i organizatora putovanja. Na osnovu postojeće ponude organizatora najpre sam utvrdila koje manastire najčešće imaju u ponudi i na koji način ih promovišu. Analiza je pokazala da se manastiri mogu podeliti u tri kategorije:

1) pripadaju malim “Svetim Gorama” (fruškogorski manastiri, manastiri ovčarsko-kablarske klisure...);

2) da se prepoznaju po značaju za nacionalnu i kulturnu istoriju (Studonica, Žiča, Manasija, Ravanica, Mileševa, Ljubostinja...);

3) da se prepoznaju kao isceliteljski (Ostrog, Kumanica kod Sjenice, Sveti Roman i Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu i dr.)

Nastojala sam da tokom istraživanja manastiri iz svake od ovih kategorija budu ravnomerno zastupljeni. U početku je bilo planirano da istraživanje traje dve godine, međutim, kako je taj period produžen za još nekoliko godina bilo je primetno da su u međuvremenu u ponudi organizatora počeli da se pojavljuju manastiri koji u početku ili nisu bili u ponudama organizatora ili nisu zadovoljavali navedene kriterijume. Jedan od takvih primera jeste manastir Tumane kod Golupca, koji je u periodu 2012–2014. bio relativno nepoznat široj javnosti i retko posećen u okviru organizovanih pokloničkih putovanja, da bi od 2017. godine postao jedan od najposećenijih manastira SPC koji se trenutno po broju poseta može meriti sa Ostrogom. Manastir Tumane je najbolji, ali svakako ne i jedini primer. Slično se dogodilo sa manastirom Svetog apostola i jevanđeliste Luke u selu Bošnjane kod Varvarina i još nekim manastirima Eparhije kruševačke, zatim sa manastirom Mislođin kod Obrenovca i drugim primerima. U skladu sa tim promenama, prvobitni plan je prilagođavan aktuelnoj ponudi, tako da su istraživanjem naknadno obuhvaćeni i ovi manastiri.

Etnografska istraživanja vršena su u periodu između marta 2013. i septembra 2019. godine, s periodičnim prekidima. Tokom ovog perioda postojale su dve faze istraživanja. U toku prve, koja je trajala nešto više od godinu dana, posetila sam petnaest manastira u različitim delovima Srbije i obavila 24 razgovora sa igumanima/igumanijama, monasima/monahinjama, iskušenicima i lokalnim stanovništvom, kao i 23 intervjua sa poklonicima koji samoorganizovano posećuju manastire. Prilikom usmenih dogovora oko

intervjuisanja sa igumanima/igumanijama, odnosno monasima i monahinjama u ovim manastirima, obećana im je anonimnost, tako da su podaci o ispitanicima prošli kroz pseudonimizaciju. S obzirom da za ove razgovore nisam tražila odobrenje, odnosno *blagoslov* nadležnog episkopa, ni manastiri u kojima su vršena istraživanja neće biti spominjani. Ovi razgovori vođeni su sa namerom da što bolje „upoznam” teren i da proverim, s jedne strane, na koji način monaštvo govori o manastirima, a sa druge, kako poklonici koje sam zitala u manastirima reaguju na pitanja koja im postavljam. Zahvaljujući tim razgovorima formulisala sam najvažnije teme kojima u disertaciji želim da se bavim. S obzirom da je glavna tema ove disertacije vezana za organizovana poklonička putovanja, druga faza istraživanja podrazumevala je učešće na organizovanim pokloničkim putovanjima. Učestvovala sam na 48 grupnih hodočašća na kojima sam posetila pedesetak manastira Srpske pravoslavne crkve u centralnoj, istočnoj i jugoistočnoj Srbiji, u Vojvodini, na Kosovu i Metohiji, Crnoj Gori i Hrvatskoj. Neke manastire sam posetila po više puta, obično sa različitim organizatorom, na osnovu čega sam mogla da primetim razliku u načinu na koji se govori o istom manastiru, da primetim koje aspekte potenciraju i da posmatram razliku u reakciji poklonika na različite narative. Na poklonička putovanja odlazila sam u različitom periodu godine, sa različitim pokloničkim grupama, sa organizatorima iz Beograda, Kruševca i Stare Pazove. Ova putovanja su najčešće trajala između jednog i tri dana, što znači da se radilo o kratkotrajnim hodočašćima.⁵⁹ Tokom organizovanih putovanja beležila sam narative vodiča, predstavnika manastira (monaštvo i ređe, specijalizovano osoblje) i poklonika i pokušala da utvrdim da li postoji razlika u načinu na koji govore o manastirima i kako se, putem narativa, proizvode ili reprodukuju predstave o manastirima Srpske pravoslavne crkve. Usmerenost na ova pitanja omogućila je sagledavanje razlike u načinu reprezentacije različitih manastira. Sa druge strane, ponovljene posete u isti manastir, ali sa različitim vodičima, pomogle su u sagledavanju razlika u načinu reprezentacije istog manastira. Namera je bila da prikupljanjem ovih podataka istražim način(e) reprezentacije manastira SPC u okviru pokloničkih putovanja i da uočim dominantne diskurse o manastirima.

Istraživanje je bilo zasnovano na korišćenju kvalitativne metodologije. Ovakav pristup, Bojan Žikić definiše kao „ciljno orijentisano istraživanje socijalnih i kulturnih fenomena, razvijeno kao alat za pristup određenim podacima među specifičnom populacijom” (Žikić 2007, 124). Kao što sam pomenula, prikupljanje građe vršila sam

⁵⁹ Gisbert Rinschede je napravio podjelu na kratkotrajni i dugotrajni religijski turizam u zavisnosti od dužine trajanja putovanja. U kategoriju kratkotrajnog verskog turizma svrstao je posete obližnjim verskim centrima i svetilištima, dok je u kategoriju dugotrajnog verskog turizma svrstao putovanja do nacionalnih i internacionalnih verskih centara koja mogu trajati od nekoliko dana do nekoliko nedelja (Rinschede 1992).

korišćenjem sledećih metoda: opservacija sa participacijom, intervju (uz korišćenje polustrukturiranog upitnika) i neformalni intervju.

Opservacija sa participacijom omogućila mi je uvid u religijsko ponašanje pojedinca/grupe i religijsku praksu poklonika, dok mi je, sa druge strane, omogućila prikupljanje podataka o preovlađujućim narativima vodiča i predstavnika Srpske pravoslavne crkve o manastirima. Ovaj metod se pokazao kao najadekvatniji za prikupljanje podataka o tome šta se priča prilikom predstavljanja manastira (da li su to istorijski izvori, narodna predanja, da li se ističe verski, umetnički, kulturni ili politički značaj manastira), za utvrđivanje razlike među organizatorima u zavisnosti od toga koje manastire biraju i na koji način predstavljaju manastire poklonicima i, na kraju, za proveru toga koliko narativi vodiča utiču na predstave i praksu poklonika prilikom boravka u određenom manastiru. Učešće na pokloničkim putovanjima mi je omogućilo da, sa jedne strane, ustanovim koji narativi privlače najviše pažnje poklonika i, sa druge, da utvrdim kako oni reaguju na različite vrste narativa. Ovaj metod pruža uvid u kontekst unutar koga hodočasnici kao grupa dobijaju informacije o konkretnim manastirima, bez koga bi bilo otežano razumevanje određenih predstava o manastirima, kao i odnosa prema njima. Upotrebom ovog metoda prikupljeni su podaci o tome kako se proizvode i prenose znanja o manastirima prilikom pokloničkih putovanja, dok, sa druge strane, omogućava prikupljanje informacija koje nisu bile prioritet, ali mogu biti od značaja za dalja istraživanja, poput toga da li češće hodočaste muškarci ili žene, mlađi ili stariji, pojedinci, grupe/porodice i sl. Tokom terenskih istraživanja učestvovala sam u svim aktivnostima poklonika (prevoz autobusom/minibusom, prisustvo liturgiji, zajedničkoj trpezi, molitvi, poklonjenju relikvijama, bdeniju, jeleosvećenju i drugim ritualima) tokom kojih sam, kad god bi se ukazala prilika, sa poklonicima vodila neformalne razgovore, koji su potom beleženi i analizirani.

Neformalni intervjui su mi pomogli da prikupim informacije o onome što mi je kao istraživaču bilo “neuhvatljivo” prilikom opservacije. Oni su vođeni u toku puta, u pauzama ili prilikom boravka u manastirskim trpezarijama i portama. Njih su najčešće započinjali moji saputnici sa željom da razmene utiske iz manastira, na šta bih se ja nadovezala pitanjima vezanim za teme koje su me zanimale: kako su i zbog čega odabrali ovo putovanje, na koji način su se informisali o putovanju, da li su prvi put u manastiru, koliko često putuju, itd. Dešavalo se da tokom neformalnih intervjuja pokloniku/poklonici postavim ista pitanja koja sam postavljala i u formalnim (polustrukturiranim) intervjuima, s tom razlikom da neformalni razgovori nisu snimani diktafonom i da su izostajala pitanja o demografskim i socio-

ekonomskim karakteristikama poklonika ili poklonice, poput godine rođenja, profesije, porodičnog statusa i sl.⁶⁰

S obzirom da narativi koji potiču od organizatora putovanja i od predstavnika Srpske pravoslavne crkve nisu jedini koji oblikuju predstave poklonika o manastirima, već se one oblikuju i pod uticajem drugih faktora i okolnosti – kroz udžbenike i medije, zahvaljujući iskustvu članova porodice ili poznanika, kao i iskustvu drugih poklonika – korišćen je *polustrukturirani intervju*. Korišćenjem ovog metoda prikupljeni su podaci o tome kada i na koji način su poklonici sticali prva znanja o manastirima, ko je najviše uticao na to da počnu da hodočaste, iz kojih razloga najčešće putuju i sa kakvim iskustvima se vraćaju sa hodočašća.

Intervjuisano je četrdeset poklonika i poklonica (25 žena i 15 muškaraca), dok su neformalni razgovori obavljani sa preko sto poklonika. Među intervjuisanim poklonicima dominiraju oni koji su obrazovaniji (29) – od njih je osnovne studije završilo (24), magistarske (2) i doktorske (3), dok je srednjeg obrazovanja (11). Najveći deo poklonika je iz urbanih sredina (36) dok su ostali iz prigradskih naselja.⁶¹ Intervjuisanje poklonika je često izgledalo kao dijalog, jer su mi brojni ispitanici uzvraćali pitanjima ili imali želju da čuju moj odgovor na konkretno pitanje.⁶² Većina poklonika je bila zainteresovana za moj verski identitet i stepen vezanosti za crkvu. Dok smo razgovarali o tome koliko često odlaze na liturgiju, uzvratili bi mi istim pitanjem ili bi me nakon pitanja kada su počeli da hodočaste upitali isto to. Upitnik koji je korišćen prilikom intervjuisanja ispitanika i ispitanica sadržao je između osamdeset i sto pitanja koja su se ticala stepena vezanosti za crkvu, značaja i uloge pokloničkih putovanja u životu ispitanika, toga šta za njih predstavlja manastir, da li za njih postoji razlika između posete crkvi i posete manastirima itd. Tokom istraživanja nastojala sam da se upoznam sa načinom na koji hodočasnici razmišljaju o manastirima, kao i da razumem njihove interpretacije pravoslavlja, smisla pokloničkih putovanja, okretanja crkvi i religijskoj praksi. Trudila sam se da na adekvatan način interpretiram značenja religijskog iskustva u kontekstu svakodnevnog života i širem socijalnom i kulturnom kontekstu u kojem živimo.

⁶⁰ O metodološkim postupcima u vezi sa uzorkovanjem vidi u: Vučinić Nešković 2013, 141.

⁶¹ Od intervjuisanih poklonika iz urbanih sredina, šest ispitanika je detinjstvo i ranu mladost provelo na selu, a potom su kasnije, zbog obrazovanja ili posla, prešli u grad.

⁶² U situacijama kada je dolazilo do dijaloga, a ne do jednosmernog propitivanja i distance istraživač-informant koristila sam termin sagovornik/sagovornica, oslanjajući se na polazište Sanje Zlatanović da u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima ovaj pojam implicira ravnopravan odnos između istraživača i informanata (više u: Zlatanović 2010).

Poklonici i poklonice sa kojima sam razgovarala birani su po principu slučajnog uzorka ili po preporuci drugih poklonika (metod „snowball sampling”). Tokom samostalnog odabira poklonika vodila sam računa o tome da razgovaram sa poklonicima oba pola, svih starosnih kategorija, različitih zanimanja, mesta prebivališta i različitog stepena obrazovanja. Intervjuisanjem različitih kategorija poklonika želela sam da utvrdim da li i u kojoj meri predstave o manastirima SPC variraju u zavisnosti od pola, starosne strukture, obrazovanja, mesta stanovanja, stepena vezanosti za Srpsku pravoslavnu crkvu, zatim, da dobijem podatke o tome kakvu ulogu hodočašća u manastire SPC imaju u životu poklonika, koliko slobodnog vremena tokom godine izdvajaju za poklonička putovanja, na koji način biraju pokloničko odredište, kao i da utvrdim da li je bilo promena predstava o manastirima SPC tokom života ispitanika i eventualno, ko ili šta je uticalo na tu promenu. Birani su poklonici koji odlaze na hodočašće barem nekoliko puta u toku godine i koji imaju praksu hodočašća u različite manastire.⁶³ Tokom obrade podataka nije vršena posebna klasifikacija sagovornika, jer je cilj disertacije bio da se ispituju postojeće predstave o manastirima Srpske pravoslavne crkve koje postoje u savremenom periodu, a kako tokom istraživanja nije utvrđeno da postoje značajna odstupanja u predstavama koja su determinisana polom ili godištem ispitanika, ova klasifikacija nije vršena.

Tokom istraživanja vođeni su terenski dnevници, u koje sam pored osnovnih informacija o datumu putovanja, manastirima koje sam posetila, broju poklonika i polnoj strukturi grupe, upisivala i druga zapažanja i analitičke beleške. One su mi pomagale da kasnije izvršim klasifikaciju predstava o manastirima, a imale su i veliki značaj u proširivanju broja elemenata posmatranih tokom putovanja. Takođe, nisu zanemareni ni tekstovi u javnosti o manastirima koji su posećeni. Praćeni su specijalizovani listovi “Čudotvorni manastiri” i “Čuda Božja” koji su počeli da izlaze 2014. odnosno 2015. godine, kao i dnevni listovi koji objavljuju tekstove o manastirima i čudotvornim relikvijama („Alo”, „Kurir”). Kao dodatni izvori prikupljene su i informacije sa internet stranica i društvenih mreža, sa grupa pojedinih manastira i foruma sa pravoslavnom tematikom. Sa posebnom pažnjom su čitani objavljeni zapisi sa hodočašća – hodočasnički putopisi i eseji (Saramandić 2004a; 2004b; Radanović 2007; Samardžić 2008; Badovinac 2013; Božović 2017; i dr.).

⁶³ Ovim istraživanjem nisu obuhvaćeni vernici koje posećuju samo jedan, najčešće obližnji manastir i koji svoju posetu manastiru ne smatraju poklonjenjem. Ti vernici, iako redovno dolaze u manastir i ostvaruju bliske socijalne odnose sa bratstvom ili sestinstvom nekog manastira, ali i sa drugim vernicima koji posećuju isti manastir, svoje prisustvo u manastiru povezuju sa redovnim verskim aktivnostima i u tom smislu se njihov boravak u manastiru ne razlikuje od redovnih poseta parohijskoj crkvi.

Prikupljena građa – intervjui i beleške o načinu na koji vodiči, poklonici i monaštvo predstavljaju manastire – obrađena je uz pomoć analize diskursa i analize narativa. Između *diskursa* i *narativa* često nije jednostavno povući jasnu granicu, s obzirom da se ovim pojmovima pristupa na različite načine u skladu sa disciplinarnim razlikama (Zlatanović 2018, 30–32). Različiti načini upotrebe pojmova *diskurs* i *narativ* stvaraju utisak razuđenosti ove oblasti, a „tome dodatno doprinosi pluralizam teorijskih okvira, područja i ciljeva primene diskurzivnih i narativnih pristupa” (Pavlović i dr. 2006, 370). U ovoj disertaciji pojam diskurs definišem prema Vivijen Ber kao „skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza i tako dalje, koji zajedno proizvode određenu verziju događaja. On se odnosi na jednu posebnu sliku događaja (...), na poseban način njegovog predstavljanja” (Ber 2001, 83). Oslanjajući se na ovu autorku iskaze o manastirima shvatam kao primere diskursa, s obzirom da „delovi izgovorenog pripadaju istom diskursu ukoliko ocrtavaju istu opštu sliku datog objekta. Iste reči, rečenice, slike, izrazi i tako dalje, mogu se javljati u različitim diskursima, pri čemu, svaki put, učestvuju u prilično različitim narativima” (Ber 2001, 85–86). Pojam narativ koristim kao sinonim za *priču* „u kojoj se govori o *sledu događaja* koji su *značajni* za osobu koja priča” (prema Pavlović i dr. 2006, 370). Kako navodi Srđan Sremac „subjekti razmenjuju priče jedni sa drugima kako bi postigli smislenost. To dalje znači da se sva percepcija i iskustvo strukturiraju na narativni način. Tako su priče ili naracije izrazi ljudskog iskustva. Drugim rečima, svako objašnjenje je oblik pripovedanja” (Sremac 2012, 32). Oslanjajući se na Pavlović i dr., u ovoj disertaciji pojam diskursa se odnosi na „proizvodnju društvene prakse”, dok je pojam narativ više „usmeren na osmišljavanje ličnog iskustva” (Pavlović i dr. 2006, 370). Analiza narativa je koristan metod jer pruža uvid u to kako različiti akteri uključeni u proces hodočašća koriste diskurs(e).

2.6.1. Metodološka ograničenja i istraživački izazovi

Odabrani metodi, iako najpogodniji za ovakvu vrstu istraživanja, pokazali su određene slabosti i ograničenja. Ta ograničenja se najviše primećuju u nemogućnosti da se svakodnevni život poklonika posmatra i nakon povratka sa putovanja i da se objektivno sagleda značaj koji ova putovanja imaju za njih. Drugi nedostatak je u tome što se na svakom pokloničkom putovanju posmatra drugačija grupa poklonika. Ta različitost pokloničkih grupa, iako značajna za komparativna istraživanja, uskraćuje mogućnost istraživanja doslednosti pokloničke prakse kod poklonika. Ovaj nedostatak je donekle bilo moguće

prevazići prepoznavanjem i upoznavanjem sa poklonicima koji često hodočaste i sa kojima sam više puta putovala i ostvarila veći stepen bliskosti i komunikacije u odnosu na druge poklonike.

Problem sa kojim sam se kao istraživač suočila na početku istraživanja jeste teškoća u ostvarivanju kontakta sa poklonicima. Istraživanja sam započela kao *autsajder*, kao neko ko je *van crkve*. Na prvo pokloničko putovanje otišla sam kao *istraživač*, ne vodeći računa o odevanju, što me je vizuelno izdvajalo od grupe poklonika. Način na koji sam komunicirala sa poklonicima, retorika koju sam koristila na početku istraživanja, kao i verska praksa koja mi nije bila previše bliska, kako sam kasnije utvrdila, više je ostavljala utisak turista nego istinskog vernika i poklonika.⁶⁴ Sa druge strane, moje odevanje, koje je odudaralo od drugih poklonica jer nisam nosila suknju niti maramu, činilo me je „upadljivom“, pa su mi drugi poklonici redovno postavljali pitanja u vezi sa mojom religioznošću: koliko dugo sam u veri, da li posećujem crkvu, koju crkvu posećujem, da li postim, da li se redovno pričešćujem, da li imam duhovnika, da li prisustvujem čitanju akatista u mojoj parohijskoj crkvi itd. Nakon saznanja da nemam duhovnika obično bi usledili dobronamerni saveti da bi trebalo da ga imam. Na početku istraživanja sam govorila da sam istraživač, da pišem doktorat o pokloničkim putovanjima i da bih bila zahvalna ukoliko bi neko želeo da razgovara sa mnom na tu temu, ali sam uglavnom nailazila na odbijanje. Kako sam kasnije zaključila neki moji saputnici bili su vrlo podozrivi prema meni kao nekom ko „ne poštuje njihov sistem vrednosti“, što mi je otežalo uspostavljanje komunikacije sa njima. Iz njihove perspektive, bila je nejasna moja želja da se bavim pokloničkim putovanjima s obzirom da sama nisam poklonik, dok su mi neki govorili: „Ako nisi poklonik, teško da ćeš moći na pravi način da razumeš smisao poklonjenja“. Argument da je u pitanju doktorska disertacija ili naučni rad poklonicima nije bio previše bitan. Neformalni razgovori koje sam u početku obavila, pokazali su da postoji nedovoljno poverenja da govore o intimnim stvarima koje su, za mnoge poklonike predstavljale „okidač“ da se okrenu crkvi i hodočašću (tu pre svega mislim na teške bolesti, teškoće prilikom začeća, razvode, zavisnost od narkotika, alkohola ili kocke i dr.). Bilo je vrlo važno da steknem njihovo poverenje. Nakon nekoliko putovanja, počela sam da nosim dugačku suknju i maramu, što me je makar vizuelno činilo pripadnicom grupe, ali su ubrzo usledili novi izazovi za mene. Ja nisam bila liturgijski vernik, nisam poznavala nijednu molitvu koju su poklonici zajednički izgovarali na početku putovanja. Nisam znala ni

⁶⁴ Prilikom sakupljanja grupe na mestu polaska autobusa poklonici se jedni drugima obraćaju sa „Pomaže Bog“ i otpozdravljaju sa „Bog ti pomogao“, dok se u daljoj komunikaciji jedni drugima obraćaju sa *brate* ili *sestro* (npr. *brate Radovane* ili kada se govori u trećem licu npr. „*sestra Smilja iz Svetog Trifuna*“). Meni u početku taj način obraćanja među poklonicima nije bio blizak, ali sam ga vremenom usvojila.

pesme koje se pevaju kako za vreme liturgije, tako i u crkvama u kojima nismo prisustvovali liturgiji, nego ih poklonici samoinicijativno pevaju.⁶⁵ Shvatila sam da, ukoliko želim da sprovedem istraživanje onako kako sam zamislila, moram da počnem da upoznajem ljude bliske crkvi i van pokloničkih putovanja. Zato sam počela da posećujem duhovne tribine, da gledam emisije koje su se ticale duhovnosti, da slušam duhovnu muziku, čitam duhovnu literaturu koju su mi poklonici preporučivali. Na taj način mogla sam sa njima da započnem neformalnije razgovore tokom puta. Upoznala sam više poklonika sa kojima sam podelila svoje „dileme”, i koji su mi izašli u susret dajući mi prve intervju.

Takođe, počela sam da učestvujem u svim ritualima tokom boravka u manastiru: celivanju ikona, paljenju sveća, zajedničkoj molitvi tokom puta, zajedničkoj trpezi, poklonjenju relikvijama, jeleosvećenju i drugim ritualima. Na taj način želela sam da umanjim osećaj neprijatnosti koji bih imala da sam ostala samo posmatrač onoga što se odvijalo oko mene. Momenat kada sam legla ispod ćivota sa moštima Svetog Petra Koriškog u manastiru Crna Reka bio je ključan za vlastito preispitivanje toga da li sam ja postala poklonica ili sve ovo radim iz profesionalnih razloga? I, da li sam ja posle toliko priča poklonika koje sam prikupila počela i sama da očekujem neko čudo? Nakon svih poklonjenja i rituala u kojima sam učestvovala, bilo bi neiskreno reći da nisam. Shvatila sam da je ključ organizovanih pokloničkih putovanja u atmosferi sabornosti koja vlada tokom grupnih putovanja. Iako većina poklonika polazi na put kao pojedinac, u manastire ulazimo kao grupa. Ideja sabornosti u kojoj svi nastupamo zajedno nije mi ostavljala prostora da budem *samo* istraživač na ovim putovanjima. Od mene se „očekivalo” da nastupim kao član te grupe. U tome sam uočila glavnu razliku između dva načina istraživanja, budući da sam na početku istraživanja razgovarala sa poklonicima koji manastire posećuju individualno ili porodično. Tokom razgovora sa njima nisam imala nikakvih dilema ni problem, niti su ti razgovori u profesionalnom smislu bili zahtevniji od bilo kog intervjua koji sam do tada radila. Međutim, organizovana poklonička putovanja su zahtevala drugačiju istraživačku strategiju, ako tako mogu da je nazovem, koja je podrazumevala da je neophodno da postanem član grupe. To je značilo da sa poklonicima mogu da razmenjujem izvesno znanje i iskustvo o manastirima. Nakon nekog vremena i nakon posete velikog broja manastira i

⁶⁵ Termin liturgijski vernici koristim za vernike koji redovno prisustvuju nedeljnim liturgijama i koji liturgiju smatraju centrom crkvenog života. Koristim ga kako bih napravila distinkciju između takvih vernika i deklariranih vernika koji retko prisustvuju ili nikada ne prisustvuju liturgiji. Najveći deo malih pokloničkih grupa, sa kojima sam često putovala, čine liturgijski vernici, koji se viđaju u parohijskim crkvama, koji se poznaju sa duhovnih tribina iz parohijskih domova ili su okupljeni oko nekog sveštenika i organizatora ove vrste putovanja.

upoznavanja sa brojnim igumanima i igumanijama, to više nije predstavljalo naročito veliki problem. Informacije koje sam prikupila tokom pokloničkih putovanja, anegdote sa tih putovanja, a koje sam delila sa drugim poklonicima su postale neka vrsta „kapitala” koji mi je omogućio da budem lakše prihvaćena u grupi i da lakše nalazim sagovornike. Takođe, u međuvremenu su mnogi vodiči ili monasi, koji su znali da radim istraživanje i koje sam posećivala sa pokloničkim grupama, postali zainteresovani za to kako napredujem, čime je moje istraživanje dobilo na važnosti, pa se tokom nekih putovanja događalo da poklonici sami izraze želju da mi budu ispitanici.

U početku terenskog istraživanja, koje je započelo početkom 2013. godine, imala sam još jedan problem. Nisam znala preko koga da putujem i kako da pronađem organizatora putovanja. Na internetu se u to vreme u pretraživaču pojavljivao sajt agencije „Dobročinstvo”. Međutim, ova agencija je organizovala posete manastirima između aprila i oktobra, tako da sa njima nisam bila u mogućnosti da putujem sve do aprila. Na internetu su, u to vreme bila dostupna poklonička putovanja preko turističke agencije „Alexandria travel“ i „Montesol” i pokloničke agencije „Hodočasnik”. Vikendom su organizovana putovanja na Ostrog preko različitih organizatora, kao i povremena putovanja na Kosovo i Metohiju. Prva agencija sa kojom sam putovala je bila agencija „Alexandria”, koja je nudila nekoliko pokloničkih putovanja u Srbiji. Ovo pominjem da bih pokazala koliko je u to vreme bilo teško započeti ovakva istraživanja kao potpuni autsajder i da ova putovanja nisu bila toliko namenjena ljudima van crkve. Vremenom sam od drugih poklonika dobijala informacije o drugim organizatorima, sa preporukama poklonika i kompletnim informacijama o ceni i iskustvu koje su poklonici imali sa različitim organizatorima, a koji se ne reklamiraju na internetu. Ove informacije su mi kasnije mnogo pomogle da uvidim razliku između organizatora, vrsti iskustva koju pružaju svojim putnicima i da shvatim značaj koji vodič putovanja ima za kompletan utisak poklonika o putovanju. Ove informacije su mi takođe poslužile, uz vlastita iskustva i utiske sa putovanja, da izvršim poređenje poseta sa različitim organizatorima u iste manastire.

3. DRUŠTVENO-POLITIČKI KONTEKST RAZVOJA ORGANIZOVANIH POKLONIČKIH PUTOVANJA U SRBIJI

Organizacija grupnih pokloničkih putovanja započela je, u skromnom obimu, tokom sedamdesetih godina dvadesetog veka, ali je tokom osamdesetih godina postala učestalija. U to vreme grupe poklonika, parohijana, ljudi neutvrđenih u veri, a željnih duhovnog znanja, putovali su do manastira Srpske pravoslavne crkve, najviše zahvaljujući parohijskim sveštenicima. Jedan od primera koji pokazuje da su organizovana poklonička putovanja počela da se organizuju ličnim zalaganjem i inicijativom pojedinaca, jesu sveštenik i veroučitelj iz crkve Svete Trojice u Gornjem Milanovcu. O njima Joviša Zečević (2001), jerej, navodi sledeće:

Dvojica mladih ljudi zanesenih i opčinjenih lepotom, svetošću i mirisnom patinom vekova naših svetilišta i manastira, tih čudesnih darova predačkih, u nasleđe nama potomcima njihovim ostavljenih, poželeše da radost doživljenog podele sa nekim. Paroh gornjomilanovački sveštenik Milenko Milovančević i mladi veroučitelj Dragan Brašanac pozvaše tako svoje sugrađane da zajedno krenu na gozbe duhovne i pohode "svetila u tami", da zajedno dožive ozarenja duhovna i svoje tmušama i sunovratima života ispražnjene duhovne akumulatore ispune novim svetlosnijim i bescenijim sadržajima.

Tako desetine i stotine žitelja ljupkog gradića u podnožju Rudnika postadoše svojevrsni duhovni nomadi, tragači izvorišta duhovnih, izvorišta živonosnih razasutih od Senta Andreje i snenih pitomina Bačke pa sve do snežnih visova Rile u Bugarskoj, bisernih obala drevnog Ohrida, fantazmagorijskih gromada Meteorskih i svetih tišina čudnog Atosa. U više od stotinu pokloničkih putovanja, nekoliko stotina žitelja gornjomilanovačkih pohodilo je na stotine svetilišta i manastira. Tako je Gornji Milanovac postao grad sa najvećim brojem "minihadžija" (Zečević 2001, 7).

Milenko Milovančević (2001, 461), organizator tih pokloničkih putovanja u tom kontekstu piše:

Naši poklonici iz gornjomilanovačkih i okolnih parohija, u vremenu od 1983–1999. godine, učestvovali su sa sto četrnaest pokloničkih putovanja. U periodu od šesnaest godina pohodili su i obišli gotovo sve manastire i druga znamenita mesta širom naše otadžbine. Pored manastira koji se nalaze na teritoriji Srbije i teritoriji na kojima živi srpski živalj van Srbije, naši poklonici pohodili su Svetu Goru i manastir Hilandar u Grčkoj, manastire na Meteorima – Sveti Varlaam, Sveto Preobraženje, Sveti Stefan, Sveta Trojica, Sveti Nikolaj, manastir na Rusanu, zatim grad Solun, ostrva Krk i Vido. U Mađarskoj naši poklonici pohodili su sveta mesta Sent Andreju i Budimpeštu, u Bugarskoj crkve u Sofiji i manastir Sveti Jovan Rilski.

Pored manastira na pokloničkim putovanjima posećivani su i gradovi koji imaju posebne kulturne i istorijske vrednosti i znamenitosti kao što su Prizren, Skoplje, Ohrid, Niš, Negotin, Smederevo, Sarajevo, Mostar, Cetinje, Knin, Zadar, Dubrovnik...

Slična organizacija, kao u gornjomilanovačkoj parohiji, postojala je u mnogim parohijama SPC na prostoru bivše Jugoslavije. Međutim, pored religijskih i duhovnih razloga, koji su bili primarni za mnoge organizatore pokloničkih putovanja, ne sme se prevideti da su i drugi razlozi uticali na njihov razvoj. Vjekoslav Perica, ne upuštajući se u način organizacije pokloničkih putovanja, primećuje da je od sredine osamdesetih godina časopis Srpske pravoslavne crkve „Pravoslavlje” konstantno objavljivao tekstove koji su budili nacionalni i religijski identitet čitalaca, a tokom tih godina su često pisali i o posetama Srba kosovskim svetilištima. U svojoj knjizi „Balkanski idoli” navodi primere masovnih hodočašća, koja su se tokom osamdesetih i devedesetih godina organizovala do manastira Srpske pravoslavne crkve na prostoru bivše Jugoslavije. Perica piše da je još 1984. godine „grupa starih partizanskih boraca posetila sveta mesta (na Kosovu, prim.aut), a da im je vodič bio seoski sveštenik” (Perica 2006/II, 18).⁶⁶

I Milovančević (2001) i Perica (2006) primećuju da su važni događaji i jubileji obeležni masovnim hodočašćima. Milovančević (2001, 461–462) piše:

U periodu u kome smo organizovali brojna poklonička putovanja po srpskim zemljama i van njih, proslavljeni su veliki jubileji naše crkve i našeg naroda na kojima su naši hodočasnici redovno uzimali molitveno učešće. Počev od osvećenja temelja hrama Svetog Save na Vračaru u Beogradu, 12. maja 1985. godine pa nadalje, naši hodočasnici bili su uvek prisutni tamo gde se slavi ime Božje i ime oca našeg Svetoga Save. Tako su 18. maja 1986. godine prisustvovali proslavi osamstogodišnjice manastira Studenice u Studenici na kojoj je bilo oko dve stotine hiljada duša. Godinu dana kasnije, 15. septembra 1987. prisustvuju dočeku Vaseljenskog patrijarha Dimitrija u manastiru Žiči, zatim 25. decembra 1988. dočekuju telo Svetog cara Lazara takođe u manastiru Žiči. 19. marta 1989. godine naši poklonici ponovo dočekuju mošti cara Lazara ovoga puta u manastiru Ljubostinji; 23. aprila iste godine dočekali su telo svetog cara Lazara i u Studenici.

Na Vidovdan 28. juna 1989. godine naši poklonici su prisustvovali veličanstvenoj proslavi šestogodišnjice Kosovske bitke u manastiru Gračanici na kojoj se okupilo stotine hiljada ljudi. Na proslavi trisastogodišnjice velike Seobe Srba, 21. jula 1990. godine, u manastiru Voljevči ponovo učestvuju hodočasnici iz našeg kraja, a 23. septembra iste godine oni su i u Sremskim Karlovcima na centralnoj proslavi jubileja velike Seobe Srba pod patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem. 5. maja 1991. godine veliki broj vernika i hodočasnika dočekao je mošti vladike Nikolaja Velimirovića u manastiru Žiči. U februaru 1992. prisustvovali smo izmirenju sa crkvom u dijaspori, a avgusta 1993. godine poseti

⁶⁶ Tom prilikom je izbio i skandal jer su hodočasnici, članovi Saveza komunista, izbačeni iz Partije, ali usled pritiska medija vraćeni su u organizaciju (Perica 2006/II, 18).

vaseljenskog patrijarha Vartolomeja I manastiru Žiči. Godine 1997. tri pokloničke grupe povelili smo na izložbu svetogorskih relikvija Blago Svete Gore u Solunu.

Perica (2006) ističe broj hodočasnika prilikom obeležavanja jubileja Srpske pravoslavne crkve na koje je dolazio ogroman broj ljudi tokom osamdesetih i početkom devedesetih godina. On piše da je „u septembru 1986. godine obeleženo 800–godina manastira Studenica i da se tokom ovog obeležavanja okupilo oko 150.000 hodočasnika koji su došli da odaju poštu ‘materij svih srpskih crkava’ – Bogorodičinoj crkvi u Studenici u južnoj Srbiji, gde je Sveti Sava služio kao prvi starešina monaške zajednice” i navodi deo patrijarhovog govora tom prilikom: „U Studenici je progovorila srpska duša... Ta srpska duša i danas živi i danas vodi svoju decu vekovima utrvenim putevima” (prema Perica 2006/II, 15–16). Potom navodi da je veliki broj hodočasnika imao priliku da prisustvuje obeležavanju 750 godina nezavisnosti Srpske pravoslavne crkve, kao i postavljanju kupole na Hram Svetog Save 1989. godine. Na Vidovdan, 28. juna 1988. godine iz manastira Vrdnik ispraćene su mošti kneza Lazara, koje su tokom više od godinu dana boravile u brojnim manastirima da bi 9. septembra 1989. godine bile položene u njegovu zadužbinu, manastir Ravanicu. U drugoj polovini osamdesetih godina učestala su, kako primećuje Perica (2006/II, 18) hodočašća iz Srbije na Kosovo, a već početkom devedesetih godina počinju da se organizuju i grupna krštenja u poznatim manastirima. Tokom 1992. godine na reci Bistrici kršteno je više o dve hiljade ljudi. U junu 1989. u manastiru Gračanica obeležen je Vidovdan, dok je na Gazimestanu obeleženo 600 godina od Kosovskog boja. Iste godine, organizovano je i hodočašće povodom otvaranja novoizgrađenog manastira kod Knežija u Bosni i Hercegovini gde je Srpska pravoslavna crkva okupila oko 100.000 hodočasnika.⁶⁷ Prisustvo ovako velikog broja ljudi omogućeno je najviše zahvaljujući organizatorima grupnih pokloničkih putovanja, koji su za svaku priliku obezbeđivali autobuse, upućivali hodočasnike u pravila ponašanja i davali im osnovne informacije o događajima.

Da su posete manastirima u ovom periodu bile važan pokazatelj verskog i nacionalnog identiteta, i da su u mnogim prilikama predstavljale političke poruke upućene Srbima, svedoči i poseta Slobodana Miloševića Svetoj Gori i manastiru Hilandar 1991. godine. Tadašnji ministar za verske poslove, Dragan Dragojlović, pokazao se kao primer „verski i nacionalno probuđenog Srbina”. On je nakon posete ovom manastiru izjavio da je

⁶⁷ Tokom osamdesetih godina su organizovane i druge crkveno-nacionalne svečanosti: obeleženo je 65 godina od proboja Solunskog fronta 1983. godine, crkva se priključila državi u obeležavanju dve stotine godina od rođenja Vuka Stefanovića Karadžića, u januaru 1989. godine održan je prvi Svetosavski bal od 1945. godine, u hotelu Jugoslavija u Beogradu (Perica 2006/II, 16, 18).

Hilandar “pomogao njemu i Miloševiću da prevaziđu osećaj gubitka, praznine i razočaranja i da shvate potrebu za saradnjom sa pravoslavnom Grčkom s kojom Hilandar simbolično povezuje Srbiju” jer „ako razvijemo saradnju sa Grčkom (...) nastavićemo ono što je zasnovao Stefan Nemanja i sin mu sv.Sava” (Perica 2006/II, 20).

Razvoj organizovanih hodočašća tokom osamdesetih godina prošlog veka vezuje se za vreme krupnih društvenih, političkih i ekonomskih promena u društvu. Taj period bio je obeležen velikom krizom socijalističkog sistema, ne samo u Srbiji (odnosno prostoru bivše SFRJ), već i u zemljama istočne i srednje Evrope (videti Vrcan 2001, 43; prema Radisavljević-Ćiparizović 2012, 56).⁶⁸ Krah socijalizma, kao i teritorijalna i nacionalna homogenizacija stanovništva u vreme raspada federacije uticali su na proces identifikacije sa određenom konfesijom (Blagojević 2003a, 413). Državne vlasti u Srbiji iskoristile su postavljanje kupole na Hram Svetog Save u Beogradu kako bi simbolično predstavili pomirenje vlasti i SPC. Nakon ovog događaja položaj i uticaj Crkve drastično su porasli, a time su, kako Slobodan Naumović zapaža, „zajedno obeležili povratak vere iz prinudnog izgnanstva i priznale jedna drugoj legitimitet zastupnika nacionalnih interesa” (Naumović 2009, 147). Ubrzo nakon uvođenja političkog pluralizma, postsocijalističke vlasti preduzele su čitav niz zakonskih i drugih mera kojima je znatno olakšan rad religijskih organizacija u odnosu na vreme socijalizma. Osim zakona o pravnom položaju religijskih zajednica, o slobodi savesti i religijskom organizovanju, osnovane su i obnovljene mnoge obrazovne, kulturne, socijalne i dobrotvorne ustanove. Religija je dobila važno mesto u elektronskim i drugim medijima, a učinjeni su i naponi da se religijskim zajednicama nadoknadi šteta počinjena prilikom nacionalizacije njihove imovine.⁶⁹ Konstantno jačanje položaja SPC u

⁶⁸ Ratna dešavanja na prostoru bivše Jugoslavije doprinela su brzom i instrumentalnoj revitalizaciji javne uloge tradicionalnih religija i mobilizaciji tradicionalnih i religijskih skupina (Blagojević 2009, 98). Politička zbivanja na Kosovu početkom osamdesetih godina prošlog veka, zatim ratovi, razaranja, raspirivanje nacionalne mržnje i netrpeljivosti, doveli su do toga da se religija (pre svega tradicionalna religija) javi kao snažan homogenizujući faktor. Sociološka, javnomnjenjska istraživanja rađena u takvom sociopolitičkom kontekstu, opterećenom dodatno i ekonomskom krizom, pokazala su, između ostalog, i promene u religioznosti ne samo u Srbiji, već i na prostoru čitave bivše Jugoslavije. Ovakvi rezultati pokazali su, kako naglašava Blagojević, da se radi o „promenama u smislu prevrednovanja ukupnog društvenog značaja tradicionalnih religijskih sistema na prostoru bivše Jugoslavije, kao i njihov značaj za tada sve popularniji nacionalni korpus u pravcu desekularizujućeg (deateizujućeg) procesa” (Blagojević 2003a, 411–412).

⁶⁹ Ovaj proces Vukomanović objašnjava time da crkve u postsocijalističkim društvima dobijaju sve veću ulogu u domenu religijskog obrazovanja, brige o moralu, socijalnom i dobrotvornom radu, jer religija ima i značajnu socijalnu i socijalno-psihološku funkciju, delujući kao važan integrativni faktor u svesti svakog religioznog pojedinca (Vukomanović 2001, 82–104; Blagojević 2006, 97). Promena društvene klime i nezainteresovanost vlasti za crkvena pitanja omogućila su SPC (ali i drugim verskim zajednicama) da iz višedecenijske izolovanosti uđe u područje privatnosti, i postepeno se uključi u javni/politički život, što se vidno odrazilo i na nivou svakodnevice. Osim izražene medijske promocije njenih predstavnika, povećan je i interes za upis studenata, oba pola, na Bogoslovski fakultet SPC, dok crkvena literatura i izdavaštvo doživljavaju svoj preporod (Blagojević 2006, 100).

društvu od devedesetih godina, svoj zenit doživljava sa uvođenjem veronauke u nastavu 2002. godine. Nakon što je Crkva iznova učvrstila svoj položaj u društvu, a i među svojim vernicima, ona je proširila korpus svog delovanja sa eshatološkog na socijalni i politički nivo (Blagojević 2009, 98).

U praktično svim pravoslavnim zemljama došlo je do procesa „oživljavanja” ili revitalizacije religije, a u većini tih zemalja hodočašća postaju jedan od vidova ispoljavanja religioznosti. Taj proces postao je očigledan, između ostalog i zahvaljujući povećanom broju podignutih bogomolja koji svedoče o tome da je verska aktivnost bila usmerena pre na podizanje materijalnih verskih objekata nego na sticanje verskog znanja (Valtchinova 2007: 38; Valtchinova 2012: 73; Hristov 2012; prema Troeva and Hristov 2017).

U Srbiji je taj period bio obeležen povećanjem broja deklariranih vernika na popisima stanovništva (Pantić 1993), revitalizacijom religijskog ponašanja i verovanja, povratkom religije u javni prostor (Blagojević 2003a; 2003b; 2006; 2009; Vukomanović 2005; Radisavljević-Ćiparižović 2002; 2006; Radulović 2012b; i drugi), kao i procesom retradicionalizacije i buđenjem etničkog i nacionalnog identiteta (Flere and Molnar 1992; Prošić-Dvornić 1995; Kuzmanović 1998; Naumović 2009; Pavićević 2012; Pavićević i Todorović 2014; i dr.). Revitalizacija religije se u tom periodu ispoljavala u različitim segmentima religijskog i društvenog života. Domaći autori ističu posebnost povratka religiji na prostoru Srbije, koja leži u činjenici da ovaj proces u većini slučajeva nije značilo revitalizaciju autentičnih i kompleksnih institucionalizovanih religijskih tradicija, nego pre revitalizaciju onih njegovih delova koji su podupirali proces obnove nacije i identifikovanje konfesionalnog i etničkog pripadanja (Pavićević 2011, 155).⁷⁰

Kraj socijalizma i promena vlasti u Srbiji omogućili su Srpskoj pravoslavnoj crkvi i njenim predstavnicima da povrate značaj i ulogu u konstruisanju srpskog nacionalnog identiteta, pa se njena uloga češće sagledavala kroz proces jačanja etničkog i nacionalnog identiteta (više u Malešević 2005a; 2005b; 2006) nego kroz delovanje njenih predstavnika na polju verskog obrazovanja (organizacijom veronauke pri parohijskim crkvama i manastirima) ili propratnih aktivnosti vernika kroz organizaciju crkvenih horova, duhovnih tribina i drugih elemenata koje su postepeno dovodile do konverzije tradicionalnih u liturgijske vernike.⁷¹

⁷⁰ Dragoljub Đorđević zbog toga smatra da je opravdanija teza da je došlo do procesa deateizacije, a ne procesa desekularizacije, zbog toga što procesi sekularizacije nisu obustavljeni (Đorđević 1995, 20).

⁷¹ Pod konverzijom ovde podrazumevam promenu odnosa pojedinca prema crkvi i religiji kojoj pripada, češće prisustvo na bogoslužjenjima, doslednije prihvatanje osnovnih hrišćanskih dogmi i kanona, kao i veći stepen poštovanja i razumevanja osnovnih religijskih praksi kao što su post, pričešće, ispovest, miropomazanje, jeleosvećenje i drugo. Razlog konverzije pojedinca može biti neki konkretan, lični događaj ili (saznajni) proces

Krajem osamdesetih i devedesetih godina istraživanje *narodnog pravoslavlja* (v. Bandić 1997; 2010; takođe vidi Radulović 2007) u domaćoj etnologiji bio je dominantan okvir za istraživanje religioznosti tradicionalnih vernika, dok istraživanju crkvenih vernika nije posvećena istraživačka pažnja.⁷² Neki podaci pokazuju da je u tom periodu započeo proces konverzije iz tradicionalnog u doktrinarno pravoslavlje (Raković 2013), ali je ta tema do danas ostala prilično neistražena. Takođe, godine koje su bile obeležene ratom, nacionalizmom, nestašicom, siromaštvom, sankcijama i drugim oblicima krize, u antropologiji religije se prepoznaju kao važni faktori povećanja interesovanja za religijske sadržaje i porast deklariranih vernika (Radulović 2012a), ali su uglavnom „ispod radara” prošli unutrašnji razlozi za okretanje religiji. Milica Bakić-Hajden (2014) primećuje da se u ovom periodu obnavljanje interesovanja za religiju odvijalo na nekoliko nivoa: u sklopu potrebe za potvrđivanjem etnokulturnog identiteta, u koji je religijski obrazac bio umrežen; putem oživljavanja religijskih obeležja, običaja i praznika kao spoljnih karakteristika onog što se smatra „našom tradicijom” i ređe, vezano za lično traganje za duhovnošću i dubljim smislom života. Može se primetiti da je više naučne pažnje bilo posvećeno religiji kao tradicionalnoj vrednosti i procesu retraditionalizacije, nego ovom poslednjem nivou.

Tokom poslednje tri decenije obnovljen je veliki broj rituala i javnih svečanosti poput proslave Božića, javnog paljenja badnjaka, litija, plivanja za Bogojavljenki krst itd., pa je shodno tome religija više posmatrana kao posledica društveno-političkih faktora, nego kao izraz unutrašnje potrebe vernika. Pored obnove javnih rituala i gradskih slava, litija i izbora elemenata tradicionalne kulture kojima se vizuelno naglašavao povratak srpskim korenima (Sinani 2013), započeo je paralelni rad predstavnika Srpske pravoslavne crkve na edukaciji pravoslavnih vernika. Jedan od brojnih primera jeste pomenuta crkva Svete Trojice u Gornjem Milanovcu, gde su početkom devedesetih godina započeli časovi veronauke, organizacija duhovnih tribina na kojima su govorili istaknuti teolozi i organizacija pokloničkih putovanja za vernike. O tome je u predgovoru knjige „Duhovne reči” Joviša Zečević (2001, 8) napisao sledeće:

Podmlađeno bratstvo hrama Svete Trojice u Gornjem Milanovcu, predvođeni protorejerejem Milenom Milovančevićem, starešinom bratstva i novim veroučiteljem, profesorom Borisavom Čelikovićem, dođoše na ideju da u goste pozovu sve one poslenike

u toku kog traži odgovore na egzistencijalna pitanja i probleme. Taj proces podrazumeva potragu za „novim sistemom značenja, objašnjenja i vrednovanja sveta i svog života” (Sremac 2007).

⁷² Koncept narodnog pravoslavlja se izdvojio kao zasebna celina u okviru šire oblasti – narodne religije, koja je i u novijem periodu, doduše u skladu sa novim teorijskim pristupima, privlačila pažnju istraživača (v. Sinani 2010; 2011; Todorović 2008).

duha i kulture koji osetiše potrebu i unutrašnji zov da se iskažu i da na najlepší mogući način isprazne prebogate riznice svog uma. A u žiteljima gornjomilanovačkim dobiće oni najdraže slušaocce i najlepšu moguću publiku. I tako onog časa kada je Gornji Milanovac prestao biti ono na daleko poznato privredno čudo Srbije toga trenutka postao je oaza duha i duhovnosti i jedan od centara srpskog duhovnog preporoda.

Početakom devedesetih godina prošlog veka nisu svi zainteresovani pohađali časove veronauke i odlazili na duhovne večeri. Za njih su od velikog značaja bile emisije verskog sadržaja, a jedna od takvih je bila „Bukvar pravoslavlja”, emisija koja je 1996. godine počela da se emituje na TV NS. Prilikom snimanja ove emisije, čiji je autor bio tadašnji iguman manastira Kovilj Porfirije (Perić), gledaoci su imali priliku da čuju elementarne podatke o pravoslavnoj veri i da vide različite svetinje u Srbiji i van Srbije. Monasi iz manastira Kovilj, koji su zajedno sa Porfirijem učestvovali u realizaciji ove emisije, privukli su pažnju vernika, koji su počeli da posećuju ovaj manastir u većem broju nego ranije. Sve veće interesovanje javnosti za verska pitanja, želja da se čuje „drugačije mišljenje” i odgovori na egzistencijalna pitanja koja su zanimala građane uticali su na povećanje broja verskih tribina, okruglih stolova i specijalizovanih emisija o verskim pitanjima. Vladika Porfirije je u jednoj emisiji izjavio sledeće:

...ukazala se potreba da se svedoči vera, na raznim mestima širom Srbije, na raznim tribinama, emisijama tipa okruglog stola, na televiziji. Naročito u Studentskom gradu. Tih godina, sećam se, ja sam često odlazio u Studentski grad tj. studenti su me pozivali i razgovarali smo na mnoge teme. Dakle, osećala se jedna velika duhovna glad i žeđ.⁷³

O tome da je postojala ogromna „duhovna glad” i da se povećao broj ljudi koji žele da čuju kako pravoslavna religija pristupa egzistencijalnim pitanjima svedoči i veliki broj ljudi koji je prisustvovao tribinama na kojima su gostovali profesor Vladeta Jerotić, ali i drugi teolozi poput profesora Radovana Bigovića, Atanasija Jeftića, Ignatija (Midića), episkopa jegarskog Porfirija i mnogih drugih. U takvoj atmosferi počela je sa radom prva zvanična poklonička agencija Srpske pravoslavne crkve „Dobročinstvo” 1990. godine, na čijem zvaničnom sajtu stoji da je ova agencija osnovana „sa namerom da Srbe iz domovine i rasejanja kroz dobro osmišljene programe vodi na izvore njihovog duhovnog i nacionalnog identiteta, a strance na najbolji način upozna sa spomenicima srpske duhovnosti i kulture”.⁷⁴

⁷³ Na ovu temu videti razgovor vladike Porfirija sa Tanjom Peternak u emisiji „TV lica kao sav normalan svet”. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=SGkUrJF0AJ4> (pristupljeno 2. decembra 2018.).

⁷⁴ Citirano prema sajtu agencije „Dobročinstvo” <http://dobrocinstvo.rs/o-nama/> (pristupljeno 1.2.2016.).

Takođe, ova agencija je započela organizaciju letnje duhovne škole u različitim manastirima – Prohoru Pčinjskom, Sopoćanima, Studenici, manastiru Rila, manastiru Soko i još nekim. Tokom više od dve decenije te škole predavači su bili akademik Vladeta Jerotić, profesor Radovan Bigović, vladika Ignatije (Midić), Vukašin Milićević i drugi. Ideja je bila da kroz predavanja i razgovore sa predavačima polaznici škole razmotre važna pitanja pravoslavne vere.

Kao odgovor na potrebu vernika za drugačijim sadržajem i za stalnim duhovnim poukama početkom novog milenijuma se pojavljuju specijalizovane eparhijske radio i televizijske stanice, kao i druga verska glasila koja su promatrala različita savremena pitanja iz ugla pravoslavlja.⁷⁵ U to vreme počinju sa emitovanjem dve emisije na „Studiju B”: „Duhovnici” – koja gledaocima približava različite aspekte monaškog života, dok ih istovremeno upoznaje sa velikim brojem manastira Srpske pravoslavne crkve; i „Agape” – koja je omogućila gledaocima da iz ugla savremenih pravoslavnih mislilaca čuju mišljenja na temu braka, porodice, nacije, ljubavi, vaspitanja itd.⁷⁶ Istovremeno su mnogi sveštenici prepoznali interesovanje i želju vernika da posećuju manastire Srpske pravoslavne crkve, tako da su započeli sa organizujom pokloničkih putovanja kako bi im omogućili susret sa duhovnicima, što je postalo značajan faktor duhovne obnove. Potraga za duhovnošću odrazila se i na broj onih koji tokom devedesetih godina prošlog veka pronalaze svog „duhovnog oca” ili „duhovnika” u manastirima SPC. Duhovnik ih je vodio kroz „duhovni život, davao savete kako da prevaziđu ili izbegnu iskušenja u životu ili *svetu* i bio im ispovednik” (Raković 2013, 112). Slaviša Raković navodi da u tom periodu manastiri Sopoćani, Prohor Pčinjski, Kovilj, Žiča i još neki počinju da primaju mlade ljude na kratak boravak – *poslušanje*, pri čemu svaki pridošli dobija zadatke koje mora obaviti (Raković 2013, 113). Vernici koji su se u ovom periodu okrenuli crkvi i liturgijskom životu počeli su da tragaju za autentičnim duhovnim životom, a najbolji model i uzore pronalazili su u monaštvu. Manastiri su postali mesto hodočašća brojnih javnih, poznatih ličnosti kao i drugih vernika u potrazi za *smislom*. Manastir Kovilj počeo je da okuplja relativno mlade obrazovane ljude iz Novog Sada i Beograda, privučene kako radom tadašnjeg igumana Porfirija tako i obnovom tzv. vizantijskog pevanja ili duhom zajedništva među vernicima. Igumana Porfirija (sada mitropolit zagrebačko-ljubljanski) u vreme dok je bio u manastiru Kovilj, bio je duhovnik

⁷⁵ Neki od značajnijih medija koji su osnovani jesu *Radio Blagovesti*; *Radio Slovo ljubve*; Radio pravoslavne eparhije niške – *Glas*; eparhije sremske *Srpski Ston*; eparhije valjevske – *Istočnik*; crkvena televizija *Hram*, a početkom novog milenijuma i televizija eparhije žičke *Logos*, koja je u međuvremenu prestala sa radom.

⁷⁶ Više o emisija videti na sajtu agape.rs

mnogim poznatim ličnostima.⁷⁷ Estradne ličnosti počinju da govore u javnosti o ispovest i molitvu u nekom od manastira, pa ove informacije putem tabloida i društvenih mreža dolaze do velikog broja ljudi.⁷⁸

Interesovanje i pažnju koju su mladi ljudi pokazivali za duhovnim životom tokom devedesetih godina dvadesetog veka i početkom dvehiljaditih primetili su i parohijski sveštenici, posmatrajući strukturu ljudi koji prisustvuju liturgijama. Takvo zapažanje imao je i prota Dejan Dejanović iz crkve Svetog Trifuna na Topčiderskom groblju, koji je bio i jedan od prvih organizatora pokloničkih putovanja iz Beograda. U jednoj od emisija iz serijala “Duhovnici” napravio je poređenje između starije i mlađe generacije vernika:

Ta razlika, tako, postoji. Mi, nedaog Bog da bi hteli da omalovažimo starije vernike, jeli, ali ovi mladi su zaista doneli jedan novi duh u crkvu. Kod naših starih vernika, budimo iskreni, to je istina, to je stvarnost, prevladuje to tradicionalno shvatanje vere, pobožnosti i crkvenosti. Naime, naš stari svet smatra ako nekoliko puta godišnje dođe u crkvu onda je to sasvim dovoljno, pa onda kada proslavlja krsnu slavu, kada obeležava sve one lepe običaje o Vaskrsu, o Božiću i drugom prilikom da je to sasvim dobro i dovoljno i oni sa ponosom kažu: Ja sam pravoslavni Srbin, pravoslavna Srpkinja i tako. E, sad, mi znamo da je vera pravoslavna nešto više, neuporedivo više, ne samo običaji. Običaji su samo spoljašnji izraz te suštine pravoslavlja. Suština pravoslavlja je živeti, kako mi kažemo, liturgijskim životom. Ne odstojati, kako to kažu, nego učestvovati u svetoj liturgiji, u potpunosti razumevati njen smisao i pričešćivati se. Sjedinjavati se sa Gospodom Hristom kroz svetu tajnu pričešća. A upravo ti mladi to i čine. Oni to i čine i zato mi njih nazivamo liturgijskim vernicima, a ove starije, nazivamo tradicionalnim, običajnim i tako dalje.⁷⁹

Krajem osamdesetih, a naročito početkom devedesetih godina prošlog veka, kada sve više ljudi iz najrazličitijih razloga prilazi crkvi, primetan je još jedan proces. Reč je o liberalizaciji u sferi promocije čuda i čudotvornih relikvija u medijima. To je bila važna promena u odnosu na period socijalizma.⁸⁰ Ona je naročito počela da ima efekta sa

⁷⁷ Vidi na primer <http://www.vesti-online.com/Vesti/Srbija/130518/Porfirije-ispoveda-Tadicevu-zenu> (pristupljeno 21. novembra 2014.).

⁷⁸ Svetlana Ceca Ražnatović godinama unazad odlazi na ispovest u manastir Rajinovac blizu Beograd (više na sajtu <http://arhiva.alo.rs/v-i-p/estrada/ceca-stala-na-noge-uz-bozju-pomoc/31640>) (pristupljeno 16. jula 2015.). Drugi primer je Svetlana Seka Aleksić, koja je odlazila u manastir Vitovnici (a u isto vreme je njen suprug bio u Hilandar) zarad molitve za dobijanja potomstva, više na <http://www.kurir.rs/stars/svakog-utorka-12-sati-u-manastiru-vitovnici-seka-aleksic-moli-se-da-rod-i-bebu-clanak-1468083> (pristupljeno 16. jula 2015.).

⁷⁹ Emisija “Duhovnici” sa protom Dejanom Dejanovićem dostupna je na: <https://www.youtube.com/watch?v=Nf23ra4xsnA> (pristupljeno 17. septembra 2019.).

⁸⁰ Radmila Radić piše kako se polovinom 1949. godine štampa oštro osvrće na prikazivanje lika Bogorodice u nekim krajevima Srbije (Ćuprija, Svetozarevo, Natalinci, Bagrdan i dr.). Po pisanju „Politike“, u sugerisanju „prikaza“ naročito su se isticali „nenarodni“ sveštenici i članovi nekadašnje Hrišćanske zajednice, zatim pripadnici bogomoljačkih sekti – nazareni i adventisti, na koje su se nadovezali „reakcionarni i štetni elementi“ (Radić 1995, 295). U štampi su se i tokom pedesetih godina mogli pročitati tekstovi o štetnom uticaju religijskih običaja, sujeverja, praznoverja i sl. Simo Radunović, sveštenik, je pisao o štetnosti proslavljanja krsne slave (Radić 1995, 297). Održavane su tribine na kojima se govorilo o religiji kao „duhovnom ropstvu“ (Radić

povećanjem broja dnevnih listova koji su prenosili vesti o mirotičenju ili krvotičenju ikona, ali i sa razvojem Interneta. Za razliku od prethodnih decenija, kada se štampa kritički odnosila prema različitim ukazanjima (Bogorodice, svetitelja), mirotičenju i plaču ikona, devedesetih godina se uvećavao broj dnevnih listova i specijalizovanih časopisa koji su obrađivali ovu temu. Takođe, veliku pažnju javnosti privukla su isceljenja u manastirima o čemu je počelo da se piše i govori u emisijama, dnevnim listovima, specijalizovanim listovima poput časopisa „Treće oko”, ali i novijih, poput „Čudotvorni manastiri: Svetinje koje donose zdravlje i sreću”, koji je počeo da izlazi u decembru 2014. godine i časopisa „Čuda Božja”, koji je počeo da izlazi 2015. godine.⁸¹ Iako ovi časopisi nisu verska glasila i iza njih formalno ne stoji Srpska pravoslavna crkva, oni su mnoge informacije o manastirima približili vernicima. Praksa prenošenja priča o isceljenjima, koju Galia Valčinova (Valtchinova 2012, prema Troeva and Hristov 2017) naziva *medikalizacija religije*, takođe je doprinela porastu hodočašća. Teški životni periodi i bolesti, kako primećuju istraživači, podstiču hodočašća tokom tranzicionih perioda i kriza koje su prouzrokovane ekonomskom i društveno nestabilnošću (Radulović 2012a; 2012b; Troeva and Hristov 2017), zatim tokom perioda traženja identiteta (Dorondel 2002) ili u mešovitim etničkim sredinama (Dejzings 2005). Objavljivanje takvih priča u časopisima ima značaj u podsticanju vernika da posete manastire, ali i da dožive manastir kao vrstu „drugačijeg iskustva”. Recimo, dnevni listovi i časopis „Treće oko” uticali su na porast interesovanja vernika za posete manastirima, ali i u traženju odgovora na neka duhovna pitanja. To pokazuje i primer jednog monaha (danas igumana) sa kojim sam razgovarala 2016. godine:

Negde su uvek duhovna razmišljanja bila u meni. Verovatno nisam imao koga da pitam i sa kim da pričam, ali kako sam vremenom sazrevao kao čovek onda sam došao do određenih knjiga, do Svetog pisma i tako. Počeo sam da se interesujem. Čitao sam i neki časopis, kao “Treće oko”, koji nisu pravoslavni, ali sam tu polako došao do toga da u meni preovlada ono što je pravo iz svega toga. Čak i ti časopisi, iako nisu bili pravoslavni, ipak su nešto ubacivali o pravoslavlju, o manastirima, o događajima, o čudima i tako. To sam ja

1995, 297). U mnogim mestima su se ometala bogoslužjenja, slave, parohijski sveštenici su fizički i verbalno maltretirani ili proterivani iz svojih parohija, a bili su i visoko oporezivani, deca su zastrašivana da ne posećuju crkvu, versku nastavu, pojedinci su kažnjavani što slave slavu, antireligiozna propaganda u štampi, hapšenje sveštenika (Radić 1995, 299).

⁸¹ Recimo jedna od naslovnih strana časopisa “Čudotvorni manastiri” (izašao u martu 2016. godine) donosi naslove: “Manastir Vrdnik – svetinja koja vraća vid”, “Manastir Zočište – pred mošti Svetih vračeva dolaze bolesni i otud odlaze isceljeni”, a u sadržaju se nalaze naslovi poput: “Manastir Medna kod Mrkonjić Grada: Sveti prepodobni mučenici pomažu bezdetnim parovima”, “Manastir Kalenić kod Kragujevca: Molitva za majčinstvo”, “Jašunjski manastir kod Leskovca: Bogorodica uslišava molitve”, “Manastir Bođani kod Bača: Sila bođanske Bogorodice tera demone iz tela”, “Manastir Samograd kod Bijelog Polja: Isceliteljska čuda Svetog Pantelejmona”, “Manastir Drenča kod Aleksandrovcva: Svetinja koja donosi spokoj”, “Manastir Blagoveštenje kod Stragara: Epilepsija nestala kao rukom odnesena”.

tamo negde 1993. godine već počeo da razmišljam o odlasku u manastir, da bih već početkom 1995. godine otišao u manastir Hilandar i zamonašio se.

Pored štampanih medija i Interneta, promociji manastira doprinose hodočasnički putopisi (v. na primer Radanović 2007; Samardžić 2008; Badovinac 2013; i dr.) kao i pravoslavna beletristika, među kojima se posebno ističu knjige Ljiljane Habjanović-Đurović.⁸² Na značaj njenih knjiga uputilo me je nekoliko sagovornika koji su čitali njene knjige, a slični komentari se mogu pronaći i na društvenim mrežama, u komentarima internet portala i blogovima.⁸³

U vreme kada su poklonička putovanja počela češće da se organizuju postojalo je daleko manje manastira Srpske pravoslavne crkve nego danas. U međuvremenu je došlo do intenzivnije gradnje sakralnih objekata, pa su brojni manastiri, porušeni tokom prethodnih vekova, obnovljeni ili su na njihovom mestu podignuti novi.⁸⁴ Danas u okviru Srpske pravoslavne crkve postoji nešto više od četiri stotine manastira.⁸⁵ Zbog činjenice da većina

⁸² Ljiljana Habjanović-Đurović je 2009. godine objavila knjigu "Voda iz kamena" na dan Pokrova Presvete Bogorodice, koja je u prvih mesec dana prodana u tiražu od 12.000 primeraka. Te godine, na Beogradskom sajmu knjiga je možda najveća gužva bila upravo na njenom štandu, a kupci su čekali u redovima da kupe knjigu. Ova autorka stekla je veliku popularnost sa svojim prethodnim knjigama "Igra anđela", "Zapis duše", "Petkana". U intervjuima koje je davala povodom novih izdanja knjiga isticala je da im je prethodio neki "znak". Recimo, pisanju "Petkane" je prethodio događaj u crkvi Svete Petke na Kalemegdanu: "Bio je petak, 29. decembar 2000. godine. Stajala sam u crkvi Svete Petke na Kalemegdanu i čekala da celivam ikonu. Odjednom mi je palo na pamet da treba da napišem roman o Svetoj Petki. Zbunila sam se. U tom trenutku već godinu dana radila sam na drugom rukopisu. Novi „nalog“ bio je potpuno jasan: „Ostavi to što si započela, napiši roman o Svetoj Petki sa naslovom Petkana.“ Narednih dva meseca borila sam se sa svojim strahom. A onda sam jednog jutra rekla: „Dobro. Pokušaću.“ Već u sledećih tri minuta imala sam ono na čemu se inače radi mesecima – ceo koncept knjige, likove, dramaturgiju, formu. Nikada nijednu knjigu nisam napisala brže i nikada nijednu knjigu nisam napisala lakše. Tada ništa nisam znala o pravoslavnoj dogmi, a eto, nisam napravila nijednu kanonsku grešku". Više na sajtu <http://www.pecat.co.rs/2010/01/zatoceni-smo-u-geto-jednoumlja/>. Knjigu "Zapis duše" je napisala po predlogu mitropolita Amfilohija: „Ideja i predlog da napišem roman o Prepodobnoj mati Angelini potekla je od mitropolita crnogorsko-primorskog Amfilohija. Ja o ovoj svetiteljki i despotici srpskoj tada ništa nisam znala. Ali, čim sam pronašla prve šture, enciklopedijske podatke, shvatila sam da sam od njegovog visokopreosveštenstva dobila veliki dar". Više na sajtu <http://www.glas-javnosti.rs/clanak/glas-javnosti-22-10-2007/vecna-borba-dobra-i-zla>. Sa pisanjem "Voda iz kamena" dogodila se slična situacija u manastiru u Đunis: "Čudesan događaj imala sam i na početku pisanja romana „Voda iz kamena“. Jednoga dana otišla sam u Đunis da se pomolim kraj kamena na kome je pre sto deset godina sedela Presveta Bogorodica i da zatražim njen blagoslov. Molila sam se dugo, nikoga nije bilo, samo moj muž i ja. Onda je iz crkve izašla jedna žena, predstavila mi se kao lekar iz Kruševca i rekla mi je: 'Vi treba da napišete roman o ovom događaju i o ovom mestu'.“ Kao i nekoliko puta ranije, odgovor za koji sam molila stigao mi je preko moje čitateljke. Dostupno na sajtu <http://www.pecat.co.rs/2010/01/zatoceni-smo-u-geto-jednoumlja/> (sajtovima pristupljeno 4. aprila 2015.).

⁸³ Jedan od komentara ispod teksta o manastiru Pokrov Presvete Bogorodice u Đunis bio je: "Moja porodica i ja se spremamo da odemo u Manastir... Tu želju sam dobila nakon čitanja knjige *Voda iz kamena*, od gospođe Habjanović. Do tada nisam znala da postoji". Više komentara videti na http://logosmil12.blogspot.rs/2009/01/blog-post_05.html (pristupljeno 4. aprila 2015.).

⁸⁴ U članku pod nazivom "Molitva među skelama", *Novosti*, od 4. novembra 2011. navodi se da je od devedesetih godina 20. veka do danas obnovljeno više od 500 crkava i manastira Srpske pravoslavne crkve. Samo u Srbiji tokom poslednjih dvadesetak godina podignuto je i obnovljeno oko 200 bogomolja.

⁸⁵ U drugom izdanju knjige „Sabornik manastira srpskih“ iz 2014. godine postoje podaci o 423 manastira i 213 manastirišta (Višnjić 2014). Budući da je između dva izdanja ove knjige (2012. i 2014.) broj manastira porastao

njih nije poznata, organizovana poklonička putovanja su postala važan faktor u promociji ovih (novih/starih) objekata.⁸⁶ Proces podizanja i obnove manastira podstakao je, po rečima jednog organizatora, neke sveštenike i lica bliska crkvi, da „narodu približe značaj pravoslavnih svetinja i duhovni oporavak u svim svetinjama, a isto tako i da se narod poveže sa pravoslavnim manastirima i sa monaštvom ne bi li se uspostavio bliži kontakt i saradnja na obostranu korist. Da narod doživi duhovni oporavak u samim svetinjama, a da se monasima pomogne i u obnovi manastira i u nekim potrebama”.⁸⁷ Njegova izjava ukazuje da se praksa pokloničkih putovanja nije razvila spontano niti je proistekla iz unutrašnjih potreba vernika, već je bila podstaknuta „spolja” kao važan faktor obnove manastira koji je započeo u tom periodu. Pored „duhovne obnove” neki organizatori su u pokloničkim putovanjima videli način da ljude vrate „kulturi, veri i tradiciji”. Milenko T. Milovančević, na primer, u predgovoru svoje knjige „Tragovima hrišćanske duše i ljudskog srca” (1991) navodi, između ostalog, i to kao razlog zbog kog je počeo da organizuje poklonička putovanja:

Za nepunu deceniju službovanja, kao paroh gornjomilanovački, najviše sam radio na duhovnom uzdizanju našeg naroda, odnosno na misionarskom i kulturnoistorijskom buđenju njegove svesti, na njegovom upoznavanju i privođenju crkvi i svom duhovnom nasleđu. Da bi što uspešnije ostvario taj cilj i što više naroda “prizvao” u crkvu Božju, odlučio sam, uz blagoslov episkopa žičkog Gospodina Stefana, da organizujem niz pokloničkih putovanja po manastirima i drugim znamenitim mestima širom naše otadžbine, i van nje, gde god živi pravoslavlje i gde god žive i postoje pravoslavni Srbi.

Poklonička putovanja bila su najbolji način da se u ovim teškim vremenima narod vrati svojoj kulturi, veri i tradiciji. Tako je vrlo brzo postala praksa da se vernici i svi dobronamerni ljudi u velikom broju odazivaju ovakvim putovanjima i na taj način stižu korisne utiske o svemu, a naročito o pravoslavnoj veri i kulturi. Za narod koji je i u ovom kraju, posle Drugog svetskog rata, zaboravio na veru i svoju crkvu, ponovo je svanula sloboda, a vrata ka upoznavanju puteva koji vode u večni život širom otvorena.

Kada se u obzir uzme vreme razvoja organizovanih pokloničkih putovanja, javni nastupi predstavnika crkve i način promovisanja manastira u javnom diskursu, ne može se ignorisati činjenica da su poklonička putovanja imala ulogu u preokretanju medijske pažnje

za 21 manastir, očekivano je da je taj broj danas veći, s obzirom da se i dalje pojedine crkve „pretvaraju“ u manastire, a na mestu manastirišta se podižu novi manastiri.

⁸⁶ Postoji više načina širenja informacija o manastirima Srpske pravoslavne crkve: kroz štampane i elektronske medije, na društvenim mrežama, plakatima i flajerima, veb-stranicama manastira ili zvaničnom sajtu Srpske pravoslavne crkve, duhovnim tribinama, monografijama i slično. Ovi načini, kako su pokazala istraživanja, omogućavaju da se za neki manastir sazna i podstiču želju da se poseti određeni manastir. Mnogi poklonici, naročito pripadnici starije generacije, ne koriste internet za proširivanje svog znanja o manastirima. Oni se uglavnom oslanjaju na informacije koje dobijaju od parohijskih sveštenika, drugih poklonika ili na nekoj od duhovnih tribina na kojima često gostuju monasi iz različitih manastira.

⁸⁷ Citat preuzet iz radio emisije „Vera, nada i ljubav“ iz 2006. godine. Transkript emisije dostupan na sajtu manastira Lepavina <http://manastir-lepavina.org/vijest.php?id=858> (pristupljeno 20. jula 2019.).

sa srpskih ratnih akcija na kulturna dostignuća Srba kroz istoriju, odnosno ulogu u promovisanju moralnih vrednosti koje su Srbi imali u prošlosti. Jedno takvo stanovište prikazano je u knjizi „Duhovni razgovori” (Čeliković 2001, 8):

(...) I gle čuda! Sve se to zbi u danima gorkim u danima kada se nad ovim tragičnim srpskim nacionom nadvio najgušći mrak mrakova, kada je Srbija postala najveći geto u Evropi i ne samo u njoj, najprezreniji kutak na zemljinom šaru i belosvetska pljuvaonica, u isto to vreme Srbija će započeti svoje duhovne uzlete i Uskrsnuća, svoje preporodne duhovne, duševne i moralne, da doživljava svoja ozarenja i da u svojoj nemoći doživi silu Hristovu.

Drugi primer je prikazan u knjizi „Manastir Vitovnica: Duhovni razgovori bogomolilaca sa igumanom Tadejom” (Saramandić 2004a, 6):

Pa ipak pored svih ovih tamnih i nesrećnih slika, koje kao kakve neugasive vizije svakodnevno izbijaju pred našim narodom, Gospod Bog ne napušta nikada jedan narod, već mu, katkad i u obliku sićušnih duhovnih oaza, ukazuje, odnosno osvetljava jedini istiniti put različit od stotine drugih nazovi puteva.

Tim svetim putevima i mestima hodili su sveti apostoli, velikomučenici, patrijarsi, pustinjaci, isposnici i stotinama hiljada pobožnih domaćina i bogomolilaca od Hrista do danas. Snagu i veličinu jednog naroda karakteriše njegova duhovna i duševna moć. Može on biti na vrhuncu materijalnog bogatstva pa ipak zbog nedostatka karaktera da bude na samoj ivici propasti. I obrnuto.

Svetitelji su najbolji parametar duhovnog zdravlja jednog naroda. PROSVETITI se znači BITI SVET, odnosno težiti ka putu SVETIH, odnosno ponirati u svet božanske Svetlosti.

Naš narod može biti srećan, što posle velikih nevolja koje su ga zadesile poslednjih godina, ima upravo jednu takvu oazu Vitovnicu, manastir gde zli dusi nisu mogli da unesu disharmoniju i razdor. Ova knjiga je samo pokušaj da se plamičak duhovne svetlosti iz Vitovnice prenese na čitavu našu zemlju.

Razvoj prakse organizovanih verskih putovanja nije odmah pratila institucionalizacija ni u okviru Srpske pravoslavne crkve ni na nivou države. Država je u jednom momentu prepoznala važnost razvijanja pokloničkog turizma kao privredne grane, isto kao što je i Srpska pravoslavna crkva postala svesna značaja uređenja ove oblasti što se vidi iz činjenice da pod njenim blagoslovom rade i patrijaršijska agencija „Dobročinstvo”, kao i druge eparhijske agencije za poklonička putovanja. Država i crkva, uprkos tome što i jedna i druga mogu imati različite vrste koristi od uređenja ove oblasti, kao da su u jednom momentu izgubili interesovanje za nju. U tom smislu, nije razvijeno licenciranje vodiča i organizatora, nije ograničen broj poseta, niti ko vodi evidenciju o broju posetilaca i sl.

4. POKLONIČKA PUTOVANJA U MANASTIRE SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE

4.1. Organizatori pokloničkih putovanja

Sa porastom interesovanja za posetu svetilištima, počeo je da raste i broj organizatora pokloničkih putovanja, tako da se danas ovim poslom, pored zvanične agencije Srpske pravoslavne crkve „Dobročinstvo”, agencije Mitropolije crnogorsko-primorske „Odigitrija” i eparhijskih agencija (Agencija Pravoslavne Eparhije Bačke za poklonička putovanja „Svetinjama u pohode”, Agencija za poklonička putovanja Pravoslavne eparhije timočke – „Hodočašće” i „Poklonička agencija Eparhije Šumadijske”), bave i privatne agencije, udruženja građana kao što su na primer „Hodočasnik”, „Udruženje dobrih ljudi – Budimo ljudi”, „Bratstvo Svetog Simeona Mirotočivog”, pri crkvi Svetog Pantelejmona u Nišu, „Poklonik” i mnoge druge. Organizacijom pokloničkih putovanja bave se i sveštena lica, osobe koje su na neki način bliske crkvi, ali nisu sveštenici – predstavnici udruženja koja neguju pravoslavne i tradicionalne vrednosti, organizatori duhovnih tribina, profesori ili studenti Bogoslovskog fakulteta, udruženja koja se bave promocijom i očuvanjem nacionalnog identiteta Srba, turističke agencije koje, pored klasičnog turizma, organizuju i poklonička putovanja, zatim, prevoznici koji samoorganizovanim pokloničkim grupama pružaju usluge transporta bez vođa i, na kraju, udruženja koja organizuju hodočašća pešačenjem. Povećanje broja organizatora pokloničkih putovanja uticalo je na raznovrsnost ponude manastira koji se posećuju. Tokom dosadašnjih istraživanja identifikovala sam nešto manje od sto pedeset manastira Srpske pravoslavne crkve koji se organizovano posećuju. Ova cifra predstavlja više od jedne četvrtine manastira Srpske pravoslavne crkve. Cifra je visoka zahvaljujući nekolicini organizatora, dok svi ostali posećuju daleko manji broj manastira, prvenstveno one koji su poznatiji široj javnosti i koje većina poklonika želi da poseti. Pomenuta cifra od sto pedeset manastira se ne odnosi na ukupan broj manastira koje pokloničke grupe mogu da posete u toku godine, već na ukupan broj manastira koje su različiti organizatori imali u ponudi tokom poslednjih osam godina, koliko sam pratila te ponude, uključujući i manastire koji su uvedeni poslednjih nekoliko godina.

Na osnovu izbora manastira koje imaju u ponudi, organizatore možemo podeliti u dve grupe – na one koji u svojoj ponudi preferiraju manastire koje poklonici „treba da posete” i na one organizatore koji u ponudi imaju manastire koje poklonici najčešće „žele da posete”. U prvu grupu organizatora spadaju oni koji vrše „misionarsku” ulogu, kako bi poklonicima

omogućili da se upoznaju sa nedovoljno poznatim manastirima i kako bi se proširio broj manastira koje poklonici žele da posete. Oni konstruišu važnost manastira kako zbog istorijsko-umetničke ili arhitektonske važnosti, tako i zbog monaha ili monahinja koji u njima žive. Ponudom ovih organizatora manastiri se praktično nameću „odozgo”. U drugu grupu organizatora spadaju oni koji u ponudi češće imaju manastire koji su većini poklonika poznati i koje većina poklonika želi da posećuje. Ponuda ovih organizatora je tako nametnuta „odozdo”, odnosno kreirana je tako da zadovolji potražnju velikog broja poklonika za malim brojem manastira.⁸⁸ Obe kategorije organizatora imaju svoje „potrošače” kojima je prilagođena ponude manastira i način organizacije putovanja. Organizatori nekada „povlađuju” interesovanju poklonika za određenim manastirima, jer putovanja ipak moraju biti ekonomski isplativa. To se može pratiti tako što organizatori počnu češće da organizuju poklonička putovanja u određeni manastir ili uvrste neki manastir koji nisu imali u ponudi. Prethodno sam već pomenula nekoliko takvih primera koji su se sve češće nalazili u ponudi kako je istraživanje odmicalo – manastir Lešje, manastir Bošnjane, manastir Dubrava, ali je verovatno najdrastičniji primer manastir Tumane, koji je vrlo retko mogao da se nađe u ponudi organizatora do 2015/2016. godine.

Informacije o aktuelnim pokloničkim putovanjima, koja obično traju između jednog i tri dana, mogu se dobiti na više načina:

- 1) na zvaničnim sajtovima organizatora putovanja;
- 2) na plakatima koji se postavljaju ispred parohijskih crkava ili na drugim javnim mestima;
- 3) na društvenim mrežama;
- 4) od parohijana, sveštenika, prijatelja ili rođaka;
- 5) direktno od organizatora, putem društvenih mreža, elektronske pošte, SMS, Viber ili WhatsApp poruka.

Agencije koje organizuju poklonička putovanja mogu i po nekoliko meseci unapred postaviti ponudu manastira sa datumima polaska ili postaviti godišnji plan pokloničkih putovanja,⁸⁹ dok je kod samostalnih organizatora praksa da se ova putovanja organizuju u znatno kraćem vremenskom roku. Samostalni organizatori uspevaju da formiraju pokloničke grupe u kraćem vremenskom roku zbog direktnog obaveštavanja poklonika. Za razliku od

⁸⁸ Tu se može naći tridesetak manastira koji se najčešće obilaze – Ostrog, Hilandar, Studenica, Žiča, Manasija, Ravanica, Ljubostinja, Mileševa, Prohor Pčinjski, Čelije, Lelić, Pokrov Presvete Bogorodice u Đunis, fruškogorski manastiri i manastiri ovčarsko-kablarske klisure.

⁸⁹ To najčešće rade zvanične pokloničke agencije (vidi npr. sajtove agencija „Dobročinstvo” ili „Hodočašće-Agencija za poklonička putovanja Pravoslavne Eparhije timočke”) koje često imaju godišnji plan putovanja i poklonici mesecima unapred mogu da planiraju svoje putovanje.

agencija koje „pasivno” formiraju grupe čekajući da im se poklonici prijave, samostalni organizatori „aktivno” sakupljaju grupe, tako što poklonike obaveštavaju SMS ili Viber porukama.⁹⁰

Poklonička putovanja organizuju se tokom čitave godine, uključujući i radne dane. Mogu biti vezana za manastirske slave ili značajnije verske praznike, ali ne moraju. Pokloničke grupe kako velike, tako i male, mogu u zavisnosti od broja poklonika, putovati autobusom, minibusom ili kombijem.

4.2. Načini organizacije pokloničkih putovanja

U pogledu organizovanja putovanja, postoje organizatori koji više naginju „tradicionalnim” načinima hodočašća, koja se vezuju za višednevno pešačenje i veliki fizički napor koji predstavlja vrstu *podviga*, dok se drugi oslanjaju na savremena sredstva transporta, poput autobusa i minibuseva, kojima poklonici dolaze do manastira. Ima organizatora koji unose specifične elemente, kojima kreiraju određenu vrstu hibridnog putovanja, koje kombinuje elemente hodočašća i odmora.⁹¹ Organizatori tzv. tradicionalnih hodočašća pešačenjem u Srbiji su izuzetno retki, kao i broj poklonika koji praktikuje ovaj način posete svetim mestima. Udruženje “Srbski hodočasnici” jedno je od retkih koje u Srbiji organizuje hodočašća na ovaj način. Na njihovom sajtu mogu se naći informacije o tome:

“Srpski hodočasnici” su udruženje građana koje se bavi organizovanjem hodočašća na tradicionalan način – pešaka.

Hodočašće je u tehničkom smislu najbližije onome što se u novije vreme naziva Trekking. Odnosno maršem u tradicionalnoj vojnoj terminologiji. Dok u onom duhovnom smislu podrazumeva znatno više od samog hodanja, te se iz tog razloga umesto prethodno pomenutih termina koristi termin Hodočašće.

Ovo je dakle putovanje koje za cilj ima posetu svetim mestima, iz čijeg duhovnog značaja za naš narod proizilazi potreba za korišćenjem upravo ovog vida transporta. odnosno korišćenjem samo sopstvene psihofizičke snage. Hodočašće se može definisati i kao odavanje počasti hodanjem. Nekada davno naši su preci na ovaj način odlazili u posete manastirima i drugim svetinjama. Tragovi ovog starog običaja mogu se i danas videti na primeru manastira Ostrog gde ljudi koji su došli autobusima izlaze iz njih u podnožju brda i put nastavljaju pešaka, često i bez obuće na sebi – bosu.

⁹⁰ Direktno obaveštenje od organizatora putovanja podrazumeva da je sa njim u nekom momentu ostvaren neposredan kontakt. To može biti preko prijatelja, poznanika, slučajnog susreta u nekom manastiru, na nekim duhovnim večerima, preko parohijskog sveštenika i slično.

⁹¹ Tradicionalnim hodočašćima se smatraju hodočašća koja po načinu putovanja do svetog mesta podsećaju na ona iz starog, srednjeg ili novog veka. Ovakva hodočašća zahtevaju veliki fizički napor, i često su praćena umorom ili bolom.

Ono što naše udruženje želi jeste da sačuva i oživi ovu zaboravljenu tradiciju. Mi želimo da hodočašća na ovakav način učinimo mogućim.

To činimo pomoću donacija. Sa tim novcem obezbeđujemo prevoz spavaćih vreća, hrane i prtljaga učesnika hodočašća, kao i prevoz učesnika nazad do mesta iz kog smo na hodočašće krenuli.⁹²

Pomenuto udruženje već godinama organizuje *Vidovdansko hodočašće* od Hrama Svetog Save u Beogradu do Gazimestana na Kosovu i Metohiji. Dužina puta je oko 450 km i traje sedamnaest dana. Tokom trajanja hodočašća hodočasnici posete oko trideset crkava i manastira.⁹³ Pomenuto udruženje promovise i organizuje hodočašća kao vrstu fizičkog podviga, kojom se utvrđuje vera hodočasnika:

Hodočašće ima istu svrhu kao i nekada davno. Svrha hodočasnog puta jeste odavanje počasti hodanjem, pri čemu hodočasnik koristi samo svoju psihofizičku snagu kako bi posetio sveto mesto ili svetitelja kome je krenuo. Hodočasno putovanje predstavlja jedan vid podvižništva u kome čovek utvrđuje svoju veru u Gospoda.⁹⁴

Ova vrsta hodočašća se organizuje po ugledu na Krsni (v)hod u Rusiji, koji za mnoge hodočasnike Srpske pravoslavne crkve (uključujući i one koji nikada nisu učestvovali na takvom hodočašću) predstavlja idealnu sliku verskih posvećenika koji hodaju do svetinja. Ovaj način se smatra „izvornim”, „pravim” i „autentičnim” načinom odavanja poštovanja svetitelju ili svetinji kojoj se ide u pohode. Organizacija ovih hodočašća započela je tokom 2013. godine. Naredne, 2014. godine se proširila na Republiku Srpsku gde su posećena „srpska sveta mjesta, hramovi i naročito stratišta srpskog naroda”, a 2015. godine je krsni hod organizovan iz Hrvatske, iz Korenice, kada su pored obilaska „svetinja u Hrvatskoj” hodočasnici nastavili put Republike Srpske, Srbije i Crne Gore.⁹⁵ Interesantno je da se ovi krsni hodovi organizuju zajedno sa učesnicima iz Rusije.⁹⁶

Drugi organizatori takođe predstavljaju hodočašća koja organizuju kao „autentično hodočašće”. Reč je organizatorima koji insistiraju na strogoj razlici između hodočašća i turističkih putovanja. Iako organizuju poklonička putovanja na način na koji to radi najveći

⁹² Citat je preuzet sa sajta <https://sites.google.com/site/srbskihodocasnici/> (pristupljeno 15. decembra 2020.).

⁹³ Informacije o hodočašćima, kao i fotografije, ovo udruženje objavljuje na svojoj Fejsbuk stranici <https://www.facebook.com/srbskihodocasnici/> (pristupljeno 15. decembra 2020.).

⁹⁴ „U ime Boga: ovi ljudi prelaze i po 450 km peške da dođu do naših najvećih svetinja“, *Telegraf*, 5. jul 2014. Dostupno i na <https://www.telegraf.rs/vesti/1138232-u-ime-boga-ovi-ljudi-prelaze-i-po-450-km-pesaka-da-dodju-do-nasih-najvecih-svetinja-foto-video> (pristupljeno 18. juna 2018.).

⁹⁵ Više videti na <https://banija.rs/najave-dogadjaja/13419-iz-korenice-kraj-plitvickih-jezera-krece-treci-rusko-srpski-krsni-hod.html> (pristupljeno 9. januara 2021.).

⁹⁶ Isto.

broj organizatora – nude usluge transporta i vodiča koji poklonike upoznaje sa osnovnim informacijama o manastirima koji se posećuju – oni hodočašće predstavljaju kao specifičnu vrstu doživljaja i na svojim sajtovima ili društvenim mrežama ističu razliku između sebe i drugih organizatora. Ono što ih razlikuje od klasičnih turističkih poseta manastira jesu duhovni razgovori i molitva. Na sajtu „Svetosavsko hodočašće – poklonička putovanja” stoji:

*Organizacija Svetosavskih hodočašća u duhu istinske pravoslavne ljubavi, prema Isusu Hristu. Mi ne obilazimo svetinje turistički, već vodimo verujuće na molitvu i duhovne razgovore. Trudićemo se da budemo pristupačni po cenama, jer svaki vernik treba što više da hodočasti.*⁹⁷

Na njihovom sajtu stoji i napomena:

*Ko obilazi manastire da vidi spomenik, arhitekturu, freske – vратиće se kući prazne duše. Međutim, ako je pobožna duša, ako obilazi radi svoje duše, da bi stekao mir, spasenje – vратиće se pun utehe.*⁹⁸

Sličnu razliku na svom sajtu ističe i agencija „Alexandria Travel”:

*Agencija Aleksandrija posedujeiskusne duhovnike i vodiče za hodočašća u manastir Ostrog. Zapisani utisci dosadašnjih poklonika, koji su svima dostupni u agenciji, najvernije svedoče da putovanja sa Aleksandrijom, nije ništa drugo do nezaboravni hadžiluk ispunjen duhovnom i bogoslužbenom radošću, od polaska do povratka u Beograd. (...) Poklanjamo se, zato što hodočašće u Ostrog nije „turistička tura”, jer po istinitoj reči Svetog Vladike Nikolaja: „To nisu samo spomenici kulture i umetnosti, već su to žive svetinje narodne, bogomolje i narodni suzarnici...To nisu mrtve i hladne ploče, no nešto živo i uvek novo koliko i staro...To su ognjišta duhovna na kojima narodna duša i dan danas, kao i uvek, želi da se sretne sa Živim Bogom. I baš blagodareći takvom narodnom shvatanju naših hramova, nevidljive sile nebeske stvarno dolaze u živi dodir sa dušama ljudi koji u njih dolaze i koji se u njima mole.”*⁹⁹

Pojedini organizatori hodočašća u svojoj ponudi imaju različite „stilove” putovanja, tako da hodočasnik ima mogućnost da u skladu sa svojim potrebama, mogućnostima i interesovanjima bira na koji će način putovati. Jedna od takvih agencija jeste „Poklonik” koja na svom sajtu nudi više vrste putovanja. Prvi je *avantura*:

Programi putovanja AVANTURA pogodni su za lica uzrasta od 8-78 godina a da im zdravstveno stanje to omogućava. Obuhvataju: poklonička putovanja i hodočašća sa predviđenim lakim pešačkim turama, putovanja sa pešačkim turama izvan uobičajenih ruta,

⁹⁷ Navedeni citat je preuzet sa stranice <https://fairplaybg.wordpress.com/> (pristupljeno 3. jula 2020).

⁹⁸ Navedeni citat je preuzet sa stranice <https://fairplaybg.wordpress.com/> (pristupljeno 3. jula 2020).

⁹⁹ Citat preuzet sa sajta <https://www.alexandria.rs/sr/ponuda/ostrog/1630> (pristupljeno 3. jula 2020).

putovanja sa lakim avanturama koja sadrže skijanje, rafting i slično. Destinacije: Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Makedonija, Grčka, Sveta Gora, Turska, Izrael, Egipat...¹⁰⁰

Drugi je teška avantura:

Programi putovanja TEŠKA AVANTURA pogodni su za lica uzrasta od 16–68 godina a da im zdravstveno stanje to omogućava ali uz lekarsku potvrdu. Obuhvataju: poklonička putovanja i hodočašća sa teškim pešačkim turama i usponima, po uobičajenim ali i vanstandardnim putanjama kao i nepredvidivim klimatskim uslovima. Za ova putovanja potrebna je pismena saglasnost putnika o pristanku na nepredviđene okolnosti i uslove putovanja. Destinacije: Isposnice u Srbiji, Planina Atos na Svetoj Gori, Svetogorska pustinja – Karulja, Mojsijeva Gora na Sinaju, planina Ararat u Turskoj...¹⁰¹

Treći je otkrića i on podrazumeva kombinaciju versko-turističkih destinacija:

Programi putovanja OTKRIĆA pogodni su za sve uzraste i zdravstveno stanje putnika. Obuhvataju: obilaske znamenitih mesta, verskih objekata, prirodnih lepota, kao i sva poklonička putovanja i hodočašća koja u programu ne sadrže avanturističke elemente. U ovu grupu spadaju: obilasci svetinja u zemlji i inostranstvu, obilasci antičkih destinacija u zemlji i svetu, obilasci prirodnih lepota u zemlji i okruženju, obilasci znamenitih gradova u zemlji i okruženju.¹⁰²

Poklonička putovanja mogu biti organizovana kao kombinacija dve vrste putovanja – duhovnog i relaksirajućeg. Prvi deo najčešće uključuje prisustvo na liturgiji, pričešće i razgovor sa duhovnikom, dok u drugom delu putovanja poklonička grupa može posetiti neko izletišta, restoran, spomen kuću, muzej i slično.¹⁰³ Pauza u toku puta nekada može biti predviđena od strane agencije, a nekada može doći na inicijativu poklonika, koji se u dogovoru sa vodičem zaustavljaju na pogodnom mestu ili posećuju mesta koja nisu bila predviđena planom puta. To se najčešće dešava kada se posećuju manastiri u blizini banja ili poznatih izletišta. Poklonici ne vide ništa negativno u ovim zadržavanjima, štaviše, razgovori u nekom ne-sakralnom prostoru mogu biti odlična prilika za sticanje poznanika, integraciju pokloničke grupe, sumiranje utisaka iz nekog manastira ili ukupnog utiska sa putovanja.

Na kraju, izdvaja se još jedan način organizacije hodočašća koji predstavlja kombinaciju duhovnog i humanitarnog karaktera. Ovaj vid organizacije praktikuju organizatori koji odlaze na poklonička putovanja na Kosovo i Metohiju, tako da se tokom

¹⁰⁰ Dostupno na sajtu http://www.poklonik.com/sr/?page_id=477 (pristupljeno 3. jula 2020.).

¹⁰¹ Dostupno na sajtu http://www.poklonik.com/sr/?page_id=477 (pristupljeno 3. jula 2020.).

¹⁰² Dostupno na sajtu http://www.poklonik.com/sr/?page_id=477 (pristupljeno 3. jula 2020.).

¹⁰³ Jedna od takvih je agencija „Dobročinstvo” čija putovanja obično imaju predviđeno zadržavanje u vidu pauze za kafu, ručak, koji može biti organizovan u nekom restoranu ili vreme za šetnju u nekom izletištu. Tokom istraživanja više puta sam učestvovala na pokloničkim putovanjima sa takvim pauzama kada su pravljenе pauze na izletištu Grza, u Sremskim Karlovcima, u Lazarevcu.

pokloničkog putovanja prikuplja novac za Srbe na Kosovu koji su u teškoj materijalnoj situaciji, ali se istovremeno nose i drugi vidovi pomoći – sredstva za higijenu, hrana, odeća i drugi proizvodi.

Mali broj organizatora poklonička putovanja organizuje tako što pruža samo prevoz do manastira koji su predviđeni planom puta, određuje vreme zadržavanja u njima, i određuje vreme povratka. Takve agencije obično ne organizuju neke dodatne aktivnosti, niti omogućavaju zadržavanja u mestima koja nisu vezana za religiju i duhovnost. Poklonici određuju sa kim će putovati na osnovu načina na koji se organizuju hodočašća. Specifični načini organizacije često uključuju različite prakse i modele deskripcije, na osnovu čega poklonik može da proceni da li želi da učestvuje na takvom putovanju, jer, na kraju, organizator treba da mu omogući da zadovolji lična interesovanja, želje i potrebe.

4.3. Pokloničke grupe: ko dolazi, šta očekuje i kako se ponaša u manastirima Srpske pravoslavne crkve

Poklonici koji odlaze na organizovana poklonička putovanja u velikom procentu jesu vernici Srpske pravoslavne crkve, oba pola, različite starosti, stepena obrazovanja, mesta prebivališta i profesionalne orijentacije. Oni posećuju manastire sa namerom da se u njima poklone, pomole pred relikvijama, da ostvare neposredan kontakt sa monaštvom, da se pričeste. Jedan od organizatora pokloničkih putovanja je u vezi sa tim ko putuje u radio emisiji „Ljubav, vera, nada” rekao sledeće:

Većinom na putovanja idu ljudi koji su crkveno upućeni u liturgiju, post, molitvu, većinom poste sve postove, ispovedaju se i pričeshćuju, ali vrlo rado se priključuju i oni koji to nisu bili, koji su se tek probudili. Meni je to velika radost kada se u grupi nađe neko ko je na putu duhovnog oporavka i preobražaja, i u kontaktu sa svetinjom ili razgovoru sa duhovnikom, ili samim boravkom u svetinji dožive preobražaj. Koristimo dosta materijala i sa naše duhovne tribine, da narodu to približimo, da iskoristimo taj put da narod nešto nauči, sazna nešto novo, duhovne pouke, tu je i duhovna muzika da se malo opusti i osnaži.¹⁰⁴

Bitno je naglasiti da njegovo zapažanje proizlazi iz činjenice da on spada u organizatore koji samostalno obaveštava poklonike, što znači da nije ostavljen veliki prostor da se prijavi neko ko nije blizak crkvi. Naravno, i u takvim grupama neko povede prijatelja,

¹⁰⁴ Citat M.M. iz intervjuua u radio-emisiji “Vera, nada i ljubav” iz 2006. Transkript emisije dostupan na <http://manastir-lepavina.org/vijest.php?id=858> (pristupljeno 20. jula 2019).

preporuča organizatora nekom ko nije *u veri*, tako da uvek u grupi ima i onih koji ne znaju kako treba da se ponašaju ili zbog čega su tačno krenuli u posetu manastirima:

*Vrlo često putuju ljudi koji...ne mogu da kažem da su zalutali, jer čim su pošli na takav put, verovatno postoji Božji priziv za to, iako oni možda toga nisu svesni. Ali, to je opet nama koji smo, da kažem, malo jači u veri na određeno smirenje; ne samo nama organizatorima, nego i putnicima.*¹⁰⁵

Pokloničke grupe na prvi pogled deluju prilično homogeno i jedinstveno u načinu na koji vide hodočašća i u smislu koji pridaju ovoj praksi. Međutim, oni koji posećuju manastire mogu se međusobno razlikovati po različitom odnosu prema hodočašću, kao i različitim interpretacijama i poimanju same prakse. Veliki broj poklonika putuje kao pojedinac, bez pratnje, mada se u okviru pokloničkih grupa mogu sresti grupe prijatelja, rođaka ili čitave porodice. Stepen integrisanosti u pokloničku grupu je manji kod bračnih parova i onih koji putuju u manjim grupama (prijatelji, braća i sestre...), jer su takvi više usmereni na svoje društvo nego na druge poklonike i na komunikaciju sa njima.

U pokloničkim grupama obično ima više žena nego muškaraca, uglavnom srednje i starije generacije. Odnos muškaraca i žena je najčešće 3:1 u korist žena, mada sam putovala i sa grupama u kojima bude svega nekoliko muškaraca u punom autobusu. Među poklonicima ima onih koji povremeno borave u nekim manastirima kao *poslušnici/e*, što znači da po *blagoslovu* igumana/igumanije nekog manastira i svog duhovnika borave u manastiru određen vremenski period i pomažu monaškoj zajednici u svakodnevnim obavezama oko održavanja manastira. Ima i onih koji razmišljaju da se zamonaše, pa obilazeći manastire pokušavaju da ostvare neposredan kontakt sa igumanima/igumanijama kako bi dobili željene informacije i lakše odabrali manastir u koji će stupiti kao iskušeni. Većina poklonika (skoro 90%) je odgovorila da potiče iz porodice u kojoj roditelji nisu bili naročito pobožni i da nisu o veri mnogo naučili u okviru porodice. Takođe, većina ispitanika je odgovorila da se sećaju da su im baka i deka bili pobožni ili ih je neko od njih dvoje vodio u crkvu. Četvoro ispitanika starije generacije je krišom od roditelja, zahvaljujući babi ili dedi kršteno u periodu nakon Drugog svetskog rata dok su bili deca. Tokom socijalističkog perioda gotovo niko od mojih sagovornika nije odlazio na poklonička putovanja, već su se ovoj praksi okrenuli tokom devedesetih godina ili kasnije.¹⁰⁶

¹⁰⁵ Citat B.M. iz intervju u radio-emisiji „Vera, nada i ljubav” iz 2006. Transkript emisije dostupan na <http://manastir-lepavina.org/vijest.php?id=858> (pristupljeno 20. jula 2019.).

¹⁰⁶ Izuzetak su predstavljale individualne i porodične posete manastirima, prvenstveno lokalnim svetilištima, koja su retki posećivali iz verskih razloga u periodu socijalizma.

Nisu, međutim, svi poklonici koji odlaze na poklonička putovanja „jaki u veri”, niti su dugogodišnji vernici. Kao što nisu svi vernici poklonici, tako ni svi poklonici nisu liturgijski vernici. Razgovori sa poklonicima su pokazali da se većina poklonika starije generacije pravoslavlju okrenula tokom devedesetih godina dvadesetog veka, dok su se mlađi ispitanici pravoslavlju okrenuli u toku poslednjih desetak godina. Većina poklonika prisustvuje liturgijama, ima svog duhovnika, redovno posti i ispoveda se. Poznaju verski godišnji kalendar i prate veće praznike. Poznato im je i prate koji manastir slavi koju slavu i gde će doći do masovnijeg okupljanja. Dosta njih peva u crkvenom horu i neretko se međusobno poznaju. Mogu, ali ne nužno, poznavati prilike unutar parohija ili kao insajderi međusobno deliti informacije o važnim događajima unutar Srpske pravoslavne crkve. Neki poklonici koji ne vode aktivan crkveni život u smislu da redovno prisustvuju bogosluženjima, žele da „unaprede“ svoj duhovni život kroz posetu manastira i razgovore sa monaštvom. U pokloničkim grupama se, pored liturgijskih vernika, sreću i oni koji žele da se upoznaju sa pravoslavljem, preko upoznavanja monaškog načina život. Postoje i oni koji posećuju samo značajnije (u istorijskom ili duhovnom smislu) manastire, a postoje i oni koji poklonička putovanja doživljavaju kao obaveznu versku praksu uz pomoć koje proširuju versko znanje i iskustvo. Ima takođe poklonika koji manastire obilaze kako bi upoznali nacionalnu istoriju ili saznali nešto o njihovom arhitektonskom, umetničkom i kulturnom značaju. Iako bi ova poslednja kategorija mogla da se smatra turistima, zato što poklonička putovanja doživljava kao kulturni turizam, to ipak ne bi bilo sasvim ispravno.¹⁰⁷ Zapravo, poklonička putovanja mogu da budu, a često i jesu, vrsta misionarskog rada, ili kako je to Mileusnić rekao manastiri su „duhovne učionice svetosavlja” (prema Čolović 2000), koje omogućavaju pojedincima da se upoznaju sa osnovama pravoslavlja.

Iako većina poklonika jesu vernici SPC, zbog onih koji prvi put putuju na poklonička putovanja, vodiči uvek detaljno objašnjavaju kako se treba ponašati u manastirima i često naglašavaju smisao i značaj pokloničkih putovanja. Dešavalo mi se da upoznam ljude koji su krenuli sa pokloničkom grupom u posetu manastirima kao turisti, a da posle nekog vremena postanu vrlo zainteresovani za pravoslavno učenje i literaturu. Sa druge strane, ima poklonika iz grupe koji se poznaju međusobno iz parohijskih crkava, duhovnih tribina ili sa prethodnih pokloničkih putovanja.

¹⁰⁷ U okviru kulturnog turizma u Srbiji u ponudi se mogu naći samo najznačajniji manastiri. Broj manastira koji se posećuje na pokloničkim putovanjima je veći, pa se pojedincima nudi mogućnost da se upoznaju sa mnogo većim brojem manastira i monasima koji u njima žive. Poklonička putovanja nekada se organizuju u manastire koji nisu toliko poznati i „atraktivni“.

Komunikacija između poklonika ima svoj utvrđeni obrazac, koji novi poklonici moraju da nauče da bi bili prihvaćeni. Ta komunikacija ne odnosi se samo na verbalne iskaze, nego i na celokupan izgled i ponašanje, kojim se drugim učesnicima daje do znanja da poznajemo pravila. Na primer, poklonici jedni druge pozdravljaju sa *Pomaže Bog!* ili *Bog ti pomogao!*, dok se jedni drugima obraćaju sa *brate* ili *sestro*. Odstupanje od tog obrasca pokazuje nedovoljno poznavanje “običaja” i prakse. Svi poklonici poštuju način odevanja koji podrazumeva duge suknje i marame za žene, kao i duge rukave i nogavice za muškarce. Pojedine poklonice su uklopile ovaj način odevanja u svoj svakodnevni izgled i onda kada nisu u crkvi ili manastiru, dok ima i onih koje ponesu suknju koju obuku preko pantalona neposredno pred ulazak u manastir.

Svi poklonici sa kojima sam razgovarala izjasnili su se da su srpske nacionalnosti. To umnogome određuje karakter kako putovanja, tako i korišćenih narativa. Monaštvo takav nacionalni sastav poklonika gotovo da podrazumeva, ponašajući se prema pokloničkoj grupi uvek kao jednonacionalnoj.

Za jedan broj poklonika poklonička putovanja predstavljaju priliku da se utvrde u svojoj veri i da prošire svoje versko znanje ili iskustvo. Razgovor sa monasima i duhovnicima doprinosi snaženju njihove vere i primanju duhovnih pouka. Za druge, poseta manastirima predstavlja redovnu versku praksu. Zatim, manastire posećuju i oni koji su izgubili poverenje u sveštenike u parohijskim crkvama. Neki od njih postavljaju pitanja vodičima na koji način da nađu duhovnika ili traže preporuku za duhovnika. Obično su u pitanju tradicionalni vernici ili neofiti koji imaju teškoće u snalaženju sa redovnim liturgijskim, parohijskim životom. Prvi, iz razloza što smatraju da je redovno prisustvovanje bogoslužjima „preterivanje” u veri (v. Simić 2005), a drugi, zato što se redovan crkveni život ne uklapa u njihovu idealizovanu sliku duhovnosti.

Posmatranje poklonika kao jedinstvene, neizdiferencirane kategorije stavlja istraživača u ono što Stella Rock naziva „amorfni rezervoar nepromenljive tradicije, koji ne odražava prilagodljivost i mnogostrukost identiteta; mobilnost populacije; raznovrsnost izvora informacija kojima hodočasnici i meštani pristupaju; i širok spektar pravoslavnog identiteta, vernosti, verovanja i prakse” (Rock 2015, 51). Stoga je važno uzeti u obzir činjenicu da su poklonici heterogena grupa, kako u pogledu starosti, obrazovanja, profesije,

društvenog ili materijalnog statusa, tako i u pogledu odnosa koji imaju prema religiji, crkvi, dogmi i verskoj praksi.¹⁰⁸

Na osnovu neformalnih razgovora i intervjua koje sam obavila sa poklonicima, ali i sa monasima i monahinjama može se napraviti više klasifikacija poklonika. Tokom istraživanja pravila sam razliku na osnovu njihovog ponašanja i na osnovu razloga zbog kojih posećuju manastire i uočila sedam tipova poklonika:

1) Za poklonike koji ističu važnost „tradicije i tradicionalnih vrednosti”, biti pravoslavac znači odabrati i proizvoljno odrediti nivo znanja o religiji. Poštovanje nekih običaja kao što su krštenje, venčanje, proslava slave, Božića i Uskrsa, povremeno i post, prisutni su kod njih, mada ne ulaze u smisao i suštinu tih praznika. Nemaju duhovnika, jer im „nije potreban” ili zbog toga što se „ispovedaju direktno Bogu”. Ovi poklonici smatraju da kontakt sa Bogom mogu da uspostave kroz poštovanje tradicionalnih vrednosti ili povremenim odlaskom u crkvu, uglavnom na velike hrišćanske praznike. Takođe, za njih manastiri simbolizuju „trajnu vrednost našeg naroda”, ali na pitanje kako bi reagovali kada bi im se dete zamonašilo, uglavnom odgovaraju da „ne bi bili srećni zbog toga, jer je veoma važno da ostave nešto trajno iza sebe”, misleći na potomstvo. Iz njihovog ugla, ostvarivanje u ulozi roditelja i vaspitanje mlađih generacija, vodi očuvanju tradicije i tradicionalnih vrednosti. Kod ovog tipa poklonika se SPC, i manastiri kao njen važan deo, poimaju kao baštinici čitave tradicije i prošlosti nacije.

2) Drugu grupu poklonika čine oni koji poklonjenja posmatraju kao proces duhovnog sazrevanja u veri, koji im pomaže da u neposrednom kontaktu sa monaštvom *uzrastaju* na svom duhovnom putu. Narativi koji se prepliću tokom pokloničkih putovanja, naročito oni koji se tiču života i *podviga* svetitelja kojima se odlazi na poklonjenje, kao i svih onih koji su učestvovali u podizanju i obnovi manastira, dopremanju relikvija iz drugih zemalja, priče o velikim pravoslavnim podvižnicima i slično, snaže religijski identitet ovih poklonika i pomažu im da vlastita *iskušenja* posmatraju u tom kontekstu. Ovim poklonicima putovanja služe i da ostvare direktan kontakt sa igumanima i igumanijama, kod kojih nekada dolaze na *poslušanja*, a nekada u telefonskim razgovorima sa njima razrešavaju mnoge trenutne životne probleme i dileme. Ova grupa poklonika putovanja koristi za neku vrstu proširenog verskog obrazovanja. U ovoj grupi se nalaze i oni koji planiraju da se zamonaše, pa koriste priliku da upoznaju što više igumana ili igumanija, da od njih dobiju konkretne informacije o životu u manastiru, o pravilima, poslušanjima i da osete atmosferu koja vlada u manastirima.

¹⁰⁸ Sa druge strane, homogenost postoji kada je u pitanju nacionalni identitet poklonika, jer su svi poklonici srpske nacionalnosti.

3) Treću grupu poklonika čine oni za koje monasi i drugi poklonici govore da su na granici *prelesti* tj. koji su u stanju lažne duhovnosti. Ovi poklonici su često prisutni na pokloničkim putovanjima i prepoznaju se po prenaplašenim “senzacijama” i/ili reakcijama, koje doživljavaju prilikom kontakta sa relikvijama. Kada se nađu ispred groba i moštiju nekog svetitelja, često „padaju” preko njih, a ako su ispred neke čudotvorne ikone, obuhvate je rukama i teško se odvajaju od nje.¹⁰⁹ Nakon toga imaju običaj da ostalim putnicima prepričavaju „kako ih je nešto obuzelo”. Zaključak koji bi se mogao izvesti iz ovakvog ponašanja mogao bi biti da ovi poklonici žele da pokažu da su primili veću *blagodat* u odnosu na druge poklonike, želeći da istaknu svoju posebnost u očima ostalih poklonika ili u očima onih kojima će prepričavati šta im se dogodilo na poklonjenju. Efekat koji postižu, sudeći po reakcijama i komentarima ostalih poklonika, obično je suprotan. Čini se da kod ovakvih poklonika izostaje stvaran, autentičan osećaj blagodati, pa ovim radnjama praktično kompenzuju taj izostanak. Jedna igumanija je za ovakve poklonike rekla: „Dolaze i oni koji bi da pokažu da su pobožniji i od patrijarha. Vi od njih ne možete da dođete do reči. Ima i onih koji zaista dođu u crkvu, koji su pobožni i koji žele da čuju nešto od nekoga. Ima raznih, ali vi ste tu da prihvatite”.

4) Četvrtu grupu poklonika čine oni koji pokloničkim putovanjima kompenzuju liturgijski život i neredovne odlaske u crkvu. Reč je o ljudima koji prave razliku između crkava i manastira, odnosno između sveštenstva i monaštva, pri čemu se sveštenstvo doživljava kao „skretanje” od istinske vere, koje je opterećeno brigama savremenog sveta i koje je usled toga zaboravilo važne hrišćanske vrednosti. Nije mali broj onih koji su imali neko negativno iskustvo sa sveštenicima i odlučili da umesto na liturgiju u parohijsku crkvu odu na liturgiju u obližnji manastir. Sveštenike uglavnom vide kao ljude koji van crkve i liturgije žive svakodnevni život i prolaze kroz ista iskušenja kao i drugi vernici, u stalnoj brizi i obavezama oko članova porodice i svime što porodični život sa sobom nosi. Istovremeno, monahe i monahinje vide kao istinske podvižnike koji su život podredili Bogu i odrekli se života *u svetu*, odbacujući materijalno kao životni cilj.¹¹⁰ Ovi poklonici samo delimično poštuju verske obaveze, retko poste i retko se pričešćuju, u najvećem broju slučajeva se ne

¹⁰⁹ Putovanje sa organizovanim grupama uz sve prednosti ima i svoje mane. Jedna od njih jeste da poklonici često na nekom mestu ne mogu da se zadrže koliko bi želeli. Vodiči na ovim putovanjima obično moraju da balansiraju između ograničenog vremena koje imaju na raspolaganju za obilazak manastira i udovoljavanja željama putnika. Zbog toga se i poklonjenja relikvijama često obavljaju po automatizmu, gde svi poklonici iz grupe stoje u koloni i čekaju svoj red za poklonjenje relikvijama. Bilo kakvo zadržavanje pojedinca prilikom poklonjenja usporava čitavu grupu, čime se može poremetiti predviđena i dogovorena satnica. Zbog njih sam više puta bila u prilici da vidim kako vodiči moraju da intervenišu i zamole ove poklonike „da se pomere“ ili „da požure“. Ovo stavlja i vodiče u veoma neugodan položaj zbog toga što moraju da vrše pritisak poklonika.

¹¹⁰ Termin *u svetu* koristi se za prostor i dešavanja van manastira.

ispovedaju niti imaju duhovnika. Razlog njihovih putovanja obično jeste želja da čuju duhovne pouke monaha ili vodiča. Ovaj tip poklonika doprinosi stvaranju alternativnog modela religijskog (parohijskog) života, tako što ne učestvuje u redovnim crkvenim bogoslužjima, već samo i isključivo u okviru pokloničkih putovanja.

5) Petu grupu poklonika čine oni koji žele da posete što više svetih mesta. Poznavanje sakralne geografije svoje zemlje ili svoje crkve za neke poklonike predstavlja vrstu iskustvenog kapitala kojim utvrđuju svoj poseban položaj unutar pokloničkih grupa. Na njihovo iskustvo poznavanja i posećivanja određenih manastira nadovezuje se iskustvo o tome „koji manastir treba posećivati iz konkretnih razloga”. Oni prave sopstvenu kategorizaciju manastira koji “pomažu” za konkretne probleme. Ovi poklonici obično savetuju druge u koji manastir treba otići ukoliko žele da dobiju potomstvo, ukoliko žele da stupe u brak, da spasu brak, da polože ispit, da im krene posao ili da izleče neki zdravstveni problem. Takođe, oni znaju da preporuča s kojim duhovnikom treba razgovarati.

6) Šestu grupu poklonika čine poklonici sa izraženim nacionalnim identitetom, koji manastire Srpske pravoslavne crkve posećuju sa željom da upoznaju kulturnu i duhovnu istoriju sopstvenog naroda. Za njih manastiri predstavljaju važne svedoke istorije i čuvare sećanje na teške vekove ropstva, duhovne zapustelosti, rušenja i uništavanja od strane različitih osvajača (Turaka, Austrougara, Bugara, Mađara, Hrvata, Albanaca i dr.). Ovi poklonici mogu biti liturgijski vernici, ali ne nužno. Za njih odlazak na poklonjenje u manastir predstavlja poklonjenje naciji i stradanju sopstvenog naroda. Manastiri za njih predstavljaju „čuvare nasleđa” i „svega što je bilo vredno u srpskom narodu”.

7) Na kraju, ima onih koji na poklonička putovanja odlaze zbog verovanja da će njihova molitva na nekom mestu biti uslišena pre nego na drugom. Ovo verovanje se, naravno, sreće i kod drugih tipova poklonika, ali kod ovog poslednjeg tipa je reč o onima kojima je to primarni, često jedini razlog putovanja. Ovakvi poklonici ne posećuju bilo koji manastir, već odlaze na Ostrog, u Tumane, u Đunis, Lešje, Kumanicu i druge „isceliteljske” manastire. Reč je o ljudima kojima poseta manastiru u duhovnom smislu ne predstavlja primarni razlog putovanja, već putuju ili iz želje da se pomole pred određenom relikvijom sa konkretnim razlogom ili iz želje da izraze zahvalnost za uslišene molitve. Za razliku od prethodne kategorije, ovi poklonici se vezuju za jedan ili najviše nekoliko manastira zbog kojih odlaze na putovanja. Ostali manastiri koje posećuju su više „usput”, jer je tako predviđeno programom putovanja. Tokom boravka u manastirima koji nisu njihov krajnji cilj, oni mogu da razgledaju manastir ili okolinu, da celivaju ikone, ali onu „glavnu molitvu” prinose samo u onom manastiru ili onom svetitelju zbog koga su krenuli na putovanje. Ako

molitva bude uslišena, zasluga se uvek pripisuje manastiru zbog koga su krenuli na putovanje.

Ovu podelu svakako treba shvatiti uslovno, jer ima poklonika koje nije jednostavno svrstati u jednu od kategorija, kao što ima onih kod kojih nije jednostavno odrediti zbog čega uopšte posećuju manastire. Iako većina poklonika sebe smatra vernicima, predmet, razlog i opseg njihovog verovanja i njihovog verskog znanja je različit. Njihove predstave o Bogu, grehu, snazi molitve i hrišćanskoj eshatologiji, kao i verovanje u Carstvo Nebesko i vaskrsenje se međusobno razlikuju. Razlika u poimanju i interpretaciji hodočašća najverovatnije proizlazi iz različitog razumevanja pravoslavlja ili religije uopšte.

4.4. Motivacija poklonika

Postojanje različitih tipova poklonika posledica je toga što poklonici imaju različite kulturne i verske potrebe, različite karaktere i senzibilitete, različita verska znanja i religijska iskustva, pa samim tim i različita (religijska) očekivanja. Iz tih očekivanja proističu i različiti razlozi zbog kojih poklonici odlaze na poklonjenje. Iako se oni donekle poklapaju sa navedenim tipovima poklonika, to poklapanje nije uvek stoprocentno, tj. poklonici nisu uvek dosledni, imaju pomešanu motivaciju, vremenom menjaju svoje prioritete i vrlo često kriju prave razloge putovanja. U nastojanju da sistematizujem razloge tj. motive koji stoje u pozadini pokloničkih putovanja, poklonicima je bilo postavljeno pitanje *Zbog čega posećujete manastire?*. Iz analize odgovora su se izdvojili sledeći razlozi:

1) Poklonjenje „svetinji”.

Pod tim podrazumevaju sam manastir, neku čudotvornu ikonu ili mošti, grob svetitelja ili vodu sa svetog izvora. U okviru ove kategorije odgovora razlozi za posetu manastira ili kontakta sa nekom relikvijom mogu biti povezani sa konkretnim problemom (zdravstvenim, socijalnim ili emotivnim) ili sa željom da „prime blagodat”. Postoje, naravno, i praktični razlozi ovih poseta, o kojima poklonici ne govore uvek i otvoreno, a koji proističu iz njihovog čvrstog uverenja da će u konkretnom manastiru ili ispred konkretne relikvije doći do uslišavanja njihove molitve, pre nego u nekom drugom. O tome je bilo reči i u tipologiji poklonika. Mnogi poklonici donose odeću članova porodice kod relikvija, dodiruju mošti svetitelja njima, a potom ih vraćaju uvereni „da će pomoći”. Ova praksa zapravo nailazi na brojne kontradiktornosti. Iako postoji saglasnost unutar crkve da su „čuda znaci za neverujuće”, iako i ona čuda koja su se dogodila nisu zvanično priznata od strane crkve, a i

većina jeromonaha sa kojima sam razgovarala tokom ovih putovanja zastupa isto mišljenje, diskurs o čudima i čudesnim isceljenjima se raširio među poklonicima.¹¹¹ Takođe, razlog je verovanje da manastiri imaju veću duhovnu snagu u odnosu na parohijske crkve, jer se u njima svakodnevno prinose molitve Bogu.

2) Ostvarivanje neposrednog kontakta sa monaštvom, pre svega sa nekim duhovnikom.

Ispostavilo se da većina poklonika očekuje da će u bar jednom manastiru tokom putovanja dobiti neku *duhovnu pouku* koja će im biti korisna u duhovnoj nadgradnji ili u prevazilaženju životnih problema. Kod poklonika čiji je život izuzetno usmeren na crkvu (sveštenici, popadije, studenti Bogoslovske fakulteta, oni koji razmišljaju da se zamonaše) poseta manastirima je povezana sa njihovom željom da vide „idealni model“ duhovnog života ili *života u Hristu*. Monaški život je nešto čemu, doduše, mali broj poklonika teži u budućnosti. U drugom slučaju, poklonik odlazi u manastir sa željom da čuje „autentičnu duhovnu mudrost“ proisteklu iz stvarnog podviga i iskustva. Ta iskustva, izgovorena od strane monaha ili, ređe, monahinja, imaju veću težinu i ozbiljnije se doživljavaju nego kada ih izgovori bilo ko drugi. Takođe, pouke koje poklonici čuju ne odnose se isključivo na religijska pitanja već i na međuljudske odnose, kao i na bračne ili roditeljske probleme. Poklonici navode da im posete manastirima i razgovori sa monasima otvaraju novu perspektivu i novi okvir za razmišljanje u kome njihovi problemi počinju da se sagledavaju u religijskom okviru, kao *iskušenja*, *Božja promisao* ili kao *potvrda da nas Bog nije napustio*.¹¹²

3) Poklonjenje kao izlazak iz sfere svakodnevnog života ili zamene za klasična turistička putovanja.

Poseta manastirima kao što smo videli ima veliku i značajnu ulogu u prevazilaženju teških životnih situacija i perioda koji sa sobom donose mnogo ličnog preispitivanja, želje da se život sagleda iz drugačije perspektive ili da se učini neka kvalitativna promena. Udaljavanje iz svakodnevice i promena okruženja, makar na jedan dan, jedan je od čestih razloga da se posećuju manastiri u toku godine. Učestalost hodočašća u manastire SPC

¹¹¹ Priče o čudima i isceljenjima se u različitoj meri promovisu od strane predstavnika crkve, medija, vernika, ljudi bliskih crkvi. Vrlo je teško dati univerzalnu procenu toga ko najviše doprinosi širenju ovih priča. U nekim slučajevima najviše doprinose predstavnici manastira, u drugim slučajevima su to poklonici, u trećem lokalno stanovništvo.

¹¹² Postoji priča među poklonicima, u više verzija, o ženi koja je došla u manastir da pita Boga zbog čega ju je „napustio“, zbog „čega nema iskušenja“, jer „ona je zdrava, svi njeni su zdravi, nema nikakvih životnih problema“. Situacija kada je čovekov život neopterećen problemima se među vernicima tumači kao „nezainteresovanost“ Boga za čoveka.

svakako je u vezi sa željom da se doživi versko iskustvo drugačije od posete parohijskoj crkvi. Kod nekoliko ispitanika primetno je veće vezivanje za određeni manastir u kome se stvara „zajednica vernika i poklonika” na nedeljnoj liturgiji, tzv. *živa crkva*. Ti poklonici redovno posećuju određeni manastir, u kome imaju svog duhovnika, u kome se ispovedaju i pričešćuju. Ti poklonici ostvaruju bliži kontakt sa bratstvom ili sestrinštvom manastira što ih dodatno približava manastiru i utiče na osećaj bliskosti sa monaštvom, iako sami nisu monasi. Takođe, ovi poklonici međusobno ostvaruju veliki stepen međusobne integracije i čine zajednicu vernika iako mogu dolaziti iz geografski i prostorno vrlo udaljenih mesta. Oni po potrebi organizuju pomoć manastiru ako je potrebna i učestvuju u prikupljanju finansijske pomoći za sve radove i akcije koje se sprovode u manastiru.

4) Izražavanje zahvalnosti.

Ovaj razlog je povezan sa potrebom poklonika da ode i da se lično u određenom manastiru zahvali pred moštima ili ikonom za uslišenu molitvu. Ovo poklonici rade nakon isceljenja od bolesti, dobijanja potomstva ili rešavanja krupnih životnih problema (bračnih, porodičnih, poslovnih, materijalnih). Nakon rešenja problema poklonici donose manastiru *darove*, a najčešće su to namirnice, peškiri ili neki drugi upotrebnii predmet.

5) Zbog *priziva*.

Razgovarala sam sa nekoliko poklonika koji su počeli da hodočaste zbog *priziva* ili su barem oni tako protumačili snove, odnosno glas koji ih poziva da odu u neki manastir. Reč je o snažnom osećaju da se ovi signali ne smeju ignorisati, inače će se dogoditi „neko zlo“. Veruje se „da se ništa ne dešava slučajno” i da „uvek postoji neki viši razlog” zbog kog je neko nešto sanjao. Sa tim su vrlo često upoznati vodič, kao i drugi poklonici, a posebno je značajna interpretacija poklonika nakon boravka u manastiru – šta je osetio i kako to tumači. Uticaj drugih poklonika, kao i ukupna atmosfera nakon poklonjenja, važna je za nastavak ove prakse kod poklonika.

Na osnovu razgovora sa poklonicima može se zaključiti da motivacija može biti višeslojna, i da je većina poklonika koja putuje u okviru pokloničkih grupa motivisana verskim razlozima. U poređenju sa nekadašnjom praksom poklonjenja, neki motivi su se izgubili (*davanje zaveta* i *epitimija*). Kod poklonika SPC se može primetiti da je mali broj poklonika SPC podstaknut željom da „oživi“ neku legendarnu priču ili mit svojim hodočašćem, na način na koji to rade mnogi hodočasnici na putu za Kanterberi (Canterbury) i Glastonberi (Glastonbury) u Velikoj Britaniji, Santjago de Kompostelu u Španiji ili drugo

odredište, čitajući knjige o ovim svetilištima.¹¹³ Nisam do sada imala priliku da se sretnem sa primerom da neko hodočašće prati rute srednjovekovnih hodočašća, ili da prati kretanje neke istaknute istorijske ličnosti. To pokazuje da je hodočašće u manastire SPC, iako postoji pozivanje na vekovnu tradiciju, u suštini podstaknuto individualnim, unutrašnjim razlozima poklonika.

4.5. Reprezentacija manastira tokom pokloničkih putovanja

Posmatranje načina na koji se u okviru pokloničkih putovanja govori o nekom manastiru pokazuje da organizatori pokloničkih putovanja s jedne strane „prepoznaju” sveti prostor i organizuju putovanje do njega, dok sa druge strane, pomažu u „stvaranju” takvih prostora. Međutim, organizatori nisu jedini koji učestvuju u tom procesu.¹¹⁴ Informacije do kojih poklonici dolaze tokom pokloničkih putovanja – ono što čuju i vide tokom pokloničkog putovanja – u izvesnoj meri utiču na oblikovanje predstave o manastiru. Odgovori poklonika na pitanje *Koliko ste upoznati sa istorijom manastira pre putovanja?* pokazali su da mnogi od njih retko kada unapred poseduju detaljne informacije o manastirima koje posećuju. Njihova informisanost je bolja u pogledu relikvija koje se nalaze u manastiru, dok su veoma slabo obavešteni čak i o osnovnim istorijskim podacima o mestu koje posećuju. Narativi o manastirima tokom pokloničkog putovanja dolaze od sledećih aktera uključenih posredno ili neposredno u praksu hodočašća: 1) vodiča pokloničkih putovanja, 2) monaha i monahinja, 3) poklonika. Tokom istraživanja fokusirala sam se na to kako svaka od ovih kategorija govori o manastirima SPC, na podatke koje potenciraju, ali i na ono što prećutkuju ili na šta izbegavaju direktno da odgovore. Svaka od ovih kategorija proizvodi i širi vlastiti narativ o manastirima, koji se nekada poklapaju, a nekada mogu biti kontradiktorni.

¹¹³ Turner je smatrao da su pisci G. Chaucer (“Tha Canterbury Tales”), Tennyson (“The Canterbury Poets”), T.S. Eliot (“Murther in the Cathedral”) i Jean Anouilh (“Becket or The Honour of God”) imali direktan značaj za poreklo i institucionalizaciju hodočašća u Kanterberiju. Slično je i sa spiskom literature koja je oblikovala hodočašća u Glastonberi (Turner and Turner 1978, 23–24). Uticaj knjiga čiji su autori Paulo Coelho („The Pilgrimage“), Shirley MacLaine („The Camino: A Journey of the Spirit“; „The Camino: A Pilgrimage of Courage“...), Hape Kerkeling (I’m off Then: Losing and Finding Myself on the Camino de Santiago) i drugi doprineli su popularizaciji Santjaga de Kompostele u Španiji (v. Reader 2015, 2).

¹¹⁴ Izuzetno važnu ulogu u tom procesu imaju mediji (elektronski mediji, dnevna i periodična štampa, školski udžbenici, ekskurzije i drugo) te se njihov značaj i uloga u procesu konstrukcije ne treba zanemarivati.

1) Vodiči pokloničkih putovanja

Zbog svoje uloge u narativizaciji procesa hodočašća, vodiči se mogu smatrati jednim od najvažnijih faktora u produkciji ili distribuciji predstava o manastirima. Narative koje vodiči koriste tokom pokloničkih putovanja podelila sam u više grupa: 1) informativne, 2) edukativne, 3) misionarske i 4) političko-istorijske. Osnovni kriterijum ove klasifikacije proizlazi iz „poruke” koju svojom pričom žele da prenesu poklonicima, kako o samim manastirima, tako i o smislu i ulozi hodočašća u životu pravoslavnih hrišćana.

Prvi tip narativa nazvala sam *informativni*. On podrazumeva osnovne podatke o istoriji manastira, o tome ko je trenutni iguman ili igumanija, koliko monaha ima u manastiru i slično. Ova vrsta narativa obično nije jasno definisana nekim diskursom, već omogućava poklonicima da u skadu sa svojim znanjem, interesovanjima i motivima, odaberu diskurs unutar koga će posmatrati ili percipirati svaki manastir. Kod putovanja na kojima preovlađuje ova vrsta narativa, vodiči poklonicima ne iznose svoje utiske i iskustva iz manastira, niti sopstveno mišljenje, već im ostavljaju dovoljno prostora i vremena da „saberu svoje misli”, „da se posvete molitvi” ili da čitaju nešto od verske literature, a nešto više od toga, uključujući i interpretacije prethodnih boravaka i iskustava, uglavnom prepuštaju nekom od monaha koji dočekuje pokloničku grupu. Vodiči nekada to „odsustvo priče” o manastiru koji posećuju nadomešćuju audio ili video materijalom koji puste poklonicima u toku puta. Vodiči koji koriste ovu vrstu narativa su malobrojni, a njihov pristup, sa druge strane, ostavlja veliki prostor samim poklonicima da putem pričanja ličnih doživljaja ili iskustava iz konkretnog manastira dopune prazninu ili da odrede diskurs unutar koga će se posmatrati manastir koji se posećuje.

Edukativni narativi uobičajeni su kod vodiča koji žele da, pored osnovnih informacija o manastirima, poklonicima ponude širi kontekst unutar koga manastiri dobijaju puni smisao i vrednost. U okviru ovog tipa narativa poklonicima se nude informacije o pravoslavnoj duhovnosti, ali i informacije o kulturnoj i nacionalnoj istoriji, arhitekturi, istoriji umetnosti, geografiji, geologiji, ekologiji i dr. Dugogodišnji vodiči pokloničkih grupa svesni su činjenice da mnogi poklonici koji redovno odlaze na poklonička putovanja uglavnom ne praktikuju druge vidove turizma, pa informacije koje čuju na ovim putovanjima za njih mogu biti od koristi. Sve informacije koje se nude poklonicima unutar ove vrste narativa stavljene su u službu interpretacije sveta i događaja bliske hrišćanima.

Misionarski narativi, vrlo zastupljeni kod jednog broja vodiča, predstavljaju vid misionarskog delovanja. Vodiči vrlo dobro znaju da neki poklonici nisu toliko *u veri*, ne

poznaju kanone, ne idu redovno na liturgije, ne pričešćuju se i ne razumeju smisao ispovedanja. Zbog takvih pojedinaca vodiči, naročito oni koji dolaze iz redova crkve (đakoni, sveštenici), teolozi ili ljudi bliski crkvi u toku putovanja pružaju mnoštvo informacija o važnosti ovih praksi. Tokom putovanja ovi vodiči šire poruke hrišćanstva, ističu važnost molitve, posta, pričešća, ispovedanja, kao i redovnog prisustva na liturgiji.

Mi možemo da se podvizavamo koliko hoćemo i da budemo iskusni molitvenici, a ako se ne pričešćujemo, nema života u nama.

...da nam se ne bi dešavalo da lutamo i zalutamo, trebalo bi da na putu spasenja našeg imamo duhovnog oca – duhovnika uz koga ćemo se spasavati.

Duhovnika ne treba opterećivati svakakvim problemima. Njemu se obraćate u vezi sa duhovnim stvarima i da vam nešto rastumači.

Ono što je bitno jeste da tog dana budemo sabrani na svetoj liturgiji, oko svetog pričešća. Sveta liturgija je najjača molitva, a sa druge strane, kada je molitva zajednička, koja se čita kod svetih relikvija, kada je sabrano nekoliko desetina ili više stotina ljudi, to je ogromna sila. Ta molitva od toliko ljudi kad se udruži, to je ogromna sila u odnosu na naše pojedinačne molitve.

Kao pravoslavni hrišćani, mi treba da se trudimo da budemo saborni, da ne budemo slobodni strelci, svako za sebe, jer kad se sabiramo, automatski smo jači. Jer gde su dvoje, troje u ime Gospodnje odmah je i Gospod prisutan.

Učestvovaćemo na svetoj liturgiji. Liturgija znači zajedničko delovanje, odnosno, zajednički čin svih pravoslavnih hrišćana koji su zvanično okupljeni da čine pravoslavnu crkvu. Liturgija je nešto uzvišeno, najuzvišenije. Pod parolom „uvek svi i uvek zajedno“. Ovo je, inače, i tradicionalni izraz o svetoj liturgiji. Ona je centar crkvenog života. Ona je po svom duhu uvek Vaskrsna. To je uvek objavljivanje vaskrslog Hrista njegovom narodu. Ona zbog toga nikada nije niti može biti tužbalačka, nikada ne označava smrtnost ovoga sveta. Sveta liturgija je jedna velika sveta i zajednička služba na kojoj se aktivno molitveno učestvuje. To je obred kojem valja prisustvovati. Liturgija je radosna kao i samo pravoslavlje i uvek je izraz i doživljaj večnog života i carstva blagoslovene trojice. Zbog toga vas pozivam da svi budemo radosni u ove vaskršnje dane. Da budemo pravi hrišćani i da svedočimo ono što se i od nas očekuje.

Poslednji tip narativa nazvala sam *političko-istorijski*, zbog mešanja političkih i istorijskih diskursa u njemu. Ova vrsta narativa često zavisi od namere koja stoje u pozadini, a koja je povezana sa kratkoročnim ili dugoročnim ciljevima organizatora iza koga nekada može zvanično stajati SPC. Prisutan je najviše na pokloničkim putovanjima u manastire Srpske pravoslavne crkve koji se danas nalaze na teritoriji bivših jugoslovenskih republika. Na takvim putovanjima verski diskurs vrlo lako biva prožet političkim i nacionalističkim

diskursima. Ova putovanja, posredno, preko manastira, dotiču vrednosni sistem čiji su manastiri reprezent. U ovom tipu narativa dominiraju prepoznatljive priče o srpskim vladarima koji su podizali ili obnavljali manastire, zatim priče o kasnijim darodavcima i poklonicima tih manastira, kao i priče o ugroženosti srpskog naroda od strane Drugih i nepravdi nanetoj srpskom narodu tokom poslednjih ratova. Priča o nepravdi zapravo ne mora biti iz prošlosti, već povod mogu biti i aktuelni događaji i informacije iz medija. Recimo, povod za jednu takvu priču je bilo zadržavanje delegacije Vojske Srbije na hrvatskoj granici 2019. godine, koji su se, kao i naša poklonička grupa, zaputili na obeležavanje dana Jasenovačkih novomučenika u manastiru Jasenovac:

Za vas koji možda niste pročitali tu informaciju, pripadnici naše, srpske vojske, iako su bili najavljeni za odlazak u Jasenovac, jutros su na granici bili sprečeni. Oficiri i kadeti srpske vojske koji su po proceduri bili najavljeni, sve ispoštovano, jutros su sprečeni da dođu u Jasenovac. To još jednom govori koliko hrvatskom narodu i hrvatskoj državi smeta Jasenovac, jer projavljuje jednu ogromnu silu Duha svetoga, remeti u velikoj meri i proziva i njihovu savest i odgovornost, zato što umesto da u njima proradi pokajanje za bezakonja i zločine koje su učinili njihovi preci, umesto da dođu, da na jedan kulturni način izraze žaljenje za sve ono što se događalo za vreme Drugog svetskog rata, došli su predstavnici hrvatskog naroda, a njihova predsednica je dala izjavu kakvu je dala. I šta reći?!¹¹⁵

Vodiči koji koriste edukativni ili političko-istorijski tip naracije imaju veliki stepen kontrole nad diskursima. Vodiči se u tim slučajevima nameću kao autoriteti, koji ne samo da poklonicima pokušavaju da približe ili pojasne ono što se posećuje na konkretnim mestima, nego pokušavaju i da ih indoktriniraju i da im nametnu svoje viđenje širih društvenih procesa koji se na različite načine uklapaju u religijsku priču. Takvi narativi najzastupljeniji su, kao što je već bilo rečeno, na putovanjima u manastire koji se nalaze u etnički i religijski mešovitim sredinama, poput raške oblasti u Srbiji, na Kosovu i Metohiji, u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori ili u Hrvatskoj. Tako, recimo, u prolazu kroz delove Srbije ili bivše Jugoslavije gde žive Bošnjaci imali smo priliku da čujemo:

Ovaj kraj je naseljen bivšim Srbima i bivšim pravoslavnim hrišćanima koji su preverili i primili islam.

Ako ste možda prvi put u Raškoj oblasti ili niste bili u nekoj sličnoj situaciji do sada, ja vam na osnovu dugogodišnjeg kretanja na ovim prostorima predlažem da budete u molitvi

¹¹⁵ Nekoliko dana pre obeležavanja „Dana novojasenovačkih mučenika“, hrvatska predsednica Kolinda Grabar Kitarović je prilikom obeležavanja osamdeset godina od početka Drugog svetskog rata izjavila da je „hrvatski narod srazmerno broju stanovnika najviše doprineo antifašističkoj borbi u Evropi“. Više videti na sajtu <https://www.blic.rs/vesti/svet/kolindino-brutalno-gazenje-istorije-manifestacija-u-poljskoj-nakon-njene-izjave/zlqlcp5> (pristupljeno 16. januar 2021.).

svetom Petru Koriškom, Bogorodici, Svetom Georgiju Pobedonoscu i drugima i neće biti problema. Bitno je samo da mi kao pravoslavni hrišćani ne provociramo situaciju i ne izazivamo nikog svojim ponašanjem i biće sve u redu.

(...) sa leve strane od konaka videćete grob svetog mučenika Haritona koga su Šiptari za vreme ovog rata 1998–1999. godine uhvatili i ubili. Odsečena mu je glava...

Ono prvo što treba da bude poznato svima jeste da budete svesni gde smo krenuli. Idemo na Kosovo i Metohiju, kao što i piše na papiru koji ste dobili, specifičan deo naše zemlje, na kome se, nažalost, dešava mnogo toga lošeg. Isto tako ima i mnogo lepih stvari koje mi idemo da posetimo. Mi ovo ne gledamo kao neko turističko putovanje. Nismo mi turistička agencija, već smo udruženje koje već deset godina posećuje dole naše manastire, ljude i pre svega i zbog sebe idemo dole da se poklonimo i uživamo u blagodatima Kosova i Metohije.

Nakon ovakvih informacija obično usledi višeminutna rasprava među poklonicima o ugroženosti Srba od strane drugih naroda, prvenstveno od njihovih suseda (nekada se gnev usmerava na Sjedinjene američke države ili Evropsku uniju), pri čemu se akcenat uvek stavlja na ugroženost Srba na „svojoj teritoriji”, gde se pod *svojom teritorijom* misli na svaki prostor na kome su Srbi ikada živeli tokom istorije, a „o čemu najbolje svedoče materijalni ostaci njihovih crkava i manastira”.

Što je vodič informisaniji ili „autoritativniji”, to je manja potreba, ali i manja mogućnost, da poklonici svojim iskustvima i interpretacijama doprinose konstruisanju predstava o manastirima. U tom smislu možemo govoriti o putovanjima na kojima dolazi do slobodne razmene iskustava i razrade institucionalnih poruka, dok s druge strane, imamo ona na kojima dolazi isključivo do primanja poruka sa institucionalnog, odnosno kvaziinstitucionalnog nivoa (vodiča). Putnici na različite načine reaguju na poruke sa ovog drugog nivoa, budući da vodiči nisu zvanično “akreditovani” od strane crkve i da se njihovo znanje može dovoditi u pitanje.

Pokušaću da na primeru pokloničkog putovanja u manastir Lelić, kod Valjeva, pokažem kako vodiči interpretiraju i naglašavaju različite stvari tokom boravka u ovom manastiru. U manastiru Lelić, zadužbini Svetog vladike Nikolaja Velimirovića, u kome se nalazi i ćivot sa njegovim moštima, bila sam tri puta, sa tri različite agencije i tri različita vodiča. Jedan vodič je iz Valjeva, dok su druga dva vodiča iz Beograda. Ovaj manastir sam prvi put posetila 2013. godine. Pokloničko putovanje je organizovano na “dan upokojenja svetog vladike Nikolaja”, a našu grupu je u manastir doveo vodič iz Valjeva koji je, od svih poseta ovom manastiru kojima sam prisustvovala, ponudio najsadržajnije boravak u manastiru, u smislu da je pored posete manastirske crkve, porte i spomen-muzeja, poklonike odveo i u obilazak rodne kuće vladike Nikolaja. Način na koji je govorio i upoznao grupu

sa detaljima iz života vladike Nikolaja i istoriji nastanka ovog manastira podsećalo je na odlično kustosko vođenje kroz muzej na otvorenom ili na prijem domaćina koji želi da ostavi dobar utisak na goste. U njegovom izlaganju istorijskih podataka dominirali su podaci o ličnosti i delu vladike Nikolaja, njegovog proglašenja za svetitelja i prenosa njegovih moštiju iz Amerike u Lelić, a naročito na njegovo duhovno delovanje. Izlaganje je bilo usmereno na veličanje lika i dela vladike Nikolaja Velimirovića i negiranje brojnih kontroverzi koje su prisutne u javnosti oko njega (vidi, na primer, Bayford 2005). Pored toga izneo je brojne podatke prisutne u lokalnom narativu o događajima iz Nikolajevog života, kao i detalje vezane za organizaciju prenosa moštiju iz Amerike. Iako po obrazovanju teolog, naš vodič se nije u velikoj meri bavio duhovnim pitanjima, već se potrudio da sam manastir i samo hodočasničko odredište narativizuje kroz veličanju važne istorijske ličnosti Srpske pravoslavne crkve i jednog od najistaknutijih i najznačajnijih mislilaca unutar (srpskog) pravoslavlja. Efekat takvog narativa se video kroz ponašanje i praksu u samom muzeju vladike Nikolaja, jer su poklonici počeli da se krste i da *celivaju* fotografije i druge lične predmete koji su tu izloženi, a zatim i da pred njegovim portretom vrše metanije. U trenutku dok je navodio primere iz biografije vladike Nikolaja, poput onih da je „podržavao pokret Ljotića” ili da je bio „antisemita”, jedna poklonica je počela da plače, jedna je smatrala da će sve one koji tako govore „da stigne kazna”, dok je jedna gospođa molila Gospoda da takvim kritičarima oprosti „jer ne znaju šta čine”. Nakon boravka u muzeju koji se nalazi u porti manastira, otišli smo do rodne kuće Nikolaja Velimirovića koja je udaljena desetak minuta hoda od manastira, gde smo imali prilike da vidimo kako je izgledalo domaćinstvo Velimirovića i da posetimo novopodignutu kapelu u njihovom dvorištu. Naš vodič ju je otključao i poklonici koji su ušli unutra su odmah počeli da pevaju crkvene pesme i pesme koje je napisao vladika Nikolaj.

Drugi put sam u ovaj manastir došla 2014. godine na Blagovesti, na dan slave u manastiru Čelije kod Valjeva. Tom prilikom smo manastir Lelić obišli nakon prepodneva koje smo proveli u manastiru Čelije, tako da je ovaj manastir dobio, čini mi se, manji značaj od prethodnog. A, svakako manji značaj nego kada sam Lelić posetila prvi put u vreme kada je u njemu bila slava. Gospođa sa kojom sam manastir posetila drugi put, ispričala nam je najvažnije podatke vezane za istoriju manastira, za freskopis, nakon čega smo dobili slobodno vreme da „ako želimo posetimo spomen-kuću u porti manastira” i „da posetimo manastirsku prodavnicu ako želimo”. Rodnu kuću vladike Nikolaja tom prilikom nismo obišli, a osim što su poklonici dobili priliku da „celivaju mošti”, o ličnosti i životu vladike Nikolaja nije bilo mnogo reči, već nam je nakon povratka u autobus bio pušten film „Sveti

Nikolaj Srpski”, đakona Nenada Ilića, koji nismo imali prilike da pogledamo do kraja. Iz razgovora sa poklonicima nisam stekla utisak da je tokom boravka u Leliću i u izlaganju vodiča poklonicima nešto nedostajalo. Svima je bilo važno da je jedan od monaha otvorio ćivot sa moštima vladike Nikolaja, da su ih celivali i da su im se poklonili.

Sa trećim vodičem manastir sam posetila u aprilu 2015. godine. Pre nego što smo stigli u manastir, dobili smo dosta informacija o životu vladike Nikolaja, ali više o njegovom „značaju za srpsku duhovnost”, „njegovu prepoznatljivost van okvira Srpske pravoslavne crkve” i to „koliko je podigao ugled naše zemlje u svetu”. Po dolasku u manastir vodič je akcenat stavio na brojna čuda i isceljenja koja su se dogodila nakon molitve kraj ćivota, nakon čega je grupa poklonika dobila priliku da se pokloni moštima. Pored toga poklonici su dobili priliku da čuju zanimljivu priču o Nikolajevom učeniku Radoju Arsoviću, potomjem monahu Jakovu. Tom prilikom su mnogi moji saputnici, kao i ja, prvi put čuli za Jakova, nad čijim su moštima, u manastiru Tumane, kako se tvrdi, dešavala čuda.¹¹⁶ Kroz priču o Radoju Arsoviću i njegovoj misionarskoj delatnosti vodič se kritički osvrnuo na „odnos komunističke vlasti prema crkvi, prema monaštvu i prema vladici Nikolaju”.

Od troje vodiča sa kojima sam putovala, svaki je potencirao drugačiji narativ koji je kod poklonika oblikovao predstavu kako o manastiru Lelić, tako i drugim manastirima koji su posredno pominjani. Ovi primeri pokazuju kako u praksi izgleda *uređenje svetih istorija* (Frey 1998). Naracija očigledno determiniše ponašanje poklonika i praksu, što se najbolje vidi na prvom primeru u spomen kući, kada se kroz narativ vrši sakralizacija prostora koji nije takav po svojoj prirodi i nameni, a zahvaljujući kome poklonici počinju da se ponašaju na način koji je primereniji crkvi, nego muzejskom prostoru. Zahvaljujući narativu koji vodič koristi granica između svetog i profanog može biti vrlo fleksibilna ili nejasna. Tako je ponašanje poklonika u prvom slučaju bilo podstaknuto činjenicom da se i sam vodič u spomen-kući ponašao kao da je reč o sakralnom prostoru, dok druga dva vodiča ovaj muzej nisu ni posećivali sa grupom. U druga dva slučaja se poklonici nisu ni krstili pri ulasku u ovaj prostor, nisu celivali niti su se klanjali portretu vladike Nikolaja.

Sami vodiči mogu se, prema diskursu u skladu sa kojim pričaju o manastirima, podeliti u nekoliko grupa: oni koji se više usmeravaju na istorijske činjenice sa jasnim nacionalnim značenjima, oni koji su prvenstveno orijentisani na umetničku stranu svetišta,

¹¹⁶ Monah Jakov (Arsović) sahranjen je, po vlastitoj želji, u manastiru Tumane 1946. godine. U decembru 2014. godine, na inicijativu sadašnjeg igumana manastira Tumane, oca Dimitrija (Plečevića), a po blagoslovu episkopa braničevskog Ignatija, otvoren je njegov grob, a mošti su se pokazale *cele i netruležne*. Mošti su potom položene u ćivot i prenete u crkvu gde se trenutno nalaze. Godine 2017. Jakov Tumanski je kanonizovan za novog svetitelja Srpske pravoslavne crkve. Svega par godina nakon ovog putovanja, manastir Tumane je postao jedan od najposećenijih manastira Srpske pravoslavne crkve.

oni koji se trude da se u najvećoj meri usmere ka duhovnim aspektima manastira u koji se dolazi i one koji poklonička putovanja koriste za promovisanje političkih ciljeva i interesa Srba. U skladu sa tim, postoji razlika u stepenu prihvaćenosti vodiča od strane manastirskog bratstva ili sestrinstva. Vodiči se prema tome mogu podeliti na one koji se sa manastirskim osobljem dobro poznaju i stoga im je posvećeno mnogo pažnje, a njihova grupa je lepo prihvaćena, i na one koji su distancirani u odnosu na monahe i monahinje, pa su dočekani rezervisano ili „strogo poslovno”. Grupe koje vode ovi potonji često su lišene značajnih informacija i korisnih, neformalnih razgovora sa monasima. Iz tog razloga se poklonici unapred informišu ko će biti vodič na nekom putovanju, čak i ako su u pitanju zvanične pokloničke agencije, kako bi znali šta mogu da očekuju i kako bi odlučili da li uopšte žele da idu. Zbog toga možemo reći da poklonici imaju mogućnost kontrole nad kontekstom i diskursom putovanja. To znači da mogu donekle birati kada će i sa kim putovati, šta će slušati i gledati tokom putovanja (nose svoje diskove), koliko će pokušavati da utiču na druge vernike itd. Stoga možemo zaključiti da putovanje nije samo pasivni proces primanja informacija, nego i aktivni proces tokom kojeg se svetilištima učitavaju željena značenja. Takođe, hodočasničko odredište samo po sebi ne mora da bude primarni razlog puta, već to može biti određena vrsta iskustva ili pak emocije koje poklonici žele da osete.

Odabir narativa i diskursa od strane vodiča opredeljuju poklonike da sa njim putuju ili ne, ili da biraju u koje manastire će putovati sa kojim vodičem. Odnosno, dugogodišnji poklonici, oni koji dobro poznaju većinu organizatora, upravo zbog načina reprezentacije manastira biraju određenu agenciju ili organizatora. Jedan od sagovornika sa kojim sam putovala u manastire u okolini Mladenovca, dao mi je zanimljivo objašnjenje toga kako bira agenciju s kojom putuje. On je pravio analogiju između dve agencije („Lovćen” i „Dobročinstvo”), rekavši da više voli da putuje sa agencijom „Lovćen”, jer kod njih nema „previše priče i podataka, samo nešto osnovno”. Za razliku od „Dobročinstva” u kome je „previše pažnje posvećeno podacima o istoriji, arhitekturi, umetnosti i sličnim stvarima u vezi sa nekim manastirskom”. Za ovog poklonika je odsustvo jasno definisanog diskursa dovoljno da putovanje smatra više duhovnim. Sa druge strane, putovanje sa „Dobročinstvom”, baš zbog velikog broja informacija, po tumačenju P.V. (1979.[m]) znači da „ne stavljaju akcenat na duhovnost, već žele da te edukuju”.

Slično mišljenje ima i A.Ž.(1973[m]):

Imaš agencije, tipa „Dobročinstvo“ i onda ne mora da znači da će svako hodočašće s njima da bude kako treba, u smislu da će vodič da ispriča pravu priču, da će da se potruži da

pogodi pravu stvar. Dešavalo se par puta, oni su imali neki, da bi animirali ljude za ova dalja putovanja, da ne kažem za ova skuplja putovanja, tako što su pravili neke jednodnevne izlete. Kada ti uđeš u crkvu, slušaš priču o umetnosti, deizisu, tako nekim stvarima... Znači većina vernika se apsolutno ne razume u to. Znaš?! A, imaš neka putovanja, tipa ovaj Hadži Dragan Zelić, znači on organizuje, on uvek odnese neki poklon crkvi, manastiru koji poseti. Nisu to neke materijalne stvari, nego donese neku ikonu koju su iz Svete zemlje, znači slikali su, napravili su, razvili su na velikom formatu, uramili su to da može da bude za poklon vernicima kad dođu u manastir i on je svuda, ne zbog poklona, nego zbog svog pristupa, zbog dobre volje prihvaćen i ljudi ga znaju i pamte ga i dobrodošao je. Ideš sa dobrom voljom i onako, čista srca. Pazi, ne priča on ništa u manastirima, kada je manastir podignut, ko su ktitori... On pusti monahinje, igumana da se obrati hodočasnicima ili neko ko je tu od ovih ljudi koji se razumeju da objasne. Znači, neko ko je upućen u to. To je to. Nije nešto isforsirano u smislu da ti je napor, da ti je dosadno, nema suvišnih reči. Jednostavno, dođi, za svoju dušu se smiri, oraspoloži, provedi tu vreme ugodno i onda nastavi put dalje. Znaš oni momci koji organizuju put na Kosovo i Metohiju!? Znači, on pusti kasetu, ima tačno prema putu CD i pred ulazak ispriča, a ti kad uđeš to je tvoje slobodno vreme. Znači, da li ćeš biti u gostoprinnici, da li ćeš biti u manastirskoj prodavnici, da li ćeš biti u crkvi manastirskoj, u porti, da li ćeš pričati sa monasima ako ti se ukaže prilika, da li ćeš da gledaš da se slikaš, daješ ljudima neku kontrolisanu slobodu.

Slično je odgovorila i poklonica M.T.(1978):

Meni više odgovaraju putovanja gde nije bitna ta istorija, gde nisu bitne građevine, baš ta. Ali, kažem ti, sa „Dobročinstvom“ sam krenula, jer su dobri uslovi i sve... Ali, ova putovanja sa Miodragom su potpuno drugačija. „Dobročinstvo“ jeste patrijaršijska agencija i oni imaju sve uslove da imaju prava duhovna putovanja, ali nažalost ne znam da li je to od početka tako išlo – više istorija, više edukacija. Čak ima i toga da sa njima idu stariji ljudi i bolesni. Njima je ipak komfor bitan. Ima i toga. I, tamo su vodiči, znaš i sama, profesionalni. Čak i nemaju različita putovanja, već su godinama ista. Ja sam baš ovima iz agencije rekla mogli biste malo da promešate. Ove godine su dodali Tumane, ne znam da li je to samo zbog presvlačenja moštiju. Ne znam.¹¹⁷

Hodočasnici koji smatraju da edukativni sadržaj pokloničkih putovanja nije potreban, polaze od toga da je uloga vodiča na pokloničkom putovanju da stvori atmosferu koja se razlikuje od klasičnog turističnog putovanja i da stoga nije neophodno opterećivati poklonike tim podacima. Oni od vodiča očekuju da doprinese religijskoj atmosferi tako što tokom puta čita molitve, akatiste i upućuje ljude u adekvatno ponašanje bilo u manastirima, bilo u svakodnevnom životu. Takođe, opširno izlaganje vodiča o nereligijskim stvarima obično podeli grupu na one koje takav sadržaj zanima i na one koje ne zanima, što utiče na ideju sabornosti i jedinstvo grupe na ovakvim putovanjima.

¹¹⁷ Ovaj razgovor je obavljen sa ispitanicom 2017. godine. Nakon toga je agencija „Dobročinstvo“ unela više novih pokloničkih tura i uvrstila veći broj manastira u svoje programe.

Naravno, postoje i poklonici koji preferiraju agencije, odnosno vodiče, koji akcenat stavljaju upravo na dodatne informacije, kojima jeste bitna edukativna strana pokloničkih putovanja. Oni ne smatraju da su takva putovanja manje duhovna, naprotiv.

Sa "Dobročinstvom" putujem godinama. Išla sam sa njima i u Svetu zemlju i u još nekoliko zemalja. Oni su najprofesionalniji. Jesu malo skuplji, ali ni sa kim ne vidite toliko kao sa njima. Zna li vi šta sve možete da čujete i saznate, naročito kada putujete sa njihovim direktorom... pa to je enciklopedija (N.P.1959[ž]).

Ja često obilazim sa "Dobročinstvom". Mnogo se vidi i nauči sa njima. Toliko znanja se dobije na tim putovanjima (E.M.1944[ž]).

Najčešće idem sa "Dobročinstvom". Nekako se lepo organizujem, unapred i plaćam na rate. Ima taj jedan momak u "Dobročinstvu" koji tako lepo govori o manastirima da ga je milina slušati. Toliko lepo objašnjava, pa malo o istoriji, malo o duhovnosti, kaže i nešto onako usput, tako gde prolazimo. Ma, ja sam znaš, mnogo oduševljena kada idem sa njima. Imaš šta da vidiš, imaš šta da čuješ i naučiš, pa to je mnogo bolje nego da vikend provedem pored televizora (M.S.1949 [ž]).

Razlika u percepciji narativa potiče od različite percepcije pojma *duhovno*. Za pojedine poklonike duhovno je isključivo versko, dok kod drugih poklonika pojam duhovno obuhvata šire značenje koje se odnosi na umetnost, na ukupno nacionalno stvaralaštvo ili kulturu uopšte.

Pojedine interpretacije vodiča služe da podstaknu poklonike na razmišljanje o vlastitoj veri i odnosu prema svetinjama. Narativ o „slaboj pobožnosti današnjih Srba” i o tome kako „Srbi ne umeju da cene ono što imaju” vrlo je prisutan kod nekih vodiča. Jedan od njih je tokom putovanja na Ostrog govorio:

(...) poučeni Hristovim rečima i onime što su kroz srpsku istoriju srpski svetitelji radili, počeli od Svetoga Save, Svetoga Vasilija, do naših novojavljenih svetitelja – Svetoga Justina Čelijskog, Svetoga vladike Nikolaja koji posle Svetoga Save predstavlja najvećeg Srbina ikada koji je živeo. Pitanje je hoće li se ikad više roditi Srbin koji će moći da uzvisi vladiku Nikolaja u svakom pogledu: intelektualnom, duhovnom, kulturnom i bilo kako. Kada je došao u Ameriku, svi su uskliknuli nakon njegove propovedi i rekli: Tri su najveća čoveka u svetskoj istoriji – Prorok Jeremija, Jovan Krstitelj i Nikolaj Velimirović. Nadbiskup Zagrebački je rekao: Kada bi Rim imao jednog ovakvog fratra, dao bi svu imovinu na kojoj je sazidan Vatikan. A mi, Srbi kao narod, danas, pedeset odsto Srba će za njega reći da je bio mason, da je engleski špijun i ponoviće one reči što je rekao i Milovan Đilas svojevremeno za njega: "jeziva, mračna, raspućinovska ličnost". A, mi se pitamo onda kao narod, zašto nam se dešavaju stvari koje se dešavaju, zašto smo izgubili Kosovo, zašto gubimo ovo, zašto gubimo ono!? Da stavimo prst na glavu, pa da se dobro zamislimo. Šta bi radili drugi neki narodi, evo da ne idemo dalje, nego šta bi Hrvati radili da imaju jednoga Nikolaja Velimirovića, da imaju nekoga cara Dušana, da imaju kraljevsku dinastiju, da su nekada bili

carevina, da imaju Akademiju nauka preko 150 godina, gde bi im kraj bio. Mi sve to negiramo i živimo u nekoj paralelnoj realnosti, autističnoj onako, bez dodira sa prošlošću, a ko je spreman prošlost da zaboravi i unizi i da uništi, taj budućnost nije ni zaslužio. Zato, poučavajući se našim svetim ocima srpskim, koji su ceo svoj život, koji su svu svoju nauku temeljili na Hristovim rečima, na Hristovoj ljubavi, na Hristovoj istini, njihovim molitvama i onim putem koji su nam pokazali da, kako reče jednom, blaženopočivši patrijarh Pavle, koji još za života postade sasud blagodati Svetoga Duha: Da radimo, da se trudimo, da gradimo zemlju, uvek i vazda ljudi, a nikada i ni po koju cenu kao neljudi.

Ovakva kritika vodiča upućena pripadnicima sopstvene nacije ili vere nije retka. Prisutna je na mnogim putovanjima i primenjuje se u brojnim kontekstima – kada se govori o istorijskim nepravdama prema Srbima, kada se govori o lošim pregovaračkim pozicijama u sadašnjem trenutku, kada se govori o lošoj demografskoj situaciji, kada se govori o odsustvu političke kohezije, nacionalnog jedinstva i dr. Međutim, kritika usmerena ka drugoj strani – monaštvu – praktično ne postoji. Ona izostaje čak i kada je reč o trivijalnim podacima i neusaglašenostima između pouzdanih i proverenih činjenica u vezi sa manastirima koje iznose vodiči, i netačnih i nepouzdatih podataka koje iznosi monaštvo. Vodiči koji ne žele da umanje značaj onoga što govori monaštvo pažljivo skreću pažnju poklonicima da ne postavljaju provokativna pitanja i da ne ulaze u raspravu. Poklonicima se sugeriše da poštuju ono što govori monaštvo i da “možemo to da prihvatimo ili ne”, ali “da nema potrebe da pokrećemo ta pitanja”. Recimo, tokom poslednjih godina, od kada su arheolozi otkrili da se mošti despota Stefana Lazarevića ne nalaze u manastiru Koporinu već u Manasiji, vodiči koji vode poklonike u Koporin upoznaju poklonike sa novim podacima. Istovremeno, oni podsećaju poklonike da sestrinstvo u Koporinu još uvek govori da se mošti despota Stefana nalaze u njihovom manastiru. Uzimajući u obzir da se sestrinstvo i dalje drži nekadašnje priče, da Srpska pravoslavna crkva nije iznela zvaničan stav, vodiči smatraju da nema potrebe pokretati tu temu.¹¹⁸ Istovremeno, pošto je čitav identitet manastira izgrađen na čudotvornim moštima despota Stefana Lazarevića, brošure, knjige i monografije i dalje sadrže taj podatak. U manastiru Jazak monahinje potenciraju priču o tome da je cara Uroša V, čije se mošti nalaze u ovom manastiru, ubio Vukašin Mrnjavčević, koji je po istorijskim podacima poginuo u Maričkoj bici, oko dva meseca pre Uroševe smrti. U oba navedena slučaja monaštvo insistira da su njihovi podaci tačni, a da su drugi neprovereni. U ovakvim situacijama, vodiči su stavljeni u situaciju da biraju da li će priču prilagoditi podacima monaštva ili će se držati naučnih činjenica. Može se primetiti da se vodiči van manastira drže zvaničnih, naučnih činjenica pre nego narodnih predanja, mada se takođe može primetiti da

¹¹⁸ Ovaj problem je podrobnije opisan u radu „Arheologija nad moštima” (Milosavljević 2011).

najvećem broju poklonika ovakvi podaci nisu predmet interesovanja. Za mošti u manastiru Koporin poklonici veruju da su one čudotvorne, bez obzira da li je reč o despotu Stefanu Lazareviću ili o drugom, nepoznatom svetitelju. U vezi sa tim, istorijski podaci su za poklonike od sekundarne važnosti.

Od svih organizatora putovanja, naročito su važni oni koji su istovremeno i organizatori i vodiči. To su pojedinci koji su u toku poslednjih nekoliko decenija započeli organizaciju pokloničkih putovanja. Neki od njih su u ovom periodu i *prišli* crkvi. Oni danas predstavljaju važnu misionarsku bazu i najzaslužniji su za „otkrivanje“ novih manastira u koje vode poklonike.

Na kraju svakog putovanja, pogotovu ako je došlo do nekih neprijatnosti ili do otvorenog nezadovoljstva poklonika, vodiči govore „praštajte“, čime pozivaju poklonike da u hrišćanskom duhu reaguju na svaku vrstu problema i nezadovoljstva.

2) Monasi i monahinje

Jedan od važnih razloga zbog kog poklonici posećuju manastire vezan je za mogućnost direktne komunikacije sa monasima i monahinjama. U zavisnosti od toga koliko su otvoreni prema poklonicima, spremnosti da razgovaraju sa njima, da im daju duhovne pouke i uopšte, da im posvete svoje vreme, monasi ostvaruju različit uticaj na poklonike i doprinose kreiranju njihove predstave o manastiru. Monasi poklonicima predstavljaju uzore hrišćanskog života, a nekad i „autoritete“ koje treba poslušati. Oni „svedoče veru Hristovu“, „iskustvo života u Hristu“, „žive život po jevanđelju“ i njihovim rečima se veruje. Zbog toga monaštvo, uz manastir kao prostornu celinu, ikone i svete relikvije, čini važan faktor privlačnosti poklonika i pokloničkih grupa. Međutim, monasi i monahinje imaju različit odnos prema poklonicima i pokloničkom turizmu – jedni ga vide kao priliku za oduhovljavanje vernika, drugi pokušavaju da svojim *besedama* pored religijskog probude i nacionalni/etnički identitet ili da ga ojačaju, treći u njemu vide način da se omasovi „povratak crkvi“, četvrti u njemu vide nešto što narušava manastirski život, te neverbalno iskazuju svoj odnos prema poklonicima tako što ignorišu njihovo prisustvo.¹¹⁹

¹¹⁹ Sa učestalim dolascima poklonika i turista u manastire dogodio se svojevrstan paradoks. Monaštvo, koje se izdvojilo iz sveta kako bi se u potpunosti posvetilo Bogu, dovedeno je u situaciju da mora da bude otvoreno za stalnu komunikaciju sa posetiocima, novinarima i drugim zainteresovanim licima koja žele da vide manastirski život izbliza. Monaštvo najčešće prepoznaje značaj komunikacije sa onima koji su van manastira. O tome je nešto više govorila mati Anastasija, igumanija manastira Divostin, u emisiji „Duhovnici“, na „Studiju B“: *Bogoslužjenje i duhovni život treba da bude centar našeg života. U svim manastirima jeste i treba da bude ustrojen život da se sve vrti oko bogoslužbenog kruga. Molitva za ceo svet. Onaj koji odlazi u manastir odlazi iz*

Pored razlike u odnosu monaha prema poklonicima, može se primetiti i razlika u narativima koje monasi/monahinje koriste prilikom predstavljanja manastira. Prvi tip narativa prikazuje manastire kao mesta velike duhovne važnosti, koja monasima omogućavaju izdvajanje iz poznatog okruženja i koja im olakšavaju da se posvete Bogu. Narativi koje koriste kada govore o manastirima tiču se njihove najvažnije funkcije (odricanje od *sveta*, od materijalnog, život u *podvigu*, *poslušanju*, skromnosti...). Stiče se utisak da monasi kod kojih dominira ovaj narativ privlače veću pažnju i nailaze na bolju recepciju kod poklonika.

Drugi tip narativa je karakterističan za manastire koji su relativno skoro obnovljeni, koji su novi ili se u njima dogodila neka važna promena. Monasi predstavljanje tih manastira započinju pričom koja svedoči o čudima koja su vezana ili za samo mesto na kome je podignut manastir ili za relikviju koja se u njemu nalazila u momentu kada su započeli radovi (na proširenju, renoviranju, izgradnji konaka, paraklisa i dr.). Navešću nekoliko primera *narativa o obnovi manastira* u kojima može biti elemenata „čudesnih” ili neobjašnjivih događaja:

Primer 1. Manastir Mislođin kod Obrenovca je (novo)izgrađen 2014. godine, na mestu na kome je, po narodnom predanju, kralj Dragutin podigao crkvu:

Ja kada sam ovde došla, nije bilo puta, nije bilo ničega. Vidite, ja sam 15. maja dobila građevinsku dozvolu za početak gradnje manastira. Međutim, ta firma nikako da dođe na gradilište. Ja sam molila mnogo, ali nikako da dovedu izvođača. Međutim, krajem oktobra nikako da počnu da rade. Danas se oni meni javljaju, sutra počinju da rade. Ja vidim ime Sveti Teokrist. Kralj kada se zamonašio, dobio je ime Teokrist. Počinjali su na dan kralja Dragutina da grade manastir. To odlaganje, dakle, nije bilo slučajno. Međutim, kad je prva kašika zagrebala, iskopane su mošti, vi ćete ih potom videti. Žute su kao vosak. Pronađeno je petnaest kostiju, ni jednu od njih kašika nije oštetila. Vidite, kad je patrijarh došao da osveti da bi se podigao ovaj manastir, kad je on video kosti, on je rekao da se ne sahranjuju, nego da se stave u kivote, što sam ja i uradila. Mošti koje su pronađene, oni još nisu proglašeni za svetitelje, ali našli smo ih u raznim položajima, njih su sigurno pobili Turci. Lobanje su im bile cele... Tako da, ovaj manastir je posle toliko vekova ponovo oživeo. Ovo je jedna velika svetinja. (...) Zavod nije dao da se na ovom mestu podigne crkva. Oni nisu dali da se na tom starom delu podigne crkva, a patrijarh nije dao da se crkva pomera, zbog temelja crkve. Ja moram da poslušam kako patrijarh kaže. Onda su arhitekte smislile kako da ostave staru crkvu i da naprave novu na gornjem nivou. Mnogo je sve ovo koštalo...Da je samo crkva, ona bi bila pozlaćena, ali trebalo je put napraviti, dovesti vodu. To je jedan i po kilometar od sela. Onda ovi što su iz Zavoda iskopavali te temelje, oni su, ovaj...ma, da su samo 30 cm dublje čeprkali tamo, mislim, Bog nije hteo da otkrije njima svete. To je stvarno Božja promisao.

sveta, odlazi u anonimnost. U manastiru mu ne trebaju razgovori sa ljudima iz sveta, sa novinarima pogotovu. Ipak, živimo u svetu koji traži i žudi da mu se kaže kako je u manastirima. Sve je veće interesovanje umornih ljudi u svetu za život u manastirima. Emisija je dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=iK3HzSy03Ko> (pristupljeno 18. maja 2020.).

Inače, kad sam se ja vratila iz Amerike, ja sam tražila neki manastir, međutim, mitropolit Amfilohije je meni dao blagoslov i patrijarh Pavle da ovde živim. Eto, vidite, to je promisao Božja. Zna, kad sam ja došla ovde, kažem kako ću ja sad, a došli neki protivnici iz sveta, zamislite sad došli ovde gde sam ja došla. Ja kažem: 'Što se sekirate, možda Bog hoće da ja budem neka isposnica. Ko zna šta on promišlja sa mnom, šta se vi sikirate!?' Zna, prihvatite iz ruke šta vam Bog da, ako ste već njegov vojnik. Mene niko nije naterao da idem ja u manastir. To je priziv Božji bio, ja sam ostavila svoju medicinu i otišla u manastir i već sam 30 godina u manastiru. Ja sam se zamonašila tamo u Kanadi kod vladike i posle toga došla ovde i kažem možda ću ja da budem isposnica. Ko zna šta Bog promišlja. Eto, to su vam priče o našem manastiru.

Primer 2. Manastir Bešenovo na Fruškoj gori se nalazi u Eparhiji sremskoj. Porušen je tokom Drugog svetskog rata i gotovo sedamdeset godina na prostoru na kome se nalazio nije bilo ničeg. Lokalno stanovništvo je nakon donošenja *Zakona o agrarnoj reformi* dobilo najveći deo manastirskog imanja, tako da manastiru trenutno pripada samo porta. Tokom 2014. godine započeli su radovi na obnovi manastira:

Do 2014. godine kad je počelo ovo ovde nije bilo ničega. E, onda, naravno, promislom Božjim, počelo je. Mene ništa ne vezuje ovde za Srem i sve ovo, sem moje vere. Tako da me vladika zamolio da povedem malo računa oko te papirologije, šta sve može, šta je bilo, šta treba uraditi i doveo me ovde. Kad me je doveo ovde zatekli smo ljude koji prekopavaju grobnicu jednu u crkvi, a već su dve bile otvorene. To su zidane grobnice bile tu. Meni je bilo presudno te grobnice da uzmem. I od te moje plate što imam u školi zatvoricu te grobnice, hvala Bogu. Tako da sam 2013. godine nabavio kamp prikolicu, dva kontejnera, ljudi su počeli i prijatelji da mi se javljaju. Ta poznanstva što sam imao priskočili su da mi pomognu, da krenemo, sve su dali, ja sam to pakovao, pakovao, vratio sam stara manastirska zvona. Ljudi ovde su izgubili osećaj prema svetinji, a najviše ovi što su prigrabili tu zemlju. Manastir je imao hektare i hektare obradive zemlje i onda se oni sada boje da će im kaluđer oteti tu zemlju. Tako da sada, ako Bog da, treba da ogradimo tu portu, da bude prijatnije prošetati, a sve u svemu da vratimo malo duga koliko možemo u ovom vremenu. Što je govorio patrijarh Pavle – Za svaku generaciju Bog je odredio svoje vreme i svoje zadatke. Mi samo treba da budemo saradnici Božji. Sećate se njega!? On je uvek govorio da budemo saradnici Božji. Nije naše da sudimo šta je ko uradio, ne možemo, ne smemo. Bolje je svoju izgubiti glavu, nego svoju ogrešiti dušu, kako je patrijarh Pavle govorio, pa nam je to mnogo važnije ispuniti kako Gospod od nas traži, kako zapoveda, kako hoće s nama.

Primer 3. Manastir Tumane podignut je u srednjem veku i aktivan je bez prekida do danas. Dolasku sadašnjeg bratstva u manastir krajem 2014. godine, prethodila su razmišljanja bratstva i neobični događaji o kojima je iguman govorio na duhovnoj tribini u Šapcu 2015. godine:

Nas su prepodobni Jakov i prepodobni Zosim Tumanski bukvalno na silu odgurali u njihov manastir. Evo zašto. Mi smo obnavljali jedan drugi manastir, blizu Tumana, manastir Zaovu, koji je bio dugo bez monaha i gotovo sasvim konak u ruševinama i crkva sasvim trošna. Narod je hodočastio to mesto i vladika je rešio da ga obnovi. I mi smo se zauzeli sasvim u tome, međutim, na polovini tih radova dolazi vladika iznenada jedan dan i kaže: 'Hoćete li da pređete u Tumane? Problem je tamo, malo je sestara, bitan nam je manastir. Recite mi za dan, dva'. Mi tek započeli posao i ja brže bolje odem i kažem: 'Nećemo'. Opet vladika dođe sledeći put i pita: 'Hoćete li u Tumane?'. Ja kažem: 'Nećemo'. A, kad god on ode, ja se već pokajem. Nekako mi... ne znam... nešto me je vuklo i odbijalo. I, došlo je do te situacije da sami odemo i tražimo manastir. Vladika kaže: 'Čekaj, koliko sam puta ja vama nudio manastir!? I, šta sad?'. Rek'o vladiko, šta je ne znam, ali znam da nas nešto izrazito i silovito vuče tamo. E, sad je ostalo da vladika odluči. Naravno, on je rekao svima tamo u okolini: 'Ma, daću ja to njima, nema problema, nego da ih sad malo držim u neizvesnosti'. Odemo mi jedno veče u tom razmišljanju...sad, ne idemo u Tumane... sad te sestre nisu rade da se pomere, nego mi tu šetamo u Golupcu, pa nekako nam srce ka Tumanu. Zima bila, hladno, mraz zategao, pa jedva koračamo, a reka hladna. Sa te tumanske strane tako nas je zapahnuo miomiris. Pita mene đakon: 'Oče, osećate li Vi to?'. Ma, rek'o: 'Ne osećam ništa', a osećam sve k'o i on. Nego, otkud znam, da se ispita ta pojava. I, vraćamo se mi u manastir i kaže jedan od bratije, monah naš, otac Teofil: 'Ja se molio svetom Zosimu i prepodobnom Jakovu... Mi naslikali ikone...gotovo...sve smo mi već rešili. Ovaj, idemo mi, pa to je! Kaže: 'I, kao da su došli i zagrlili me i kažu ajde ti kod nas tamo u Tumane'. I, tako se to reši. Vladika blagoslovi da se izvrši obretnje svetog Jakova iz groba. I to je bio poslednji topao letnji dan, posle su počele kiše i evo do dana današnjeg, mislim da ne bi bilo moguće da se takav sveti posao obavi.

(...) Mi smo ga obavestili o ocu Jakovu, on je znao o kome se radi i pitali smo ga da li bi podržao našu inicijativu da se njegovo ime unese u kalendar jer ga širom srpske crkve svi pobožno proslavljaju i poštuju. Vladika se naravno saglasio sa time, blagoslovio da se ispita njegov sveti grob. To je bilo 21. oktobra 2014. godine. Počeli smo rano sa iskopavanjima i verujte mi taj dan je bio takav, kao da je manastir Tumane sa okolinom prestao da postoji u vremenu i otisnuo se u neku drugu, večnu dimenziju. Iako je sve oko nas funkcionisalo normalno. Manastir je bio kao u drugom svetu. Kad smo došli do moštiju, to je bilo dosta duboko, metar šezdeset, sedamdeset, prepodobni je ležao potpuno anatomski. Na rebrima mu je bila sačuvana koža, ruke prekrštene na grudima, i kao da se blago osmehivao. Pored nogu je nađeno ostaci obuće i delići dugmadi. Otac Petar je to pažljivo u grobu vršio čišćenje oko moštiju da nijedan delić ne zagubimo. Ja sam se zapitao, baš pričam ocu Ljubi, da li su to baš to njegove mošti, da nije došlo do mrdanja tla. Pošto je groblje nekako na nekoj strmini, pa je baš koso. Rek'o da nije neki od tih grobova skliznuo dole. U tom momentu, nikome ja ne govorim o tome, sam za sebe razmišljam, iz njegovog groba je pokuljao miomiris koji je od kapije manastira do kapije, što je nekih trista, četiristo, petsto metara, što je maltene pola kilometra, čitavu okolinu ispunio. I neki ljudi koji su bili u gostima u manastiru, nismo im govorili šta mi gore na groblju radimo, kaže: Oče, šta je ovo, odkud ovoliki miomiris. Pa rek'o Bog se na neki način pojavljuje i naravno, ništa nisam govorio. Mošti smo polako izvadili, pažljivo, oprali smo ih u vodi i vinu, i položili u nekadašnji ćivot Svetog Zosima Tumanskog i preneli u crkvu. I tek tada se manastir vratio u realno stanje. Prosto, prestao je taj nebeski osećaj, a ostao je miomiris koji danas ispunjava i crkvu i portu.¹²⁰

¹²⁰ Video i tonski zapis sa tribine u Šapcu dostupan je na https://www.youtube.com/watch?v=Qfv4Okt_2_o (pristupljeno 18. septembra 2018.).

U pomenutim primerima obnova se posmatra kao „Božja promisao” ili „kao čudo”.¹²¹ Ovakvi primeri se obično tumače kao „vaskrsenje svetinje”. Obnova manastira tumači se u širem društvenom kontekstu obnove Srpske pravoslavne crkve, revitalizacije pravoslavlja i obnove monaštva.

Pored *narativa o obnovi*, prisutni su i *narativi o isceljenju*. Njihova uloga je da podstaknu verovanje u „moć” manastira i njegovih relikvija. Broj svedočanstava o isceljenju može se uzeti kao merilo uslišenih molitvi. Svesni njihovog značaja monasi vrlo često prepričavaju lična svedočanstva ili svedočanstva iz „druge ruke”, koja zapisuju u manastirskim letopisima.¹²² Tokom istraživanja primetila sam da u polovini manastira koje sam posetila postoji narativ o isceljenjima koji se naglašava kao vrlo značajan za manastir. Navešću neke primere:

1) Ja ne bih volela da reklamiram, ali ljudi koji dođu ovde, najbolja je reklama ono što ljudi dožive, što ljudi vide. Grupno, to je sasvim drugo, ali kad dođu na molitvu, kada ste vi sami s njima, ja kao lekar ne mogu da kažem da su se oni lečili i izlečili ovde, ali mogu da kažem da ima onih koji dožive jako velika olakšanja.

2) Pred ikonom Majke Božje Beočinske desila su se mnoga čuda. I mi smo svedoci brojnih čuda. Više od sto šezdesetoro dece je izmoljeno molitvom. Pred njom se mole i muslimani, protestantni i katolici, Albanci, Turci, Romi... Oni dolaze da se pomole pred Presvetom. Imamo tu zabeležena čuda.

3) Skoro nam se rodila jedna mala Danica, tu je čitana molitva za nju. Roditelji su došli da im se čita molitva za porod. Ta deca koja su tako izmoljena su toliko pametna, to je neverovatno. Da vam kažem nešto o svetinji. Čuda se stalno događaju – bebe, bebe, stižu bebe, stalno. Iz Smedereva, iz Kragujevca, iz Švajcarske, naši ljudi. Pa stižu trojke... Velika se dobra događaju od tog svetitelja.

Kroz treći tip narativa ističe se specifičnost mesta na kome je podignut manastir. Ta specifičnost može se odnositi na neki davni i neobični istorijski događaj, ili na geografski položaj manastira.

Manastir Grabovac je, po predanju, podignut na mestu gde je kralj Dragutin pao sa konja i povredio nogu, a zatim se na jednom od izvora u blizini manastira izlečio nakon čega je na tom mestu podignut manastir.

¹²¹ U teološkim pojmovnicima *promisao* se definiše kao način na koji Bog, u sklopu svoje stvaralačke i iskupiteljske ikonomije, upravlja i rukovodi svetom prema konačnom cilju radi kojeg je i stvoren (Brija 1999, 434).

¹²² Svesni važnosti ovih priča i njihove sposobnosti da privuku vernike sve je veći broj manastira koji na svojim sajtovima objavljuje ove priče ili ih objavljuje u formi knjiga.

Manastir Koporin je podignut blizu mesta gde je pao jedan konj i oni su ga tu ostavili i kada su se posle nekoliko dana vratili videli su da je konj dobro. Stefan je rekao da tu sazidaju manastir. Ima nekoliko legendi o tome kako je podignut manastir.

Poseban tip narativa odnosi se na broj monaha u manastirima Srpske pravoslavne crkve u poslednjih nekoliko decenija, od kada je znatno uvećan broj manastira. Kada se povede razgovor o tome koliko monaha ili monahinja živi u manastiru, monasi često pominju da situacija „nije sjajna” misleći na to da veliki broj manastira ima po jednog ili dva monaha ili monahinje. Situacija sa brojem monaha izgleda daleko lošije kada se uporedi sa srednjovekovnim manastirima koji su, za današnje prilike, nedostižan uzor. Svi monasi i monahinje sa kojima sam razgovarala saglasni su da je najveći broj manastira u velikom problemu zbog malog broja monaha. U većini manastira ne postoji unutrašnja hijerarhija, neophodan poredak i ustrojstvo koji bi omogućili život po pravilima i poslušanjima na način na koji je to postojalo u vreme kada je bilo više monaha u manastirima. U situaciji kada u manastiru živi jedan ili dva monaha/monahinja, monaštvo mora da „zaobilazi” neka pravila zbog toga što „ne može da postigne sve”. Ima primera, naročito tokom obnavljanja manastira, kada se, kako sami kažu „najmanje bave onim zbog čega su došli u manastir, a to je molitva i služenje”. Nedostatak sveštenstva se takođe odražava na vreme služenja liturgije. Zbog nedostatka sveštenika i jeromonaha mnogi ženski manastiri imaju liturgiju samo nedeljom ili većim praznicima. Retki su manastiri gde se liturgija služi svakog dana. Može se primetiti da se u narativima monaha i monahinja kao glavni „krivac” što „naši manastiri nisu puni monaha kao nekad” pominje period „komunizma”. Taj period se predstavlja kao „diskontinuitet” u odnosu na period pre i posle njega, „mada se njegove posledice i danas osećaju”, kako primećuju.¹²³

U velikom broju manastira danas se može sresti monaštvo mlađe i srednje generacije. To su često obrazovani ljudi, sa po jednim ili dva fakulteta, koji su se opredelili za život u manastiru obično nakon fakulteta. Poklonici su vrlo inspirisani njihovom željom da se tako mladi zamonaše i u velikoj meri idealizuju njihov podvig monašenja. Zbog toga im neretko postavljaju pitanja o tome kako su se odlučili za dolazak u manastir. Odgovor monaha se spontano proširuje i na temu života u manastiru, smisla takvog života i slično. Imala sam

¹²³ Istorijski podaci govore da je zlatno doba manastira trajalo od dvanaestog do četrnaestog veka (Radić 2018), a kasnije, za vreme Osmanlija, mnogi manastiri ostaju bez monaštva. Slično je bilo i početkom dvadesetog veka, mada su tada mnogi manastiri *oživeli* zahvaljujući ruskim monasima koji su došli u Srbiju nakon Oktobarske revolucije. Oni obnavljaju monaški život širom Srbije. Pored njih, a još jedan talas monašenja značajan za Srpsku pravoslavnu crkvu dogodio se tridesetih i četrdesetih godina kada je veliki broj pripadnika Bogomoljačkog pokreta, kao i članova njihovih porodica, odlučio da se zamonaši.

priliku da čujem više mladih monahinja koje su se u svojim dvadesetim i tridesetim godinama opredelile za život u manastiru. Lične priče monaha i prelomni momenti u njihovim životima nakon kojih su odlučili da se zamonaše naročito interesuju poklonike. Kroz ovakve razgovore poklonicima se približavaju manastiri kao mesta u kojima su monasi i monahinje učvrstili svoju veru i čvršće se vezali za Boga.

Bez obzira što već više od dvadeset godina priče, putopisi i reportaže o manastirima dolaze do javnosti, veoma malo se zna o savremenom načinu života u manastiru. Predstave koje poklonici imaju uglavnom se odnose na starovekovna i srednjovekovna monaška pravila i tipike, ali poklonici malo znaju o tome kako zaista izgleda svakodnevni monaški život danas. Monasi ne pružaju uvek informacije o tome kada govore o manastirima, monaškom pozivu i iskušenjima koje on sa sobom nosi. Uglavnom govore uopšteno o monaštvu, sa pozivanjem na daleku hrišćansku prošlost i prve monaške zajednice. Međutim, sreću se i oni koji otvoreno i iskreno govore o promenama koje je monaštvo pretrpelo u modernom vremenu. Jedna monahinja iz Eparhije kruševačke je na pitanje da li je zadovoljila svoja očekivanja vezana za manastir izjavila:

Ipak se razlikuje ono što pročitate kod Svetih otaca i kada živite u manastiru. Samim tim što su se i vremena promenila, kad su te knjige pisane. Sad je sasvim drugačije, ali ja svoja očekivanja jesam ispunila. Nisam se nikada pokajala što sam otišla u manastir.

U želji da manastire i monaški život predstave pred poklonicima, monasi nekada biraju ono što će pomenuti pred grupom. To ne odgovara uvek njihovom iskrenom razmišljanju o monaškom pozivu. Desilo mi se da prilikom samostalne posete jednom od najposećenijih manastira SPC, koji se nalazi u Eparhiji niškoj, razgovaram sa monahinjom koja mi je vrlo otvoreno govorila o tome kako se razočarala u monaški život i ono što svakodnevno ima priliku da vidi u manastiru. Ona je još kao mlada devojka imala priliku da obilazi manastire i da razgovara sa starim monahinjama koje su poznavale vladiku Nikolaja. Svoju predstavu o manastirima sticala je na osnovu njihovog iskustva u manastirima i kada je odlučila da se zamonaši tokom devedesetih godina dvadesetog veka ona je očekivala da će u manastiri pronaći monaški život o kakvom je slušala. Njeno iskustvo je, međutim, bilo drugačije od očekivanog. Jednostavna pobožnost i ljubav prema Bogu neretko je bila pretvorena u „filozofiju monaškog poziva”, teški fizički poslovi koje je nekada obavljalo monaštvo sada obavlja plaćena radna snaga, dok su nove tehnologije i automobili učinili granicu između manastira i spoljnog sveta vrlo propusnom. Monaški život kakav je ona očekivala, smatrao se previše arhaičnim; mlađe i obrazovanije generacije monaha i

monahinja pokazale su fleksibilniji pristup prema vernicima, posetiocima i monaškim obavezama. Želja da najveći deo dana provede u molitvi pokazao se kao previše „idealizovan” tako da joj je od sporednih stvari uvek ostajalo manje vremena za molitvu. O takvim unutrašnjim razmišljanjima i dilemama se pred poklonicima ne govori. Idealizovana slika o manastirima i monaškom životu nastavlja da se održava kroz narativ koji ovakva pitanja ne dotiče.

Povremeno se mogu sresti monasi koji iskreno i otvoreno govore o svojim slabostima i „duhovnim padovima”, o želji da sebi olakšaju život u manastiru. Jedan od onih koje sam imala priliku da čujem da tako govori pred grupom poklonika jeste otac P. iz manastira blizu Smederevske Palanke, koga je jedan poklonik pitao da li mu nedostaje manastir na Skadarskom jezeru u kome je bio pre dolaska u Srbiju:

Ja sam živeo osam godina na Skadarskom jezeru, ali ne nedostaje mi. Možda će kroz koji mesec. Nisam ja neki podvižnik. Dobar sam na jeziku, a loš na delu. Toliko sam se tamo mučio, da mi je ovde sad toliko dobro, da i ne razmišljam o jezeru. Tamo sam imao jedan hram koji je zimi bio mnogo hladan i vlažan, a leti vruć i topao. A, ovde imamo zimsku kapelu, sa podnim grejanjem u koji može da stane četrdeset ljudi.

Cilj ovakvog iskrenog i neposrednog odnosa sa poklonicima jeste da se ta idealizovana slika koju poklonici imaju o monaštvu učini realnijom. Sa druge strane, takvom pričom, obično duhovnici, žele da stave do znanja poklonicima da ni „monasi nisu neporočni”, „da su skloni grehu”, „da imaju velika iskušenja” i na taj način šalju poruku vernicima da treba da budu manje strogi prema sebi. Svesni takve predstave, monasi i monahinje namerno ističu svoje slabosti i grehe kako bi hrišćanski život opisali kao neprestanu borbu sa sobom, sa gresima i iskušenjima, bilo da se taj život odvija u manastiru ili van njega. U tom kontekstu je zanimljiva metafora jednog monaha da je „put ka Bogu planina, sa čije jedne strane, po kršu, liticama i stenama, koračaju monasi čiji je put težak, nepredvidiv i spor. Sa druge strane je znatno lakši put i njime idu mirjani. S obzirom da savladavaju puteve različite težine, nije nemoguće da mirjani pre monaha stignu na cilj”.

Postoje monasi i monahinje koji prilikom dočekivanja pokloničke grupe uvek afirmativno govore o manastiru i monaškom životu. Oni se prilagođavaju očekivanju poklonika i konstruišu predstavu o tome kako veliki broj manastira zapravo pokazuje duhovnu obnovu Srba i svedoči o vraćanju ljudi Bogu nakon perioda komunizma. Radije govore o istoriji manastira ili o posledicama koje je komunizam imao na manastire i monaštvo, nego što ističu da postoji velika nezainteresovanost za život u manastiru i da

mnogi iskušeni/e vrlo brzo odustaju od monaškog poziva, nakon što shvate da se od njih zahtevaju brojna poslušanja na koje nisu navikli (čišćenje, kovanje, briga o životinjama, briga o starim monasima ili monahinjama).

Takođe, ima i onih monaha/monahinja, koji još uvek održavaju elemente narodne religije. Jedan od takvih primera je manastir Nikolje u Ovčarsko-kablarskoj klisura gde poklonici dobijaju „uputstvo” da će im molitve biti uslišene „ukoliko tri puta obiđu oko bora” koji se nalazi u manastirskoj porti.¹²⁴ Ovakvi primeri nisu retki i oni doprinose širenju predstave o manastiru kao prostoru unutar koga su prihvatljive prakse koje nisu crkvene. Sa druge strane, oni utiču na određena „očekivanja” nakon izvršavanja ove prakse, a neretko su to čuda ili isceljenja. Motiv čudesnog služi kao vid „marketinga” svetilišta, čija je uloga podsticanje i jačanje pobožnosti. Oni u održavanju ovih elemenata vide priliku za omasovljavanje pokloničkih poseta manastirima.

Monasi i monahinje manastire uvek predstavljaju kao sveti prostor”/„prostor velike svetosti”. Njihova reprezentacija odgovara Elijadeovoj podeli sveta na sveto i profano (Elijade 2004), pri čemu je manastir sveti centar unutar profanog sveta. Sve što je u granicama tog svetog prostora je sveto – izvori, svi proizvodi koji se proizvode u okviru manastirske ekonomije (med, brašno, jaja, sirevi, vino, rakija i dr.), hrana i voda kojom se uslužuju poklonici. Do koje mere se taj prostor pokazuje izvan granica ovostranog pokazuje primer jednog manastirskog izvora u Braničevskoj eparhiji u kome je, u vreme kada sam ga posetila, voda bila bakteriološki neispravna. Međutim, iguman manastira nam je rekao da su „to neki iz Beograda uzimali vodu za analizu i pokazalo se da je neispravna, ali to je sveta voda i od nje niko ne može da se razboli”. Dodao je da je ta voda dobra za „živce i za oči”. Najveći broj poklonika ga je poslušao i napunio flašice vode koje su poneli sa sobom.

Promovisanje manastira kao prostora u kome se nalaze čudotvorne relikvije ima dvostruku ulogu. Jedna uloga je ekonomska, jer ima za cilj privlačenje velikog broja vernika, koji kupovinom proizvoda u manastirskoj prodavnici i ostavljanjem priloga manastir pomažu ekonomski, što je veoma važno za manastire koji se obnavljaju ili u kojima se dograđuju pomoćne zgrade. Širenje i razvoj manastira, dokupljivanje zemlje oko manastira omogućavaju masovnije okupljanje vernika čime simbolički reprezenutuju svoju moć. Druga uloga promovisanja čuda od strane monaštva je važna, jer pored toga što čudo ima važnost za

¹²⁴ U brošuri o manastiru takođe stoji da se „u porti uzdiže stoletno stablo bora koga ophode bolesni predvođeni sveštenikom u potrazi za spasenjem. Veruje se da nikoljski bor isceljuje umobolne i pomaže nerotkinjama. Predanje kazuje da je davno zasađeni bor nad grobovima nikoljskih monaha umesto spomenika koji u teškim vremenima nisu postavljeni. Iz njihovih moštiju visoki nikoljski gorostas svojim žilama preuzima i prenosi isceliteljsku moć svim verujućim ljudima koji ga pohode” (Zlatić Ivković 2009).

pojedince, ono se može tumačiti i kao poruka upućena srpskom narodu (vidi Radulović 2011, 2012a). Ovakvo tumačenje dolazi u prvom redu od sveštenika. Masovna okupljanja u manastirskim crkvama i portama obično su prilika da se vernicima prenesu religijske poruke, ali i društveno-političke. Pre nekoliko godina sam imala priliku da čujem besedu sveštenika u manastiru Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisuu koji se na dan manastirske slave, hiljadama okupljenih vernika obratio sledećim rečima:

Zato mi imamo manastire u kojima imamo ljude i devojke da se mole Bogu za nas svakodnevno, zato mi imamo i Hilandar na Svetoj gori, Dečane na Kosovu, zato mi imamo Isposnicu Svetog Save u kojoj se svakodnevno psaltir čita i još je rečeno da ako prestane psaltir da se čita u toj isposnici, nestaće srpskoga naroda, ali doći će i kraj sveta. Braćo i sestre, mi smo sudbinski vezani za ovu veru, mi smo sudbinski vezani za Majku Božju i za Bogočoveka Hrista (...) Zato braćo i sestre, setimo se zašto smo došli ovde. Došli smo da se pokajemo, da oprostimo jedan drugom, da srpski narod jednom krene napred, da se pomolimo Bogu i Majci Božjoj, da sačuvamo srpske zemlje, srpski narod, da nas ne bude svake godine manje četrdeset hiljada, da nas bude više, da krenemo jednom napred. Hoće Majka Božja da nam pomogne, ali je pitanje hoćemo li mi?! Treba mi sami da odlučimo da krenemo dalje. Uzore imamo, svetitelje imamo, crkvu imamo, sve imamo. Samo treba da pridemo Hristu Bogu, da ispovedimo grehe i krenemo novim putem. Putem pokajanja. Putem opraštanja i time ćemo postići ono što Bog od nas traži...“.

Različiti narativi i različita reprezentacija manastira kao fizičkog ili zamišljenog prostora pokazuju da ni među predstavnicima Srpske pravoslavne crkve ne postoji ujednačena predstava i konsenzus oko toga kako manastire treba predstaviti, niti postoji kontrola diskursa od strane zvanične institucije. Sa druge strane, poklonicima je ostavljena mogućnost da u toj različitosti izaberu na koji način će konstruisati vlastite predstave.

3) Poklonici

Poklonici, za razliku od monaštva i vodiča, uglavnom primaju “poruke” (pouke, utiske) i retko kada, ili u znatno manjoj meri, utiču na “druguu” stranu. Međutim, poklonici utiču na druge poklonike, tako što pričaju o svojim iskustvima, doživljajima, anegdotama ili *poukama* koje su dobili u nekom manastiru. Istraživači su već pokazali da poklonici svojom naracijom prenose znanja i iskustva sa svetog mesta i na one koji u njima nisu boravili (Belaj 2013). Među narativima koji su najprisutniji na pokloničkim putovanjima jesu narativi o

ličnoj transformaciji tokom/nakon posete manastiru, narativi o monaštvu, narativi o čudima i narativi o isceljenju.¹²⁵

Narativ o monaštvu prisutan je kod poklonika koji ističu značaj i uticaj koji su pojedini monasi ili duhovnici imali na njihov život. Ovaj narativ je najzastupljeniji kod poklonika koji u monasima i u razgovorima sa njima pronalaze inspiraciju za svoj duhovni život.

Na monaštvo gledam kao na jedan od najuzvišenijih stilova života, način života u svetu. Monaštvo – oni su anđeli na zemlji. Zaista gledam na to blagonaklono. Nemam, u tom nekom smislu taj priziv, niti imam neko razmišljanje o tome da odem u manastir.

Mnogo volim da popričam sa monasima. Uglavnom o duhovnom životu. To je ono što me oduvek privlačilo kod njih, oko nekih nedoumica koje imam o molitvi, o postu, uopšte o tom načinu življenja, o ljubavi, o svemu. Oni su ti koji su dosta približeni svemu tome. Zaista volim monahe. Treba blagonaklonije da gledamo na njih, nego što ljudi inače gledaju na njih. Tako je neko moje iskustvo, osim ljudi u veri. Ima ljudi koji misle da je to, ne podržavaju, misle da je to previše.

Narativ transformacije je sličan prethodnom, s tom razlikom da u ovom slučaju postoji događaj koji je inicirao ličnu transformaciju. On je prisutan kod poklonika koji u manastirima vide podsticaj i inspiraciju za krupne životne promene. Ovi vernici su danas veliki posvećenici. Žive, za savremene uslove, jednom vrstom asketskog života, gde su životne potrebe svedene na minimum ili se odriču savremenih načina zabave, proslava itd. Kod njih je vrlo živo sećanje na trenutke koji su ih inspirisali da se okrenu crkvi i da život počnu da sagledavaju iz drugog ugla. Kontakt sa monasima omogućava im da “uzrastaju u veri” i obično imaju duhovnika u nekom manastiru.

Tih devedesetih strašnih i burnih, bio sam na ratištu u Hrvatskoj. Pošto u životu ništa nije slučajno. Sve se dešava sa Božjim promislom. Tamo sam upoznao jednog divnog monaha koji mi je rekao, a posle sam spoznao, kada sam malo dublje ušao u veru, da je Božja promisao bila da upoznam njega i da me on pusti na molitvu kako bih ostao u životu. On me je pitao da li znam 'Oče naš'. Ja mu rekao da ne znam. I, on mi da crkveni kalendar, tu ima molitva Bogorodičina, Hristova... Kaže: Imaćeš ti probleme i dao mi je ikonu Presvete Bogorodice. Ja tada nisam bio u veri. To je bila ikona Presvete Bogorodice Hilendarske. Kaže: Ona će da te čuva. Mnogo toga se desilo, ali sam ostao da kažem u životu i ostao sam normalan, što je bilo dosta teško. Posle sam polako ulazio, postepeno. Tek '96. i '97. počeo sam redovno da idem u manastir Kovilj. Počeo sam prvo da idem na večernju službu, pa na liturgije. Bio sam redovan. Duhovnik mi je bio Isihije. On je zamenik Irineja Bačkog. Išao

¹²⁵ Da ne bi bilo previše preklapanja i ponavljanja, u ovom delu rada neće biti izneto previše primera, zbog toga što su narativi poklonika detaljnije navedeni i analizirani u poglavlju „Predstave poklonika o manastirima Srpske pravoslavne crkve”.

sam u vreme kad je Porfirije bio iguman. Bilo je to vreme divno. (...) Porfirije je četvrtkom ispovedao, bio je red i odeš tamo i ispovedaš se kod njega. Pošto sam zaista video da me Mati Božja sačuvala, ja sam onda mnogo zavoleo nju i stalno sam se molio njoj i njoj se obraćam za mnoge nedoumice. Tako da sam polako dobijao želju da idem, da vidim. Tako sam dobio ogromnu želju da odem na Hilandar, da joj se zahvalim što me je sačuvala. Ali, sve u svoje vreme. Nekad čovek nije ni spreman da ide u svetinje. I to su dosta bitne stvari. Duhovnost je kad čovek, na primer, ide u svetinje, čovek može da donese veliki blagoslov kući, ali može i da sagori ako nije dostojan. Ako se ne pripremi. Ako se u putu gordi ili gnevi, kako već. (...) Onda sam otišao sa prijateljem na Hilandar, tamo sam radio i pomagao neko vreme u manastiru (V.N.1968[m]).

Do tada sam vodio neki život kao i većina mladih što su vodili – kafane, društvo, provod i onda, naravno, moralo je da se desi nešto da me prosto natera da se smirim. To je bila prekretnica. Kad je krenula ta bol u kičmi gde sam se praktično zakovao za krevet, nisam mogao da ustanem. Igrao sam fudbal, nešto sam se bio kočio, nebitno, ali posle je bol krenuo postepeno, kad mi je prošla ta ukočenost i taj bol postepeno sve više i više dok nisam mogao da ustajem. Znači, promena položaja, ništa nisam mogao. (...) I za to vreme, tada mi je kum dao jednu knjigu, „Monah Kalist“. Kad mi je doneo, ja ga pitam: Šta si mi to doneo, neću to da čitam. (...) Ja tu knjigu kad sam počeo da čitam, to je u meni tako razgorelo znači, ja sam je čitao sa suzama. Ja sam čitao i plakao. Ja ne znam šta se dešava. To je knjiga o pravoslavnom monahu, duhovnom čedu Sv. Vladike Nikolaja. (...) Jer svako od nas ko je kršten, svako ima taj plamičak. Dobili smo Duha Svetoga i on u nama gori. I pitanje je samo na koji će način Bog da utiče na tebe da ti to razgori i u kojoj meri. Nekome razgori, pa odmah ode u manastir i zamonaši se. Nekome krene odmah sve, pa u jednoj noći promeni sve, a kod mene je to išlo postepeno. Kod mene se to razgorelo i javilo se to interesovanje bogotražiteljsko, znaš. Potraga za smislom, za Bogom, da se upoznam i sve to, tako da ja sam tu polako krenuo preko interneta i to sve. (...) Onda sam počeo da idem po manastirima. Nije to bilo u početku sve kako treba (smeh, prim.aut), kad sam slušao propoved u Lešju, oca Jovana, ja sam hteo da zaspim...Ali, posle ulaziš u to, učiš...(P.V.1978[m])

Narativ o čudima i isceljenjima je takođe prisutan u reprezentaciji manastira. Odnosi se na različite čudesne, neobjašnjive događaje kojima su ljudi svedočili ili su se njima lično dogodili u nekom manastiru. Terminom „čudo“ nekada se tumači pronalaženje posla, rešavanje sudskih sporova, polaganje ispita, diplomiranje ili dobijanje potomstva:

Moja bratanica, znaš, nikako nije mogla da da ispit. A, još taj joj falio da diplomira i čekao je pos'o. Sve nešto joj se ne da, sprema, sprema, al' nikako. Kako sedne da uči, to krene strašna glavobolja, ma znaš, kako!? I, kaže tu meni jedna komšika da odemo u Bogorodicu, u Đunis, da joj se tamo čita molitva. Ja odem sa njom, njoj su tamo čitane molitve. Išle smo više puta, svake nedelje mi na liturgiju. Posle nekog vremena, vidim ona sedi, uči, glava je ne boli. Tako je...I, završi.

Ja i supruga sedam godina nismo mogli da dobijemo decu. Bila je tri puta trudna, ali svaki put je došlo do spontanog. Otišli smo u Đunis i tamo nam je čitana molitva. To je bilo 2005. Od tada svakog 14. oktobra dođemo da se zhvalimo Bogorodici, zato što smo posle tih molitvi dobili ćerkicu. Nama se ona rodila baš 14. oktobra. Jel nama treba veće čudo od toga

i dokaz!?Pa, mi smo sreli toliko parova sa istim problemom i svakome smo rekli da dođe ovde, da se pomoli. Mnogo je ovo velika svetinja.

Mnogi poklonici ne kriju da su nekada izražavali skepsu u vezi sa pričama o čudima u manastirima, a danas, nakon što se njima lično ili nekom članu njihove porodice dogodilo „čudo”, manastire vide kao mesta na kojima je moguće očekivati nemoguće.

Slično je i sa *narativom o isceljenju*. Poklonici ne govore uvek otvoreno o isceljenjima koja su im se dogodila u nekom manastiru niti pominju da ih je upravo to opredelilo da postanu poklonici ili da počnu češće da posećuju crkvu. Iako sam od poklonika imala priliku da čujem da su im se dogodila isceljenja, to nije ono što ističu u prvi plan. Pretpostavka je da ovakav „oprez” dolazi od toga što se u okviru pokloničkih putovanja često pominje da ne treba pridavati toliko važnosti *fizičkom* koliko *duhovnom* isceljenju, pa poklonici ne žele previše da istupaju sa ovim svedočanstvima. Međutim, kada se povede razgovor o težim bolestima, poklonici navode primere iz okruženja koji su se iscelili u manastirima. Izbegavanje ovakvih priča može proizlaziti iz straha da neko pomisli „da su sujeverni”. Priča o isceljenju često bude prožeta i pričom o ličnoj transformaciji. Zoricu, poklonicu od četrdesetak godina upoznala sam u manastiru Rukumija. Ona je sa mnom podelila kako je u tom manastiru došla do „nekih rešenja”:

Mene je muka dovela dovdde. Kada sam počela da hodočastim, kao da sam počela da osećam rasterećenje. Pričala sam ja pre ovoga sa mnogim školovanim, stručnim ljudima, ali nije kod mene došlo do opuštanja, do razrešenja, smirenja. A, kad sam došla kod oca Simeona, ja sam realno to osetila. Važno je da nađeš mesto na kome možeš da se obnoviš. Ja sam bila i u Dunisu i u drugim manastirima. Znaš, bio je neki niz događaja koji su pratili jedan drugi, a sve na moju štetu. Znaš, sa različitih strana. Ja sam se dugo njima bavila, mučila se, pokušavala nešto, ali ja neke stvari nisam mogla razumski da prevaziđem. Svi oko tebe misle da si ti nešto kao u redu, jer su svi zdravstveni pokazatelji u redu, a ja propadam, venem, gubim kilograme, nije mi do života. Ja nikada pre nisam pila lekove za smirenje i to mi je totalno bilo čudno. Sa njima tek nisam mogla da funkcionišem. Možda trenutno, ali ja sam počela da tražim uzrok i trajno rešenje. Želela sam da naučim kako da postignem smirenje. I do toga je došlo kada sam počela da dolazim u Rukumiju.

Izuzetak, međutim, predstavljaju putovanja u manastire Ostrog i Tumane, gde su priče o čudima i isceljenjima vrlo zastupljene. Razlog je što su ove priče i inače podstaknute kako od predstavnika SPC tako i od medija. Tokom gostovanja u emisiji posvećenoj čudima u manastiru Tumane, na Happy TV, tri gošće su iznele lične priče o isceljenju u manastiru Tumane. Jedna od njih, Z.K.[ž] je izjavila:

Ja na viberu, mesindžeru, preko Fejsbuka, Instagrama, svakodnevno, malo je reći stotine, dobijam poruka i pitanja. Otišlo je nebrojano mnogo mojih kolega novinara znajući šta se meni desilo. Ja sam najbolje svedočanstvo, da tako kažem, čuda koje je Gospod dozvolio da se desi i duboko sam uverena da je mene ostavio u životu kao i moje, usudiću se da kažem, "koleginice" jer smo mi ovde na istoj stazi Gospodnjeg puta isceljenja. Prosto, Bog nas je sačuvao u životu da bi svedočili o njegovim moćima i njegovim čudima.¹²⁶

Poslednji narativ – *narativ mobilizacije* mi je posebno privukao pažnju, jer se odnosi na sve priče i izjave poklonika iz kojih se vidi da smatraju da manastiri žive samo kada ih posećuju vernici. Funkcija ovog narativa jeste da podstakne/mobilise druge vernike da u što većem broju i što češće posećuju manastire, prvenstveno zbog toga što je to „neophodno manastirima”. On se oslanja na predstavu poklonika da „manastiri žive samo kada su posećeni” ili „kada nisu zaboravljeni”. Ovaj narativ mi je posebno interesantan zato što redefiniše smisao i ulogu manastira kao „kuću monaha” i prikazuje ih kao objekte koji „ne žive” kada im ne dolaze posetioci. Sa druge strane, ovakva predstava izmešta perspektivu posmatranja hodočašća sa posete manastira jer su „oni nama potrebni”, na to da treba da posetimo manastir jer smo „mi njima potrebni”. Ovakav narativ daje obrnuti smisao pokloničkom putovanju.

Mnogo je važno da manastire posećujemo redovno jer oni žive kada mi dolazimo.

Znaš kako se igumanija i sestra obraduju kada im dođemo ovako grupno. One su same, raduju se kada je crkva puna. Nije manastir da bude pust. Bila tu neka iskušenića...ali slabo ko dolazi. Ovako kad se zberemo, manastir nekako oživi.

U emisiji „Posle ručka” na „Happy TV”, posvećenu manastiru Tumane, jedna od gošći je rekla da bi ljudi trebalo da odu da ga posete „da doživite punoću manastirskoga života koja je otvorena za ljude. Dakle, nije samo za monahe, nego i za sve ljude”.¹²⁷

Svi ovi narativi koje poklonici međusobno razmenjuju imaju funkciju da jedni drugima jačaju veru i da „opravdaju” svoja putovanja u manastire. Zbog toga verovatno i postoji praksa *selekcije narativa* koju je zapazila i opisala Nancy Louis Frey (1998), a odnosi se na iznošenje isključivo pozitivnih iskustava i primera. To znači da poklonici SPC nikada ne pominju koliko su puta otišli u jedan ili više manastira očekujući isceljenje, već pominju samo onaj kada se ono dogodilo. Takođe, poklonik/ca ne pominje koliko je manastira posetio

¹²⁶ Prilog je dostupan na stranici <https://www.youtube.com/watch?v=ZsyNX3Loquk> (pristupljeno 20. januara 2021.).

¹²⁷ Emisija dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=ZsyNX3Loquk> (pristupljeno 15. novembra 2020.).

pre nego što je prvi put osetio/la *blagodat* ili koliko je vremena proteklo pre nego što su definisali smisao svojih poseta. Zatim, ne spominju razočaranje u neki manastir niti zbog čega su počeli da odlaze u druge manastire. Recimo, napred pominjani poklonik V.N.(1968) koji je posećivao manastir Kovilj devedesetih godina, nije naveo zašto je kasnije prestao da ga posećuje, i zbog čega danas ima drugog duhovnika. Tek sutradan (pošto je putovanje trajalo tri dana) sam posredno došla do odgovora na to pitanje kada je pomenuo: „Bilo je to vreme divno dok sam išao u Kovilj. Dok nisu počele neke stvari koje nisu u duhu... Bilo je zaista divno, dok nisu počele te novotarije da može da se pričesti bez ispovesti, počela je malo liturgija da se menja...”.

Poslednji narativ pokazuje koliki je stvarni efekat onog što se potencira u javnim diskursima, a to je potreba da se manastiri češće posećuju. Takva poruka dolazi od najviših predstavnika crkve uključujući i patrijarha Irineja koji je često isticao da manastire treba posećivati:

*Hvala ovoj svetinji koja nas je danas sabrala. (...) Ovde je prisutna blagodat Božja. (...) Posećujte crkve svoje. Onda kad osetite potrebu, pođite ovoj svetinji i druge naše svete manastire koje slave Gospoda. Osnažite svoju veru, obnovite blagodat Božju koja je u vama (...) Da pođemo iz ove svetinje bolji, savršeni nego što smo u nju došli.*¹²⁸

Može se primetiti, da poklonici pasivno primaju informacije koje čuju i da gotovo nikada ne razvijaju kritički odnos prema njima. Na takav način, lako dolazi do reprodukovanja postojećih predstava o tome kako manastiri treba da izgledaju ili kako boravak u njima treba da se odvija. U zavisnosti od toga kom tipu poklonika pripadaju, razlikuje se način na koji govore o manastiru. Shodno tome, poklonici u svojim pričama akcenat stavljaju na to kakvo je bratstvo/sestrinstvo nekog manastira, tj. kakva je njegova „duhovna snaga”, koliko su manastiri „značajni za našu kulturu” i „duhovnu istoriju, obrazovanje, zdravstvo, arhitekturu i umetnost”, ili za njih lično. Većina poklonika usvaja predstave o manastirima kao o „velikim svetinjama”, „da je u njima velika blagodat”, „da je u manastiru poseban događaj”, „da se u manastiru dodiruju nebesko i ovozemaljsko”. Utisci sa poklonjenja su pozitivni čak i onda kada se dešavaju „pehovi” i kada poklonici budu razočarani nekim gestom monaštva. Kako bi podstakli pozitivno raspoloženje u autobusu, vođiči tokom povratka sve negativno tumače kao „velika iskušenja koja su stavljena pred nas

¹²⁸ Citat je deo obraćanja patrijarha Irineja okupljenim poklonicima u manastiru Tumane u februaru 2020. godine. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=2OT2zfRqVWY> (3. novembar 2020.).

ne bismo li ojačali našu veru“. Nekada uveravaju druge poklonike da što je veće iskušenje, to je veća svetinja koju su posetili.

Istraživanje je pokazalo da su kod sve tri kategorije uključene u hodočasničku praksu prisutni selektivni narativi čiji je cilj da donekle održe idealizovanu predstavu o manastirima. Vidi se, ipak, da su one međusobno neujednačene, što se može zaključiti iz primera kada monasi žele da istaknu duhovni značaj manastira, a poklonici žele da čuju narative o isceljenju ili u nekom drugom slučaju, kada poklonici žele da čuju duhovnu pouku jer su zbog toga i krenuli u manastir, a neočekivano dobiju nacionalističku retoriku o aktuelnim političkim dešavanjima. Razlike u načinu na koji ovi akteri govore o manastirima i narativi koje biraju pokazuje da ne postoji ujednačena predstava o manastirima ni kod onih koji prezentuju manastiri, ni kod onih koji primaju poruke. To pokazuje da u okviru Srpske pravoslavne crkve ne postoji nikakva kontrola po tom pitanju, niti strategija koja bi vodila do ujednačavanja ovih predstava.

Iako se ne može reći da su manastiri u potpunosti „religijska praznina“ kojoj svako može da učita sopstvena značenja i interpretacije, kao što su Eade i Sallnow (2013) smatrali, to učitavanje je ipak, u velikoj meri, moguće. Međutim, postoji određen korpus značenja i nasleđenog znanja o manastirima iz kojih se crpe narativi i predstave i u savremenom periodu. Iako se kod svih aktera uviđa značaj individualnog iskustva u vezi sa manastirima, ono se interpretira na takav način da odgovara predstavama koje su afirmativne u različitom pogledu. Takođe, tvrdnja koju su izneli Coleman i Elsner (Coleman and Elsner 1995) da hodočasnici nemaju veći uticaj na svetište bi se morala dovesti u pitanje. Iako su prepoznali važnost hodočasnika u potvrđivanju svetosti hodočasničkog odredišta, što oni čine samim svojim prisustvom, autori su zanemarili ulogu hodočasnika u proizvodnji i distribuciji narativa (pisanih ili usmenih) o svetosti nekog mesta.

4.6. Važnost pokloničkih putovanja za monašanje vernika

U emisiji „Duhovnici“ mati Anastasija iz manastira Divostin 2016. godine ispričala je da je početkom dvehiljaditih godina, u vreme kada nije bilo tako jednostavno čuti i pročitati nešto o životu u manastiru, odlazila na poklonička putovanja u želji da nešto više sazna o tome:

Nekoliko godina pre dolaska u manastir, zapravo razmišljala sam, živela sam crkvenim životom onako kako većina crkvenih ljudi živi – išla na bogoslužnja, na liturgije, pevala u crkvenom horu i pokušavala da saznam malo više o suštini hrišćanstva, s obzirom da u vreme kad sam ja odrastala nije bilo niti veronauke, niti se igde u medijima moglo nešto pročitati ili čuti uopšte o crkvi i o hrišćanstvu, izuzev istorijskih podataka koje smo učili u školi. Tako da, osećala sam veliku potrebu da zapravo saznam suštinu svoje vere. To se uči kroz liturgiju, ali su jako potrebna i objašnjenja, odnosno slušanje i čitanje šta su o tome rekli učitelji vere i veliki oci crkve. I, nekako 2000. i mislim 2001. godine, već je bilo nekoliko emisija na RTS-u i na lokalnim televizijama kragujevačkim, koje su uglavnom govorile o posetama manastirima, o određenim manastirima i posebna emisija „Sabornik“ koja se bavila tumačenjem jevanđelja, što je meni bilo baš dragoceno, pa, sam nekako tih godina, upravo pred dolazak u manastir, kao i većina ljudi verovatno, koji se suočavaju sa nekim izborom u životu i razmišljaju o smislu života, razmišljala sam šta je moje prizvanje. Shvativši da je hrišćanin pozvan da odgovori na Božji priziv, da da odgovor, da umnoži talente koje mu je Bog dao i prosto, molila sam se Bogu da mi otkrije koji je moj put, koji je put za mene najbolji. Pre toga, razmišljajući o manastirima nisam osećala neku posebnu sklonost prema tom načinu života, jer nisam zapravo o tome ništa ni znala, ali nekako te 2000, 2001, 2002 malo sam češće išla na poklonička putovanja po manastirima. Čitala knjige koje su pisane najčešće o savremenim starcima, današnjim, sada već svetom Porfiriju i svetom Pajsiju. Tada su bili poznati kao starac Porfirije i starac Pajsije. Tako da, osetila sam privlačnost ka tom načinu života, ali je to još uvek bilo nedefinisano u meni, da li je to put za mene, da li ja mogu tim putem da kročim, pogotovu što nisam ništa o tome znala – kako se praktično živi u manastiru i zapravo sam se obratila Bogu. (...) Nisam poznavala nikoga od monaških lica pre toga. Tek sam posle i čula i videla da većina ljudi odlazi u posete nekom manastiru, pa, tek onda, tu bude, dolazi, provede neko vreme, pa onda tu i ostane. Ja nisam, kažem, poznavala nikog iz manastira te 2003. godine kada sam otišla u Kalenić. Tada sam već bila odlučila da hoću u manastir i već sam se obratila episkopu sa tom željom i sa tom namerom i odlukom i on me je uputio da dođem ovde u manastir Divostin. Ja sam u toku 2002. godine, zapravo početak 2003. godine... da hoću da odem u manastir, posle posete Meteorima i do Svete gore, do Kakova, i još nekoliko grčkih manastira. Zapravo, u tom periodu vaskršnje radosti, posle Vaskrsa te 2003 godine. (...) tako da sam ja posle tog povratka iz obilaska manastira Meteora i Svete gore, vratila se u Srbiju i u Kragujevac i tada sam se obratila episkopu sa tom željom i odlukom i posle nekoliko razgovara je pozvao mene i još nekoliko devojaka koje su imale slična razmišljanja da dođemo u Kalenić na to bdenije da vidimo kako to izgleda.¹²⁹

Mnogi poklonici, slično kao mati Anastasija, koriste poklonička putovanja do manastira kako bi se lakše i neposrednije informisali o životu u manastiru. Iako to nije savršen način, pre svega zbog ograničenog vremena koje poklonička grupa provodi u nekom manastiru, organizovana poklonjenja omogućavaju vernicima da u kraćem vremenskom periodu obiđu veći broj manastira. Imala sam priliku da putujem sa više poklonica koje su razmišljale o tome da se zamonaše. Tokom posete manastirima koristile su priliku da razgovaraju sa igumanijama manastira o svojoj želji. Na jednom od putovanja upoznala sam i razgovarala sa devojkom, koja je imala dvadeset i jednu godinu, ali je o odlasku u manastir

¹²⁹ Izjava mati Anastasije je preuzeta iz emisije „Duhovnici“, koja je emitovana na „Studiju B“. Emisija dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=iK3HzSy03Ko> (pristupljeno 18. maja 2020.).

počela da razmišlja kada joj je bilo devet ili deset godina: „Kada sam bila u manastiru Ostrog neću da kažem da sam tu 'osetila', ali to je bilo tada i tokom celog mog detinjstva sam to osećala”. Poklonička putovanja za nju predstavljaju praktičan način da se sretne sa igumanijama i da proceni u kom manastiru želi da se zamonaši:

Još uvek sam neodlučna u vezi manastira u kome bih se zamonašila. To me baš muči. Meni se Kalenić mnogo sviđa, ali bojim se onoga što smo ranije pričale, pa sam mislila da obidem više manastira. Igumanije iz drugih manastira su mi više prilazile nego u Kaleniću. Otvorenije su. Mati Nektarija je baš na odstojanju, mada me je tamo nešto privuklo. Zavisi i od mog duhovnog oca. Ako mi on ne da blagoslov, džaba meni da pričam i da razmišljam. Kako Bog da... Ja kad god odem u manastir sve igumanije kažu da se to vidi po meni da sam za monahinju.

Jedna gospođa u šezdesetim godinama, sa kojom sam putovala u manastire okoline Beograda je upravo „To” osetila kada smo posetili manastir Mislođin, u kome je živela samo igumanija. Budući da je manastir u tom momentu bio u izgradnji, igumanija joj je rekla da trenutno nema vremena da se na adekvatan način bavi iskušenicama dok traje obnova manastira, ali da je „sestra svakako dobrodošla da dođe u manastir i da provede neko vreme u njemu”.

Tokom pokloničkog putovanja u manastir Pinosavu, vodič nam je rekao da u manastiru trenutno živi samo iguman sa još jednim sabratom i preporučio svim poklonicima koji razmišljaju o tome da odu u manastir da razgovaraju sa igumanom na tu temu. Više puta sam prisustvovala situacijama u kojima poklonici razgovaraju sa nekim vodičem o tome koji manastir bi bio dobar za iskušeništvo i kome bi mogli da se obrate pošto razmišljaju da se zamonaše. Informacije koje imaju vodiči i česti kontakti sa monaštvom u različitim manastirima im omogućava da pomognu poklonicima u takvim odlukama. Vodiči nekada „posreduju” u kontaktu poklonika i igumana/igumanije, olakšavaju taj prvi kontakt i daju savete. U tom smislu poklonička putovanja imaju vrlo značajnu ulogu u pružanju neophodnih informacija i ličnih kontakata koji poklonicima olakšavaju donošenje odluka o monašenju i odabir manastira u koji će otići kao iskušeni.

4.7. Uloga članova porodice u praksi pokloničkih putovanja

Pitanje verskog vaspitanja i obrazovanja poklonika bilo je jedno od važnijih kome sam tokom istraživanja posvetila pažnju. Pored toga što sam pokušala da saznam kada su se i na koji način javila prva saznanja o manastirima kod poklonika, pokušala sam da saznam i ko

je na njih najviše uticao, odnosno da proverim kolika je bila uloga porodice u tom procesu. Na osnovu odgovora ispitanika na pitanje *Ko ili šta je najviše uticao da počnete da hodočastite?* mogu se izdvojiti četiri dominantna faktora:

- 1) Neko blizak (prijatelj, rođak ili član porodice koji je obilazio manastire);
- 2) Priče, reportaže, svedočanstva o isceljenjima u manastiru koja najčešće potiču od drugih hodočasnika;
- 3) Približavanje manastirima putem ekskurzija ili pripadnosti crkvenom horu koji posećuje manastire.
- 4) Konkretan (lični) događaj.

Ispostavilo se da je oko osamdeset procenata ispitanika odgovorilo da potiče iz porodice unutar koje roditelji nisu posećivali crkvu i manastire. Većina poklonika sa kojima sam razgovarala počela je da odlazi na poklonička putovanja iz ličnih razloga, nezavisno od drugih članova porodice. Kako se dalje pokazalo, članovi porodice u prvo vreme ili nisu znali za to, ili nisu gledali sa odobravanjem na tu aktivnost. Pokazalo se da ni okruženje (prijatelji, kolege i rodbina) u velikom broju slučajeva nije imalo razumevanje za to. Zapravo, mnogi su bili „uplašeni” da je reč o „nekome zastranjivanju u veru” ili „ne daj Bože želji da se ode u manastir”, kako su se prisećali pojedini poklonici.

Poklonica B.K.(1972), profesorka u jednoj beogradskoj muzičkoj školi, ispričala mi je kako su njeni roditelji negativno reagovali kada su saznali da ona posećuje manastire. Ona se u tom momentu nosila sa ozbiljnom napetošću i anksioznošću, što ju je nateralo da neke stvari u svom životu menja i da postavi nove prioritete. Iako nije bila liturgijski vernik, ona je krenula da hodočasti u manastire. Od koleginice na poslu je dobila kontakt jednog organizatora putovanja, a onda je, zahvaljujući kontaktima sa drugim hodočasnici, počela da pronalazi i druge organizatore i da posećuje različite manastire. Njeni roditelji su, kako se seća, „počeli strašno da brinu”. Majka joj se nije mnogo mešala, ali otac, kako je rekla, „koji je bio totalni ateista, nije mogao da podnese to što obilazim manastire”. Vremenom su počeli i prijatelji da joj „okreću leđa”, jer je sve manje bila zainteresovana za nekadašnje vidove zabave. Smatrala je da su psihički i emotivni problemi koje je imala prouzrokovani nekadašnjim načinom života i ona nije htela da se vraća tome. Međutim, polako je uviđala da je sa većom vezanošću za manastire postajala sve usamljenija u privatnom životu, i to je bio razlog da je počela da odlazi u parohijsku crkvu i da se druži i zbližava sa drugim parohijanima. U međuvremenu joj se teško razboleo otac i ona je počela da se moli za njega u manastirima koje je posećivala. Parohijani su joj govorili u koji manastir treba da ode, kom

svetitelju treba da se moli i „čije mošti pomažu“. Kako je bolest sve više napredovala, a u okviru medicine nije bilo mogućnosti za oporavak, ona je ubedila oca da zajedno odu u neke manastire. Jedan od manastira koji su često posećivali bio je manastir Rukumija, gde im je otac Simeon čitao molitve. Posle nekog vremena njemu je bilo bolje, a nekadašnji „otpor“ koji je imao prema crkvi je počeo da slabi. Nakon što su se zdravstveni problemi smanjili, on je često počeo ćerki da pravi društvo u posećivanju manastira, a često bi im se pridružila i njena majka u tim obilascima. Tako je čitava porodica počela da učestvuje u zajedničkim poklonjenjima i da se posredstvom manastira približava pravoslavnoj veri.

U jednom od narednih poglavlja, koje se bavi predstavama o manastirima SPC, osvrnuću se na činjenicu da su mnogi poklonici prvi kontakt sa manastirima imali na đaćkim ili studentskim ekskurzijama. Međutim, bilo je više ispitanika (starosti između pedeset i šezdeset godina) koji su naveli da su prvi kontakt sa manastirom ostvarili zahvaljujući članu porodice – uglavnom babi ili dedi.

Deda je išao u manastir Naupare, naša kuća je sekla kolač tamo i išla na krštavanje i venčavanje i onda sam ja kao mali odlazio tamo... Nisam bio kršten, moji roditelji su bili komunisti. Ja sam se krstio jako kasno, ali sam od malih nogu navikao da je to jedan sastavni deo života neke seoske porodice. Čak nisam imao predstavu o crkvama ovim, gradskim, jer u gradu sam živio, u Beogradu, gde niko nije išao u crkvu, ali kad sam išao u selo, odlazio sam sa dedom ili babom ili sa nekim u manastirsko dvorište. To je bilo prelepo, u podnožju planine, tako da sam, ovaj, na njega navikao, kroz neku igru, i tu...svakodnevene neke...kad sam tamo bio, naravno. Ali, nisam ga doživljavao kao verski objekat, nego kao neko zaštićeno mesto, gde smeš da skitaš i da zaviruješ u svaki kutak manastira i da te niko ne opominje da li si zgazio travu ili si nešto uradio (S.M.1947.[m]).

Za manastir Ajdanovac sam čuo sa sedam godina. On je osam kilometara, sat i po pešačenja od moje kuće. To je moj prvi odlazak u neki manastir. Nažalost, osećao sam strah. To je manastir u šumi, ispod jedne lepe planine, na lepom mestu i tu je tišina. Nažalost, kada sam ja kročio tu, tu je bilo zapušteno i služilo je za podsmeš u mom kraju tada da neko ode i da vidi manastir. Tamo je stajao mali zapušten manastir. To je bio partizanski kraj. Tu je formiran Jastrebački odred 3. avgusta 1941. u Ajdanovcu i onda je to bilo. Bio je sabor 7. jula, tada je slavljen partizanski sabor, više je narodu bilo da ide na sabor i da igra kolo, a ovamo su samo stare babe odlazile. Ja sam ulazio u manastirsku crkvu kao dete, sa babom. Baba se krstila, palila sveće, ja sam samo to gledao, ali nije bilo mnogo kao sada. Sada u manastire ulaze i neverujući ljudi. Ja znam i poznajem one koji odlaze više ritualno, ne zato što nešto veruju, nego vide druge, pa hoće i oni. Znao sam da u manastiru živi kaluđer koji održava taj manastir i kad neko u selu dugo nije oženjen ili je „stari“ momak, onda su govorili taj neće da se ženi, taj će da bude kaluđer. Tako je bilo u podsmehu. (...) Roditelji su odlazili na taj sabor, ali nisu ulazili u manastir. Ja sam sa babom odlazio i ulazio u manastir. Meni je to izazivalo neko strahopoštovanje, tišina neka mukla, gore sveće, a mrak. To nije manastir raskošni kao ovi drugi gde država i ulaže i pomaže. To je manastir u podnožju Jastrepca, okružen šumom, gde jedan kaluđer samo živi, niko ga nije ni primećivao da li je imao da jede ili nije. Niko nije obraćao pažnju na njega. Međutim, sada, 2014. godine sam obišao taj manastir. On je lepo uređen sada, napravljen je konak, česme su obnovljene i šteta

je što je to u jednom siromašnom kraju gde ga niko ne pominje, a u vreme kralja Milutina je izgrađen. Znači živi jedan monah koji je rodom preko Drine. Došao je tu i on je to izgradio i svaka mu čast što je ono podigao. Mislim da ima 15 godina kako je obnovljeno. Oko 2000. godine. Nekad je bila samo jedna kućica u kojoj je on živio i mala crkvice i to manastirsko imanje... neke livade i to (S.A.1950[m]).

Pa, eto, to je isto neobično – moj deda je bio sveštenik, očev otac. On je završio Bogosloviju na Cetinju, ali je nakon Drugog svetskog rata morao da beži pred tim režimom i posle Drugog svetskog rata dobio je parohiju u Gornjem Milanovcu, odnosno u jednom selu – Zagrađu. (...) Uglavnom, deda je odlazio u manastir Vračevšnica, to znam, jer sam mnogo godina kasnije imala priliku da se sa igumanijom pokojnom, tog manastira, mati Makrinom, susretnem i ona mi je pričala o njemu. Opet istom tom Božjom promišlju. Ali, eto, nažalost, moji roditelji su bili članovi Saveza komunista i bili su, mogu reći, baš potpuni ateisti. Nikada me nisu vodili ni u jedan manastir niti su ih pominjali (M.K.1964.[ž]).

Moji roditelji su deca jedne revolucije, jedan produkt generacije od '45. pa naovamo. Oni su bili izgubljeni u prostoru i vremenu. Nasledili su od svojih roditelja slavu i sve to ispoštovali, ali mislim da duhovno nisu bili jaki koliko moj deda, i jedan i drugi. Kada sam gledao u trenutku kada se slavi slava i kada se obraća Bogu i svecu, sam izraz lica i to kako se oni ponašaju prema tome, to je ogromna razlika. Kao kada imate glumca koji se moli Bogu i nekog prostog čoveka kojima je Bog jedina nada (...) Imao sam pokojnog dedu po majci koji je živio u Prištini. On je bio izuzetno verujući i u to vreme radio je u Komitetu i sve to, ali i njegov otac i deda su bili stare građanske i kapitalističke porodice i bili su potpuno u tom svetu od uvek. Oni su ustajali u pet ujutru kad treba da se ide u crkvu da se nosi kolač, to je tradicionalno odrađivano. Nama kao klincima je to bilo ono...(smeh) Ali, primetio sam da kad god legao, bio u gradu i šta god radio prethodne noći, ja se na putu do crkve osećam sveže. Nikada nisam osećao napor i umor nakon liturgije i sečenja kolača. To je još jedna stavka koja doprinosi tome zašto verujem (G.V.1971[m]).

Ne, moji roditelji nisu bili baš neki vernici. Tata i mama su ono, slava, odu nekad upale sveću, ali bake su bile, isto nisu toliko bile, naročito tatina mama verujuće, ali svako veče „Oče naš“, molitva, sveća i ono, što mi je uvek bilo predivno, a mamina mama, koja je iz Kruševca, ona je već obilazila i manastire, sa njom sam išla i kao mala, ne sećam se, ali znam da smo išli u Bošnjane, u Svetog Luku, u Đunis. I to mi je uvek ostalo u sećanju kao nešto lepo. I taj miris tamjana koji su baka i deka uvek imali. To mi je uvek ostalo. I, dan danas. Pogotovu ovaj moj deda koji je imao četiri razreda, ali je njemu kalendar crkveni bio Sveto pismo. Kad je crveno slovo, tada se ne radi i to je bila neka knjiga, bukvalno kao Sveto pismo. I, to me je uvek privlačilo. To je bio kao neki zakon. Iako je deda znao nekad i da opsuje. Tako taj miris tamjana, to mi je bilo nešto. Sa bakom sam išla da zapalim sveću, ali ništa liturgija. I, to mi je bilo baš nešto prelepo. Pogotovu to druženje, monahinje, njihova ljubav, taj doček. Uopšte sve to mi je bilo jako lepo (M.T.1978[ž]).

Imala sam svega četvoro ispitanika koji su odgovorili da potiču iz religiozne porodice i da su se unutar porodice poštovali verske prakse koje su podrazumevale redovne odlaske u crkvu, post i ispovest, uz poštovanje drugih crkvenih praznika i porodične slave. Kod njih postoji praksa zajedničkih putovanja i to po njihovom mišljenju olakšava dogovore oko putovanja, kao i oko raspolaganja novčanim sredstvima.

Ja sam uvek naslonjen na crkvu. Od malena. Deda moj me vodio na vojni poligon i u crkvu. Možeš da budeš to ili to. Svi u porodici su mi religiozni. Otac više nije živ. Majka jeste. Majka je obrazovana žena, i on je bio, ali su verovali u Boga i to su preneli i na mene i na sestru (A.Ž.1973[m]).

Ja sam još kao mala obilazila manastire sa roditeljima i sestrom. Oni su nas tako vodili. Uvek smo na Malu Gospojinu išli u manastir Đunis. Mama je iz tog kraja rodom, pa smo često svraćali kada bismo obilazili njenu rodbinu. Ali, čitala sam Bibliju i imala sam Bibliju za decu. Onda se tata jednom vratio iz manastira Ostrog sa onom knjigom 'Čuda Svetog Vasilija Ostroškog' i tada sam počela da verujem u čuda. Ne znam, bila sam možda u osnovnoj školi tada. U to neko vreme tata nas je odveo, mene i sestru na veronauku pri crkvi u susednom selu (J.K.1990[ž]).

Moja porodica je uvek bila religiozna. Više onako tradicionalno, ali se uvek izuzetno poštovao svaki crkveni praznik, odlazili smo u crkvu (Lj.Z.1939[ž]).

Ja sam iz jedne tradicionalne, iz porodice u kojoj se uvek vodilo računa o tome – slavila se slava, praznovali su se svi veliki praznici, a onda nas je majka naučila da postimo koliko možemo kao deca i odvodila nas je na pričest kao decu. A posle, ja sam negde krajem osnovne, početkom srednje škole počela da idem redovnije na liturgiju i počela sam tada i da postim i da shvatam smisao posta, smisao pričesti. Ali, tada je već bio prisutan i veliki uticaj mog starijeg brata. On je tada studirao ekonomiju u Beogradu, mi smo tada živeli u Bosni gde smo rođeni, ja sam i u srednju školu išla tamo, i onda mi je on još više približio veru na način na koji je on mislio da treba i ja sam počela da postim sve postove i da postim sredu i petak i da živim celu crkvenu godinu onako kako treba (Z.L.1967[ž]).

Za mnoge poklonike posete manastira bile su posredan način da se približe pravoslavlju i redovnom liturgijskom životu, a neki od njih su uspeli da privuku i članove svoje porodice. Mnogi poklonici su vodili člana svoje porodice sa sobom da bi im „pravio društvo na putovanju”, „da bi video vrlo lep manastir” ili su koristili neki životni problem i krizu kako bi člana odveli u manastir i „ubedili ga da se ispovedi i pomoli”.

U periodu postsocijalizma u mnogim porodicama je stvoren jaz između člana koji je „prišao crkvi” i drugih članova koji su ili ostali ateisti ili su se zadržali u okvirima narodnog pravoslavlja (v. Bandić 2010), koji je podrazumevao retke odlaske u crkvu i prisustvo liturgiji, neredovan post, odsustvo ispovesti kao verske prakse, nezainteresovanost za versku literaturu i drugo. Taj jaz, po rečima poklonika, nije bio jednostavan za prevazilaženje. Brojni poklonici su, kako kažu, proživljavali „velike emotivne krize zbog svega toga”.

Poklonica I.K.(1970), po zanimanju lekar u Kliničkom centru Srbije, nakon smrti oca utehu je pronašla u odlascima u crkvu, u molitvi, a vremenom je počela da posećuje i manastire ovčarsko-kablarske klisure budući da je iz tog kraja. U vreme kada je počela da hodočasti već je bila u sedmogodišnjoj vezi, koja je trebalo da bude krunisana brakom. Međutim, njen budući suprug je smatrao da se ona previše vezala za crkvu i da u tome

„preteruje”. S jedne strane, ona je njega pokušala da obedi da odu zajedno na neko hodočašće, dok je, sa druge strane, on nju pokušao da „izvuče” iz crkve. U toj neprestanoj tenziji, došlo je do raskida veridbe, što je dodatno dovelo do njene vezanosti za crkvu i do češćih odlazaka u manastire u kojima se molila pred svetim moštima i u kojima su joj, između ostalog, „čitane molitve za brak”.

Sa Jelenom (1980) sam sedela u autobusu do manastira Ostrog. Nakon upoznavanja započela je razgovor rečima: „krenula sam na Ostrog da se zahvalim Svetom Vasiliju što me je izlečio od kancera”. Ona se dugo lečila, prošla kroz operaciju i hemioterapiju, ali rezultati nisu bili sjajni. Ona i cela njena porodica su bili vrlo zabrinuti. Nije bila vernica, kao ni ostali članovi njene porodice, ali je počela da se moli. Pošto joj zdravstveno stanje nije dozvoljavalo da poseti Ostrog, to je učinila njena majka, sa kojom neko vreme nije imala dobre odnose, a koja je otišla i molila se za Jelenino zdravlje kod ćivota Svetog Vasilija Ostroškog. Jelena kaže da je nakon toga njego zdravstveno stanje počelo da se popravlja. Njena majka je još jednom otišla na Ostrog i molila Svetog Vasilija za ćerkino zdravlje. Nakon što se Jelena oporavila dovoljno da može da putuje, otišle su zajedno i nakon toga je izlečenje bilo konačno. U momentu kada sam razgovarala sa njom prošlo je nekoliko godina od oporavka i njeni rezultati na poslednjoj kontroli bili su dobri. Razlog njenog putovanja do Ostroga bila je želja da još jednom zahvali Svetom Vasiliju za zdravlje. Bila je rešena da u znak zahvalnosti svetitelju tada pešači od Donjeg do Gornjeg manastira. Jelena je od onih hodočasnika koji posećuju uglavnom manastir Ostrog i druge manastire koji se posećuju na putu do Ostroga, kao i poznatih svetilišta poput Đunisa. Zahvaljujući “čudu” koje se dogodilo sa njenim izlečenjem, i njena majka je počela redovnije da posećuje manastire i da zahvaljuje „Gospodu i svetiteljima što je Jelena ozdravila”.

G.V.(1971) je imao niz zdravstvenih problema kada ga je brat ubedio da posete manastir i da razgovara sa monahom u manastiru Ajdanovac:

Moj brat ga je znao lično i u tom trenutku sam bio u nekom depresivnom stanju. Prestao sam da pušim, imao sam dosta privatnih problema – poginuo je otac, brat mlađi je imao problema jer je operisao rak, poginuo mi je najbolji drug, onda još dvojica, i onda sam bio u nekom raskoraku i potpunom rastrojstvu. Sem moje porodice to niko nije mogao da vidi ni ovde na poslu ni nigde. Pokušao sam na različite načine. (...) A, pomogli su mi upravo duhovni razgovori sa monahom u Ajdanovcu. On mi je čitao molitvu, mogu da kažem da sam bio dosta skeptičan prema tome. Bez obzira kako mi nekako verujemo i sam sebi ponekad prebacim to, da nam vera nije dovoljno jaka. Tek kad je dovoljno jaka, tek onda može da bude pozitivna. Čak je i bolje potpuno neverovanje nego nekako polovično ili čisto tradicionalno verovanje. I, pričao sam sa monahom i on mi je ispričao neke priče, o Jovu...

Iz ovih primera se vidi da uloga bliskog člana porodice može da bude vrlo značajna u procesu kreiranja odnosa prema manastirima. Mnogi ateisti i ljudi koji su imali izvestan otpor prema veri, crkvi, manastirima, sveštenstvu promenili su svoje stavove u vezi sa posetama manastirima, nakon što su sami, ili neko njima blizak, došli u bezizlaznu situaciju prouzrokovanu bolešću ili su upali u tešku životnu krizu. Za mnoge od njih manastiri su postali utočište od svakodnevnih aktivnosti, mesto na kome mogu da dobiju duhovni savet, gde neko želi da ih sasluša. Na takvom mestu, ljudi koji nisu bili liturgijski vernici, postali su poklonici koji danas šire ideju o snazi molitve kod čudotvornih relikvija i o duhovnom okrepljenju koje čovek dobija nakon razgovora sa monasima.

4.8. Transformativni potencijal pokloničkih putovanja

Empirijska istraživanja pokazuju da hodočašća imaju određenu ulogu u preobražaju poklonika. Victor Turner, na primer, navodi da se „hodočasnik suočava sa svetim predmetima i učestvuje u simboličkim aktivnostima za koje veruje da su efikasne u promeni njegovog unutrašnjeg, a ponekad i spoljašnjeg stanja iz greha u blagodat ili iz bolesti u zdravlje. Nada se čudima i preobražaju duše i tela“ (Turner 1974, 197). Zbornik radova koji su uredili Jill Dubisch i Michael Winkelman „Pilgrimage and Healing“ (2005a) sadrži radove koji takođe prikazuju hodočašće kao „transformativni proces“, u okviru koga se „sopstvo menja i afirmiše u odnosu sa drugima, kao i sa svetim“, i pokazuju da se u osnovi hodočašća nalaze „iskustva koja menjaju život“ (Dubisch and Winkelman 2005b, xxi). Rene Gothoni u radu pod nazivom „Pilgrimage=Transformation Journey“ (1993) donosi, između ostalog, sledeće zaključke: 1) kvalitet hodočašća je hodočasnikovo iskustvo spiritualne transformacije, tj. prelazak sa svetovnosti na duhovnost; 2) hodočašće treba shvatiti i definisati kao preobražavajuće putovanje, 3) putovanje – faza transformacije između polaska i povratka pruža period razmišljanja, tokom koga hodočasnik sagledava i preispituje svoj život; 4) bez obzira na to da li hodočasnik doživljava ekstatičnu ili umerenu duhovnu transformaciju prilikom susreta sa božanskim, rezultat obično dovodi do neke promene stava ili životnog stila.

Tokom istraživanja želela sam, između ostalog, da proverim i percepciju poklonika o ličnoj promeni i preobražaju do kojih dolazi za vreme ili nakon hodočasničkog putovanja. Ovo pitanje mi se učinilo važno, ne samo zbog toga što je često u akademskim radovima (v. 1974; Gothoni 1993; Dubisch and Winkelman 2005a; Frey 1998; Warfield and Hetherington

2018), već i zbog toga što se poklonjenje konceptualizuje kao transformativni proces svaki put kada vodiči ili monasi naglašavaju “put” koji pojedinac prolazi od bolesti ka isceljenju, od ateiste do vernika, od tragedije do blagostanja itd. To znači da se kroz narative o pokloničkim putovanjima ova praksa konstruiše kao “unutrašnji” proces ili ono što Coleman i Eade definišu kao “metaforičko putovanje” (Coleman and Eade 2004, 16–17).

Poklonici u razgovoru ne govore uvek o unutrašnjim procesima, pa je „transformacija“ najvidljivija u promeni načina na koji pojedinac doživljava crkvu, manastir, versku i/ili nacionalnu zajednicu kojoj pripada, zatim u načinu na koji menja životne prioritete, odnos prema bližnjima itd. Najviše promena prisutno je kod ispitanika (ili barem ti ispitanici najeksplicitnije govore o takvoj promeni) koji su imali slabe kontakte sa parohijskom crkvom. U poglavlju u kome sam navela različite tipove poklonika pomenula sam da postoje oni koji gotovo *nikada ne posećuju crkvu*, ali i oni koji *nisu posećivali crkvu pre nego što su počeli da hodočaste*. Za obe kategorije su hodočašća imala presudnu ulogu u približavanju pravoslavlju, u sticanju osnovnih znanja o pravoslavnoj veri, kao i u konverziji iz ateizma u pravoslavlje, ili iz narodnog u liturgijsko pravoslavlje. Tokom hodočašća imala sam priliku da upoznam ljude koji su bili prilično nezainteresovani za liturgijski deo ovih putovanja, pa su tokom liturgije odlazili da fotografišu manastir, naprave selfi ili razgledaju manastirsku ekonomiju; da sretnem žene koje su bile previše našminkane (tokom jednog putovanja gospođa sa kojom sam sedela je između dva manastira u autobusu uvek držala viklere kako bi joj frizura bolje izgledala na fotografijama) i bez dugih suknji i marama; da vidim muškarce koji su dolazili u bermudama. Na prvi pogled se činilo da su u pitanju turisti koji su došli u razgledanje manastira. Međutim, kod onih koje sam i kasnije sretala na putovanjima mogla se uočiti promena, ne samo vizuelna, već i u načinu na koji se ponašaju u manastiru i po pažnji i interesovanju sa kojom slušaju monahe ili monahinje. Razgovori sa monaštvom za mnoge takve poklonike i poklonice, neutvrđene u veri, predstavljali su početne tačke njihovog preispitivanja i povećanog interesovanja za pravoslavlje. Ništa manje značajna za njih nisu bila ni iskustva drugih poklonika koja su imali prilike da čuju tokom putovanja ili priče o tome kako im je okretanje veri promenilo život i dalo novu perspektivu i smisao. Velika snaga pokloničkih putovanja nalazi se upravo u komunikaciji aktivnih i pasivnih vernika.¹³⁰ Pasivni vernici u međusobnoj interakciji, razmeni znanja, informacija i ličnog iskustva sa aktivnim vernicima otkrivaju mnogo toga nepoznatog, neuhvatljivog, mističnog i značajnog za lični duhovni razvoj. Ova putovanja im pružaju priliku da se

¹³⁰ Pojam *aktivni* vernik koristim za one koji redovno odlaze u parohijsku crkvu, dok pojmom pasivni vernik obuhvatam vernike koji u crkvu ne odlaze ili odlaze retko, ali često posećuju manastire gde prisustvuju liturgiji.

integrišu u društvo vernika i da procene do kog nivoa može ići njihov duhovni razvoj. Za aktivne vernike, sa druge strane, poklonička putovanja predstavljaju alternativu klasičnom turizmu (odmori, razgledanje turističkih znamenitosti i sl.) koji mnogi poklonici ne praktikuju. Za njih, česti susreti i razgovori sa monaštvom mogu biti značajan korak u konačnoj odluci da se zamonaše ili da ostvare lični kontakt sa određenim manastirima.

Iz obavljenih razgovora se može primetiti da samo putovanje ne mora biti dovoljno za duhovni preobražaj poklonika, već do toga može doći nakon određenog događaja ili ličnog iskustva, kao što su isceljenje, čudo ili neki drugi osećaj koji „ne mogu da opišu rečima“. Istraživanje pokazuje da poklonička putovanja mogu imati transformativni potencijal za pojedinca na više načina. Preobražaj može biti vidljiv pre svega na duhovnom nivou, ali i na psihofizičkom, emocionalnom, socijalnom.

Poklonička putovanja osim na poklonike imaju preobražavajući efekat i na manastire. Dolazak organizovanih pokloničkih grupa stvorio je potrebu u nekim manastirima za proširenjem kapaciteta, pa je tako negde izgrađena veća crkva, drugde veći konaci, gostoprinnica ili trpezarija, parkinzi, pomoćni objekti i dr.¹³¹ Manastiri u kojima se najviše vidi ta promena jesu Ostrog, Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu, Mileševa, manastir Tumane i Lešje.

4.9. Sporedne ili nereligijske funkcije pokloničkih putovanja

Tokom učestvovanja na pokloničkim putovanjima primetila sam da se mogu razlikovati dva nivoa na kojima se mogu posmatrati hodočašća. Prvi nivo je individualni i na ovom nivou se može pratiti značaj koji ova putovanja imaju za pojedinca. Drugi nivo je kolektivni, i na tom nivou se može pratiti uloga i značaj koji ova putovanja imaju za širu društvenu zajednicu. S tim u vezi možemo razlikovati dve vrste funkcija pokloničkih putovanja: 1) primarne ili religijske i 2) sporedne ili ne-religijske.

Poklonička putovanja po svojoj definiciji jesu religijska putovanja. Ona omogućavaju pokloniku da se približi *svetom* kroz neposredan kontakt sa relikvijama ili sa prostorom koji je povezan sa životom nekog svetitelja. Ona takođe omogućavaju distribuciju religijskog

¹³¹ Istraživanja nisu bila usmerena na istraživanje ovog fenomena, mada bi u narednom periodu trebalo obratiti pažnju na ekonomsku transformaciju pojedinih manastira i utvrditi uzročno-posledičnu vezu sa organizovanim pokloničkim putovanjima.

znanja i kao takva omogućavaju pokloniku da proširuje versko znanje, da jača svoju veru kao i vezanost za versku zajednicu, da se upozna sa verskom praksom ili da potvrdi svoj verski identitet. Poklonici, čak i oni koji nisu toliko *jaki u veri*, kroz praksu pokloničkih putovanja imaju priliku da se bliže upoznaju sa pravoslavljem i da se vremenom približe crkvi. Poklonička putovanja imaju i praktičnu funkciju koja se odnosi na uslišavanje molitvi i isceljenja, odnosno na ostvarivanje određene “dobiti” od poseta manastirima. Iako ne govore otvoreno o tome, poklonici u većini slučajeva očekuju zadovoljenje ove funkcije. Baveći se religijskim identitetom hodočasnika, Dragana Radisavljević-Ćiparizović ističe da “kod većine ispitanika hodočašće utiče prevashodno na verski identitet, ali ima hodočašća i sa nacionalnim predznakom” (Radisavljević-Ćiparizović 2012, 60). Sa druge strane, poklonička putovanja imaju značaj jer predstavljaju vid širenja religijskih poruka i omogućavaju da ona stigne do velikog broja ljudi. Ovo naročito dolazi do izražaja na masovnim okupljanjima prilikom većih i važnijih manastirskih praznika i sabora.

Međutim, ova putovanja imaju i druge, nereligijske funkcije. Pod tim mislim da ova putovanja imaju značaj ne za pojedinca i njegov duhovni razvoj, već za Srpsku pravoslavnu crkvu, za lokalnu sredinu u kojoj se nalaze manastiri ili za etničku grupu i naciju. Ovu vrstu funkcija posmatrala sam na hodočašćima u manastire SPC koji se nalaze na područjima na kojima se vodio rat, u siromašnim krajevima ili u multietničkim sredinama u kojima Srbi čine manjinsku populaciju, poput Kosova i Metohije, Hrvatske ili Crne Gore. Učestvovanje na ovim hodočašćima pokazalo je da se značaj pokloničkih putovanja može posmatrati kroz mogućnost da se ovom praksom mobiliše veliki broj ljudi, da se šire poruke koje nisu isključivo religijskog sadržaja, da se uz pomoć hodočašća pomogne opstanak manastira i monaštva ili opstanak Srba na nekom prostoru. To ne znači da ova putovanja izlaze iz religijskih okvira ili da ove sporedne funkcije umanjuju verski značaj koji hodočašća imaju za poklonike, već da sveto i religijsko u određenim situacijama ostaju u drugom planu. Tokom putovanja na ove prostore do izražaja dolazi nekoliko nereligijskih funkcija, koje se najčešće javljaju nezavisno jedna od druge, mada ima putovanja na kojima se javljaju zajedno. Te funkcije su sledeće:

1) *Prenošenje informacija i poruka*. Poklonička putovanja omogućavaju da se poklonici informišu o problemima sa kojima se suočavaju kako predstavnici Srpske pravoslavne crkve, tako i preostalo stanovništvo srpske nacionalnosti na posmatranom prostoru. Ova funkcija je naročito važna na prostoru Kosova i Metohije, gde postoji stalna tenzija i konstantna borba za “opstanak” crkava, manastira i Srba. Da bi se lakše razumelo kako funkcioniše ova vrsta protoka informacija, važno je napomenuti da poklonička

putovanja na Kosovo i Metohiju ili, na primer, u Hrvatsku, nisu preterano česta, a ni broj organizatora nije veliki.¹³² Organizatori o kojima ovde govorim jesu oni koji veoma dobro poznaju prostor do koga organizuju putovanje, kao i situaciju na tom prostoru, i oni koji održavaju neposredan kontakt i komunikaciju sa ljudima koji tamo žive. Oni su dobro upoznati sa problemima SPC i Srba na datom prostoru, te u tom smislu poklonicima pružaju mnoštvo informacija iz prve ili druge ruke koje ne mogu čuti u medijima. Mediji uglavnom pružaju ispolitizovanu sliku realnosti na tom prostoru, pa je teško saznati kako zaista žive preostali Srbi na tom prostoru ili kako izgleda njihov svakodnevni život. Iako ove informacije nisu od presudne važnosti za duhovno putovanje, njihov protok i razmenu je nemoguće zaobići. One su važne za “podizanje svesti” pripadnika sopstvene nacije o problemima Srba onde gde su u manjini i tamo gde postoje političke tenzije. Na taj način se podstiče solidarnost među pripadnicima iste nacije i pospešuje veza između verskog i nacionalnog identiteta kod poklonika.

Iako različita udruženja i pojedinci (nekad i sa blagoslovom SPC) organizuju ova putovanja, kod većine je prisutan prethodno opisani političko-istorijski tip narativa čija je uloga definisanje odnosa prema sopstvenom narodu, crkvi, državi i nacionalnoj istoriji. Primer jednog takvog narativa imali smo priliku da čujemo prilikom posete Jasenovcu, kada nam je vodič rekao da “ovaj prostor treba da posećujemo da bismo znali šta je naš narod pretrpeo, u kom stanju se sada nalazi i šta je neophodno učiniti za spas srpskog naroda da bi nam svima bilo bolje”. Slično smo imali priliku da čujemo od drugog vodiča, kome je “razjedinjenost Srba” bila ključna za štetu koja je naneta “Srbima i svetinjama SPC” na prostoru bivše Jugoslavije:

...Isto tako i kada je počeo rat u Bosni i Hercegovini. To samo govori koliko smo mi kao narod bili razbijeni, neupućeni, neorganizovani, koliko je komunistički režim uspeo da nas razbije po svim frontovima. Nažalost, uradili su to i na prostoru Makedonije, samim tim što su odvojili deo crkve na prostoru Stare Srbije, sadašnje Severne Makedonije i nisu stali još uvek. Pokušavaju da nešto tako urade na prostoru Crne Gore. Nadamo se da neće uspeti u tome.

Znamo da je prostor Kosova i Metohije raseljen, da su ostale enklave Srba koji ne posustaju. To su najveći ispovednici naše vere pravoslavne, možemo reći iz dva razloga. Jedni iz velike ljubavi ne odu iz svog rodnog kraja, koji su spremni da i život svoj daju, ali ne žele da se pomere odatle, a drugi jer nisu imali kuda da odu. I jedni i drugi su za poštovanje, jer trpe velika iskušenja, velike zulume od strane Šiptara koji ih maltretiraju, šikaniraju, krađu im stoku, uništavaju imovinu, a oni sve to trpe, nadajući se boljim danima, nadajući se

¹³² S vremena na vreme javljaju se sporadični slučajevi organizacije ovih putovanja od strane različitih organizatora, međutim, konstantno tokom godine organizuje svega nekoliko njih.

pomoći Božjoj. Iz tog razloga treba da budemo što bolje informisani i što bolje povezani da istim tim ljudima ukažemo priliku da im pokažemo da ih nismo zaboravili da bar u nekim momentima oni osećaju ljubav srpskog naroda, pa ma gde on živeo, ali da se ne osećaju ostavljeni od svih. Iz tog razloga treba da saradujemo, da imamo što više emisija, što više akcija i sakupljanja humanitarne pomoći u pravcu Kosova i Metohije.

2) *Pružanje (ne)materijalne podrške monaštvu i Srbima na prostoru van matice. Ova funkcija je u bliskoj vezi sa prethodnom. Na svakom putovanju vodiči upoznaju poklonike sa stanjem u manastiru ili u čitavoj eparhiji, međutim, na nekim putovanjima vodiči poklonike direktno upoznaju sa materijalnim i nematerijalnim potrebama monaštva kao i preostalih Srba na tom prostoru. Recimo, tokom obilaska manastira i crkava koje se nalaze na prostoru Raške 2017. godine imali smo priliku da čujemo sledeće preporuke o tome na koji način možemo da pomognemo manastirima i crkvama na području ove oblasti, naročito onima koji su u fazi obnove¹³³:*

Ono što je najbitnije jeste da osećamo u njihovim dušama tu borbu da njihove svetinje sačuvaju u okviru svoje eparhije i u okviru svoje Srpske pravoslavne crkve. Zato im treba pomoć. U svakom pogledu – materijalna, ali isto tako i duhovna, molitvena. Ako već nismo u situaciji da damo neke velike priloge koliko bi njima bilo potrebno za obnovu nekog manastira ili crkava za izgradnju novog hrama Svetog Save bar da se pomolimo Bogu da Bog bude na pomoći i da pošalje neke dobre ljude koji će biti upoznati sa tom situacijom u kojoj se nalaze svako od njih pojedinačno. Bog će poslati nekog, ali ako mi budemo ove utiske negde zakopali u dušama svojim i ne budemo nikom ništa rekli šta smo danas doživeli i kako smo danas prošli, onda naši bližnji koji nikada nisu bili tamo, pitanje je dana kada će oni saznati za ovu priču.

Da bi mi bili bolji i kao pojedinci i kao narod moramo biti u međusobnoj komunikaciji i moramo se duhovno snažiti. Moramo nositi terete jedni drugih i ukazivati pomoć gde god to možemo, davati smernice i razna usmerenja, davati informacije.

Drugi primer sam zabeležila tokom pokloničkog putovanja u Hrvatsku 2019. godine, kada nas je vodič upoznao sa potrebom za solidarnošću sa Srbima koji su ostali u manjini u selima i gradovima gde su nekada živeli u većem broju. Vodič je istakao da sve veći broj preostalih Srba sa prostora Hrvatske, zbog teške materijalne situacije, odlazi u zemlje zapadne Evrope. Izrazio je strah da će ekonomska situacija uticati da se svi rasele. S tim u vezi nam je pomenuo da je neophodno da “sami sebi i svojim bližnjima” podižemo svest o tome da je jako važno da ostanemo kao matica sa svim tim Srbima na drugoj teritoriji u

¹³³ Pojam *obnova* manastira se upotrebljava u vrlo širokom značenju i u nekom slučajevima ne mora da znači obnovu crkve ili konaka, već obnovu čitavog manastirskog imanja na kome se ponovo uspostavlja delatnost koju je manastir imao u prošlosti. Zbog toga neki manastiri kupuju dosta zemlje, podižu voćnjake, vinograde i drugo.

kontakta, da im se nađemo tako što ćemo ih češće posećivati, tako što možemo ekonomski da doprinesemo:

Na prostorima koje sam pomenuo – Krajne, Like, Korduna, Banije, Slavonije, Dalmacije, Bosanske Krajne – su ostali ljudi, takođe, u manjini, ali se ništa značajno ne preduzima da se pojedincima pomogne, da na tim zaista teškim mestima za život da se organizuju da mogu da žive kao ljudi. Oni se snalaze i bore kako znaju i umeju, a svima kojima se ukaže šansa, oni gledaju da nađu bolje rešenje i da odu odatle. Tako da je jako dobro da budemo u svakom slučaju povezani, da pratimo dešavanja putem medija šta se dešava i gde mi to možemo da delujemo i na koji način.

Iz ovih se reči vidi da vodiči stimulišu poklonike da postanu ili ostanu neka vrsta informacijskog kanala, da budu alternativni mediji, koji će prenositi informacije sa pokloničkih putovanja. Poruke se ne šalju samo matici, nego i Srbima “u rasejanju”. Dok se matici šalju poruke o stanju i potrebama Srba na prostoru van Srbije, dotle se pripadnicima srpskog naroda na prostoru van matice šalju poruke da nisu zaboravljeni, odnosno da treba da “izdrže i opstanu zarad cele nacije”. Srbima na prostoru koji je posećen dolaskom pokloničke grupe prenosi se poruka da nisu sami, da “imaju našu podršku”, da, iako matična država ne brine dovoljno o njima, eto mi “braća i sestre u Hristu” brinemo i “tu smo da pomognemo”. Obično je reč o jednoj ili dve, pa do nekoliko desetina porodica koji su ostali na nekom prostoru, koji se osećaju napušteno od svih, a naročito od države Srbije. Dolazak pokloničkih grupa i zajednička okupljanja u manastirskim portama kreiraju vrstu sabora, odnosno *sabranja* poklonika, lokalnog stanovništva i predstavnika crkve. Tokom jednog takvog okupljanja, u Štrpcu, na Kosovu, našu grupu su lokalni meštani i sveštenik dočekali rečima:

Dobrodošli! Da vide Albanci da i mi imamo leđa.

Iz Orahovca su nas ispratili rečima:

Vi kada ovako dolazite njima to nije drago. Kada oni vide da vi dođete, da se vi trudite, da vi imate toliku želju, da pređete stotine kilometara, nenaspavani, i sve to. Meni je mnogo drago da ste bili i da ste nas posetili, ja vam od sveg srca opet zahvaljujem. Kad god budete nekad opet ubuduće imali vreme, pošto idete na liturgije.

Ideja o očuvanju Kosova i Metohije predstavlja važnu pozadinu mnogih pokloničkih putovanja u manastire na tom prostoru. Predstava o Kosovu i Metohiji kao „našem“ počiva, između ostalog, i na ideji da je to „naš duhovni prostor“, jer su manastiri na tom prostoru

„naši“. Slično je i sa putovanjima u manastire na prostoru Hrvatske. Na jednom od njih dobili smo *pouku* od strane vodiča:

To su sve svetinje koje treba obilaziti iz razloga što su ti Srbi koji su tamo ostali zaista u manjini i njima je najvažniji taj susret sa našim narodom. Da li on dolazi iz Srbije, Republike Srpske ili iz dijaspore, uvek im je drago kada neko dođe.

Važnost razmene informacija na pokloničkim putovanjima o tome kako se živi u pojedinim manastirima ogleda se i u tome što se unutar ovih grupa pronalaze pojedinci koji pomažu manastiru u fizičkim poslovima kao što su krčenje terena, seča šume, cepanje drva, učestvovanje u građevinskim radovima itd. Oni bivaju upoznati sa potrebama monaštva i mogu se na licu mesta dogovoriti sa igumanima/igumanijama oko pomoći.

3) *Ekonomski značaj* za manastire se najviše vidi u onim manastirima koji su slabo posećeni od lokalnog stanovništva, što je čest slučaj sa manastirima do kojih ne postoji izgrađena infrastruktura, koji su na nepristupačnom terenu, do kojih je teško stići sa većim grupama ili onima koji se nalaze na prostoru na kome nema mnogo pravoslavnih Srba. U tim manastirima nema vernika na liturgijama, u njima se retko obavljaju krštenja ili venčanja, pa su i prilozi vernika vrlo skromni. Ove manastire ne posećuju ni turisti. U tom smislu, dolazak pokloničkih grupa u manastir omogućava prodaju manastirskih proizvoda (suveniri, med, vino i dr.) i ostavljanje priloga. Dolazak poklonika, sa druge strane, može imati ekonomski značaj i za lokalno stanovništvo koje takođe prodaje svoje proizvode, a nekada primaju poklonike na konačište. Nekada ne postoji “tarifa” za ovu uslugu, ali poklonici obično izdvoje, u skladu sa svojim mogućnostima, određenu sumu novca koju ostavljaju domaćinu. Slično je i sa manastirima koji imaju konake i koji takođe mogu da prime poklonike. Postoje organizatori koji poklonicima obezbeđuju hotelski smeštaj, koji najčešće bude u posedu osobe srpske nacionalnosti.

Mnoga manastirska bratstva i sestrinstva ne razmišljaju “tržišno” i ne pokušavaju da povećaju broj posetilaca. Organizacija hodočašća u ove manastire može se posmatrati i kao dobronamerna aktivnost jednog broja entuzijasta koji na ovaj način žele da pomognu manastirima. Najčešće je reč o ljudima koji su upoznati sa problemima sa kojima se bratstva ili sestrinstva svakodnevno sreću i koji svojim radom i aktivnošću žele da pomognu. Takođe, u okviru pokloničkih putovanja može biti prikupljana novčana pomoć za manastir ili za srpsko stanovništvo u vidu sredstava za higijenu, hrane i garderobe. Organizatori putovanja nekada savetuju poklonike da u manastirima koji imaju finansijske teškoće ili veće potrebe

zbog obnavljanja na primer, ostave prilog ili kupe proizvode u manastirskoj prodavnici. Putovala sam do manastira na Fruškoj gori gde nam je sugerisano koji manastiri su siromašniji i kojima treba da ostavimo prilog, a koji su ekonomski “jaki” i imaju velike manastirske ekonomije ili su daleko više posećeni, i kojima nije u toj meri potreban “svaki dinar”. Poklonička putovanja, s te strane, imaju praktičnu, ekonomsku stranu, jer usmeravaju priloge onde gde su neophodniji.

Posle jednog od putovanja u manastire u Hrvatskoj, vodič nam se obratio sledećim rečima:

Nadam se da će vas ovo putovanje pokrenuti na neka nova poklonička putovanja, u pravcu Hrvatske. Možda u manastir Svete Ane kod Daruvara, Svetu Pakru, Lepavinu i druge svetinje na prostoru Kosova i Metohije, Republike Srpske, Hrvatske, naših svetinja na prostoru Dalmacije – Krke, Krupe, Dragovića, Gomirja. Na svim mestima gde su Srbi ostali u velikoj meri usamljeni i koji zaista opstaju jednom čudesnom verom. Preživljavaju mnoge teške trenutke samo njima i Bogu znane. Da se bar molitveno setimo svih onih koji tako izdržavaju već godinama. Nadamo se da će za neki sledeći put polazak u pravcu Jasenovca, prvenstveno za praznik jasenovačkih mučenika, iz pravca Beograda i Srbije biti mnogo bolje organizovani.

Ova njegova izjava, iako se može protumačiti kao poziv na češća hodočašća iz verskih razloga, zapravo je rečena u kontekstu važnosti posećivanja ovih manastira (ne svih) zbog njihove nepovoljne ekonomske situacije, zbog slabije posećenosti i zbog važnosti kontinuiranog “sabranja srpskog naroda”.

4) *Upoznavanje sa istorijom.* U sklopu pokloničkih putovanja, pored posete manastira, grupe posećuju spomenike posvećene stradalim Srbima, spomen kosturnice, memorijalne centre i stratišta (poput Gazimestana, Jasenovca, Donje Gradine, Šumarica, Jadovna, Prebilovaca), vojna groblja (Zejtinlik, ostrvo Krf i Vido). Poseta ovim lokalitetima ima funkciju upoznavanja poklonika sa stradanjem Srba na određenom prostoru ili funkciju revitalizacije i reprodukcije sećanja na zločine koji su činjeni Srbima, odnosno nad Srbima, od srednjeg veka do savremenog perioda, i kreiranja emotivnog odnosa prema istorijskim događajima ili drugim narodima. U zavisnosti od geografske oblasti koja se posećuje u okviru pokloničkog putovanja moguće je izdvojiti mesta koja nisu sveta u verskom smislu, već su “sveta za srpski narod”.

Tokom posete manastira Devič na Kosovu i Metohiji imali smo priliku da od vodiča čujemo o stradanju manastira kroz istoriju:

1915. godine prvi put su ga opljačkale austrougarske vojne snage, posle odstupanja srpske vojske preko Albanije u Prvom svetskom ratu. Drugi put se to dogodilo 1941. godine, kada je uništena i srušena isposnica Svetog Joanikija Devičkog koja se nalazila na padini na severnoj strani manastira, kao i istočnik koji se nalazio u udolini niže manastira. Manastir su tada opljačkali albanski fašisti. Do ovih nemilih događaja manastir je u svojim riznicama imao veliku zbirku rukopisnih knjiga iz 19. i 20. veka. Krajem juna 1999. godine povlačenjem jugoslovenskih snaga bezbednosti sa Kosova i Metohije, dolaskom francuskih snaga KFOR-a, manastir su spalili, opljačkali i potpuno uništili pripadnici OVK.

Drugi primer čuli smo od meštana koji se prisetio događaja u martu 2004. godine u Belom Polju na Kosovu i Metohiji:

U Belom Polju je mala crkvice bila upaljena skroz. Sve je bilo sprženo. Kad su bežali Srbi, oni su se tu, u parohijski dom, sklonili samo dok ne dođe prevoz. A, KFOR je bio na trista, četiristo metara i došli su Albanci u taj konak da upale, a KFOR ne reaguje. Posle je neka patrola došla, a Albanci mrtvi 'ladni. Međutim, među njima je bila neka ženica, koja je prišla Srbima koji su se tu sklonili. Tada je jedan Albanac krenuo da upali tu crkvu. Ona ga na mestu ubija. Graja, cika...Nikad niko više nije čuo za nju. Ona je očigledno prekoračila dužnosti, njen posao je bio osmatranje, a ne da štiti Srbe i da im prilazi.

Ovakvi primeri posvećeni su podizanju svesti pripadnika vlastite nacije, pre nego pripadnika religijske grupe, o kontinuitetu stradanja i uništavanja *srpskih svetinja*. Ovakve priče teže da izazovu, pre svega, emotivnu reakciju i odnos poklonika prema tome.

5) *Poseta rodnom kraju*. Tokom pokloničkih putovanja neki poklonici posećuju kraj u kome su se rodili ili su u nekom periodu u njemu živeli. Reč je prvenstveno o ljudima koji su živeli na prostoru sa koga su ili proterani ili su se odselili neposredno pre ratova na prostoru bivše Jugoslavije. Za mnoge od njih je samostalni dolazak vrlo komplikovan (neki nemaju mogućnost da samostalno finansiraju put, drugi se boje da samostalno putuju, u nekim mestima se ova putovanja organizuju pod policijskom pratnjom kao što je slučaj na Kosovu i Metohiji). Danas čak postoje i udruženja koja organizuju posete manastirima, a onda i posete mestima u kojima su nekada ti ljudi živeli, kako bi imali priliku da vide kako danas izgledaju njihove kuće, da li su srušene, obnovljene i ko u njima živi. Ova putovanja su vrlo emotivna za poklonike i bez obzira na to što se obilazi više svetinja, najemotivniji trenutak bude vezan za manastir ili crkvu u mestu iz koga potiču, u kome su kršteni, venčani ili u kome su krstili decu.

Tokom većih okupljanja u manastirima, ovi poklonici obično govore o raseljavanju, izbegličkom životu, snalaženju nakon rata. Ovi diskursi često daju „ton“ pokloničkim putovanjima. Tokom pokloničkog putovanja na Kosovo i Metohiju sedela sam pored dvojice muškaraca u šezdesetim i sedamdesetim godinama. Tokom trodnevnog obilaska manastira na

KiM uvek su bili sa grupom. Međutim, kada smo došli u Prizren, oni su se odvojili od grupe, uprkos „upozorenju“ vodiča „da se niko, naročito za vreme boravka u Prizrenu“ ne odvajaju od grupe. U kasnijem razgovoru sa njima saznala sam da su otišli da posete mesto gde su nekad živeli i usput su svratili u jednu poslastičarnicu. Jedan od njih je sa konobarom, Albancem, pričao na srpskom o tome kako se živi sada u Prizrenu. Potrebu da razgovaraju sa Albancima (na srpskom jeziku) pravdaju činjenicom da su „do juče svi oni govorili srpski i da su delili svakodnevicu, a da sada neće da pričaju“. Godinu dana pre toga razgovarala sam sa jednom poklonicom iz Novog Sada koja mi je ispričala sličnu priču:

Išla sam u Prizren sa ovim Udruženjem ljudi koji imaju kuće u Prizrenu, pa idu da vide, al' tamo sada useljeni Šiptari. Odem ja tako u kafić i na srpskom tražim kafu i bila sam i u poslastičarnici i pojela kolač. On skroz govori srpski, ali u Peći ne smeš da progovoriš. Kad smo bili u Prizrenu spavali smo u manastiru Svetih Arhangela. Tu ima samo konak. Fantastičan. Ima mala crkva, samo iguman, monah i jedan iskušenik. I dolazi neka žena iz Prizrena koja im pomaže. Stalno ima ljudi. Ja sam spavala u jednoj sobi i zahvaljujem Bogu što sam došla. Nije prošla godina dana, a ja dođem ponovo. Ja sam dobila istu sobu i isti krevet. Ja sam se toliko radovala. A on se jadan trudi da obnovi crkvu i pribavio je materijal za crkvu posvećenu svetom Nikoli. A, velika crkva Svetog Arhangela... nema ništa.

Kod ove poslednje navedene funkcije se može primetiti da „nostalgija“ za rodnom krajem može da se posmatra i kao segment nostalgije za prošlošću, za vremenima kojih se sećamo ili onih koji su daleko u prošlosti, a koje poznajemo zahvaljujući narativima. Dorondel kaže da je „nostalgija za prošlošću ideološki put, ne toliko važan zbog načina na koji se misli o prošlosti, već zbog upotrebe za političke ciljeve etničke grupe ili društvene grupe. To je manipulacija ljudskim osećanjima za religiju, ali istovremeno ima funkciju održavanja kohezije određene zajednice“ (Dorondel 2002, 140).

Poklonička putovanja, kao što se može videti iz navedenog, imaju više funkcija, od kojih većina nije religijska. Ona imaju značaj i benefite za sve aktere koji učestvuju u ovoj praksi – za poklonike, za monaštvo, odnosno za manastire, ali i za same vodiče i organizatore putovanja. Kod ovih poslednjih najmanje mislim na ekonomsku dobit koja se na ovaj način ostvaruje, već pre mislim na društveni status koji se stiče unutar verske populacije, naročito među predstavnicima crkve i vlastite etničke grupe. Sa druge strane, ostvaruje se određena vrsta socijalnog kapitala, naročito za one koji putuju na Kosovo i Metohiju i koji uvek raspolazu „svežim“ informacijama. Njihovi kontakti su čvrsti i informacije pouzdane, jer Srbi koji žive na KiM više poverenja imaju u pojedince koji im u okviru pokloničkih putovanja odnose humanitarnu pomoć, nego u predstavnike vlasti u Beogradu.

4.10. Poklonička putovanja u „ugrožene svetinje”

Posebna vrsta pokloničkih putovanja odnosi se na odlazak u manastire koji se smatraju ugroženim u fizičkom, materijalnom ili duhovnom smislu. Manastiri koji se nalaze na prostoru gde su nekada Srbi živeli u većem broju nego danas, manastiri u koje retko svraćaju pokloničke grupe, manastiri u pograničnim oblastima, manastiri čije je monaštvo “ugroženo” od strane pripadnika druge religije ili druge etničke grupe, kao i manastiri koji su tokom poslednjih ratova na prostoru bivše Jugoslavije bili devastirani, spadaju u ovu kategoriju.

Nakon ratova na prostoru bivše Jugoslavije, jedan broj porušenih ili oštećenih crkava i manastira SPC je obnovljen i do njih se danas organizuju poklonička putovanja. U posetu ovim manastirima poklonici kreću sa posebnim emocijama, a često i iz razloga koji nisu isključivo verski. Prilikom promovisanja pokloničkih putovanja u ove manastire ističe se njihova posebnost i značaj za „srpski narod“ ili za „srpsku naciju“. Oni predstavljaju ne samo čuvaru duhovnog prostora nacije,¹³⁴ već predstavljaju i „čuvaru“ preostalih Srba koji žive na tom prostoru. Na taj način, manastiri imaju značajnu ulogu u čuvanju “vere i tradicije”, a sa njima i “identiteta srpskog naroda” – dok, u nekim slučajevima, pomažu u “očuvanju sećanja na srpske žrtve koje su stradale tokom istorije”.¹³⁵ Organizovana poklonička putovanja do ovih manastira omogućavaju velikom broju pojedinaca da ih poseti, na šta se veliki broj poklonika ne bi odlučio ukoliko bi ih posećivali samostalno.

“Ugroženim svetinjama” smatraju se, dakle, svi manastiri koji se ne nalaze u sredinama sa većinski srpskim stanovništvom. Problem sa manastirima koji se nalaze u etnički mešovitim sredinama ili na prostoru koji nije u sastavu Srbije krije se u osećaju neprekidne opasnosti za te manastire i u nemogućnosti da se oni zaštite. Tokom pokloničkih putovanja poklonici imaju priliku da razgovaraju sa monaštvom iz ovih manastira, da čuju njihova sećanja i svedočanstva koja kod poklonika oblikuju sliku ugroženosti manastira koja se ne odnosi samo na fizičku ugroženost objekta, već dovodi u pitanje opstanak “naše crkve”

¹³⁴ Ivan Čolović je pisao o *duhovnom prostoru nacije* kao teritoriji obeleženoj tragovima nacionalne istorije i kulture (manastiri, kosturnice, grobovi, ostaci srednjovekovnih gradova, toponimi...). Zbog toga je, kako autor navodi, tokom ratova na prostoru bivše Jugoslavije „etničko čišćenje teritorija podrazumevalo i uništavanje istorijskih tragova njihove kulture, odnosno njihovog simboličnog prisustva“ (Čolović 2008, 56).

¹³⁵ Manastiri koji su više puta rušeni i devastirani nazivaju se još i „manastiri mučenici“. Pero Višnjčić, autor knjige “Sabornik manastira srpskih” (2014), promovišući knjigu na “Studiju B”, u emisiji „Beograda, dobro jutro“, rekao je da „veliki broj manastira spada u tu kategoriju mučenika, jer su više puta rušeni. Recimo, ima manastira koji su po devet puta rušeni. Narod je bio uporan. (...) Obilazeći srpske manastire, ljudi mogu upoznati srpske zemlje“. Emisija dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=6hAAw1Qhc-M> (pristupljeno 7. septembra 2015.).

i “našeg naroda”. Sa druge strane, prizori manastira okruženih bodljikavom žicom na prostoru Kosova i Metohije na primer, zatim pripadnici KFOR-a koji stoje na ulazu u manastir ili putovanja pod policijskom pratnjom, svakako nisu uobičajeni na pokloničkim putovanjima.¹³⁶ Vodiči na ovim putovanjima, zbog specifičnosti situacije u kojoj se nalaze manastiri na ovim teritorijama i problema sa kojima se monaštvo sretalo kroz istoriju ili se trenutno sreće, podsećaju na mogućnost da to može biti poslednja prilika da se te svetinje posete. Time se poklonici zapravo podsećaju da ovi manastiri mogu ponovo biti devastirani, pokradeni ili spaljeni. Zbog konstantnog straha da bi manastiri ponovo “mogli da stradaju” kod poklonika se razvio posebno emotivan odnos prema ovim manastirima, zbog čega poklonjenje ovim manastirima predstavlja više od poklonjenja relikvijama. To je poklonjenje istoriji, trajanju, stradanju pojedinaca, crkve i čitave nacije. Odnos poklonika prema takvim manastirima se vidi iz sledećeg primera. Pre nekoliko godina sam sa grupom poklonika čekala autobus ispred crkve Svetog Marka u Beogradu kojim smo išli u manastir Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu. Bio je 13. oktobar 2016. godine, a svake godine u noći između 13. i 14. oktobra se tamo okupi desetak hiljada ljudi. Sa istog mesta kretala je druga grupa poklonika koja je putovala na Kosovo i Metohiju, u manastir Pećka patrijaršija. Oba manastira u koje su dve grupe putovale obeležavale su manastirsku slavu, Pokrov Presvete Bogorodice 14. oktobra. Nakon što je čula gde putuje druga grupa, moja saputnica je rekla poklonici iz druge grupe: „...Idete u veću svetinju!“, nakon čega je deo poklona koje je namenila manastiru u Đunisu dala njihovom vodiču da ostavi u Pećkoj patrijaršiji. Na moj komentar da i mi putujemo u veliku svetinju, rekla je: “Da, ali su njihova iskušenja veća, pa će i blagodat biti veća!”, misleći na činjenicu da oni putuju na Kosovo i Metohiju.

Sličan utisak je imao još jedan moj sagovornik P.V.(1978), dugogodišnji poklonik, koji je već nekoliko puta odlazio na Kosovo, a koji se prisetio svog prvog putovanja sa udruženjem „Svi za Kosmet“:

Kad sam kročio na Kosovo... Ma, kad sam kročio u autobus za Kosovo ja sam osetio neku silu. Osetio sam to što je neverovatno. Blagodat povezana sa stradanjem. Radost blagodatna pomešana sa tim stradanjem dole na Kosovu. To je za mene najači utisak od svih pokloničkih putovanja na kojima sam bio. Kosovo!

¹³⁶ Na prostoru Kosova i Metohije nalazi se 1300 crkava, manastira i spomenika. Od tog broja je četiri pod zaštitom UNESCO-a (Gračanica, Visoki Dečani, Pećka patrijaršija i Bogorodica Ljeviška). Tokom poslednjih petnaestak godina uništeno je oko sto pedeset crkava i manastira. „Od tog broja 61 ima status spomenika kulture, a 18 je od izuzetnog značaja za državu Srbiju. Uporedo, uništeno je 10000 ikona, crkveno-umetničkih i bogoslužbenih predmeta“ („Ključevi srpskog nacionalnog bića“, *Pravoslavlje*, 15. decembar 2016.).

Manastiri na Kosovu i Metohiji su od početka istraživanja imali status najugroženijih. Na tom prostoru se tokom poslednjih godina više manastira suočavalo sa neprijatnostima, paljenjem i skrnavljenjem. Međutim, ono što povećava tenziju na ovim putovanjima jeste neizvesnost i strah da li će doći do neke konfliktne situacije. Prelazak administrativne linije između Srbije i Kosova ume da bude dosta napet, kao i sam boravak u pojedinim mestima. Pre dolaska do administrativne linije organizatori upozoravaju na pravila ponašanja, proveravaju da li neko ima istaknuta nacionalna obeležja (majice, šalove, ambleme, dukseve i slično). Poklonjenje na Kosovo i Metohiju može biti organizovano na dva načina, a izbor jednog ili drugog zavisi od organizatora. Prvi način je da se unutar Kosova i Metohije putuje pod policijskom pratnjom u autobusima srpskih tablica, dok drugi podrazumeva da nakon što autobus dođe na sever Kosova (obično do Kosovske Mitrovice), poklonici pređu u autobus sa kosovskim tablicama, tako da putuju bez policijske pratnje. U drugom slučaju, obično se ne ističu verska obeležja i ikone koje stoje na šoferšajbni autobusa na pokloničkim putovanjima. Ova obeležja se na tom prostoru smatraju vidom „provokacije“ i iz tog razloga, a usled povećanih mera opreza, se uklanjaju.

Imala sam priliku da posećujem manastire Srpske pravoslavane crkve u autobusu srpskih tablica. U grupi je bilo oko sto sedamdeset poklonika podeljenih u dva autobusa. Jedna od prvih *svetinja* koju smo obišli bila je crkva Svetog Nikole u Prištini. Izlazak iz autobusa do crkve bio je prilično neprijatan za nas, jer smo od autobusa do ulaza u crkvu prolazili kroz špalir kosovske policije. Vozači su dobacivali iz svojih vozila, trubili, prolaznici su nam dobacivali i gađali nas papirnim maramicama, paklicama, novinama i papirima. Osećaj straha dok smo prolazili tih pedesetak metara od autobusa do crkve rastao je sa svakim korakom. Utisak koji ostavljaju ovakve situacije pretvara poklonička putovanja u podvig, jer su stres i strah tokom puta daleko veći nego na drugim putovanjima. Organizator kod koga se sve vreme osećala napetost neprekidno je ponavljao da „moramo biti smireni i ne provocirati ni rečima ni pogledom“. Nakon neprijatnosti koju smo imali do ulaska u crkvu, dočeka nas je sveštenik. Tokom posete crkvi Svetog Nikole, grupa je sedela u porti gde se vodio razgovor o tome „kako opstaju Srbi u Prištini“. Bili smo upoznati sa tim da u Prištini trenutno živi nekoliko desetina Srba, što je neuporedivo manje od broja Srba koji su onde živeli do rata na Kosovu. Takođe, sveštenik nas je upoznao sa brojnim situacijama kojima su ranije bili izloženi.

Drugu vrstu neprijatnosti smo doživeli tokom putovanja do manastira Draganac kod Gnjilana. Policijska pratnja koja je išla sa nama vodila nas je pogrešnim putevima i izgubili smo više od dva sata prolazeći kroz različita sela pre nego što smo stigli u manastir. Tokom

boravka u manastirima gotovo uvek sam imala priliku da razgovaram sa nekim od meštana, koji je u poseti ili pomaže pri nekom manastiru. U razgovoru sa njima takođe dominira priča o ugroženosti Srba od strane Albanaca, ali i različitih interesnih grupa na Kosovu. Ugroženost manastira SPC je samo jedan od primera ugrožavanja svega što je srpsko na Kosovu i zbog toga postoji ogromna solidarnost između Srba i monaštva u onim krajevima. Strah da bi svakoj srpskoj kući i porodici moglo da se desi ono što se desilo pojedinim manastirima. Ta priča o neprijatnostima i strahu sa kojim su suočeni Srbi na Kosovu podstiče ili povećava solidarnost Srba iz Srbije sa Srbima sa Kosova. Narativ o ugroženosti je stalno prisutan kroz priče o obnovljenim manastirima na prostoru Bosne i Hercegovine, Hrvatske ili Kosova i Metohije. Ne postoji primer pokloničkog putovanja u manastire na tom prostoru, a da se poklonici ne podsećaju na težak položaj ovih manastira.

Kada se analizira način na koji se govori o ugroženim manastirima može se primetiti da postoje različiti kriterijumi za percepciju manastira kao ugroženog. Na prvom mestu to je *fizička ugroženost građevine* (rušenje, paljenje ili skrnavljenje manastira). Ovakvih primera je tokom poslednjih tridesetak godina bilo puno na prostoru bivše Jugoslavije, mada su mnogi manastiri na prostoru Bosne i Hercegovine, kao i Hrvatske u međuvremenu obnovljeni.

Drugi kriterijum je *ugroženost „istorije“ i identiteta manastira*. Ovaj kriterijum je važan kada postoji *Drugi* koji pokušava da istoriju i vlasništvo nad manastirima SPC predstavi suprotno od načina na koji to čini SPC. Takvih slučajeva je opet bilo dosta na Kosovu i Metohiji, kada je nova kosovska vlast početkom novog milenijuma u brojnim pamfletima i turističkim vodičima manastire SPC na Kosovu predstavljala kao albanske. Tada su manastiri SPC pominjani kao „kosovarsko nasleđe“, a Srbi, kao „kosovarski hrišćani“.¹³⁷ Ovakvi primeri drastično povećavaju strah da manastiri mogu biti, ne samo

¹³⁷ Nakon „martovskog pogroma“ 2004. godine, dnevna i periodična štampa u Srbiji je izveštavala o stanju na Kosovu i Metohiji. Neki listovi su pisali da je tokom 2005. godine, ministar kulture Kosova i Metohije, Astrit Haracije delio pamflet “Monuments of Kosovo” (“Spomenici Kosova”). Zanimljiv podatak vezan za ovaj slučaj bila je činjenica da se Srbi, kao etnička kategorija u publikaciji nisu pominjali i da se u pamfletu govorilo o postojanju “vizantijsko-kosovarskog stila” u kome su se “molili kosovarsko-albanski hrišćani” uz fotografiju manastira SPC. U pomenutoj brošuri još piše: “U staroj riznici albanske istorije, kulture i umetnosti, Kosovari su razvijali arhitektonska dostignuća ilirskih sistema fotifikovanih naseobina, na primer onih koja se nalaze na brdima ili u dolinama, i koja potiču iz gvozdenog doba. Primeri ovih dostignuća se javljaju od drevnog antičkog dardanskog perioda, u vreme vladavine Rimskog Carstva, romano-vizantijske (kulture), Nemanjića i Otomana. Ovo kosovarsko bogatstvo sastoji se od crkvenih građevina koje potiču iz paleohrišćanskih vremena, crkava koje su gradili hrišćani, ilirsko-arberorsko-albansko stanovništvo od 4. do 6. veka čije ruševine još postoje na teritoriji Kosova. Takođe, postoje i neki manastiri i crkve vizantijsko-kosovarskog stila, eklektičke crkve vizantijskog stila i romano-gotičkog stila, monumentalne građevine koje su sagrađene na temeljima ranohrišćanskih objekata. Ovi objekti su građeni u vreme nemanjičkog carstva na Kosovu u toku 14. veka. Ove crkve su koristili kosovarsko-albanski hrišćani” (...) “U toku ovog perioda imali smo i katoličke crkve koje nisu nažalost sačuvane i sada su u ruševinama ili uopšte ne postoje. Imamo dokaze da je čak tokom nemanjičkog carstva na teritoriji Kosova, osim nekih adaptacija crkvenih objekata, uništavan veliki broj molitvenih objekata katoličke veroispovesti”. Citiran tekst preuzet sa sajta Arena 92,

uništeni, već i prikazani kao deo ne-srpskog materijalnog nasleđa. U Srbiji, takođe, ima sličnih primera. Jedan od njih jeste manastir Svetog Jovana Bogoslova.¹³⁸ Ovaj manastir, koji se nalazi nedaleko od granice sa Bugarskom je više puta tokom istorije bio “ugrožavan” od Bugara.¹³⁹ Zbog složenih procesa u prošlosti i straha da bi Bugari „opet mogli da prisvoje

<http://www.revija92.rs/code/navigate.php?Id=599&editionId=84&articleId=360> (pristupljeno 13. marta 2015.). Proces konstruisanja kosovske nacije intenzivirao se početkom novog milenijuma, kada su se u kosovskoj javnosti mogli čuti i intelektualci koji su, zarad političkih ciljeva, često navodili netačne činjenice u vezi sa nasleđem. Prištinski dnevni list „Epoka e re“ objavljivao je feljton kroz koji je dokazivano kako je porodica Nemanjić zapravo „Nemani, albanskog porekla, i da je kasnijom kvazi istorijom proglašena srpskom“. Bilo je i drugih tekstova poput “Spomenici iliro-albanske kulture na silu se pretvaraju u srpsku kulturu”, “Manastir Dečani pripada albanskom plemenu Gasi”, “Posrbljeni manastiri oduzimaju zemlju od građana”, “Okupatori sprovode brutalnu politiku asimilacije Albanaca”, “Srpske crkve su sagrađene na temeljima albanskih crkava”, “Istorija zasnovana na lažnim srpskim hrisovuljama”, “Srpska Crkva podržavala Otomansko carstvo”, “Srpska Crkva je uvek provocirala ubistva i ranjavanja Albanaca”, ili “Srpska crkva–kolevka anti-albanskepolitike”. (...) U jednom su periodu čak delili turističke publikacije na engleskom, štampane sa grbom UNMIK-a(!) u kojoj se srpski manastiri nabrajaju kao “kulturalna dobra Albanaca iz doba Vizantije”. Citati preuzeti iz Revija 92, br. 687, dostupno na sajtu

<http://www.revija92.rs/code/navigate.php?Id=599&editionId=84&articleId=360> (pristupljeno 13. marta 2015).

¹³⁸ Manastir Svetog Jovana Bogoslova nalazi se na prostoru opštine Dimitrovgrad, u kojoj po poslednjem popisu stanovništva iz 2011. godine živi 53,50% Bugara i 27,86% Srba. U samom selu ostalo je svega nekoliko domaćinstava, ali u vreme popisa 2002. godine u selu Poganovo živelo je 77 stanovnika, od čega 55,84 % Bugara i 32,46 % Srba.

¹³⁹ Ovaj manastir je nakon Berlinskog kongresa, kada je povučena granica između Kneževine Srbije i nove bugarske države, ostao na teritoriji Bugarske. U monografiji manastira, koja se prodaje u manastiru taj period je opisan sledećim rečima: *Bugarska državna uprava, koja je zamenila prvobitnu srpsku, odmah je otpočela sa politikom ostvarivanja velikobugarskog projekta i u praksi. A to je značilo nasilnu bugarizaciju starih nemanjićkih oblasti. Posebno je na udaru bila oblast u kojoj se nalazio manastir Sv.Jovana Bogoslova. Mere ovakve nasilne bugarizacije bile su usmerene ka zatvaranju srpskih škola, zabrani bogoslužjenja na srpskom jeziku i uvođenju srpskog jezika kao službenog. Jedna od najvažnijih mera bila je i promena srpskih prezimena u bugarska, prostim uvođenjem novih crkvenih protokola rođenih, venčanih i umrlih. Tri puta je vršena promena prezimena – posle Berlinskog kongresa, u Prvom i Drugom svetskom ratu, tako da je već u drugoj generaciji počeo da se gubi stari identitet. Prethodne crkvene knjige, koje su do tada godinama važile u ovim krajevima, jednostavno su uništene ili odnete u Sofiju. Zabranjeno je i slavljenje krsnih slava, kao jednog od najbitnijih obeležja identiteta srpskog naroda* (Matinski 2008, 69). U tom periodu Bugari su iz manastira odneli sve vredne predmete (dokumenta, knjige, sasude, sveštenečke odežde, ikone i ikonostas), kao i one svakodnevnne, ne toliko vredne predmete. Najvredniji predmeti koje su odneti iz manastira danas se čuvaju u crkvama ili muzejima u Sofiji, dok je drugi deo uništen. Jedan od najvrednijih predmeta koji je odnet iz manastira jeste čudotvorna dvostrana ikona sa likovima Bogorodice i Jovana Bogoslova, koja predstavlja jednu od najlepših srednjovekovnih ikona. Bila je poklon carice Jelene, žene vizantijskog cara Manojla II Paleologa, u znak sećanja na oca Konstantina Dejanovića. Ona se danas nalazi u muzeju u Sofiji i vernicima nije omogućeno da je vide, kako nam je rekao jedan od monaha. Bugari su pored ove ikone, za vreme Prvog svetskog rata odneli u Sofiju i ikonostas manastira Poganovo.

Prilikom naše posete, monah koji je dočekao našu grupu nam je ispričao o istoriji manastira, kao i o odnetoj ikoni: *Nažalost, ne možete ovde da vidite, bugarska vojska je za vreme Prvog svetskog rata odavde odnela apsolutno sve što može da se nosi. Nisu znali kako se nosi crkva, pa su je ostavili ovde. Sve je odneto: knjige, odežde i papiri koji se odnose na manastir. Sve je to odneto. Odnet je čak i ikonostas. Ovaj ikonostas ovde je pravljen između dva svetska rata po ugledu na originalni ikonostas iz šesnaestog veka koji je postojao ovde. Ako idete do Sofije moći ćete da vidite tamo u crkvi Aleksandra Nevskog, u kripti ikone sa ovog ikonostasa, carske dveri i pomjanik sa oltara. Sve se to nalazi tamo u kripti. Pošto je Konstantin Dejanović i njegova ćerka Jelena što se tiče ovoga manastira, carica Jelena je poklonila u četrnaestom veku jednu prelepu dvostranu ikonu, sa jedne strane je Sveta Bogorodica i Sveti Jovan Bogoslov i imate priliku da tu oslikanu stranu vidite ovde u priprati, sa desne strane, a sa druge strane je čudo iz Latomskog manastira. Zaista je prelepa i ima veliku duhovnu privlačnost. Ne samo spoljašnju lepotu nego i ono što nas privlači da gledate prvo jednu pa drugu stranu. I ona se nažalost nalazi, samo na još gore mestu. Kažem na gore mestu, ne zato što je Sofija u pitanju, već zato što nije u crkvi, nego je u pitanju muzej – u Arheološkom muzeju je. Koliko puta čovek ode u muzej za vreme svog života?! Jednom, a možda ni toliko. Nažalost, prvo što nije ovde da možete sada da*

ovaj kraj“, ovaj, kao i drugi manastiri u pograničnoj oblasti danas reprezentuju “čuvare granice” i “stožer identiteta Srba iz ovog kraja”. U tome svakako važnu ulogu ima monaštvo koje preuzima ulogu „čuvara granice i čuvara istorije crkve i nacije”.¹⁴⁰ Da strah nije neopravdan i da proizlazi iz aktuelnog trenutka može se zaključiti iz priče monaha o tome da neki poklonici iz Bugarske dolaze odeveni u majice na kojima je prikaz „Velike Bugarske“ koja teritorijalno obuhvata i prostor na kome se nalaze ovi manastiri, čime se direktno provocira monaštvo i vernici iz ovog kraja. Monaštvu je poznato da mnogi organizatori putovanja iz Bugarske organizuju ove ture sa željom da svojim sunarodnicima pokažu *bugarske manastire*.¹⁴¹ Iako su posetioци iz Bugarske veoma lepo prihvaćeni u manastirima, između ostalog i zbog ekonomskog značaja koji ove grupe imaju za manastire, iz razgovora sa monasima se stiče utisak da postoji razlika u prijemu vernika iz Srbije i vernika iz Bugarske (v. Anđelković 2020).¹⁴² U antropološkoj teoriji, etnički identitet postaje značajan kada postoji osećaj ugroženosti, a kako je etnicitet uvek pitanje odnosa, „moglo bi se reći da značaj granica zavisi od pritiska koji se vrši na njih“ (Eriksen 2002, 135). Iako trenutno ne postoji stvaran „pritisak“ na ovu granicu, sećanje na „lošu“ prošlost se još uvek neguje kao podsetnik na oprez koji Srbi treba da imaju u budućnosti.

Predstave o ugroženosti nekih manastira mogu da budu konstruisane na osnovu medijskih izvora i da budu povezane sa aktuelnim političkim dešavanjima i odnosima između Srbije i drugih zemalja. Recimo, poseta manastirima SPC u Slavoniji kod mene nije stvorila utisak da su ovi manastiri trenutno ugroženi. Međutim, tokom pokloničkih putovanja u ove manastire poklonici, kroz brojne primere, slušaju priče o uništavanju manastira i crkava kroz dvadeseti vek. Uglavnom su te priče vezane za period Drugog svetskog rata ili rata tokom devedesetih godina prošlog veka na prostoru bivše Jugoslavije. Pominjanjem zločina iz Drugog svetskog rata koji uključuju zastašujuće scene mučenja i ubijanja Srba, aludira se na kontinuitet zločina koji je činjen nad sveštenstvom, monaštvom, crkvama, manastirima – i

je vidite, jer je zaista prelepa, nego ne može niko ni da je vidi, jer nije u crkvi. Bar da je negde u crkvi u Sofiji, da je ljudi vide.

¹⁴⁰ Otac Serafim, iguman manastira Sukovo, je izjavio: *Monaštvo čuva granice, čuva istoriju. Kada zataji država, monaštvo u tom zadnjem...ovaj...nastupa.* Emisija „Duhovnici“, dostupna je na <https://www.youtube.com/watch?v=rNZhk6vFXU> (pristupljeno 16. maja 2020.).

¹⁴¹ Prilikom posete manastiru Sukovo, monah sa kojim smo razgovarali nam je pomenuo da s vremena na vreme dolaze grupe Bugara obučene u majice sa mapom Velike Bugarske. Monaštvu je takođe poznato da mnogi organizatori putovanja iz Bugarske organizuju ture sa željom da svojim sunarodnicima pokažu bugarske manastire: *Ja sam gledao ove njihove mladiće, oni vole da kupe majicu, pa tamo piše da Bugarska izlazi na tri mora – Egejsko, Jadransko i Crno. U toj karti koju često imaju na majicama sežu do Sarajeva.*

¹⁴² Za vreme našeg boravka u ovim manastirima, u prva tri manastira su dolazili i posetioци iz Bugarske. Odnos prema njima bi mogao da se opiše kao „korektan“, dok je naša grupa dočekana vrlo srdačno. Takođe, grupu iz Srbije dočekuju igumani, dok grupu iz Bugarske obično ne dočekuju (izuzev ukoliko je u pitanju neko od predstavnika crkve iz Bugarske). Poklonici iz Srbije često dobijaju poziv za poslužjenje u trpezariji, dok bugarski vernici ne dobijaju.

uopšte – nad Srbima na tom prostoru. Ovim pričama se želi podstaći svest o tome da se manastiri moraju obnavljati, čuvati i da se stalno mora “biti na oprezu”, jer se nikad ne zna šta može da “podstakne nove sukobe i nova stradanja”. Tokom posete obnovljenoj parohijskoj crkvi u Kućancima, koja je minirana 1991. godine, imali smo priliku da čujemo priču o tome kako više nema Srba po tim mestima i da su se oni koji nisu izbegli za Srbiju tokom devedesetih godina kasnije iselili, pa u crkve i manastire, osim povremenih pokloničkih grupa, malo Srba dolazi.¹⁴³

Treći kriterijum je *ugroženost opstanka manastira*, koji može biti doveden u pitanje iz dva razloga. Jedan je ekonomski, kada zbog odsustva Srba pravoslavaca na nekom prostoru manastir niko ne posećuje. U tom slučaju organizovana poklonička putovanja i grupe vernika koje posećuju manastir imaju veliki ekonomski značaj, jer zahvaljujući pokloničkim grupama, naročito za vreme verskih praznika, dolazi do „okupljanja naroda“ u manastiru, čime se on makar privremeno „oživljava“. Drugi razlog zbog koga se dovodi u pitanje opstanak manastira jeste nedostatak monaha/monahinja/jeromonaha čime se onemogućavaju redovna bogoslužjenja u manastiru, što posredno utiče i na prisustvo vernika u manastiru.

Primetno je da postoje primeri kada se nabrojani kriterijumi primenjuju selektivno. To pokazuje primer manastira Rođenje Presvete Bogorodice u Majenu, u Francuskoj. Igumanija ovog manastira je iz Meksika, četiri monahinje su iz Brazila, jedna monahinja je iz Portugala i jedna iz Francuske.¹⁴⁴ Sve one su primile pravoslavlje i žive u manastiru SPC u Francuskoj. Iako nema Srba u tom manastiru, on se ne smatra ugroženim, ni verski, ni nacionalno.

Postoji, sa druge strane, jedna legenda vezana za manastir Hilandar od pre više vekova kada su u manastiru bili zamonašeni srpski, grčki, bugarski i ruski monasi. Ovu priču imala sam priliku da čujem mnogo puta od monaha ili monahinja, kao i od vodiča, gotovo

¹⁴³ Crkvenjak nam je prilikom posete Kućancima rekao: *Mnogo ljudi je posle rata otišlo odavde. Živimo ipak u novom veku. Ljudi sada idu da rade po celom svetu. Kod nas nije bilo ratnih dešavanja u selu. Mi nismo u onom dijelu Zapadne Slavonije ni Istočne Slavonije. Nas ovde niko nije mobilisao da idemo u rat. Koji su bili u sastavu one teritorijalne odbrane i u sastavu milicije kao rezervni sastav, svi su se razdužili. Tokom rata smo bili u raznim OUR-ima, SOUR-ima. E, kad je rat završio, mi smo ostali bez posla, a došli su njihovi domobrani. Tako da smo ostali bez posla. Snalazili smo se kako smo znali i umeli. Preživeli smo. Živimo. Jednako kao i oni. Ništa oni bolje danas ne žive. Njihova djeca isto idu u Njemačku, Švedsku. Isto kao i naša djeca. Nažalost, moja dva sina su obadva u Njemačkoj. (...) Inače, zadnji događaji, verovatno znate šta će se dogoditi, već sam napomenuo. 15. novembra biće liturgija arhijerejska, sa puno sveštenika, 16. novembra će biti osvećenje crkve i obilježen osam vjekova Srpske pravoslavne crkve u Slavoniji. U obnovi smo parohijske kuće.*

Na istom putovanju i vodič nas je upoznao sa podatkom da je na tom prostoru do rata živelo više etničkih Srba: *Ovde su u velikoj meri živeli Srbi do početka ovog rata devedesetih godina. Ovde se desio Bljesak 2. maja 1991. godine. Na Papuku je živelo 52% Srba, a sada ih ima jako malo.*

¹⁴⁴ Podaci preuzeti iz reportaže “Monahinje iz celog sveta čuvaju pravoslavlje u francuskom Majenu”, *Novosti*, 26. april 2014. Dostupno na <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:489107-Monahinje-iz-celog-sveta-cuvaju-pravoslavlje-u-francuskom-Majenu> (pristupljeno 9. oktobra 2018).

svaki put kada se nađemo pred ikonom (kopijom) Bogorodice Trojeručice.¹⁴⁵ Ova priča često biva ispričana u kontekstu ugroženosti „srpskog“ manastira Hilandar, jer „nije uvek bilo mnogo monaha-Srba u njemu, naročito za vreme Turaka“.

Kroz poređenje primera ova dva manastira koji se nalaze van Srbije, može se izvući nekoliko zaključaka, koji se prvenstveno odnose na međuetničku i međunacionalnu interakciju. Kao prvo, manastir se ne smatra ugroženim ukoliko je njegovo monaštvo prihvaćeno od vrha SPC. Manastiri, dakle, nisu ugroženi fizičkim odsustvom Srba, tj. delimičnim ili apsolutnim prisustvom stranog etničkog elementa. Oni se smatraju ugroženim ukoliko neko želi da ospori njegovu pripadnost SPC, odnosno srpskom narodu. To se donekle nadovezuje na, sada već sve manje upotrebljavanu, metaforu Fredrika Barta (Bart 1997) o tome kako su za identitet ključne granice, a ne sadržaj. Sve je u manastirima, pod određenim uslovima, podložno prihvatljivoj promeni, pod uslovom da se ne menja zvanični naziv i njegovo nacionalno određenje. To se, u izvesnom smislu, shvata kao asimilovanje drugih.

Kao drugo, nisu pripadnici svih nacija jednako prihvatljivi ili jednako nepoželjni da budu monasi ili monahinje SPC. Dve grupe se smatraju naročito “opasnim”: prvi su preterano različiti od nas, a drugi su preterano slični. U ta dva slučaja identitet može biti ugrožen, iako iz različitih razloga, ali sa istim rezultatom. U tom smislu, teško bi se, hipotetički, mogli prihvatiti monasi albanske nacionalnosti, zato što bi njihova brojčana prevlast u srpskim manastirima bila doživljena kao pokušaj “oduzimanja” manastira. Međutim, ova hipotetička opasnost, budući prilično nerealna, nije toliko velika kao opasnost od naseljavanja srpskih manastira monasima ili monahinjama iz Grčke, Bugarske ili Rusije. Oni su toliko slični Srbima, po jeziku i/ili verovanju, a opet strani zbog pripadnosti drugim nacijama koje, u izvesnom smislu i u izvesnim situacijama, predstavljaju rivale srpskoj naciji. Zato se manastiri SPC naseljeni pretežno monasima iz ovih zemalja smatraju “ugroženim”. Manastiri

¹⁴⁵ Priča je dostupna i na sajtu SPC: *Mnogo kasnije – ne znamo tačno kada – verovatno krajem XV veka, u manastiru se desio sledeći događaj. Iguman manastira umire. Manastir se našao u teškoj situaciji u vezi sa izborom novog igumana. Tadašnji mnogobrojni monasi su pripadali različitim nacionalnostima. Bilo je Srba, Grka, Bugara i Rusa. Grci su predlagali Grka za igumana zato što se manastir nalazi u grčkoj zemlji. Srbi su, opet, predlagali Srbina igumana zato što su kitori manastira bili Srbi i što je manastir bio poznat kao srpski. Bugari su bili najbrojniji u manastiru i zahtevali svog igumana. Na kraju, i Rusi su predlagali Rusa igumana zato što je manastir tada darivan darovima i velikim novčanim sredstvima iz Rusije. Pošto nisu mogli da se saglase između sebe, sama Presveta Bogorodica rešava problem. U toku jedne večernje službe jasno se čuo glas Bogorodice sa ikone da je ona igumanija manastira. (...) Citat preuzet sa sajta http://www.spc.rs/sr/chudotovorna_ikona_presvete_bogorodice_trojeruchice_0 (pristupljeno 27. novembra 2020.).*

koji su naseljeni Portugalkama, Meksikankom i Francuskinjama, ne predstavljaju nikakvu opasnost.¹⁴⁶

Osim navedenog, možemo zaključiti da u posmatranom procesu važnu ulogu igra značaj i simbolički potencijal manastira. Što je manastir važniji u pomenutom smislu, to je opasnost od njegovog etničkog „onečišćenja” veća. Ukoliko je manastir važan za nacionalni identitet, što Hilandar nesporno jeste, prema etničkom sastavu bratstva ne može se zauzimati fleksibilan stav. U zavisnosti od toga kreira se narativ kojim se predstavljaju različiti manastiri, kao i stepen njihove „ugroženosti”. U tom smislu možemo razlikovati različite vrste Drugih od kojih neki više, a neki manje, predstavljaju opasnost po identitet manastira.

Opisani problem ima, naravno, i drugu dimenziju. Ugroženi manastiri se u interpretaciji lokalnih meštana, lica zaduženih u manastiru za rad sa pokloničkim grupama ili samih vodiča pominju i kao neka vrsta „kapitala“, koji može da omogući zbližavanje sa drugim pravoslavnim narodima. Odnosi tih Drugih koji posećuju manastire (npr. Gruzijci, Jermeni, Francuzi, Italijani) može da „postane smernica za političke odnose sa tim državama”. Dakle, ako njeni državljani dolaze „sa poštovanjem našim svetinjama“ (iako nisu poklonici) to može da bude značajan putokaz kako bi trebalo da “razvijamo i negujemo dolazak državljana tih zemalja u naše manastire“, kako je naveo jedan lokalni vodič u manastiru Gračanica.

Ugroženost, kako se ispostavilo, ne mora uvek da dolazi od Drugih. Za ugroženost smo nekad i „sami krivi“ jer „ne cenimo dovoljno naše“, „nemamo dovoljno svesti“ ili „ponovo izdajemo naše svetinje“. Ovakva interpretacija ugroženosti u dobroj meri jeste kritika upućena pripadnicima vlastite etničke/nacionalne grupe, pa se „stradanje manastira“ doživljava kao posledica naše nemarnosti, neodgovornosti i nepoštovanja materijalnog i duhovnog nasleđa. Prilikom posete manastira u pirotskom kraju (Poganovo, Sukovo i Temska) imali smo priliku da čujemo da “od deset autobusa koji posete manastir, devet dolazi iz Bugarske”. Ova činjenica se potencira da bi se naglasila “nezainteresovanost” kako organizatora, tako i poklonika za posetu ovih manastira. Podaci o odnosu broja bugarskih i srpskih poklonika u manastirima poslužila je poklonicima kao dobar povod za početak razgovora o “uništavanju vere i pravoslavlja tokom socijalističkog perioda”, kao i toga kako su Srbi “naivno odbacili veru svojih predaka”. Na ovom pokloničkom putovanju stavljeno nam je do znanja da u Srbiji nema mnogo pravoslavnih vernika, “jer su se ljudi udaljili od crkve i da stvari koje nam se događaju zapravo treba da shvatimo kao opomenu od Boga”.

¹⁴⁶ O rizicima asimilacije od strane sličnih, pa makar bili i prijateljski nastrojeni, ukazivao je još Jovan Cvijić početkom XX veka (Cvijić 1987).

Kod ovakvih narativa treba naglasiti da se navodne loše stvari dešavaju ne nama pojedinačno, već „nama kao narodu“ (v. Anđelković 2020).¹⁴⁷ Narativ o etničkim odnosima Srba i Bugara i nepravdi koja je učinjena crkvama, manastirima i monaštvu u ovom kraju od strane Bugara u novijoj istoriji podstakao je poklonike sa kojima sam putovala da narativizuju iskustva koja su imali sa Bugarima tokom svog života ili da se prisete iskustva boravka u Bugarskoj. U razgovorima poklonika Bugari su predstavljeni kao Drugi prema kome treba zauzeti veću etničku distancu uz zaključak da bi to naročito trebalo primeniti „ovde – u pograničnom području“. Jedan od poklonika iz naše grupe rekao nam je i da su sve bandere u mestima do Sofije oblepljene plakatima za „obilaske naših manastira“. Ovim primerom je želeo da nam skrene pažnju da Bugari manastire Srpske pravoslavne crkve predstavljaju kao svoje.¹⁴⁸ Na pokloničkim putovanjima dominiraju narativi koji potenciraju ugroženost od bilo koje susedne nacije ili etničke grupe. Sa druge strane, naglašavanje nacionalne/etničke pripadnosti monašta se posebno ceni. Recimo, predstava o manastirima koji „služe srpskom narodu“ veoma je prisutna u narativima sa pokloničkih putovanja. U svom hodočasničkom putopisu „Jutra u Hilandaru: hodočašća, putopisi, eseji“, Nedeljko Radanović (2007, 75) piše o jednoj od svojih poseta manastiru Hilandar: „...u tim manastirima, živi i služi Bogu i srpskom narodu monaštvo koje uživa poseban ugled među poklonicima“. Pišući o ocu Jovanu sa Svete gore autor ističe: „Zauvijek je ostao vjeran otadžbini. Živi je primjer kako treba istrajno voljeti svoj narod, svoju kulturu i svoju crkvu, ma gdje se nalazili i ma koliko daleko od Otadžbine bili. I dalje je istrajan, pri ispoljavanju ljubavi prema svojoj rodnoj grudī. Umjesto da se odmara, čitavih pet sati uporno prekucava poemu „Srbija“ (Radanović 2007, 75).

¹⁴⁷ Pojam *narod* odnosi se na različite kategorije: ljudstvo ili puk; stanovništvo koje je vezano za određenu teritoriju; klasno obeleženi *običan narod*; veću grupaciju istog porekla ili duže etnogeneze; veću grupaciju koja ima zajedničku teritoriju, ujednačenu ekonomiju i zajedničku istorijsku sudbinu (vidi Janjić 1988; prema Nedeljkić 2007, 17). U Bibliji se termin *narod* najčešće odnosi na hrišćane, dok se u besedama predstavnika SPC termin *narod* najčešće odnosi na Srbe.

¹⁴⁸ Na Internetu se mogu naći brojne stranice na bugarskom jeziku na kojima se promovišu poklonička putovanja u manastire u okolini Pirota. Na stranicama i blogovima koji promovišu putovanja u ovom kraju navodi se da se manastiri Poganovo, Sukovo i Temska obavezno posete. Na jednom takvom blogu stoji: „До преди около 100 години Погановски манастир е бил в пределите на България и подчинен на Българската православна църква. За манастирската църква се спори дали е построена около 1395 или около 1425 година. Надпис в нея гласи, че изписването ѝ е приключило през 1495 година. От 1871 година манастирът е в пределите на Българската екзархия и след Освобождението влиза в границите на България, до 1920 година. След това, по силата на Ньойския мирен договор, преминава в Сърбия и в момента е на подчинение на Нишката епархия. Манастирът остава един от най-посещаваните от българи в Сърбия, затова се погрижете да сте там по-рано“ ... „Тук е мястото да уточним, че манастирът е спокоен само в определени дни и часове. Ако сте решили да го посетите през събота или неделя, най-добре е да сте там преди 9 ч местно време (10 ч българско), защото скоро след това започват да пристигат автобуси с български туристи и атмосферата става доста задушевна“. Više na <https://www.andrey-andreev.com/to-pirot-and-back/> (pristupljeno 14. marta 2020.).

4.11. Poklonička putovanja i memorijali

Pojedini organizatori pokloničkih putovanja, u sklopu putovanja na kojima obilaze manastire SPC, nude i posete mestima sećanja ili memorijalima.¹⁴⁹ To su mesta koja po svojoj primarnoj nameni treba da služe kao podsetnik na određeni događaj ili da čuvaju sećanje na konkretnu ličnost i po svojoj prirodi nisu sakralnog karaktera. Takva mesta mogu biti spomenici palim borcima, spomen-kosturnice, logori, mesta održavanja neke bitke, stratišta ili memorijalni centri, a mogu biti i rodne kuće nekog istaknutog predstavnika crkve.

U sklopu organizovanih pokloničkih putovanja obišla sam više memorijala: Šumarice, Gazimestan, Jasenovac (humka), Jasenovac (memorijalni centar-muzej), Čele kulu, selo Konatice kod Obrenovca, Spomen kosturnicu Svetog Dimitrija u Lazarevcu, spomenike ubijenih i nestalih Srba na Kosovu i Metohiji, spomenike posvećene bitkama ili junacima poginulim u Prvom i Drugom srpskom ustanku, kao i u Prvom i Drugom svetskom ratu, zatim rodnu kuću vladike Nikolaja i patrijarha Pavla. Poseta ovim memorijalima obavlja se u sklopu pokloničkih putovanja u manastire SPC, nekada po planu puta, nekada na predlog nekog od poklonika.

Ono što me je zanimalo tokom istraživanja bilo je da utvrdim čemu služi poseta ovim mestima i u kakvom se kontekstu ona mogu povezati sa manastirima, kao i zbog čega poseta ovim mestima nije sporna ni iz ugla organizatora ni iz ugla poklonika. Da bih došla do odgovora na ova pitanja bilo je neophodno da koncept pokloničkih putovanja proširim na tzv. *sekularna hodočašća*. Autori zbornika „Pilgrimage in Popular Culture“ (Reader and Walter 1993) prilikom konceptualizacije ovog pojma pošli su od toga da kategorija svetog ne pripisuje sakralnost isključivo religijskim prostorima, što su mnogi autori, u različitim delovima sveta, počeli da primećuju krajem dvadesetog veka.¹⁵⁰ S tim u vezi, jedno od najjednostavnijih objašnjenja bilo bi da se obrazac poštovanja svetog mesta prenosi na profani prostor tako što taj prostor ili to mesto počinje da se percipira kao *sveto*, u ovom slučaju, za određenu etničku zajednicu.

¹⁴⁹ Pojam *memorijal* u „Leksikonu stranih reči i izraza“ Milana Vujaklije definisan je kao „ono što služi za sećanje, kao podsetnik“ (Vujaklija 1996/7).

¹⁵⁰ Brojna etnografska istraživanja uticala su na kreiranje novog koncepta u studijama hodočašća. Pojmom *hodočašće* su dugo bila obuhvaćena isključivo religijska hodočašća, da bi nakon objavljivanja njihovog zbornika ovaj pojam počeo da se primenjuje i na putovanja do mesta koja izlaze iz konvencionalnih religijskih okvira. Urednici zbornika Ian Reader i Tony Walter pošli su od teze Turnerovih da je „turista jednom polovinom hodočasnik, ako je hodočasnik jednom polovinom turista“ (Turner and Turner 1978, 20) kako bi preispitali krutu poddelu na sakralno i sekularno (Reader and Walter eds. 1993). Njihov zbornik donosi više primera sekularnih hodočašća, poput new age hodočašća u Glastonberi, o hodočašću na vojna groblja ili u Grejslend. Rad koji je posebno zanimljiv jeste rad čiji je autor John Allcock (1993), a koji se tiče hodočašća Srba na Kosovu i Metohiju, u kome autor ukazuje na problem granice između politike i religije.

Kada se posmatra izbor memorijala koji se posećuju, postaje očigledno da oni reprezentuju događaje iz *srpske istorije* i da je povezan sa stradanjem *srpskog naroda*. To je još jedna potvrda da su poklonička putovanja nacionalno obojena, i da pored toga što imaju religijski značaj, ona imaju važnu ulogu u podizanju nacionalne svesti i proširivanju znanja iz nacionalne istorije. S druge strane, ova mesta simbolizuju smrt i stradanje. U povezivanju spomenika i smrti osloniću se na tumačenje Aleksandre Pavićević da su „spomenici oduvek bili način uobličavanja sećanja, markeri vremena, odblesci političkih ideja, učitelji morala i najviših vrlina epohe, instrumentabilne umetničke forme kojima je trebalo zaustaviti segment istorije i pobediti prolaznost. Mnogostrukost njihovog značenja i funkcija čini da se oni odlikuju i određenom vrstom svetosti koja izvire iz veličine, važnosti, uzvišenosti i posebnosti epohe, događaja ili ličnosti o kojoj svedoče, ali i iz pozicije koju spomenik zauzima – između prošlosti i sadašnjeg trenutka; prošlosti koja već po svojoj prirodi i objektivnoj nesaznatljivosti ima karakter mističnog, delimično poznatog i metafizičkog (kao uostalom i budućnost) i sadašnjosti koja je kroz svoju prizmu tumači (...) činjenica da predstavljaju artificijelizaciju prostora, presecajući ga i deleći na sfere unutar i sfere izvan njega, sugerise da se ovi svojevrsni *međaši* jezikom antropološke analize mogu označiti kao *sveti*“ (Pavićević 2009, 47–48).

To što ove memorijale čini značajnim u kontekstu pokloničkih putovanja jeste snažna asocijacija na prolaznost i kratkotrajnost ljudskog života, kao i svega drugog što „pripada ljudskoj kulturi i civilizaciji“ (Pavićević 2009, 49). Dakle, sa jedne strane, poklonicima se želi preneti poruka o prolaznosti ovozemaljskog života, dok se, sa druge strane, o stradanju Srba govori kao sudbini „našeg naroda“. Diskurs stradanja „roda ljudskoga“, ali pre svega Srba, je takođe vrlo zastupljen na ovim pokloničkim putovanjima, i vrlo je važan u interpretaciji događaja iz srpske istorije. Vodiči, a još češće monasi, događaje iz srpske istorije uvek povezuju sa činjenicom „da smo okrenuli leđa Bogu“ ili „da smo se odvojili od Boga“. U takvoj interpretaciji *stradanje* se može shvatiti kao posledica moralnog i duhovnog pada srpskog naroda i kao vrsta kazne koju je narod morao da spozna kako bi se opet okrenuo Bogu.

Poseta memorijalima ima i pedagošku ulogu, jer prilikom obilaska ovih mesta vodiči govore o primerima „kako treba da se ponaša pravi hrišćanin“. Jedan takav primer, o kome

smo slušali tokom posete Jasenovcu 2017. godine jeste starac Vukašin, jasenovački novomučenik¹⁵¹:

Moramo biti svesni situacije da oni koji su, nažalost, otpali od pravoslavlja, čiji su preci zastranili, ne samo što su zalutali, oni su totalno pogubili orijentir, kompas. Oni su toliko zastranili da su učinili svirepija ubistva, monstruoza, od kakvih se zgražava ceo svet. Zbog toga, da nikad ne zaboravljamo te momente i naše svete mučenike pretke i da budemo svesni, kao što je starac Vukašin bio pozvan da ispovedi veru hrišćansku pravoslavnu, jedan smireni krotki starac, pun vere, pun Hrista, da ima takvu snagu, da se odupre takvom monstrumu koji ga je natenane mučio, on mu je odgovorio: Sinko, samo ti radi svoj posao. Ovaj nije to mogao... da izdrži takvo smirenje. Da starac Vukašin nije imao Hrista u sebi, ne bi to sigurno mogao da izdrži. Možemo da kažemo da je ravan svetim velikomučenicima i mučenicima prva tri veka, koji su kao nevine ovce dovedene na klanje, ni slutili nisu da će tako završiti po dobroti i naivnosti svojoj.

Nakon posete rodnoj kući patrijarha Pavla u Kućancima u Slavoniji, pavela se priča o stradanju Srba na tom prostoru za vreme rata u Hrvatskoj devedesetih godina prošlog veka, pa je jedan od vodiča prokomentarisao:

Iz ko zna kojih, Bogu znanih razloga, Bog je dopustio zaista veliko iskušenje nad našim narodom. Znamo šta se dešavalo na prostoru bivše Jugoslavije, počevši od Krajne, od 1991–1995, kada je pala u ruke protivnika, naših neprijatelja, sa prostora Like, Korduna, Banije, Dalmacije, Slavonije, Bosanske krajine, BiH. Proterano je oko 250 hiljada ljudi koji su vekovima živeli na tim prostorima. Možemo reći da je to u velikoj meri Božja pedagogija s obzirom da neki od tih prostora su bili potpuno duhovno zapušteni, zaparloženi, zaboravljeni do te mere da su najodaniji saborci Josipa Broza Tita, a vreme će pokazati ko je on.

Drugi vodič se nadovezao rečima:

Zbog takvog ponašanja bogomrskog, Bog je trpeo nekoliko decenija, a onda je dopustio da nas na bojnopolju pobede oni koji nikada ne bi mogli da nas pobede, dopustio je da se dese neke stvari, da izmaknu kontroli i da narod sa tih prostora bude proteran, a da na to mesto dođu neki drugi narodi i ljudi. I šta se desilo sa narodom koji je odatle krenuo? Neki su, nažalost, postradali u toku puta, veći deo je došao na prostor Srbije, ostao ovde,

¹⁵¹ Vukašin Mandrapa je iz rodne Hercegovine, odveden u Sarajevo, odakle je 1942. godine odveden u logor Jasenovac, zajedno sa drugim Srbima. U Jasenovcu ga je 1943. godine pogubio Žila Friganović, a to stradanje je opisao doktor Nedo Zec, jedan od preživelih logoraša, u knjizi pod nazivom „Samo ti, dete, radi svoj posao“. Po svedočenju, Friganović je bio revoltiran Vukašinovom smirenošću dok je gledao kako ubijaju druge Srbe i bacao ih u jamu. Zbog toga ga je doveo pred jamu preko reda i zahtevao od Vukašina da vikne: 'Živeo Pavelić!'. Kako Vukašin ništa nije izgovorio, Friganović mu je nožem sekao jedno po jedno uvo i nos, potom mu je zapretio da će mu izvaditi srce ukoliko ne kaže: 'Živeo Pavelić!', na šta mu je Vukašin odgovorio: 'Radi ti, dijete, svoj posao'. Ovakav odgovor je iznervirao Friganovića do te mere da je Vukašinu izvadio oči, preklao ga i bacio u jamu. Friganović je, po svedočenju, poludeo i ovo ispričao u ambulanti doktoru Nedu Zecu. Više na http://www.spc.rs/sr/novomuchenik_vukashin_3 (pristupljeno 28. novembra 2020.).

neki su otišli u inostranstvo, širom Vaseljene i možemo reći da to nije Božja kazna, nego je Božja pedagogija. Bog je samo premestio ljude iz tog kraja, iz vekovnog zavičaja, rasejao po celom svetu, ne bi li došli kroz to stradanje do pokajanja, do ispovesti temeljne, do duhovne probuđenosti i da to shvate kao opomenu, kao Božju pedagogiju i ljubav, jer Bog ovde još uvek ne kažnjava.

Poseta pojedinim memorijalima se odvija u pratnji policije, kao što je slučaj sa Gazimestanom. Prilikom posete Kosovu i Metohiji bili smo smešteni u domaćinstvima u Velikoj Hoči, gde je podignut spomenik kidnapovanim i ubijenim Srbima iz opštine Orahovac. Na prostoru Kosova i Metohije se mogu obići srpska groblja, naročito ako su oskrnavljena. Prilikom posete Orahovcu imali smo priliku da čujemo neke informacije vezane za srpsko groblje koje je u interpretaciji lokalnog paroha bilo „najvrednija tapija postojanja Srba na tom prostoru“¹⁵²:

Bilo je neke priče da naprave put preko našeg groblja i da sruše nadgrobne spomenike. Da mi iskopavamo grobove i kosti naših predaka da bi se njima napravio neki put. Ja kažem ljudi to je neshvatljivo i o tome razgovora i pregovora nema. Znači, to moramo da izbrišemo iz glave. Ne, ne, ne, mi ćemo da ogradimo. Prvo, odgradili su grobljanski deo. Skinuli kapiju koju su prodali u staro gvožđe, a ovi će sad kao... samo da mi dozvolimo da prođe put, i da premestimo grobove, a oni će posle da ograde. Šta vi možete nama da učinite, kada ste nam od života napravili pakao!? Sve su nam uništili što je moglo da se uništi, da nijedan nadgrobni spomenik ne postoji na svom mestu. Čemu mi da se nadamo?! Ali, kažem, tu su blizu nas i mi moramo da budemo pažljivi, moramo da budemo obazrivi, da otvorimo, ne samo telesne, nego i te duhovne oči. Zaista, da primetimo uz Božju pomoć koja je njihova namera. Oni, ako jednom naprave put preko groblja, mi ćemo morati da kažemo završili smo sa našim grobljem, a groblja su najbolja tapija. Mogu da sruše i školu i bolnicu, ali oni to nikada ne rade. Oni ruše naše crkve, manastire, groblja, jer to su najbolje tapije našeg postojanja i našeg života na ovim prostorima. Oni sve to koriste, koliko god je moguće. Oni sve rade da bi nas doveli u što težu i što goru situaciju. Ali, eto, mi uz Božju pomoć...

Prilikom posete selu Konatice kod Obrenovca 2014. godine obišli smo spomenik posvećen poginulim vojnicima u Kolubarskoj bici. Vodič nam je ispričao da je stari kralj Petar došao da ohrabri vojsku, da umornim vojnicima podigne moral i da je zajedno sa vojnicima krenuo protiv neprijatelja. Vodič se osvrnuo i na to da je kraljev sin Đorđe učestvovao u borbama i da je čak i ranjen:

Eto, takvi su nekada bili srpski vladari, slali su i svoju decu i sami su išli u rat, a ne kao ovi danas kada šalju samo tuđu.

¹⁵² Tokom poslednjih desetak godina uništeno je ili oštećeno 5261 nadgrobni spomenika na 256 srpskih groblja (v. „Ključevi srpskog nacionalnog bića“, *Pravoslavlje*, 15. decembar 2016.).

Ovakva mesta postaju prostor za definisanje opštih moralnih načela, uzora ljudskosti, nepokolebljivosti, glorifikovanje junaštva, požrtvovanosti i hrabrosti. Važna istorijska mesta se sakralizuju, a na nekima ili uz neke od njih su vremenom podignute crkve ili manastiri, čime i zvanično ta mesta postaju sakralna po karakteru. Jedno takvo mesto jeste Ljubić, gde se odigrala Bitka na Ljubiću, jedna od najvažnijih bitaka u toku Drugog srpskog ustanka. U nekadašnjem memorijalnom kompleksu koji je posvećen samoj bici, početkom dvehiljaditih godina započela je izgradnja crkve posvećene Svetom knezu Lazaru. Praksa posećivanja memorijala nas vraća na zamagljenu granicu između religijskog i sekularnog hodočašća, odnosno na tanku liniju između etničkog i verskog identiteta pripadnika Srpske pravoslavne crkve, koji bez obzira na verske motive sa kojima polaze na hodočašće, vrlo često bivaju poneseni sekularnim narativima o stradanju (srpske) nacije kroz istoriju.

U ovom poglavlju nastojala sam da jasnije odredim okvir ovog istraživanja, odnosno da prikazem koliko su poklonička putovanja u manastire SPC kompleksna i dinamična praksa. Na osnovu prezentovane građe može se potvrditi teza da hodočašća jesu “arena za nadmetanje religijskih i sekularnih diskursa“ (Eade and Sallnow 2013b, 2–3). U tu “arenu” različiti akteri unose sopstvena iskustva, predstave, metafore i značenja, čime stvaraju diskurs koji ne mora nužno biti religijski. Akteri, koji imaju poseban uticaj na samu praksu hodočašća jesu vodiči. Istraživanje pokazuje da oni imaju mnogo veću kontrolu nad procesom hodočašća nego što se čini. Iako na prvi pogled izgleda da oni imaju provizornu ulogu, višegodišnja vezanost poklonika za određene vodiče i njihov način vođenja ili interpretaciju hodočašća, pokazuje da organizatori koji su istovremeno i vodiči imaju najviše moći i uticaja u ovom procesu. Posedovanja neposrednih i aktuelnih saznanja o određenim odredištima i uopšte prostora koji se posećuje, unutrašnjih zbivanja u manastirima ili SPC, dovodi do toga da oni iz tog znanja crpe svoj autoritet. Iako bi se moglo očekivati da se poklonička putovanja interpretiraju isključivo u okviru religijskog diskursa, to nije slučaj. Može se uočiti da vodiči stvaraju različite tematske okvire unutar kojih prave odabir sadržaja koji će plasirati poklonicima.

U kontekstu pokloničkih putovanja u manastire SPC mnogi teorijski koncepti mogu biti dovedeni u pitanje. Insistiranje vodiča na „sabornosti“ i „sabornom duhu“, tj. insistiranje na tome da smo „zajedno“ i da treba da se ponašamo kao grupa, trebalo bi da omogući formiranje onoga što je Victor Turner (1974a; 1974b) nazvao *communitas*. Međutim, to

samo daje privid zajedništva tokom vožnje autobusom, prilikom ulaska u manastir, učešća u liturgiji, zajedničkog posluženja na *trpezi ljubavi* ili zajedničkim razgovorima u trpezariji. Stvarno zajedništvo, pogotovu kada je reč o normativnom *communitas-u*, izostaje. Izuzetak postoji kada na pokloničkom putovanju učestvuje veća grupa prijatelja i poznanika iz parohijske crkve, koji se poznaju i druže nezavisno od pokloničkih putovanja, ili kada je reč o crkvenom horu pri nekoj crkvi. Kod njih eventualno može doći do jačanja međusobne povezanosti. Međutim, čak ni tada dostizanje tog osećaja zajedništva nije primarni motiv ni za organizaciju hodočašća, ni za odlazak na hodočašće, kao što su smatrali Tarnerovi (Turner and Turner 1978). U drugim slučajevima, sem neobaveznih i privremenih razgovora među poklonicima, ne dolazi do postizanja veće kohezije. Poklonici koji već putuju u nečijem društvu, vrlo retko proširuju kontakt na druge poklonike i uglavnom su usmereni na svog saputnika. Iako ima dosta onih koji putuju sami, ni oni ne pokazuju veliko interesovanje za integraciju u neku grupu. Oni su više usmereni na sopstvene unutrašnje osećaje, na postizanje smirenja, čitanje molitve tokom puta i pokušavaju da zadrže fokus na ličnim ciljevima. Poklonici ne postižu „zajedništvo“ ni u pogledu jedinstvenog cilja putovanja, jer imaju različite razloge zbog kojih putuju, kao i različita interesovanja tokom boravka u nekom manastiru (neko je više zainteresovan za relikvije, neko za arhitekturu i umetnost manastira, neko više želi da razgleda okolinu manastira i uživa u tišini, neki poklonici najviše vremena provedu u manastirskoj suvenirnici). Postoje, naravno i negativni primeri, koji pokazuju teškoće u postizanju „zajedništva“ među poklonicima, što se vidi za vreme prisustva na liturgiji, jer pojedinci žele da zauzmu određeno mesto u crkvi, remete druge ljude, preglasno pevaju, guraju druge poklonike, stvaraju negativnu atmosferu tokom razgovora sa duhovnicima, vrše pritisak na vodiča da promeni plan putovanja insistirajući na dužem ili kraćem zadržavanju u nekom manastiru. Dakle, iako je reč o grupi poklonika, ta grupa zapravo nije jedinstvena i sastoji se od većeg ili manjeg broja pojedinaca koji imaju sopstvene želje i težnje koje zadovoljavaju ovim putovanjima, a ne neki zajednički cilj.

Na osnovu sprovedenih istraživanja i koncept *antistrukture* može biti doveden u pitanje. Kratkotrajna hodočašća ne dovode do značajne promene društvenog statusa pojedinca na način na koji se to dešava kod dužih putovanja, ili pak kod putovanja nakon kojih se i formalno menja status.¹⁵³ Moderne tehnologije omogućavaju pojedincu da bude u kontaktu sa porodicom i prijateljima, da obavlja neke sitnije poslove putem mejlova ili

¹⁵³ Jedna od vidljivih promena jeste dodavanje titule *hadži* koja se stiče putovanjem u Jerusalim. Ova titula, koja doslovno znači „onaj koji je bio na poklonjenju“, dobija se obilaskom određenog broja svetinja, sedmodnevnim postom i pričešćem u Jerusalimu i uz dobijanje potvrde pravoslavnog patrijarha. Titula *hadži* se dodaje ispred imena poklonika, a njegovi potomci imaju pravo da je dodaju ispred svog prezimena.

telefonskim razgovorima za vreme putovanja. Jedan broj poklonika tokom putovanja obaveštava svoje pratioce na društvenim mrežama o svom „trenutnom statusu“, tačnije „statusu poklonika“, čime se mnoštvo uloga koje pojedinac ima u svakodnevnom životu proširuje za još jednu. Uloga „poklonika“ je vrlo važna za poruku koju pojedinci šalju o sebi svojoj porodici, kolegama ili prijateljima (stvarnim i virtuelnim). Ta uloga proizlazi iz direktnog kontakta pojedinca sa manastirima SPC. Praksa pokazuje da mnogi poklonici zapravo ne napuštaju svetovne uloge (majke, oca, supružnika, dece, direktora...) i da su oni u stalnom kontaktu, ukoliko postoji potreba za tim. To znači, da na ovim hodočašćima, retko kada poklonici bivaju prostorno i vremenski „odvojeni“ od svoje svakodnevice.

Kretanje kao jedan od elemenata hodočašća (Turner 1974, Dubisch 1995; Coleman and Eade 2004) u proučavanim primerima nema značaj kao u studijama koje opisuju višednevna pešačenja (Frey 1998; Naletova 2010; Reader 2005), a tokom kojih dolazi do transformacije ili konverzije hodočasnika. Udaljenost odredišta (Turner 1974; Stoddard 1997; Dubisch 1995) se nije pokazala kao ključan kriterijum prilikom odabira manastira SPC koji će se posetiti, te u tom smislu možemo potvrditi stanovište koje je izneo Peter Margry (2008, 35) da je udaljenost hodočasničkog odredišta „relativno nevažna“, i da je za hodočasnike „suština hodočašća približiti se svetom, ući u njega, iskusiti ga, približiti se, dodirnuti ga“. Svega nekoliko puta sam naišla na informaciju da je poklonicima važna udaljenost hodočasničkog odredišta. Imala sam ispitanika iz Beograda koji je rekao da u manastirima u samom gradu ili neposrednoj blizini nema „pravi osećaj“. Ipak, razlog za ovo stanovište nema veze sa prostornom/geografskom blizinom ili udaljenošću, već sa vremenskom. On je preferirao manastire koji su stariji i čiji su ktitori pripadnici vladarskih dinastija. Važnost kretanja ima nešto veći značaj u hodočašćima pešačenjem, ali ne zbog toga što je kretanje naročito važno, već zbog činjenice da se na taj način nastavlja/oživljava „nekadašnja tradicija“. Poklonička putovanja u manastire SPC su često podstaknuta željom poklonika da odaju poštovanje svetitelju ili Bogu, nego očekivanjem neke unutrašnje promene.

Sa organizovanim pokloničkim putovanjima koja se odvijaju tokom čitave godine, u različito vreme (radnim danima, vikendom, tokom manastirskih slava, u jutarnjim ili u popodnevним časovima), teško je odrediti šta danas predstavlja „sveto vreme“, kao što je bilo moguće u nekadašnjim hodočašćima, kada su se manastiri posećivali u vreme velikih praznika i panadura i kada je poklonik za vreme hodočašća bio u potpunosti odvojen od svoje svakodnevice.

5. PREDSTAVE POKLONIKA O MANASTIRIMA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE

„Nema slučajnih građevina, izdvojenih iz ljudskog društva u kome su nikle, i njihovih potreba, želja i shvatanja. (...) A postanak i život svake velike, lepe i korisne građevine, kao i njen odnos prema naselju u kome je podignuta, često nose u sebi složene i tajanstvene drame istorije”.

(Ivo Andrić, „Na Drini ćuprija”)

Predstave poklonika o manastirima formiraju se u sadejstvu većeg broja faktora tokom dužeg vremenskog perioda. Te su predstave prilično čvrste i neprekidno se obnavljaju ili jačaju preko kontinuiranih hodočašća. Postoji relativno ograničeni opseg predstava koji se konstruiše interesima, željama i mogućnostima kako šire društvene zajednice, tako i SPC u celini, pojedinih manastira, organizatora putovanja i samih poklonika.

U ovom poglavlju namera mi je da pokažem kako sami poklonici percipiraju manastire, šta za njih znači poseta manastiru, šta od onoga što čuju tokom pokloničkih putovanja usvajaju, a šta samostalno konstruišu, koje prakse povezuju sa svojim predstavama. S obzirom da ovde govorim o organizovanim pokloničkim putovanjima, koja podrazumevaju određeni redosled po kome se obilaze manastiri, ona na neki način određuju ono što će poklonici videti i čuti u toku puta. Način na koji je tokom pokloničkog putovanja interpretirana istorija manastira, kao i njegov duhovni i kulturni značaj, oblikuje ponašanje i očekivanja poklonika u njemu. Zbog toga je u prethodnom poglavlju prikazano ko organizuje poklonička putovanja, na koji način, izdvojeni su dominantni motivi poklonika za odlazak na hodočašće i opisan je način na koji se tokom putovanja govori o manastirima. Odabir organizatora je, kao što sam pokazala, zapravo odabir načina interpretacije kako same prakse hodočašća, tako i načina na koji se o manastirima govori. Glavna svrha ovog poglavlja jeste da pokaže da bez obzira na to što svi manastiri reprezentuju „sveto“, „duhovno“, „značajno za srpski rod“ i „za našu crkvu“, oni nemaju podjednako značenje, ali ni jednak značaj, za sve poklonike. Poklonici i organizatori prave razliku među manastirima, što znači da postoje višestruki faktori koji stvaraju razliku u načinu poimanja pojedinačnih manastira.

Odgovori poklonika koji će biti citirani u ovom delu disertacije dobrim delom potiču iz polustrukturiranih intervjua sa njima, ali ima i onih koji su dobijeni putem neformalnih razgovora. Jedan od otežavajućih faktora je taj što predstave o manastirima nije uvek bilo moguće izdvojiti iz ukupne predstave o srpskoj kulturi kod poklonika, zatim to što poklonici nekada ne razdvajaju kategorije verskog i nacionalnog, proverenog i neproverenog, činjenice od mitova i legendi, i zbog toga što često iskorače iz religijskog konteksta kada govore o manastirima.

Polazim od toga da su predstave sociokulturni konstrukti, i da se kao takve formiraju u širim društvenim okvirima. Međutim, ovim istraživanjem nije bilo moguće obuhvatiti sve spoljašnje faktore, niti javne diskurse koji oblikuju predstave poklonika o manastirima. Ovde je obuhvaćeno samo ono čega su sami poklonici svesni, što mogu da definišu i što su u stanju da iskažu rečima. Jedan od ciljeva je bio da se utvrdi veza između predstave o nekom manastiru i prakse u njemu. Tu je naročito važan bio set pitanja koji se odnosio na ono što poklonici *rade*, tj. na praksu tokom boravka u manastiru. Pored urađenih intervjua, od značaja je bilo posmatranje ponašanja poklonika u određenim manastirima, uočavanje razlike u praksama koje praktikuju u različitim manastirima (a koje su često stimulisane od strane monaštva) i neformalni razgovori u autobusu ili manastirskim portama. Iz odgovora poklonika nije uvek moguće izvući jedinstvenu predstavu o manastirima, već se pokazalo da različite manastire percipiraju na različite načine. To znači da predstave o manastirima nisu čvrsta, nepromenljiva, jednom konstruisana kategorija, već su fleksibilne i mogu se menjati, dopunjavati i situaciono upotrebljavati.

To se naročito dobro vidi na putovanjima u toku kojih dolazi do nekakve promene, kada se umesto manastira predviđenog planom puta obilazi neki drugi. Tokom istraživanja se više puta desilo da ne obiđemo manastir u koji smo krenuli. Jednom prilikom je igumanija, koja živi sama u manastiru morala hitno da napusti manastir i mi nismo bili u mogućnosti da ga posetimo. Drugi put se desilo da je iguman slomio nogu pred naš dolazak, pa je monah iz manastira morao da ga odveze kod lekara, tako da nije bilo nikog ko bi nas dočekaao u manastiru. Treći put se dogodilo da je organizator putovanja pogrešno izračunao kilometražu tako da nismo svratili u manastir koji je bio predviđen, zato što bi to iziskivalo dodatne troškove, pa bi on pretrpeo materijalnu štetu. Bilo je nekoliko situacija kada vozač autobusa ili organizator nije bio upoznat sa rutom. U takvim situacijama dešavalo se da grupa zaluta ili promaši skretanje na autoputu, zbog čega nismo uspevali da stignemo u neki manastir na vreme predviđeno za primanje posetilaca. Radovi na putu, blokade puteva, kvarovi na

vozilima i druge nepredviđene situacije takođe su bile razlog ovih promena. Nekada se dešavalo da se zbog dogovora poklonika u nekom manastiru ostane duže.

Na jednom od putovanja na kojima je došlo do promene putovala sam sa Mirom, poklonicom od sedamdesetak godina. Tokom pokloničkog putovanju trebalo je da obidemo “isceliteljske” manastire – Sveti Roman, Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu i manastir Bošnjane. Mira je krajem devedesetih godina dvadesetog veka prihvatila crkveno pravoslavlje i počela da obilazi manastire sa svojim parohijskim sveštenikom iz Beograda. Nju sam često sretala na pokloničkim putovanjima na kojima je učestvovala njen parohijski sveštenik. Niko od članova Mirine porodice (suprug, dvojica sinova i četvero unučadi) ne ide sa njom na ova putovanja. Njen suprug i sinovi nisu vernici, a sinovi i snahe svoju decu ne žele da šalju na poklonička putovanja sa njom jer, kako ona kaže: “Ne žele da vodam decu po manastirima”. Pre nego što je krenula na ovo putovanje uzela je majice svojih unuka i ponela ih da bi ih *prinela* relikvijama u ovim manastirima. Kada sam je pitala da li neko od njih ima zdravstveni problem, rekla mi je da trenutno nemaju, “ali, kada su bolesni, ja ponesem njihove benkice, majičice i ja prinesem. A, ovo sad radim preventivno. Oni moji mi ne daju da povedem decu, pa ja ovako, da ih makar na ovaj način približim svetinjama. Zato idem u ove naše manastire – u velike svetinje – da oni moji bezbožnici kod kuće ne osete šta znači živeti bez Boga. I sad kad sam rekla da idem, sveštenik mi kaže: 'Miro, ideš u veliku svetinju (u Pokrovu Presvete Bogorodice, prim. B.A.), moraš tamo da se pričestiš’”. Ona u poklonjenjima vidi, između ostalog, način da svoje unuke približi Bogu tako što posredstvom kontakta garderobe i relikvija “stvora zaštitu za njih”. Iz istog razloga je krenula na ovo putovanje da se pokloni Majci Božjoj i Svetom Romanu u Đunisu, kao i Svetom Jovanu Rusu, čiji se delić moštiju i kapa nalazi u manastiru Bošnjane. U toku puta Mira mi je govorila o tome koliko “naši manastiri pomažu”, koliko se “tu ljudi zalečilo” i “istovarilo svoju muku”. Nekolicina nas koji smo sedeli u njenoj blizini slušali smo kakvim je sve stvarima svedočila obilazeći manastire. Iz njenih reči bilo je jasno da terminom “velika svetinja” misli na mesto na kome se dogodio neki čudesan događaj i za koje se vezuju brojna svedočanstva o isceljenju.

Tokom boravka u Pokrovu Presvete Bogorodice u Đunisu, prvom manastiru koji smo posetili, vodič nas je obavestio da ćemo pri povratku u Beograd svratiti u manastir Ravanicu, umesto u manastir Bošnjane. U tom trenutku nastalo je negodovanje u grupi onih koji su na ovo putovanje krenuli prvenstveno zbog manastira Bošnjane. U želji da smiri nezadovoljne poklonike Mira je pokušala da ovu promenu plana puta predstavi kao “volju Božju, kojoj se mi ne smemo protiviti”. Navela je i svoje iskustvo sa putovanja u manastir Kumanicu i na

Ostrog, gde im se dogodila slična situacija. Pošto se poklonici nisu povinovali “volji Božjoj”, po Mirinim rečima desio se takav kvar na autobusu, da su celu noć proveli na putu. Zbog toga je sada rekla: “Zato ja sad neću da se bunim...to je sve svetinja, ja neću da se bunim kako god bude odredila (vodič, prim. B.A.). Vidiš kako je vozač slomio šaht. Ja ne mogu u konflikt, ja sam se ispovedila”. Rasprava je trajala još neko vreme jer su poklonici koji su krenuli da bi posetili manastir Svetog apostola i jevandeliste Luke u Bošnjaju smatrali da su kao putnici oštećeni. Tada je Mira postavila pitanje “da li neko smatra da manastir Ravanicu ne treba posetiti? Da li je to manja svetinja od manastira Bošnjane?”, a onda je dodala: “Dobro, ide se u Ravanicu. Kod našeg cara Lazara koji je za nas položio glave srpske. On je položio svoj život za nas. Ja se radujem tome što idemo. Ja Lazara volim do neba. Čitajte njegov *Zavet*, plakaćete kao kiša. Vidite u Ravanici da li ima ‘Carev zavet’“.

Mira je za dva manastira – Ravanicu i Bošnjane – koristila različite kriterijume po kome je određivala značaj manastira, i na drugačiji način je govorila o ova dva manastira. Iako je na početku putovanja pominjala “velike svetinje” kao mesto isceljenja, kasnije je terminom “velika svetinja” podrazumevala nacionalnu svetinju, čiji je značaj u tome što je to zadužbina kneza Lazara koji je “život položio za nas” i koji je “odabrao Carstvo Nebesko, umesto Zemaljsko”. Mirino pominjanje *Kosovskog zaveta*, podstaklo je poklonike da započnu priču ne samo o stradanju Srba na Kosovu u srednjem veku, već na stradanje Srba u skorašnjim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije. Manastir Ravanica je „postao“ mesto u koje treba da odemo da se poklonimo ne samo svetitelju, nego vladaru koji je stradao da bismo mi danas živeli, koji je bio i koji danas treba da bude uzor svima nama. Tamo treba da se podsetimo čemu kao „pravoslavni hrišćani treba da težimo“, pri čemu se misli na *Carstvo Nebesko*.

Ovo je jedan od primera koji pokazuju kako poklonik/ca, čak i u toku samog puta, može da promeni način na koji govori o manastiru. Iz tog razloga, predstave koje sam u nastavku rada izdvojila treba shvatiti uslovno. One su prisutne kod poklonika u većoj ili manjoj meri i zavise od manastira koji se posećuju. Iz odgovora poklonika na pitanja *Koje manastire ste u poslednje vreme obišli? Zbog čega? U kom manastiru ste bili najviše puta?* može se zaključiti da kod jednog broja poklonika postoji poželjni ili “omiljeni” tip manastira. Međutim, poklonici koji organizovano obilaze manastire moraju da se prilagode ponudi organizatora, a ona je obično koncipirana tako da zadovolji potrebe različitih poklonika.

U nastavku rada su izložene predstave koje sam izdvojila na osnovu odgovora poklonika na pitanja *Šta za Vas predstavlja manastir?* i *Koja je Vaša prva asocijacija kada čujete termin manastir?*. Na osnovu odgovora sam izdvojila šest različitih predstava. Kod

svakog poklonika sa kojim sam razgovarala prisutna je barem jedna od njih, a često i nekoliko.

1) Manastiri kao centri duhovnosti

Jedna od najzastupljenijih predstava kod poklonika jeste da su manastiri mesta ogromnog duhovnog značaja. Ona proizlazi iz uverenja poklonika da manastiri imaju veću duhovnu snagu u odnosu na druga mesta jer se „u njima monasi neprestano mole za nas, za naš narod“ i da je duhovnost u manastirima „veća nego bilo gde van manastira“, uključujući i parohijske crkve. Razlog za to vide u tome što su monasi i monahinje odabrale život koji je u potpunosti posvećen služenju Bogu, molitvi, što su neopterećeni materijalnim stvarima i nezainteresovani za ono što se dešava *u svetu*. Monasi i monahinje u predstavama poklonika vode svakodnevni život ispunjen molitvom, strogim postom, velikim odricanjem, što ih u dobroj meri razlikuje od drugih vernika, uključujući i parohijske sveštenike. Takođe, manastiri se smatraju centrima duhovnosti, jer u njima stasavaju, obrazuju se i iz njih se biraju najviši predstavnici crkve.

Monaštvo je jedan deo crkve, odnosno onaj pravi deo crkve koji se posvetio tome, i nekako, za mene, kad kažem crkva pomislim prvenstveno na monaštvo. Znači ne pomislim na sveštenstvo. Mislim, ali prvenstveno na monaštvo, jer su to ljudi koji su se sasvim posvetili tome i nekako od njih očekujem mnogo više nego od sveštenika. Od monaha više očekujem, jer su se sasvim posvetili tome, a sveštenstvo je jednim delom svog života, znači svojim zaposlenjem u crkvi, praktično (D.D.1975[m]).

Monahinje i monasi su u predstavama poklonika nosioci najčistijeg vida duhovnosti, budući da su se praktično odrekli svetovnog života, što je neka vrsta “lične žrtve”. Poklonici koji ih posećuju, s druge strane, smatraju da u različitom stepenu i na različite načine oni sami odstupaju od takvog idealnog modela duhovnosti. Oni nisu napustili *ovaj svet*, ali povremenim posećivanjem ovih svetih mesta žele da zadobiju blagodat. Na osnovu ovakvih razmišljanja poklonika može se zaključiti da monaštvo danas predstavlja temelj duhovne obnove i da je njihova uloga u procesu transformacije verskog identiteta izuzetno važna.

Poklonici koji manastire posmatraju kroz njihov duhovni značaj umeju da reaguju u situacijama kada se manastiri reprezentuju na drugačiji način. Godine 2013. razgovarala sam sa poklonicom M.J.(1969.) koja radi kao profesorka u jednoj beogradskoj srednjoj školi. Kao razredni starešina svake godine ima priliku da u okviru školske ekskurzije obilazi neki

manastir Srpske pravoslavne crkve. U vreme našeg razgovora već je desetak godina intenzivno hodočastila i imala oko sedamdeset hodočašća u Srbiji i inostranstvu iza sebe. Od kada je započela sa praksom hodočašća manastiri su za nju počeli da predstavljaju mesta na kojima može da sretne i da razgovara sa duhovnicima. Školske ekskurzije i način na koji vodiči predstavljaju manastire učenicima – kroz priču o arhitekturi, umetnosti i istoriji – počeli su veoma da joj smetaju poslednjih godina, zato što smatra da se na takav način zanemaruje suštinska uloga manastira i da se učenici ne edukuju o tome „šta manastiri stvarno jesu“, već se pažnja posvećuje „sekundarnim stvarima“:

Desi se nekad da neko od kolega ko uđe ispriča nešto o manastiru, o kulturno-istorijskom značaju manastira. Tako jednom u manastiru Kovilj, ja sam rekla učenicima na neki svoj način, odnosno o ocu Tadeju sam govorila i njegovim duhovnim poukama. Prosto mi je zasmetalo da mi stalno to forsiramo šta je to i kada je neko naslikao tu i tako dalje i da se ni jednom rečju ne spomene svetost toga mesta. Dakle, baš da svedemo manastir isključivo na neku zgradu koja je zidana tada ili oslikana tada i tako dalje. Meni to smeta i danas i smatram da deca moraju da čuju tu reč. Istinsku, duhovnu reč o tom manastiru, a neka naravno budu prisutni i ti podaci, ali i duhovna pouka treba da se kaže.

Stav M.J., da nema potrebe opterećivati posetioce istorijskim podacima o manastirima i freskopisu, i da takve informacije odvrćaju pažnju poklonika sa “mnogo bitnijih, duhovnih stvari”, o ljudima koji su tu živeli ili danas žive, zastupljen je kod nešto više od polovine poklonika. To pokazuje da nije zanemarljiv udeo poklonika koji smatraju da ovakve informacije nemaju duhovni značaj, zbog čega ih poklonici često ignorišu. Svoj odnos prema tome poklonici nekad iskazuju neverbalno, tako što napuste crkvu i odu do manastirske prodavnice kada vodiči započnu neku edukativnu priču. Za njih, takve priče su nepotrebne i predstavljaju “ostatak socijalističkog predstavljanja manastira i pokušaja da se umanji njihova sakralna funkcija i značenje”.

Predstava o manastirima kao mestima duhovnosti, kao što je već rečeno u uvodnom delu studije, potiče još iz srednjeg veka (Radić 2018), i još uvek je jedna od najvažnijih i najzastupljenijih kod poklonika. Bez obzira koji je primarni razlog dolaska poklonika u manastir, najveći deo njih prepoznaje *duhovnost* kao jednu od najvažnijih karakteristika manastira. U osnovi ovakve percepcije manastira nalazi se ideja manastira kao svetog centra iz koga se širi duhovna pouka, koja se zahvaljujući hodočasnicima, između ostalog, širi i van manastira.¹⁵⁴

¹⁵⁴ U savremenom periodu, monasi na različite načine mogu da komuniciraju i šire duhovne poruke van manastira, kao što je to, do 2017. godine, radio iguman manastira Lepavina, o.Gavrilo (Vučković).

2) Manastiri kao kulturno-istorijski spomenici

Druga, vrlo raširena predstava kod poklonika jeste da manastiri Srpske pravoslavne crkve predstavljaju “spomenike srpske kulture” i da su “svedoci istorije”. To ne znači da ovi poklonici ne percipiraju religijski značaj manastira. Štaviše, oni religijski značaj manastira proširuju na važnost manastira za nacionalnu i kulturnu istoriju. Pored globalnog trenda da se gotovo sve stare građevine smatraju kulturno-istorijskim spomenicima, na formiranje ovakve predstave u Srbiji posebno su uticala tri momenta. Prvi momenat odnosi se na činjenicu da su manastiri praktično najbolje očuvani materijalni ostaci koji nas povezuju sa davno prošlim epohama. Zbog toga oni moraju biti posmatrani i kroz prizmu istorijskog ili nacionalnog kontinuiteta, kao mesta koja ističu i trajanje na ovom svetu, a ne samo prolaznost zemaljskog života. Iz tog razloga, prvi momenat mora se uslovno povezati sa nacionalističkom ideologijom. Drugi momenat mora se povezati sa socijalističkom ideologijom i ateizmom. On se tiče činjenice da je veliki broj poklonika sa kojima sam razgovarala rođen ili odrastao u periodu socijalizma. Kao što je već rečeno u uvodnom delu, u socijalizmu je ovakva predstava o manastirima počela da se forsira od strane državnih vlasti, kako bi se umanjio religijski značaj manastira i kako bi se oni predstavili u profanijem kontekstu.¹⁵⁵ Treći momenat važan za ovakvu percepciju manastira može se tražiti u podatku da je većina poklonika sa kojima sam razgovarala prvi kontakt i iskustvo u manastiru imala u sklopu ne-religijskih putovanja, koja najčešće nisu obuhvatala verske teme i versku praksu (poput paljenja sveća, poklonjenja, celivanja ikona, neki čak kažu da nisu umeli ni da se prekrste pri ulasku u crkvu). U periodu socijalizma manastiri su često spominjani kao kulturno-istorijski spomenici, pa je verovatno većina poklonika ovo viđenje manastira stekla u vreme pre no što su postali vernici i zadržala je do danas.

Kod većine poklonika prisutna je ideja o važnosti manastira kao “svedoka prošlosti” koji pokazuju “čemu je naš narod težio kroz istoriju”:

Znači, u Dečanima, kad posediš malo u crkvi, neverovatno! Znači, prosto te to podigne i ono, u principu, kao, ako prvo gledaš kulturno nasleđe... Znači, to moraš da vidiš. Sticajem okolnosti, zbog osvajača nije mnogo neke kulture izvorne srpske ili vizantijske ili pravoslavne opstalo na našem prostoru. Crkva je jedino na šta možemo da budemo ponosni i da kažemo: E, to je naše! Znači, nemamo ni neke zgrade, ni arhitekturu, od bombardovanja, od razaranja (Ž.L.1973[m]).

¹⁵⁵ O ovome je već bilo reči u uvodnim poglavljima. Za više videti Radmila Radić (2002).

Interesujem se za podatke o manastiru da bih znao u principu na šta da obratim pažnju. Prvo te interesuje kada je podignuta crkva, pa ko je zadužbinar, zato što u principu, pored ovog verskog aspekta, znači bitan je i taj kulturni i taj istorijski aspekt. Znači, širiš kao neko svoje obrazovanje (A.M.1973[m]).

Iz ovih primera vidimo da se važnost manastira za kulturnu i nacionalnu istoriju percipira kao deo šireg obrazovanja, kao nešto što treba čuti i naučiti u toku pokloničkih putovanja. Ovo je naročito bitno poklonicima koji za vreme školovanja, u periodu druge polovine dvadesetog veka, nisu učili mnogo o manastirima, niti je vladarskim dinastijama posvećen značajniji prostor u školskim udžbenicima. Zbog toga mnogi poklonici, kako kaže jedna ispitanica, danas o “tome uče na pokloničkim putovanjima”. Jedan deo ovih poklonika ograničava percepciju manastira kao kulturnih i istorijskih spomenika samo na one koji formalno imaju taj status. Ispitanik A.M.1979.[m] sa kojim sam razgovarala o tome koliko ga interesuju podaci o manastiru pre nego što ga poseti je izjavio:

Nije da me nešto preterano zanimaju istorijski podaci. Posebno kada su manji manastiri u pitanju. To mi je bitno kada su oni kulturno-istorijski spomenici. Kada su znamenitiji i meni lično intrigantniji, ja se unapred informišem (...) Sva ta mesta su upila molitvu u tim silnim vekovima, svi imaju neku sakralnu dimenziju koja je nesporna. Ali, na tim nekim mestima, malim seoskim manastirima nastalih najčešće za vreme Turaka u tursko doba. Ili, koje su isihasti pravili krajem četrnaestog veka, koji su onako zapahnuili Srbiju bežeći od Turaka.

Većina poklonika se ne seća prvog manastira koji su posetili, niti pamte da li im se neko od monaha obratio. Međutim, najveći broj njih pamti da je to bilo u sklopu školskih ekskurzija.¹⁵⁶ Njima su manastiri bili tada predstavljeni kao kulturni i istorijski spomenici ili kao mesta sa kojima bi trebalo da se upoznaju zbog njihovog umetničkog značaja.

Predstava o manastirima kao kulturno-istorijskim spomenicima je u Srbiji, kao i u drugim pravoslavnim zemljama razvijena u periodu socijalizma (v. Baeva 2014; Rock 2015), jer se u to vreme sistematski radilo na umanjivanju verske dimenzije manastira. Ideja o postavljanju turističkih vodiča javila se nakon što su socijalističke vlasti prepoznale razvoj turizma kao važan društveni i ekonomski faktor za razvoj zemlje, zbog čega su mnoge

¹⁵⁶ Većina ispitanika se seća da su sa školom prvi put posetili manastire, ali se mnogi ne sećaju kakav je to utisak ostavilo na njih. Jedna poklonica se prisetila da je poseta manastiru Studenica ostavila vrlo snažan utisak na nju: *Obilasci manastira nisu krenuli sistematski. Kada sam bila devojka od devetnaest godina, naravno bila sam i ranije, možda u sklopu školskih ekskurzija, ali sam imala veoma snažnu uspomenu na odlazak u Studenicu (A.Č.1985[ž]).*

opštine uvrstile manastire u svoju turističku ponudu (Radić 2002). „Konverzija“ manastira u kulturno-istorijske spomenike bila je deo nove državne politike putem koje su se promovisale nove socijalističke vrednosti. Iako su posete manastira u tom periodu postale (ne)religijska praksa, kod velikog broja posetilaca ostala je određena ozbiljnost i visok stepen poštovanja ovih objekata i tokom socijalizma. Retki su poklonici sa kojima sam razgovarala, a da su za vreme socijalizma posećivali manastire iz verskih razloga. Ima, naravno, onih koji su odlazili u lokalne manastire, ali je uglavnom reč o pobožnim ljudima iz okolnih sela, dok je većina ispitanika iz gradova odgovorila da su u to vreme manastire posećivali „više turistički“.

Predstava o manastirima kao kulturno-istorijskim spomenicima je veoma zastupljena u javnim diskursima, udžbenicima i medijima. Od svih predstava koje se danas sreću kod poklonika ona je verovatno najmlađa, budući da se razvila sredinom dvadesetog veka. Međutim, predstava o manastirima kao kulturnom nasleđu, delu kulturne baštine ili spomenicima kulture ili starini, konstruisana je jako dugo, još tokom devetnaestog veka (v. Makuljević 2006b). Ona je danas vrlo prisutna kako u sistemu javne reprezentacije manastira, tako i u percepciji poklonika koji često ističu da su manastiri naši „najvredniji spomenici kulture“. Jedan od poklonika sa kojim sam razgovarala (N.K.1984.[m]) na tu temu, rekao je:

Manastiri su najvredniji deo naše prošlosti. Mi nemamo dvorce kao Francuska ili Nemačka... Većina tvrdava nije sačuvana, tako da manastiri predstavljaju najvažnije od naše kulture što možemo da vidimo ili da nekom drugom predstavimo.

Za poklonike, manastiri su postali važna tačka na putu razumevanja toga *ko smo bili i ko smo danas*. Ova identitetska pitanja, koja poklonike muče u meri u kojoj muče i druge građane Srbije, postala su izražena tokom perioda tranzicije, u vreme kada je društvo postalo rastrgnuto između ekonomskih i političkih kriza koje se pojavljuju kao jedina konstanta. Poklonici u neprestanim preispitivanjima „istorijskih grešaka“, mitske pozicije Srbije „ni na Istoku ni na Zapadu“, u manastirima prepoznaju „simbol stradanja Srba i ponovnog vaskrsnuća“. Kako je jedan poklonik rekao „manastiri svedoče o našem trajanju na određenom prostoru, o našoj veri, o duhovnosti naših vladara“. Činjenica da je nekoliko naših manastira uvršteno na UNESCO-vu listu svetske kulturne baštine svedoči o tome da je vrednost tih manastira prepoznata i van nacionalnih granica. Percepcija manastira kao spomenika kulture proširuje definisanje manastira kao verskih objekata tako što nam pokazuje koje su vrednosti uključene u percepciju ovih mesta, a koje su važne za određeno društvo.

Jedan deo poklonika – oni rođeni na prostoru bivših jugoslovenskih republika – svedoče da su prvo usvojili ideju o manastirima kao spomenicima, s obzirom da se u njihovim porodicama o religiji i manastirima „nije mnogo govorilo“. Van porodice su učeni da je reč o istorijskim ili kulturno-istorijskim spomenicima. Zanimljivo je da ovi ispitanici (od kojih je jedna ispitanica, rodom iz Sarajeva u međuvremenu postala monahinja u manastiru u Srbiji) prve utiske o monaštvu ne vezuju za manastire Srpske pravoslavne crkve, već za časne sestre koje su viđali u gradovima u kojima su živeli (Kotoru, Sarajevu, Zagrebu...).

Postoji priča, kod nas u kraju, u Sarajevu, mi smo imali katoličke časne sestre. Naravno, ja kao dete nisam razlikovala šta je pravoslavna, a šta katolička časna sestra. To je kod njih malo drugačije i one su živele negde u blizini manastira, imale su iznajmljenu kuću. I, to je strašno velika ljubav i poštovnje prema njima kad bih ih videla i pozdravila. Prosto tada se javila neka crta za religijom (Monahinja K.)

Moje detinjstvo se odvijalo u Hrvatskoj. Kada sam se prvi put susreo sa manastirima ili samim pojmom ne znam tačno. Malo je maglovito i u ono vreme (osamdesete godine, prim. B.A.) se nije na ovakav način pričalo o tome. Ja sam istovremeno čuo i onda nisam razlikovao manastire i samostane. Možda u istorijskom kontekstu. Retko kad u nekom religioznom ili duhovnom. To je bilo tamo negde po Dalmaciji, kao stare građevine. To je negde moj prvi utisak o građevinama, jer tako je vreme, znaš, tako bilo. Nije se na taj način pričalo o tome i ako se dotaknemo teme manastir, ok to jeste vredno, nešto staro, jeste tradicija, ali malo se o tome pričalo u religioznom smislu (Z.M.1975[m]).

Nisam siguran da sam u tom nekom školskom uzrastu razlikovao katoličke i pravoslavne. Kod nas se katoličke i pravoslavne crkve malo razlikuju. Nemaju veliku vizuelnu razliku. Nemaju veliku razliku spolja. Čak postoji nekoliko sadašnjih katoličkih crkava, koje su nekad bile pravoslavne, pa sad, istorijskim raznim periodima su...sad služe, pošto tu više nema Srba (J.M.1978[m]).

Ja sam živio u multietničkoj sredini u kojoj se nije potencirala nacionalna pripadnost. Mislim da je tu bio akcenat samo na pristojnom ponašanju. Da nisu religiozni momenti bili važni. To je bilo tokom sedamdesetih i početkom osamdesetih. Verovatno su nam nastavnici ukazivali i na to gde smemo, a gde ne smemo da stajemo. Skretala se pažnja i šta se ne sme. Znači, zahtevala se pristojnost i neka pravila manastira su morala da se poštuju. Nije niko, verujem baš zbog mešovite sredine, da nije niko ukazivao na to da treba da palimo sveće recimo, jer se u to vreme dosta vodilo računa (S.N.1970[m]).

Poklonici koji manastire percipiraju kao kulturno-istorijske spomenike ne smatraju da o njima treba da vodi računa neka posebna ustanova, poput zavoda za zaštitu spomenika kulture, na primer. Za one manastire koji imaju naročitu važnost i poseban kulturni značaj, smatraju da država treba da vodi računa o njima, ali u smislu da treba da pruži finansijsku podršku. U sklopu tog pitanja razgovarala sam sa ispitanicima o obnovi manastira Mileševa.

Taj manastir je preuređen od strane crkvenih vlasti, bez dozvole Republičkog zavoda za zaštitu spomenika.¹⁵⁷ Uprkos činjenici da obnova nije ispunila mnoge estetske ili umetničke zahteve, ispitanici u tome ne vide ništa problematično. Naprotiv, kada je u pitanju pomenuti manastir, poklonici izuzetno pozitivno reaguju na sve ono što je urađeno u manastirskoj porti i smatraju da je uz Studenicu to jedan „od najsređenijih i najreprezentativnijih manastira“. „Sređenost“ manastira se, inače, pojavljuje kao estetska kategorija u mnogim odgovorima ispitanika i, što je manastir uređeniji, utoliko je ukupan utisak koji manastir ostavlja na poklonike bolji. Radovi, u smislu proširenja, dograđivanja i drugih vrsta uređenja, percipira se kao „napredak“, kao „razvoj“, kao nešto „što naša generacija dodaje onome što su prethodne generacije stvarale“, pa se na taj način i „u našem vremenu ostavlja trag“.

Sa druge strane, nijedan odgovor ispitanika nije pokazao da poklonici smatraju da monasi i monahinje treba da „trpe“ zbog toga što žive u manastiru koji je proglašen spomenikom kulture. Poklonici ne vide ništa problematično u tome da monaštvo postavlja podno grejanje, provlači kablove za struju kroz zidove ili postavlja klima uređaje u srednjovekovnim crkvama.¹⁵⁸ Po mišljenju poklonika, na monasima je da brinu o uređenju manastira i da ga održavaju. Zapravo, poklonici na ove stvari ne obraćaju pažnju i zanemaruju činjenicu da se tu u izvesnoj meri radi o ugrožavanju manastira. Poklonici, sve ono što olakšava život monaškoj zajednici ili boravak u crkvi za vreme bogoslužjenja, posmatraju nekritički i sa puno odobravanja i razumevanja. Štaviše, postoje brojni primeri u kojima predstavnici manastira, kao i poklonici, kritički pristupaju postupcima Zavoda za zaštitu spomenika, naročito kada oni usporavaju podizanje manastira. Praksa je da se obnova crkve obustavi dok traju istraživanja Zavoda, što može da traje dugo i da značajno uspori podizanje ili obnovu manastira. Iz tog razloga su mnogi manastiri bili primorani da nađu alternativna rešenja problema, kako bi u što kraćem vremenskom periodu podigli manastir. Jedan od takvih primera je manastir Mislođin, u kome je ispod manastira sačuvana rimska bazilika. Manastir sada funkcioniše tako da se spomenik može pogledati ulaženjem u donji nivo, dok je ulaz u crkvu na gornjem nivou. Na taj način je prostor ispod crkve ostao dostupan posetiocima, istraživačima, ali i poklonicima. Takođe, na nivou u kome su ostaci

¹⁵⁷ O građevinskim radovima mimo dozvole Zavoda za zaštitu spomenika kulture videti tekst “Preduzetništvo i divlja gradnja”, *Vreme* br. 584, 14. mart 2002.

¹⁵⁸ Pre nekoliko godina u medijima i stručnoj javnosti bilo je dosta negodovanja zbog postavljanja klima uređaja u manastiru Ravanica zbog toga što je to urađeno bez odobrenja nadležnog Zavoda za zaštitu spomenika kulture. Tada se pojavio veliki broj negativnih komentara na forumima i društvenim mrežama. Videti “Moderni manastir: klime na Ravanici izazvale buru”, *B92*, 2. decembar 2016. Dostupno na sajtu https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2016&mm=12&dd=02&nav_category=12&nav_id=1205941 (pristupljeno 16. jula 2020).

bazilike, nalazi se ćivot sa kostima izvađenim prilikom iskopavanja terena na početku gradnje manastira. Nalaženjem ovog kompromisnog rešenja stvorena je vrlo netipična građevina, gde su istorijsko i sakralno u istom objektu, a ipak razdvojeni kao zasebne celine. Taj neobičan spoj je vrlo zanimljiv poklonicima. Sličan primer je i manastir Bešenovo na Fruškoj gori, gde je alternativno rešenje podrazumevalo ugradnju staklenih podova kako bi se sačuvala nekropola koja je pronađena ispod temelja crkve. Kada se nađu ovakva kompromisna rešenja, poklonici sa odobravanjem gledaju na saradnju Zavoda za zaštitu spomenika kulture i samih manastira. Međutim, u drugim slučajevima, kada ta „saradnja“ usporava podizanje i obnovu manastira, poklonici „drže stranu“ crkve. Zavodi tako postaju institucije koje se mešaju u „stvar crkve i vernika“ i neko „ko ne radi posao kako treba“. U pojedinim slučajevima, zavodi se stavljaju u kontekst komunističke ideologije, i posmatraju se kao neko „ko radi protiv manastira“, a monasi u takvim slučajevima dobijaju ulogu žrtve. Navedeni primeri pokazuju da koncept kulturno-istorijskog spomenika ima prilično složeno i fleksibilno značenje, koje ne odgovara klasičnim konzervatorsko-restauratorskim definicijama.

3) Manastiri kao simboli nacije

Predstava o manastirima kao simbolima nacije ili ćuvarima granica nacija uglavnom je zastupljena kod poklonika kod kojih je izražen nacionalni identitet. To se može zaključiti na osnovu toga što govore da je neki manastir „simbol otpora osvajaćima“, drugi je „simbol nacionalnog bića“ ili „nacionalnog identiteta“, treći je „simbol nacionalnog blaga“ ukoliko je reć o manastiru sa važnim i reprezentativnim umetnićkim predmetima, freskama. Za neke poklonike manastiri simbolizuju odrećeni događaj iz nacionalne istorije ili reprezentuju moć ktitora i snagu srpske države u vreme kada je manastir podignut. Ovakva percepcija manastira naroćito dolazi do izražaja kod poklonika koji su odrastali u multietnićkim i multikonfesionalnim sredinama na prostoru bivše Jugoslavije. Moji sagovornici iz tih sredina, od kojih je većina roćena tokom šezdesetih i sedamdesetih godina dvadesetog veka, imali su priliku da pored pravoslavnih obilaze i katolićke crkve i manastire, džamije i sinagoge u sklopu daćkih ekskurzija. Jedan sagovornik se prisetio svojih školskih ekskurzija sa kojima je prvi put posećivao manastire:

(...) Posle smo, sećam se da smo išli, u osmom razredu u Ohrid. E, tad smo obišli nekoliko manastira na Kosovu, recimo interesantno je, tek posle sam video u kojim sam manastirima bio. Po slikama ih prepoznao, jer, u to vreme ekskurzija, osmi razred, nije se

niko interesovao za to. Čak smo bili, sećam se i u džamiji, da li u Skoplju ili u Prištini, ne znam. Pa, smo posle u Skoplju obišli nekoliko crkava i manastira. Na Ohridu, takođe. Tako da, znaš, meni je to uvek bio neki lep utisak, jer uvek sam nekako imao poseban odnos prema tim mestima (R.V.1969[m]).

Mnogi od njih su tek naknadno, početkom rata na prostoru bivše Jugoslavije tokom devedesetih godina dvadesetog veka, nakon što su počeli da osvešćuju svoj verski i nacionalni identitet, manastire i crkve SPC počeli da posmatraju kao važan marker etničkog identiteta Srba na prostoru na kome su živeli. Nakon što su sa vremenske i prostorne distance analizirali čitavu situaciju u kojoj su „brojni manastiri Srpske pravoslavne crkve spaljeni, a monaštvo proterano“, kod njih je došlo do promene percepcije ovih objekata i do podizanja svesti o značaju i važnosti ovih objekata u očuvanju kulturnog i nacionalnog identiteta Srba na ovom prostoru. Danas, za njih posebnu važnost imaju upravo manastiri koji su ostali na tom prostoru, u kojima se polako obnavlja život, iako Srba u tim delovima više nema ili ih ima u znatno manjem broju nego pre rata. Jedan deo njih danas kritikuje praksu upoznavanja manastira kao kulturno-istorijskih spomenika koja je postojala u socijalističkoj Jugoslaviji i vide je kao „smišljen način da se zatre ideja o nacionalnom identitetu Srba na prostoru Hrvatske“, „da se relativizuje njihov značaj“ ili da se “ospori prisustvo Srba uništavanjem materijalnih dokaza postojanja Srba na ovom prostoru“, dok je kod drugog dela ovih ispitanika percepcija manastira kao kulturno-istorijskih spomenika sačuvana.

Situacija se u izvesnoj meri promenila za generaciju Srba rođenih tokom osamdesetih godina van Srbije, u vreme kada aktivnost i vidljivost Srpske pravoslavne crkve postaju veće. Već početkom devedesetih godina prošlog veka pripadnici te mlađe generacije posećuju manastire SPC i, za razliku od starijih generacija, nemaju iskustvo posećivanja svetilišta drugih konfesija.

Dok smo bili mlađi, dole u Hercegovini, u Bileći, to je bilo devedesete godine. Tada nije bilo mogućnosti da se ide kao sad ovako organizovane ture, tako da smo se više mi organizovali kao neki izlet za vikend, te manastire u blizini koje možemo obići i videti. Kada smo došli u Beograd, onda ovde postoje agencije koje to lepo organizuju, pogotovu dok ste student, kada nemate kola, otići sa tom nekom grupom gde niste bili a želeli biste da odete, da posetite, da vidite, da upoznate tamo kako je u manastiru, upoznate neke ljude, monahe, monahinje, koji je već manastir. Tako je to krenulo kod mene otprilike (N.R.1984[m]).

Generacija rođena tokom osamdesetih godina, koja je odrastala u vreme buđenja i bujanja srpskog nacionalizma počinje da percipira manastire SPC kao „stecišta i čuvare srpskog identiteta“, naročito na prostoru na kome su živeli. Tokom razgovora sa poklonicima

postavljala sam im pitanje koje manastire najčešće posećuju, da nabroje manastire koje su posetili u poslednjih godinu dana i da izdvoje manastir koji je za njih lično naročito važan. Odgovori na ova pitanja pokazali su da postoji jedan broj poklonika koji posećuje samo manastire koji se percipiraju kao *nacionalni*. Za druge manastire ističu da nemaju “naročitu želju da odu tamo”. U konkretnim slučajevima to znači da hodočasnik bira najveće nacionalne svetinje, a obično ne posećuje manje poznate, lokalne manastire. Imala sam priliku da razgovaram sa ispitanikom iz Beograda I.G.(1984) koji je obišao Hilandar i manastire na Kosovu, Studenicu, Žiču, ali nikada nije bio ni u jednom manastiru u Beogradu ili u okolini Beograda. Kao razlog je naveo svoj stav da to nisu “pravi manastiri”, ali i to da neki manastiri nemaju duboke veze sa “našim korenima i tradicijom”. Njegova konstatacija da to nisu “pravi manastiri” nije se odnosila na verski aspekt manastira, koji je nesporan, već na ono što poklonici (i ne samo oni) učitavaju manastirima – značaj za očuvanje tradicije, nasleđa ili nacionalnog identiteta. “Pravi” manastiri se po njemu posmatraju i valorizuju kroz vezu sa “duhovnim korenom”:

Na Hilandar sam išao skoro, tu mi je bilo najlepše. Najveći duhovni mir sam osetio tu i najveću blizinu sa Bogom. Smatram da svako ko je Srbin i pravoslavac treba da ode i pogleda. Tu je bio Sveti Sava, Stefan Nemanja, Sveti Sava se tu zamonašio, podigli su taj manastir. Zbog toga treba otići. To je i tradicionalni i duhovni centar u jednom. Baš kao neki duhovni koreni. (...) U Gračanici sam bio 2012. godine na Vidovdan 28. juna. Išao sam sa društvom na praznik Vidovdan, organizovano autobusom, na praznik. Išli smo preko neke grupe, oni stalno putuju na Kosovo, obilaze tako srpske manastire. Uglavnom po Kosovu i Metohiji, a posle u povratku i po Raškoj. Po celoj Srbiji obilaze, ali glavno im je Kosovo. Do njih sam došao tako što sam pročitao neki plakat koji je bio zalepljen u gradu, razgovarao sa kumom i još jednim drugom i tako smo se odlučili da odemo baš na Vidovdan. Imali smo želju da odemo na taj najveći praznik, jedan od najvećih srpskih praznika. Osećaj je bio prelep.

Ovi poklonici veoma često posećuju Hilandar. Nekada i po više puta u toku godine. Oni obično posete još neki manastir tokom boravka na Svetoj gori, ali u razgovorima naglašavaju razliku između Hilandara i drugih manastira. To se može videti iz sledeće izjave ovog ispitanika:

Dok smo bili na Svetoj Gori, obišli smo još jedan, bugarski manastir – Zograf. On je deset kilometara od Hilandara. On je lep manastir iz trinaestog, četrnaestog veka. Jeste to pravoslavni manastir i ja sam se osećao lepo u njemu, ali ipak je Hilandar naš i onde se prijatnije osećam. Ovamo sam se osećao kao neki gost, ali mi je isto bilo lepo. Ali, ovamo se osećaš više kao domaćin, kao da si među svojim, među precima.

Njegova izjava potvrđuje jedno Čolovićevo zapažanje, izneto u tekstu “U Hilandar. Nacionalizam kao religija”, u kome autor primećuje da se manastir Hilandar ne pojavljuje samo kao svetinja pravoslavne religije i Srpske pravoslavne crkve, nego se vezuje za “široko shvaćenu srpsku tradiciju i kulturu”, odnosno za duhovnost koja je “kvalifikovana nacionalnim atributom” (Čolović 2008, 187). Ovaj manastir u kolektivnoj predstavi srpskog naroda nije “samo sveto mesto za Srbe pravoslavne vernike, nego ima i možda još važniju ulogu simboličke koevke srpske nacije i države, odnosno predstavlja nacionalnu svetinju, koju su pozvani da poštuju i slave svi Srbi” (Čolović 2008, 188).

Da su predstave o manastirima u velikoj meri podložne javnim diskursima pokazuje upravo predstava o manastirima koji predstavljaju simboličko prisustvo nacije, čak i tamo gde više nema pripadnika te nacije. Poklonička putovanja na Kosovo i Metohiju ili Hrvatsku posebno su zgodna da se prikaže kako poklonici percipiraju manastire kao simbole nacije i dokaz prisustva Srba na tom prostoru. Prisustvo Srbije na Kosovu i Metohiji, osim u severnom delu pokrajine, uglavnom je zanemarljivo i nevidljivo. Jedino što se prepoznaje kao preostali simbol Srbije jesu crkve i manastiri, zbog toga što u njima ima monaštva. Poklonici ove manastire percipiraju kao „manastire mučenike“, kao manastire koji prolaze kroz velika iskušenja kako bi opstali na tom području i omogućili da, možda, jednog dana, „Srbi ponovo budu dole na Kosovu“. Poklonici nisu izolovani članovi srpskog društva, te su u tom smislu podložni, zajedno sa ostalim članovima društva, dominantnim javnim diskursima.

Prepoznavanje važnosti manastira za očuvanje nacionalnog identiteta vidi se iz iskaza poput jednog koji sam čula od poklonice M.K.(1973):

(...) crkva je izvor naše duhovnosti, kulture, pismenosti, svega. Znači, crkva ti je bila i matičar, i knjiga umrlih, i knjiga venčanih i knjiga rođenih i neuropsihijatar i psiholog i bolnica i duhovna i duševna uteha. Znači sve. I riznica i praktično stub očuvanja nacionalnog identiteta, verskog identiteta i stub očuvanja države. Kada države nije bilo.

Kao simboli nacije čije prisustvo reprezentuju u prostoru i omeđuju granice “duhovnog prostora“, manastiri predstavljaju čuvare nasleđa i tradicije. Poklonici izražavaju divljenje monasima, zato što su uspevali da u mnogim teškim vremenima sačuvaju „našu veru“, „naš jezik i pismo“, „naš identitet“. Odgovarajući na pitanje *Šta pomislite kad čujete reč manastir?*, oni obično odgovaraju: „to je naša duhovna tradicija“, „oni čuvaju nasleđe prošlosti“, „manastiri i monaštvo su sačuvali jedinstvo i državu onda kada države nije bilo“,

„u manastirima se čuvao naš jezik i pismo“. Kada pominju nasleđe oni misle na materijalno i nematerijalno, odnosno duhovno nasleđe.

Sećam se da su mi roditelji pominjali manastire, uglavnom u kontekstu važnih mesta koja treba obići, a koja su, opet, važna u tradiciji. Važni zbog svog dugog postojanja i vezani za našu istoriju kao nekakvi nosioci identiteta, kao neka sidrišta identiteta našeg naroda. Zatim, možda u nekom simboličkom smislu kao – kada manastir pati onda narod pati i obrnuto, vezano za Turke, ustaše, Nemce, Šiptare. U tom smislu, manastiri su bili kao nekakav simbol. Opet s obzirom na srpski narod koji nije imao drugu državu i jedina institucija, zapravo jedna od najstarijih institucija, nam je ubedljivo crkva. Manastiri, neki od njih, postoje bez prekida već skoro hiljadu godina. U tom smislu su u mojoj porodici bili često kao nekakvi primeri nacionalnog, kao što bi u Francuskoj bio neki dvorac ili ne znam šta, tako je kod nas to manastir (M.R.1985[ž]).

Pod *tradicijom* neki poklonici podrazumevaju, ne toliko duhovnu, pravoslavnu tradiciju, koliko *srpsku tradiciju*, koja se odnosi na tradiciju „zadužbinarstva“, „jakog morala“, „žrtvovanja za veru“, „izbor Carstva Nebeskog umesto Carstva Zemaljskog“.

Ova predstava je prisutna i u hodočasničkim putopisima. U jednom od njih, „Jutra na Hilandar: hodočašća, putopisi, eseji“ Nedeljko Radanović (2007) navodi koliko je velika blagodat kada se hoda tamo gde su boravili veliki podvižnici i svetitelji:

Pomišljamo da su ovom portom svakodnevno prolazili Sveti Sava i Sveti Simeon i posmatrali iste konake, koje mi danas posmatramo. Kontinuitet vremena i prostora! Još stoje građevine koje su podigli svojim novcem: glavna trpezarija koja se i danas koristi, jedno krilo konaka sa kelijama na tri sprata i dva paraklisa. (...) Otac Simon objašnjava da je to monaška trpezarija koja je izgrađena o trošku Svetog Save i Svetog Simeona, za njihova života. (...) Nabraja koje su sve manastire na Svetoj Gori osim Nemanjića gradili i pomagali Mrnjavčevići, Dejanovići, Lazarevići i Brankovići. Otud toliko jak spomen na naše Svetitelje u Vatopedu. Sve nam to objašnjava otac Simon, koji časno zastupa nas Srbe u Vatopedu. Već je shimnik, što znači, po vrlinama, prvi među monasima (Radanović 2007, 28–31).

Ideja o manastirima kao čuvarima *tradicije*, od koje se sve više ljudi odvaja i koju zaboravlja, vidi se iz odgovora ispitanika koji naglašavaju da je “svrha manastira” upravo čuvanje *tradicije*:

Svrha manastira jeste da očuva tradiciju nekog naroda. Da bude neki segment očuvanja tradicije. Prvenstveno mislim da su jedan od čuvalaca tradicije (A.P.1984[m]).

Mislim da manastiri imaju više svrha. Zavisi od perioda. U jednom periodu svrha manastira je bila baš to očuvanje naroda i svega narodnog, jer narod je bio ugrožen tih 350 godina pod Turcima, ili 400–500 kako koji kraj. Narod je bio razbijen, nije imao svoje centre okupljanja – to su bili manastiri. Manastir je praktično bila državnost. Ne neki vid opstanka.

E, sad, manastiri su praktično bili škole. Naša prepisivačka delatnost, naša kompletna srednjovekovna, pa i novovekovna književnost je izlazila ili se prepisivala u manastirima. Prva prevođenja su takođe bila u njima – roman o Aleksandru, kako je zovu – srpska Aleksandrida, pa i mnogo još te prevodne književnosti. Znači, manastiri imaju značaj i imali su ulogu mnogih stvari koje su nama danas raširene ili razgranate po tim raznim naučnim. Imali su nekad, postoje naše knjige iz srednjeg veka, knjige recepata, uputstva za neka lečenja. Prosto, ona duhovna, religiozna svrha to mu je taj glavni zadatak. (Ž.K.1968.[m])

Imao sam potrebu da posetim Hilandar i otišao sam. Osećaj je bio divan. Ali, je u isto vreme znate ono kad očekuješ iza svakog ćoška – to je povezano sa istorijom – da se pojavi Sveti Sava ili Stefan Nemanja, ne znam ni ja. Manastir sam vezao za istorijski momenat i ličnosti. A, ta neka duhovnost...Oseti se...znaš kako...moraš da osetiš nešto, ali sad baš ne znam da li bih to umeo da objasnim i definišem. Bilo je leto kad smo išli. Bilo je oko 40 stepeni, to je dugo putovanje brodom, a pre toga se putuje cele noći, pa onda hodanje pešice i onda kada uđeš, ja sam tada bio prvi i jedini put, i onda su nas poslužili kafom i rakijom na toj temperature. Toga se sećam. Ja sam pomislio: Bože kakvi ljudi, kako služe rakiju na 40 stepeni. I, kad sam otpio jedan gutljajčić te rakije, osetio sam neko, kako da kažem – Nikad mi više nije prijao gutljajčić rakije nego tad. Ili, recimo, na ručku u trpezariji, onda zajednička molitva, svi ti monasi i mi koji smo došli organizovano, to je onako – čini da se osećaš drugačije. Ne umem da opišem kako, ali to je drugačije nego bilo gde (B.A.1975[m]).

Ova predstava je zasnovana na ideji da su manastiri svedoci naše kolektivne prošlosti i kulturne istorije i zbog toga mi kao društvo treba da brinemo o njima. Sa druge strane, oni svedoče i o duhovnom životu koji se u njima odvijao. To se najbolje vidi kada poklonici govore o manastiru Hilandar. O njemu, čak i oni poklonici koji ga nisu posetili konstruišu predstavu kao o “centru”:

(...) Kad budem „spreman“, otići ću i tamo. To je Hilandar. Za to bih se spremio. To smatram opet centrom. Ne samo što je zadužbina i Svetog Stefana i Save i jedan od naših najstarijih manastira nego i zato što treba da bude centar duhovnosti. Mislím da su tamo ljudi – ako bih bio monah, bio bih na Hilandaru. Prvo, to bi bilo sublimiranje svega onog što sam doživeo u drugim manastirima. Mislím da je to centar. Sa druge strane, s obzirom da sam po prirodi skeptičan od samog strata, jedino bih se bojao razočaranja da nije to to. Da potpuno zaokružim sliku svega onoga. Međutim, iz iskustva svih ostalih koji su bili, vidim da je to u skladu sa onim što sam ja mislio da jeste (P.R.1971[m]).

4) Manastiri kao mesta isceljenja

Predstava o manastirima kao mestima isceljenja je izuzetno prisutna i spada među najstarije predstave o manastirima. Većina poklonika sa kojima sam putovala u manastire koji važe za “isceliteljske” svedoči da su bar jednom u ove manastire otišli zbog verovanja da će u konkretnom manastiru rešiti zdravstvene ili životne probleme. Mnogi poklonici sa

kojima sam razgovarala su zahvaljujući pozitivnom iskustvu u nekom takvom manastiru počeli “više da veruju” ili su “prišli crkvi”. Među poklonicima ima mnogo onih koji ističu da su prvi put u manastir Ostrog otišli ne toliko iz verskih razloga, koliko iz znatiželje da vide „kako izgleda taj manastir u steni”. Neki su ga posećivali “usput”, tokom letovanja na crnogorskom primorju, dok su neki dolazili jer su čuli za čuda i isceljenja koja su drugi tamo doživeli. Ovaj manastir je tokom poslednjih nekoliko decenija privukao verovatno najviše ljudi koji *nisu u veri* da dođu i da se pomole nad životom Svetog Vasilija Ostroškog, očekujući da će im svetitelj pomoći u rešavanju problema. To nas vraća na motive pokloničkih putovanja i pokazuje da neka hodočašća ne moraju da budu motivisana verskim razlozima i da ljudi koji dolaze na poklonjenje ne moraju u prvo vreme ni da se deklariraju kao vernici. Iskustvo dodira sa svetim mestom – njegovom istorijom, relikvijama, atmosferom u svetilištu ili ishodom posete (uslišenim molitvama, na primer) povećava *magnetizam* manastira kao prostorne celine, i posledično definiše samo mesto kao isceliteljsko. O tome svedoči primer jedne iskušeniце, danas monahinje, sa kojom sam razgovarala 2015. godine, koja je u vreme dok je još živela svetovnim životom, imala strašne glavobolje i povremene nesvestice.

Na primer, meni je mnogo pomoglo manastir Ostrog. Ja sam imala problema i onesvešćivala sam se. Na primer, odem, pođem na posao i onesvestim se prvi put u autobusu. Više nisam smela da uđem u autobus. Imala sam osećaj da ću da se onesvestim i onda, bila sam na bolovanju i organizovali su u mom selu putovanje za Ostrog i ja ne razmišljajući da li ću da izdržim u autobusu, ja pođem, ali imala sam veliku veru da će tamo da mi pomogne. Bez obzira da li tražila tamo posebnu molitvu ili ne. Ja sam imala osećaj da će tamo da mi pomogne i stvarno, tamo je bila jedna mala kućica, sada je to već tamo urađeno i lepše i bolje, ali onda je bila jedna mala kućica i tu smo se svi skupili. Ja sam sedela i zaspala, mislim tad mi se ništa nije dogodilo, ujutru smo bili na liturgiji i vratili smo se kući u autobusu mi je bilo i onako i onako. Ali, kad sam otišla na kontrolu u Kruševac kad smo stigli posle neki dan od kad sam išla, da mi zaključe bolovanje... ja razmišljam dole je bilo nešto u podrumu ta ordinacija i ja razmišljam šta ću ako mi bude muka i ono, te muke više nije bilo, nikad se više nisam onesvestila. Tako je ojačala vera. Vera pomaže mnogo čoveku po mom mišljenju i eto, danas sam u manastiru.

Predstava o manastirima kao mestima isceljenja prisutna je kod pripadnika oba pola, ali je, barem u grupi poklonika sa kojima sam putovala, daleko naglašenija kod pripadnica ženskog pola svih generacija. Na pokloničkim odredištima može se primetiti da žene neuporedivo češće *prinosе* garderobu i predmete relikvijama nego što je slučaj sa muškarcima, a i zastupljenije su na ovim odredištima, te bi možda u narednom periodu trebalo proveriti uzroke ovakvog ponašanja. Praksa prinošenja odevnih predmeta nad

moštima svetitelja proizlazi iz verovanja da je na taj način osoba čiji je predmet prinesen ćivotu prisutna, iako nije tu. Tu ulogu uglavnom na sebe preuzimaju supruge, majke, tetke, bake ili sestre. U tom smislu, poklonici Srpske pravoslavne crkve ne pokazuju bitno drugaćiji obrazac od onog koji je primećen u drugim zemljama (v. Dubisch and Winkelmann 2005b, xxiii).

Predstava o manastirima kao mestima isceljenja, uklopljena je u deo šireg narativa o ćudima, koji je tokom poslednje dve decenije izuzetno zastupljen u medijima, kao i kod predstavnika crkve. Postavlja se pitanje kako to da je ova predstava toliko raširena među poklonicima kojima ne bi trebalo da je potreban poseban dokaz postojanja sile Božje niti Božjeg prisustva? Pokušavala sam da saznam kako poklonici koji su crkveni vernici, koji su, kako sami kažu *u veri*, koji bi trebalo da veruju bez traženja dokaza, objašnjavaju učestalost svojih dolazaka u ovakve manastire. Neki od njih su i sami svesni te kontradiktornosti. Imala sam priliku da razgovaram sa poklonicom M.K.(1964) koja je u potpunosti svesna toga da je za vernika najvažnije *duhovno isceljenje*:

Ja ta isceljenja ne shvatam na taj način na koji se on inaće populariše. A, to je da se bolestan ćovek ...da hrom prohoda i sl. Nego na nekom duhovnom planu. Smatram da to treba da je isceljenje na duhovnom planu, da duša bolesna ozdravi, ali nikako to da sad mi ćemo to spavanje pod moštima i sl. Ima sve to. Ima svetlih primera, ali ne volim ni da proćitam to. Kao da oskrnavim Duh Sveti. Ja to ne ćitam na taj način o tome.

Međutim, kada sam joj postavila pitanje *Da li ste ikada u manastir otišli oćekujući telesno/fizićko isceljenje?*, odgovorila je da jeste. Otišla je na Ostrog sa željom da se moli za ozdravljenje svog bratanca koji živi sa autizmom, noseći njegove stvari koje je želela da prinese ćivotu sa moštima Svetog Vasilija Ostroškog.

Ova predstava ima veliki znaćaj u promociji manastira i doprinosi masovnosti poklonićkih putovanja. Verovanje u isceljenja u manastirima deo je šireg verovanja u ćuda koja se događaju u manastirima. Ovoj predstavi veoma doprinosi monaštvo koje često svoj manastir “pretvara” u isceliteljski tako što promovise ćuda – na društvenim mrežama, u viber grupama, na svojim sajtovima ili u posebnim publikacijama koje se mogu deliti uz neki dnevni list ili se prodavati u manastirskim prodavnicama.¹⁵⁹ Ćak i ako ćuda ne stavljaju u neku javnu formu, ona se beleže u letopisima i potom se preprićavaju poklonićkim grupama od strane monaštva. Ta ćuda i isceljenja se interpretiraju kao potvrda

¹⁵⁹ Neke od tih knjiga koje se prodaju jesu „Život i ćuda Svetog Vasilija Ostroškog Ćudotvorca“ 1-5, „Nova ćudesna isceljenja i javljanja Svetog Vasilija Ostroškog (ćuda poslije 2000. godine)“, zatim knjiga „Sveti Zosim Tumanski: ćudotvorac i iscelitelj“, „Ćuda svetitelja Tumanskih“, „Deca Koporinska“ autorke Slavice Barbarić i mnoge druge.

“čudotvornosti” samog manastira. Jedan od takvih primera je manastir Miljkovo, u kome nas je jedna od monahinja upoznala sa “zbirkom” moštiju koja se nalazi u manastiru:

Po nekim značajnostima ove crkve važno je istaći ovu zbirku čestica od moštiju svetitelja. Ima od oko dvadeset svetitelja. I najmanji delić moštiju ima isto čudotvorno dejstvo kao i cele mošti. Znae za Vasilija Ostroškog?! Tamo su cele mošti, a onda crkve i manastiri mole i zahtevaju da nam dostave jednu česticu, tako da mi ovde imamo jednu dobru zbirku i tu ljudi nalaze isceljenja ako prilaze sa čistim srcem, sa jakom verom i još nešto, ako svoju molitvu udruže sa suzama. Onda je vrlo brzo ispunjenje želje i potrebe.

Nažalost, ne možemo pratiti kada se tačno i na koji način razvija ovakva predstava za svaki manastir, ali može se pratiti na koji način se te predstave danas koriste u promociji određenih manastira, da li se i u kojoj meri one menjaju ili dodatno razvijaju. Ova predstava je povezana sa određenom praksom, pa se tako u nekom manastiru spava ispod ćivota, neko dobije blagoslov da spava u konaku kako bi mu se nekoliko dana čitale molitve, neko dobije mogućnost da “otključa crkvu” tj. da uđe prvi u crkvu, a sve sa ciljem da se potvrdi specifičnost mesta i njegova isceliteljska moć. Ovakve stvari nisu deo kanona, ali se te prakse tolerišu i stimulišu od strane predstavnika manastira i značajno doprinose masovnijim posetama. To se naročito vidi za vreme manastirskih slava i važnijih datuma – naročito u manastirima Crna Reka, Sveti Roman, Visoki Dečani, Ostrog, Tumane, Đunis, Lešje, u koje dolazi hiljade hodočasnika.

Treba još pomenuti da mesto isceljenja pored manastirske crkve može biti isposnica, grob ili izvor vode tzv. *istočnik*. Izvori vode zavređuju posebnu naučnu pažnju zbog toga što je mali broj manastira koji nemaju izvor na svom posedu i zbog raširenog verovanja da su se mnogi izlečili zahvaljujući konzumiranju vode sa ovih izvora. Priče o isceljenju u nekom manastiru su često povezane upravo sa korišćenjem vode sa izvora. Postojanje izvora na manastirskim posedima nije toliko čudno, s obzirom da su manastiri građeni na prostoru gde ima vode ili u blizini izvora.¹⁶⁰ To je rađeno iz praktičnih razloga, da bi monaštvu bila dostupna voda (Popović 1994), ali su takođe manastiri podizani i zbog verovanja da je ta voda lekovita i isceliteljska. Svaka voda koja izvire na prostoru koji pripada manastiru smatra se svetom i lekovitom. Tokom poslednjih nekoliko decenija mnogi manastiri su uredili ove izvore tako što su podignute i osvećene kapelice iznad njih, a koje su obično posvećene Majci Božjoj ili Svetoj Petki, mada mogu biti posvećeni i nekom drugom svetitelju. Ulazak u ove

¹⁶⁰ Prirodne osobenosti prostora na kojem se grade manastiri u srednjovekovnoj Srbiji predstavljaju skup izuzetno važnih elemenata pri odabiru lokacije. Oni su skoro bez izuzetka građeni u blizini reka i u blizini izvorske vode kojom se naselje snabdevalo (Popović 1994, 70).

kapele obično uključuje ponašanje slično ulasku u crkvu: celivanje ikona, ostavljanje priloga, poklonjenje i uzimanje vode. Najveći broj poklonika, pogotovu oni koji često putuju, sa sobom nose flaše koje puni ovom vodom i odnosi ih kući. Uzimanje vode sa svetih izvora jedna je od praksi koja je gotovo nerazdvojiva od posete manastirima i veoma važna poklonicima. U jednom od prethodnih poglavlja pomenula sam primer da se voda uzimala i na izvoru za koji nam je iguman manastira rekao da je bakteriološki neispravna, upravo zbog verovanja da ono što je sveto, na šta utiču sile koje nisu ovozemaljske, ne može biti neispravno. Vodiči na ovim putovanjima uvek pre izlaska iz autobusa podsećaju poklonike da ne zaborave flašice “jer ćemo ići da zahvatimo vodu sa izvora”. Uređenje prostora oko ovih izvora podstaknuto je sve brojnijim dolascima poklonika po vodu.¹⁶¹

Neki manastiri postali su poznati i posećeni upravo zahvaljujući izvorima lekovite svete vode. Takav primer je manastir Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu, manastir Sestroljin kod Požarevca za koji se veruje da leči kataraktu, manastir Tumane kod Golupca, pored moštiju poznat i po izvoru svete, lekovite vode; Lešje i Sveta Petka Izvorska kod Paraćina; zatim, Veluće kod Trstenika, Grabovac kod Obrenovca, Vitovnica, Koporin, i mnogi drugi. Naravno, veliki je broj manastira u koje vernici dolaze zbog verovanja da konzumiranje vode uz molitvu leči od teških bolesti, slabovidosti i steriliteta. U manastiru Rukumija u kome su početkom dvehiljaditih presušili izvori, vernici dolaze do bunara da uzimaju vodu za piće. Uređivanje izvora (zidanje staza i prilaza, parkinga, podizanje kapela iznad izvora, postavljanje česama i sl.) podilazi predstavi poklonika o “uređenosti manastira”, jer sređivanjem ovih prostora manastiri šalju “poruku” o tome da je taj prostor važan i da ga treba posetiti, da treba konzumirati tu vodu.

U mnogim manastirima postoje narodna predanja o tome šta koji izvor leči.¹⁶² Najveći broj ovih voda je lekovit “za oči”, “živce” i “za stomak”. Poklonici neretko šire priče iz druge ruke kako je neko “skinuo dioptriju” ili “izbegao operaciju katarakte” pijući neku od tih voda, dok u mnogim manastirima monasi i monahinje takođe prepričavaju svedočanstva ljudi koji su se iscelili na tim izvorima. Vodiči za neke izvore daju posebna “uputstva” kako se ta voda koristi, jer se neke piju, a neke služe za umivanje.

¹⁶¹ Lokalno stanovništvo se, takođe, može videti kako uzima vodu s ovih izvora. Oni pune balone i kanistere koje kolima odnose do svojih domova.

¹⁶² Milenko S. Filipović (1937, 15) piše o tome kako poklonici dolaze u manastir Dečane: *...u blizini samog manastira ima jedna sveta voda, gde je, po narodnom predanju tog kraja, progledao Dečanski i na koju i sada dolazi svet u masama da leči bolesne oči i druge bolesti.*

5) Manastiri kao „oaze mira“

Manastiri su obično građeni u prirodnom ambijentu, daleko od glavnih puteva i saobraćajnica, često na nepristupačnom terenu. Iako se to donekle promenilo tokom poslednjih nekoliko decenija, zahvaljujući širenju gradova i razvoju infrastrukture, najveći broj manastira je ostao ušuškan u prirodnom okruženju. Za poklonike, koji tokom poslednjih godina uglavnom dolaze iz urbanih sredina, koji su navikli na buku i dinamiku gradskih prostora, manastir je asocijacija na „mir“, „tišinu“ i „spokoj“.

Blizu polovine poklonika sa kojima sam razgovarala, na pitanja *Šta prvo primetite kada dođete u neki manastir?* i *Koja Vam je prva asocijacija na manastir?* odgovorili su:

Asocira me na neki mir, na nešto mirno, na nešto duhovno.

Upravo mir i tišina, zato što u manastiru, na tom mestu, samo mesto daje vremena za razmišljanje. Čak i kuća, ukoliko si sam u kući, i to je manastir. Trenutak kada si sam sa sobom i sa Bogom i kada možeš da razmišljaš o stvarima o kojima inače nemaš vremena da razmišljaš...ja sam shvatio neke vrednosti.

Prvo zamislim ove obične manastire, pomislim na Hilandar, pomislim na taj život manastirski, na nekakav mir, na spokoj, na nekakvu tišinu, prirodu, mir i takve stvari pomislim.

Svakako neka svetlost, mir, smirenje i svežina. Smatram da Duh sveti boravi...kao što Svetu Goru nazivaju Bogorodičin vrt, tako i svaki manastir kao da je vrt Duha Svetoga.

Prija mi spokoj. Zato što mi, inače, u modernom svetu ne prija ta brzina, u stvari više bombardovanje novim informacijama. Moderan svet, takav kakav je iz finansijskih i ne znam kojih razloga upravo gađa nas na mesta koja su reaktivna i koja su osetljiva. Pokazuje nam razgoličene žene, hranu, stalno nam prikazuju priče o tome kako neko nekog izdaje, neko nekog ubija, neko nekog voli, i onda to opterećuje i čovek nekako ogluvi od toga i u tom smislu je manastir lep. Ali, to nije jedina stvar, to je nešto što mi je najdominantniji osećaj kada dođem i koji mi prija. A, prija mi i sve to što sam ranije pomenuo, to mesto tradicije, to što je to značajno mesto. To su mesta gde su se vekovima dešavale važne stvari i onda tu osećam neku važnost tog mesta.

...Neka sigurnost i neki osećaj topline i ušuškanosti. Sigurnost života u jednom malom okruženju koje izranja iz sveta.

To je nešto neopisivo, ali oseća se. Blagodat i mir. Uprkos gužvi. Mir, lepa priroda, molitva i naravno, to je nešto drugo u odnosu na naš život. Apsolutno! Volim da odem tamo. Jer kažem ti prirodu volim, Srbiju volim, taj mir i uvek kao mala, uvek sam osećala taj neki mir u manastiru i tu ljubav i ta molitva. To mi je sve bilo lepo i prijatno.

Boravak u manastiru za mnoge poklonike ume da bude prilično inspirativan za razmišljanje o vrednostima savremenog sveta i načinu života koji vode u gradu. Zbog toga ne čudi da mnogi od njih upravo u tom “miru manastirskog ambijenta” počnu da preispituju sopstveni život.

Izgleda mi totalno različito od ovog sveta u kome mi živimo. Za 180% se razlikuje, i mir i poštovanje neko. Kao pravi život, a ovo je više kao neka kopija života koji živimo mi. Ne znam... Mislim da tako treba da se živi kako se tamo živi. Da se poštuje nešto, gde se poštuje Bog, poštuje se čovek (I.G.1984[m]).

Većini manastira prirodno okuženje i udaljenost od gradskih centara obezbeđuje takvu atmosferu. To se naročito oseća u manastirima koji su na nepristupačnom terenu i kojima se ne može prići vozilima. Poklonici u neke od njih dolaze prevozom donekle, a potom nastavljaju peške do manastira nekoliko stotina metara ili nekoliko kilometara. Takvi manastiri nisu masovno posećeni, a u njima taj “osećaj mira i zvuk tišine” još više dolazi do izražaja. Poklonik koji je posetio manastir Pustinju nešto malo pre našeg razgovora 2017. godine rekao je:

Išao sam skoro sa prijateljem u nekoliko manastira valjevskog kraja. Kad sam ušao u manastir Pustinju, osetio sam baš nešto posebno, da li je to zbog onog mira ili zbog monahinje koja je prišla i malo porazgovarala sa nama ne znam, ali samo mesto...prilaz je vrlo nezgodan, mi smo hodali do dole, ali to je isto posebno iskustvo...Gledaš one planine okolo, mir, tišina, samo čuješ ptice, nema buke...ništa...samo mir. Tu i ako nisi vernik, počneš da osećaš neku snagu, vidiš da tu ima nešto (N.R.1983[m]).

Mnogo posetilaca i vreve koju oni stvaraju često narušava „mir“, naročito u manastirima koji organizuju venčanja i krštenja i koji funkcionišu kao parohijske crkve. Gužva koja se stvara u takvim prilikama, slikanje koje sledi u crkvi ili porti, zauzetost monaštva, utiče na ukupan utisak. Imala sam priliku da vidim kako to izgleda u manastiru Ljubostinja i Veluće kod Trstenika.¹⁶³ Bez obzira što sviračima nije dozvoljen ulazak u portu, njihova muzika se čuje u manastiru i u dobroj meri remeti atmosferu. Zbog toga se nekada dešava da u nekom manastiru izostane taj „osećaj mira“, čak i ako je sve ostalo u skladu sa njihovim očekivanjima, pa poklonici budu razočarani svojom posetom.

¹⁶³ Pored posete manastirima radi poklonjenja, tokom poslednjih decenija se proširila i praksa venčavanja u manastirima umesto u parohijskim crkvama.

6) Manastiri kao „kuća prijatelja“

Kod manjeg broja poklonika prva asocijacija na manastir vezana je za konkretan manastir u kome se zamonašio neko njima blizak (član uže ili šire porodice ili prijatelj). Specifične veze sa konkretnim manastirom razvijaju i oni koji često borave u nekom manastiru *po poslušanju*, čime se razvijaju prijateljski odnosi sa bratstvom ili sestrinstvom, pa se na taj način briše distanca koja inače postoji između onih koji u manastiru žive i onih koji ga posećuju. Oni manastire doživljavaju kao mesto u kome su im vrata uvek otvorena, u kojima su dobrodošli i u koje više puta u toku godine „sa radošću odlaze da pomognu“. Jedan od prvih ispitanika sa kojim sam razgovarala na ovu temu, S.M.(1948), tokom razgovora 2013. godine, ispričao mi je kako svake godine odlazi u nekoliko manastira na Kosovu i Metohiji, u kojima pomaže monasima i monahinjama u sečenju šume, cepanju drva, prilikom zidanja konaka ili pri organizaciji verskih praznika. Za njega su posebno važna bila dva manastira, jedan u okolini Kruševca, i drugi u okolini Gnjilana, u kome se 2018. godine zamonašio. Po načinu na koji je govorio o posetama drugom manastiru i svom boravku u njemu pokazao je da to bratstvo doživljava kao prijatelje ili kao porodicu. Druga ispitanica je izjavila: „Prvo pomislim na manastir Manasiju u kome se zamonašila moja najbolja prijateljica. Od kada je ona tamo, taj manastir često obilazim“. Treći ispitanik je ispričao jedan susret nakon koga je postao prijatelj sa igumanom i danas mu je manastir asocijacija na prijatelja:

Kad idem na Kosovo idem da obiđem prijatelje. Išao sam prvi put kad sam sreio igumana Stefana u manastiru Kozme i Damjana na Kosovu. Bilo je nas petoro i svi su – što kaže vladika Nikolaj Velimirović – bez nevolje nema bogomolje, svi su nešto sa njim imali da pričaju, da se ispovedaju, da im on da savet. Onda sam ja došao „na kanal“, kao kad auto treba da se popravi. On pita šta treba? Ja kažem: Ništa. On pita: Pa, što si došao ovde? Pa, rek'o da te vidim igumane, hvale te svi da si dobar momak, pa da vidim i to čudo. I, ostali smo tako prijatelji, jer sam stvarno otišao da vidim njega, da vidim manastir, da vidim kako izgleda čovek koji četiri, pet puta zida manastir iz pepela. To ti je kao u nekom filmu.

Dobar primer vezivanja poklonika za određeni manastir jeste manastir Tumane, čije bratstvo predano radi na stvaranju specifične zajednice poklonika i vernika koji redovno dolaze u manastir, a koje nazivaju *Tumanci*. U vezi sa ovom zajednicom otac Petar iz manastira Tumane izjavio je sledeće:

Ono što sam ja zapazio, uslovno rečeno, taj fenomen, jeste da manastir Tumane se ne sastoji samo od bratije manastira, već da postoje ljudi širom Srbije i šire koji se osećaju Tumancima. Tako sami sebe nazivaju. Uvek su dobrodošli. Učestvuju u životu ovog

*manastira, redovno su tu, pomažu, imaju svoju ulogu (...) Bratstvo Tumana se širi i postaje jedna velika porodica, jedna crkvena zajednica koja prevazilazi okvire samog bratstva.*¹⁶⁴

Ovakvih primera nema previše, ali su vrlo zanimljivi jer bi se možda nekim opsežnijim istraživanjima, moglo pokazati da se *communitas* (Turner 1974) postiže upravo u ovim slučajevima.

Navedene predstave se mogu kvalifikovati kao pozitivne. Sa konstantnom idealizacijom manastira verovatno se neprekidno suočava i monaštvo u manastirima koje posećuju hodočasnici. Prilikom posete manastiru Divostin, duhovnik manastira koji nam je bio i domaćin i vodič je, na komentar jedne poklonice da im je “manastir prelep”, misleći na uređenu portu i izgled manastira, odgovorio: „Na jedan dan su svi manastiri lepi“. Svojim komentarom, jeromonah je mislio upravo na činjenicu da poklonike, koji u sve većoj meri posećuju manastire, ne zanima toliko primarna uloga manastira, koliko površno posmatranje estetskih elemenata manastira ili kategorije poput „trenutnog mira“. U stvarnosti, najveći broj poklonika ne želi da život kojim je nezadovoljan zameni manastirskim koji toliko glorifikuje. Oduševljenje manastirima je privremeno i kratkotrajno.

Različite predstave o manastirima SPC pokazuju da se razlog hodočašća može tražiti u konceptualizaciji tj. “poimanju manastira” (Eade and Sallnow 2013). U pokušaju da razumemo ekspanziju hodočasničkih putovanja kod vernika SPC svakako moramo poći od činjenice da manastiri različitim pojedincima predstavljaju različite stvari. Bez obzira što većina poklonika manastire posmatra kao materijalizaciju svetog u prostoru, to sveto “nije nešto što stoji izvan domena kulturnog”, već je kako ističe Bowman “zamišljeno, definisano i artikulirano u okviru kulturne prakse” (Bowman 2013, 120).

Iz nabrojanih predstava se može primetiti da manastiri Srpske pravoslavne crkve, osim toga što otelovljuju sveto i što čuvaju svete relikvije, otelotvoruju nacionalni i duhovni identitet Srba. Da bi se *sveto*, identitet, religija i manastir našli unutar istog konteksta, neophodno je da postoji nešto što ih povezuje, nešto što čini neraskidivu nit između njih. Potreban je mit koji se poziva na “slavnu prošlost” i na ono što je Entoni Smit nazvao “zlatnim dobom” nacije. Smit iznosi nekoliko funkcija pozivanja na „zlatno doba“. On na

¹⁶⁴ Emisija “Šampanjac sa Jasminom Anom”. Dostupno na sajtu <https://www.youtube.com/watch?v=mWRib4qrWSo> (pristupljeno 2. septembra 2020.).

prvom mestu izdvaja funkciju *potvrđivanja autentičnosti*. Tako model „zlatnog doba“ služi kako bi se skicirala slika pravog, autentičnog bića kolektiva (Smit 1999, 102). Druga funkcija pozivanja na „zlatno doba“ je ponovno *ukorenjivanje zajednice u njenom istorijskom i plodnom prostoru*. Taj prostor je „pozornica za izvođenje herojskih dela i razmišljanje o večitim istinama“ (...) jer „samo ponovnim ukorenjivanjem u slobodnoj domovini narod može da u stalnom kontaktu sa svetim mestima i poetskim pejzažima otkrije svoje pravo biće, svoj etno-istorijski karakter. Treća funkcija pozivanja na „zlatno doba“ jeste da stvori *osećaj kontinuiteta među generacijama*. Povratak u zlatno doba upućuje na to da smo mi uprkos razornom uticaju vremena i socijalnim preokretima, potomci junaka tog doba. To se postiže periodizacijom etno-istorije (Smit 1999, 103). Četvrta funkcija sećanja na zlatno doba jeste *da podseti članove zajednice na njihovu raniju veličinu, pa tako i na njihovu unutrašnju vrednost*. Traganje za kolektivnim dostojanstvom postalo je ključni element u nacionalnim borbama svuda u svetu (Smit 1999, 103). Poslednja funkcija sećanja na zlatno doba *odražava slavnu sudbinu* (Smit 1999, 104). Posezanje za mitom o zlatnom dobu nacije obično teži pronalaženju korena i kontinuiteta, kao i autentičnosti i dostojanstva u populaciji koja se formira u naciju, pa stoga služi i kao vodič i model za nacionalnu istoriju (Smit 1999, 110) i, još važnije, ima za cilj buđenje nade da će se zajednica vratiti svojoj pravoj misiji i uzdići se na ranije visine i tako otkriti svoju stvarnu vrednost (Smit 1999, 104). Što je prošlost starija i dalja, to se čini većom i slavnijom, pa je sa tim u vezi lakše okupiti ljude oko zajedničke kulture i oblikovati zajednički identitet (Smit 1999, 93).

Takođe se može primetiti da koncept nasleđa ima značajno mesto u percepciji manastira. Sam koncept nasleđa predstavlja *kontejner kolektivnog sećanja* (Maddrell et al. 2015, 12) i može se posmatrati kao mešavina mita i društvenih vrednosti, koje su određene i definisane u skladu sa potrebama društva u sadašnjosti (McDowell 2008, 37). Nasleđe nema neku intrinzičnu vrednost kako kažu Graham i Howard, već se ta vrednost učitava kroz narrative ili aktivnosti onih koji to rade kroz čitav niz “sočiva”, kao što su nacionalnost, religija, etnička pripadnost, materijalni status, pol i drugo (vidi Graham and Howard 2008, 2). Ovi autori zaključuju da je validnost svakog od ovih “sočiva” situaciono determinisana. Po mišljenju Sare McDowell, nacionalne države imaju vodeću ulogu u konstruisanju nasleđa tako što slede skup ideja koje su usvojene kroz proces socijalizacije i obrazovanja (McDowell 2008, 40), dok autori studije “Christian Pilgrimage, Landscape and Heritage. Journeying to the Sacred” (Maddrell et al. 2015) smatraju da nasleđe uvek ima moć u kreiranju tradicije.

U kontekstu kulturnog nasleđa važno je pomenuti da se religijske prakse i verovanja takođe posmatraju kao (nematerijalno) kulturno nasleđe. Kako Graham i Howard (Graham and Howard 2008, 4) naglašavaju, „nematerijalno kulturno nasleđe nije ništa manje moćno od materijalnog”, što znači da *žive* religijske prakse nisu ništa manje značajne od konzervacije materijalnog nasleđa. U tom kontekstu revitalizacija prakse hodočašća, kao i drugih praksi, poput litija s moštima, presvlačenja moštiju, krsni hodovi i drugo, imaju značajnu ulogu u osiguravanju osećaja zajedništva i solidarnosti koja je od suštinskog značaja za formiranje i legitimaciju religijskog/nacionalnog identiteta (vidi Lowenthal 1985, 44).

5.1. Muški i ženski manastiri: predstave o uredjenosti manastira

Jedna od važnih predstava o manastirima, koja se može videti u izjavama mnogih poklonika, jeste da su oni „lepo sređeni“ i „uredni“. Imala sam priliku da u jednom manastiru u istočnoj Srbiji čujem poklonice koje komentarišu izgled manastirske porte: „Pogledaj ovu lepotu. Vidi koliko cveća imaju i kako je sve čisto. A, muški su!“. Drugi primer koji ukazuje na rodnu dimenziju uredjenosti manastira pronašla sam u ženskom manastiru: „(...) Nigde nisam videla lepše minđušice nego u ovom manastiru. Ma, vidi se odmah kad je ženski manastir“. U manastiru Svete Trojice u Ždrelu (kod Petrovca) naša je grupa dočeka na svečanom trpezom, a komentar poklonika je bio: „Ja bolji doček nigde nisam doživeo... ovako servirano i uredno... koliko jela. Da je ženski manastir ne bih se iznenadio ovoliko, ima stvarno monahinja koje umeju da dočekaju, ali ovo...“. Predstava o uredjenosti manastira se odnosi i na manastirsku ekonomiju, tamo gde je manastiri još uvek imaju i održavaju. Poklonik A.Ž.(1973) mi je objasnio da voli da pogleda čime se bave u manastiru, a da naročito obraća pažnju na manastire koji imaju voćnjake, jer i sam ima voćnjak i proizvodi rakiju:

(...)Mi slučajno nabasama tu, vidimo otvorena kapija i prođemo da vidimo kako se voćke orezuju. A, manastirski voćnjak sređen, ne možeš da veruješ. Sad, da li sestrama neko pomaže, ja ne znam, ali znaš kako je sve uredno!? Oduševile su me što imaju i košnice i stoku i sve stižu. Kao da je muški manastir.

Iz ove i sličnih izjava se može zaključiti da poklonici prave razliku između muških i ženskih manastira. Neformalni razgovori sa poklonicima ukazuju na to da u vlastitim predstavama velike i uspešne manastirske ekonomije povezuju sa muškim manastirima, dok

uređene manastirske porte i dosta cveća povezuju sa ženskim manastirima. Ovi stereotipi se često ne podudaraju sa stanjem na terenu, s obzirom da danas zbog nedovoljnog broja monaha i monahinja većina manastira nije u mogućnosti da se bavi ni manastirskom ekonomijom ni uređenjem porte, te dobrim delom zavisi od pomoći meštana, radnika ili od vernika koji dolaze u manastire kao ispomoć. Sa druge strane, “urednost” manastira i manastirskog imanja ima logično objašnjenje, jer su crkva i prostor oko nje posvećeni određenom svetitelju, smatraju se svetim i stoga taj prostor ne sme biti neuređen.

5.2. Manastiri i crkve: razlika u percepciji

Uvidom u ponudu organizatora pokloničkih putovanja utvrđena je nesrazmera u pogledu broja manastira i crkava koje se posećuju tokom pokloničkih putovanja. Tokom istraživanja pošla sam od pretpostavke da razlog neuporedivo većeg broja manastira nego crkava u ponudi organizatora verovatno leži u različitoj predstavi koju poklonici imaju o ove dve vrste sakralnih objekata. Tokom intervjuja je poklonicima bilo postavljeno pitanje *Da li za Vas postoji razlika između crkve i manastira?* Svi su odgovorili da “ne prave razliku” ili da „ona ne postoji”. Jedan od takvih odgovora je dala i M.M.(1969) iz Kruševca, liturgijska vernica:

Što se tiče liturgije, i što se tiče bogoslužjenja, tu nema nikakve razlike, sve je tu isto. Ali, prosto sve zavisi kako se vi lično osećate. Nekada to doživite mnogo dublje, nekad i sami niste baš spremni na tu vrstu radosti kako bi trebalo, ali u suštini nema nikakve razlike između crkve i manastira. Bogoslužjenje je bogoslužjenje.

Koliko god bogoslužjenje bilo važno vernicima i poklonicima, ono nije glavni razlog zbog koga odlaze na hodočašće, pa je bilo neophodno dodatnim pitanjima, posredno utvrditi odakle potiče ta razlika. Sama M.M. je kasnije, u toku razgovora, dodala da “za vernika u suštini nema nikakve razlike da li odlazi u crkvu ili manastir, ali je radost neka možda veća u manastiru”.

Kod poklonika i poklonica koji nisu liturgijski vernici bilo je jednostavnije utvrditi zbog čega prave razliku između crkava i manastira. Oni ređe posećuju crkvu, što već samo po sebi pokazuje da prave razliku između crkava i manastira. Jedna od poklonica, S.A.(1974) iz Kruševca, naknadno je dala svoje viđenje razlike između crkava i manastira u skladu sa svojom pretpostavkom o posetiocima ovih svetišta. Ona je rekla:

Crkva je mesto, da ne zvučim glupo, za široke narodne mase. Ne mogu da kažem da manastir nije za široke mase, ali opet, manastir je nešto mnogo, mnogo drugačije. To je mesto sa svojim pravilima, sa svojim nekim... Meni se čini da je svetije. Znači, ti moraš da se odrekneš porodice, prijatelja, ovozemaljskih dobara, naravno dobrovoljno, da bi tebe neko primio da ideš tamo.

Iz odgovora ove poklonice može se zaključiti da postoje dva razloga zbog kojih razlikuje crkve i manastire. Prvi se odnosi na posetioce, tj. na njihovo ponašanje u crkvi, odnosno manastiru. To što su crkve prostorno i infrastrukturno dostupnije, posetiocima omogućava da u crkvu uđe „ko god želi, kad i kako želi”, dok u manastirima postoje pravila ponašanja, odevanja, postoji ustrojen poredak koji se prepoznaje kao drugačiji u odnosu na crkvu i “radno vreme”. U skladu sa ovakvim viđenjem, manastir u verskom smislu postaje “ekskluzivnije” odredište, sa brojnim specifičnostima koje nisu svojstvene crkvi. Drugi razlog se može tražiti u samom monaštvu, odnosno ljudima koji žive u nekom manastiru, i koji ga svojim načinom života čine “svetijim” u odnosu na crkvu.

Poklonicima sam postavljala i potpitanje *Da li smatrate da pre treba graditi crkve ili manastire?*. Poklonica M.L.(1973) iz Užica, koja je živela u zemljama zapadne Evrope i koja ima iskustvo poseta crkvama i manastirima u dijaspori izjavila je:

Treba praviti manastire. Naročito na mestima gde su Srbi sada u dijaspori, jer to se prosto nameće kao potreba. Da imaju neki centar okupljanja. Crkva i jeste dovoljna, ali znaš kako, da se to ne bi svelo na folklor, jer ti imaš neke situacije gde nedeljom oni odu na liturgiju, a posle toga oni obrnu jagnjiće i prasiće, opale kolo u porti ili se malo svađaju oko politike i to se završi na tome. To je malo, da kažem dobar pristup da su svi na okupu, ali nema mnogo veze sa crkvom. Ima mnogo ljudi koji na Zapadu žive koji bi se možda posvetili monaškom životu, bilo da su muškarci ili žene.

Iz posrednih odgovora poklonika se može zaključiti da smatraju da u manastirima na neki način postoji veća *blagodat*. Ima vodiča koji podsećaju poklonike da ta *blagodat* nije jednom trajno zadobijena, već vernik treba da je s vremena na vreme iznova zadobija:

U početku kada se čovek duhovno probudi, naročito ako se neko krstio u kasnijim godinama, njega Gospod tako duhovno osnaži da ga zapljusne blagodat Božija i to traje neko vreme i do nekoliko godina. Ljudi budu radosni, sve im se otvara, sve ide, a onda odjednom Gospod „povuče“ blagodat i očekuje od nas da se duhovno osnažimo i krenemo u borbu sa samim sobom, sa svojim gresima, strastima, obremenjenostima duše i tela, u borbi sa vidljivim i nevidljivim neprijateljem, ne svojim snagama malim, već blagodaću Božijom. Zbog toga su hodočašća važna za duhovno osnaživanje.

Za poklonika G.J.(1971) “manastir je najbliža veza između čoveka i Boga”. Po njegovom uverenju, manastir je mesto gde poklonik odlazi da bi bio bliži Bogu. Postojanje razlike u percepciji crkava i manastira se vidi i iz neformalnih razgovora sa poklonicima, kao i iz načina kako govore o razlici između sveštenika i monaha. U neobaveznom međusobnom razgovoru, nekad u autobusu, nekada u gostoprimnici poklonici pominju primere iz vlastitog iskustva, obično kada jedni drugima govore u koju crkvu odlaze na liturgiju. Neki razgovori se tiču razočaranja u parohijske sveštenike. Poklonici obično pokazuju razumevanje za “iskušenja” sveštenika, međutim, ima i onih koji prave vrlo jasnu razliku. Jedna poklonica je na primer rekla: “Velika je razlika. Monaštvo je veliki podvig. I najgori monah je bolji od sveštenika”. Jedan poklonik, koji je ubrzo nakon našeg razgovora postao iskušenik je rekao:

O sveštenstvu generalno nemam mnogo pozitivno mišljenje, a o monasima imam, jer sveštenstvo je, s jedne strane, posao. Ima i divnih sveštenika, a ima i sveštenika koji...Da ne nastavljam. Ima i kod sveštenika divnih ljudi. Recimo monasi, oni su iz neke ljubavi tamo otišli. Njih možeš mnogo više s uvažavanjem da posmatraš. U monaštvu ima da je neko otišao u četrnaest, petnaest, šesnaest godina u manastir, kao dete ili kao mlad čovek iz neke velike ljubavi, iz ne znam čega. Imaš i razočarane ljude ili kad im je neko umro ili kad su već ostareli da su otišli, ali opet i oni su, što bi rekli..... Znači treba poštovati i to je verovatno veliko samoodricanje otići i živeti tamo sam. Obično su manastiri, sem najvećih, Dečani ili nekih velikih, jedan dva monaha ili monahinja. Nekad su to stari ljudi (S.M.1947[m]).

Može sveštenik da bude duhovniji i da vrlo lepe stvari čuješ od njega. Na primer, da možeš mnogo više da naučiš nego od monaha. A, opet sa druge strane, i obrnuto. Monasi su, sa druge strane, duhovniji i možda su više približeni tome, nego sveštenici koji su porodični ljudi i sve. Ovamo je više askeza i neka strožija varijanta, a kod sveštenika je više, da kažem, ta porodična atmosfera. I od jednih i od drugih se može dosta naučiti. Ne želim da pravim razlike između njih, ali uvek kada vidiš monahe nekako imaš veću želju da popričaš sa njima. Možda zato što ti nisu toliko pristupačni kao što su sveštenici. Eto to je (P.V.1978[m]).

Razlikuje se sveštenstvo od monaštva u tom smislu što su sveštenici radnici u službi crkve. Kao i svaki radnik koji dođe na posao, obuče uniformu poštara i ide da raznosi pisma, tako i oni. Prosto ljudi koji žive svoj svakodnevni život, dođu na posao i obuku tu mantiju i to (D.D.1975[m]).

Drugi razlog možemo povezati sa Dirkemovom (1982) i Elijadeovom (2004) podelom na sveti i profani prostor. Iz svetog prostora moraju biti odstranjeni svi elementi koji imaju veze sa profanim svetom i profanim poslovima. Manastir pripada onima koji u njemu žive, tu nema razloga da se boravi ako niste u potpunosti spremni da život posvetite Bogu. Manastir je prostor u kome su živeli podvižnici i/ili svetitelji, odnosno prostor u kome i danas žive

starci i duhovnici, to je prostor u kome se svakodnevno, po više puta na dan monasi i monahinje mole. U poređenju sa manastirima, crkva je prostor koji se takođe smatra svetinjom, ali sveštenicima je, iz ugla poklonika, služenje Bogu „posao“, nešto „za šta su plaćeni“ i „nakon što obave taj posao, oni skidaju mantiju i vode svakodnevni život supruge i oca“ ili „brinu brige običnog naroda“.

Treći razlog ovog razlikovanja otkrivaju narativi vodiča. Reč je o „uzimanju blagoslova i blagodati od sveca“, što sa crkvama nije slučaj. Prilikom povratka sa Ostroga naš vodič nam je rekao:

Ubeđen sam da će vam ovo pokloničko putovanje ostati u najlepšem sećanju, da će blagoslov i blagodat koju ste dobili od Svetog Vasilija da ćete je što duže zadržati, da će i vama i vašim najmilijima doneti napredak i prosperitet u daljem životu.

Ovakvo stanovište u svojoj osnovi krije možda i najvažniji razlog za odlazak na poklonjenje. Reč je o verovanju da su manastiri mesta prisustva svetitelja.

Obratiš se tamo svetitelju. (...) Ono što je meni utisak kada odeš u manastir tamo nekako postoji red, monasi, monahinje, svi su oni otišli da se trude da tamo provedu taj svoj život zemaljski i onda je mnogo molitvenija atmosfera (S.Z.1947[ž]).

Zbog toga manastiri u kojima se nalaze mošti svetitelja čiji je kult raširen među vernicima spadaju među najposećenije manastire. Sa druge strane, crkve, iako sadrže deliće moštiju, ne percipiraju se kao mesta „prisustva“ svetitelja. Zapravo, svetitelji se vezuju za neki manastir, isposnicu (pećinu) ili prostor u neposrednoj blizini manastira. Njihovi životi, podvizavanje ili smrt vezani su za taj prostor.

Sledeća stvar koja boravak u manastiru čini specifičnim i pravi razliku između boravka u crkvi i boravka u manastiru jeste vođenje kroz freske, kroz relikvije, praksu koja nije prisutna u redovnim posetama crkvi, van pokloničkih putovanja. Tokom poklonjenja u manastirima vodič ili neko od monaha ili monahinja uvek nudi interpretaciju vizuelnog prikaza biblijskih događaja prikazanih na freskama, povezuju ih sa događajima iz sadašnjosti i pronalaze analogiju. Monaštvo pokloničkim grupama nekad pruža priliku da pogledaju freske u oltarskom delu (ne ulazeći u oltar), naročito kada su specifične. Mnogi srednjovekovni manastiri, u kojima su očuvane freske, nude prikaz biblijskih događaja, ali interpretacija monaštva je uvek vezana za savremeni period. Oni pokazuju ove freske kao vrstu poruke prisutnim poklonicima – da treba da se pokaju, da treba da se preobrazu, da vode računa o ponašanju i da im sve to pre svega „služi na spasenje“.

Tumačeći freske, jedan monah u manastiru Svetog Jovana Bogoslova u Poganovu kod Pirotu, ponudio je i određenu vrstu pouke:

Šta Gospod čeka? Pokajanje. A, posle toga sledi? – Oproštaj. Evo, ovde se vidi šta je sve Gospod spreman da oprosti. On je spreman da oprosti bilo koji naš greh, samo ako mi tražimo oprostaj. Potrebno je da se iskreno pokajemo, a posle toga sledi oproštaj.

Postoji još jedan razlog, koji se, iako sporedan, ispostavlja kao vrlo važan za poklonike – to je praksa posluženja i duhovnih razgovora nakon liturgije u manastiru. Poklonica Z.L.(1967) je rekla:

Ja se osećam blago preporođena kada odem u manastir. Svi nekako budemo radosniji. I molimo se. A, duhovni put posle liturgije u manastiru, mi uvek sednemo u trpezariji, popijemo kafu, ljudi postavljaju pitanja što se tiče svega, često pitaju duhovnika u vezi nedoumica. Dok toga u mirskoj crkvi ovde u gradu nema. Kad se završi liturgija to je to.

Razlika u percepciji između crkve i manastira, sa sobom povlači i razliku u doživljavanju sveštenika, s jedne, i monaha, s druge strane. Ta razlika nije nova i nju beleži još Vuk Stefanović Karadžić u svom delu „Srpski rječnik“ (odrednica „Pop“). On piše da su kaluđeri „bogatiji i ođeveniji, i bolje razumiju crkvena pravila: zašto češće čate u crkvi i služe liturđiju, a popovi gdje koji služe liturđiju od godine do godine“. Radosavljević (2005, 396) takođe navodi da su monasi bili „lišeni briga oko najuže porodice i njenog opstanka, koju oni koji su od malih nogu bili u manastirima nisu ni imali, monasi su mogli više vremena da posvete sticanju znanja, prepisivanju bogoslužbenih knjiga, obilaženju velikih pravoslavnih svetinja. Običan svet je, zbog toga, u njih kao ispovednike imao znatno više poverenja nego u svoje parohijske sveštenike“. Dakle, i ova predstava ima svoje istorijske korene kao i neke od prethodno nabrojanih predstava.

5.3. Manastiri i monaštvo

U narativima poklonika manastiri i monaštvo se pominju kao neraskidiva celina koja čini „duhovno jezgro“ Srpske pravoslavne crkve, odakle se „biraju naši arhijereji“, zbog kojih mnogi poklonici, kako sami ističu, posećuju određene manastire. Sama reč manastir potiče iz grčkog jezika, od reči μοναστήριον – monastirion, što znači osamljen stan ili samostan

(Mileusnić prir. 1993, 143). Oni predstavljaju „dom“ i „kuću“ monaha, koju monasi zamenjuju svojim porodičnim domom. Vladika valjevski Milutin je jednom prilikom izjavio da je nedaleko od manastira Pustinja njegova nekadašnja kuća: „To je nedaleko oдавде, ima tri kilometra, moja kuća, odnosno moja bivša kuća. Moja kuća je sada manastir“.¹⁶⁵

U manastirima se živi po monaškim pravilima, u molitvi, postu, pokornosti i poslušnosti. Kako je ispitanik N.M.(1983) opisao „to je zajednica posvećenika, ljudi koji su odabrali da posvete život veri u Boga na jasan i tipikom određeni način“.

Vladika Porfirije je gostujući u emisiji “TV lica kao sav normalan svet” govorio o tome da manastir zapravo čini monaštvo:

*Manastir nije, naravno, zemlja. Često ljudi pogrešno ili nedovoljno tačno razmišljaju o manastiru. Pa, onda manastir doživljavaju kao nekakve istorijsko-kulturne vrednosti, tj. nešto što je ostalo nama od predaka. Ali, manastiri jesu pre svega, monaške zajednice, tj. ljudi koji žive u manastiru. Drugim rečima, ne bismo ni imali te kulturne vrednosti da nije bilo onih koji su na osnovu svoga životnog stava tj. pogleda na svet mogli da iznedre ono što mi danas imamo kao kulturnu vrednost, čime se ponosimo i čemu se divimo. Tako i ovaj naš manastir. Praktično, da nema monaha, mogli bismo da kažemo da je mrtav. Defakto od Drugog svetskog rata pa naovamo, do negde osamdesetih godina živela su svega dvojica monaha i manastir nije disao punim plućima, a od devedesetih naovamo došli smo nas nekoliko i evo, hvala Bogu sad nas ima trideset i imamo jednoga monaha koji je završio medicinu, neki su studirali psihologiju, imamo čak nekoliko stranaca. Imamo jednog Novozelandanina, nije Srbin, jednog Slovaka, Rumuna, što takođe pokazuje da, ne samo crkva, nego i manastiri u praktičnom smislu pokazuju da pripadati Crkvi, tj. živeti po jevanđelju ne podrazumeva suprotnosti i podele po bilo kakvim biološkim i ovosvetskim kategorijama, tipa da svi moraju biti jedne nacionalnosti (...)*¹⁶⁶

Brojni su primeri monaha koji su pre monašenja obilazili manastire kao poklonici, da bi se sreli sa monasima. Gotovo da nisam razgovarala ni sa jednim monahom ili monahinjom koji obilazeći manastire kao *mirjani* nisu sticali svoja prva znanja o monaškom životu ili da upravo u tim susretima i razgovorima nisu došli do spoznaje da je to njihov životni put. Mnogi poklonici kažu da su u razgovoru sa monasima uspevali da „otvore duhovne oči“ i da u sebi “razreše mnoge nedoumice i probleme”. Međutim, razgovor sa monasima ne mora uvek da bude povezan sa duhovnim temama. Poklonici ponekad žele da razgovaraju o svetovnim temama sa monasima. Obično ta želja proističe iz potrebe poklonika da čuju „stav crkve“ o aktuelnim društvenim pitanjima i problemima. Recimo, u vreme neposredno nakon izbora, poklonici postavljaju monasima pitanja o tome da li su izlazili na izbore, šta misle o

¹⁶⁵ Citat je preuzet iz emisije „Duhovnici“, dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=4XDqP1Cn2ho> (pristupljeno 21. septembra 2018.).

¹⁶⁶ Emisija je dostupna na <https://www.youtube.com/watch?v=SGkUrJF0AJ4> (pristupljeno 2. decembra 2018.).

rezultatima izbora i slično. Tokom 2016. i 2017. godine, u vreme kada je bila aktuelna javna rasprava o tome da li veronauka i građansko vaspitanje treba da budu ukinuti u osnovnim i srednjim školama, poklonici (naročito oni koji su i sami veroučitelji ili članovi njihovih porodica) su bili zainteresovani da čuju stav monaha o tom pitanju. Takvi primeri pokazuju očekivanja poklonika da monasi (treba da) imaju stav o onome što se dešava izvan manastira i da se uključe u aktuelna društvena dešavanja.¹⁶⁷

Neki od poklonika u manastirima posećuju svoje duhovnike, zbog čega postaju naročito vezani za određeni manastir. Kroz prethodna poglavlja pokazala sam u kojoj meri je kod poklonika prisutno poistovećivanje monaha i manastira, koliko je predstava poklonika o manastiru determinisana duhovnom snagom koja se pripisuje njenom monaštvu i kako, eventualno, predstava o značaju manastira počinje da se menja u momentu kada neko od monaha ili duhovnika dođe ili ode iz manastira (primer Vitovnice i Lešja u Srbiji, Lepavine u Hrvatskoj), a što se može videti iz povećanja ili opadanja broja poklonika koji posećuju manastir.

Može se primetiti da postoje predstave o manastirima koje nisu povezane sa monaštvom. Postoje dva slučaja kada ovo poistovećivanje ne važi, što predstave o manastirima čini znatno kompleksnijim. U prvom slučaju, radi se o *manastirima bez monaštva*. Ove predstave nisu toliko česte niti zastupljene među poklonicima, ali postoje, pa ih stoga treba pomenuti.

U Srbiji postoji više takozvanih manastira u kojima ne živi monaštvo. Reč je o crkvama. Tokom istraživanja imala sam priliku da pratim obnavljanje jednog takvog „manastira“ u selu Dobri do kod Pirota (v. Anđelković 2019a). Ovaj primer navodim da pokažem da oni koji su podigli ovaj „manastir“, kao i oni koji u njega dolaze iz različitih krajeva Srbije, ne vide ništa sporno u odsustvu monaštva. Sličan primer je manastir svetog Onufrija, u selu Bazovik kod Pirota (v. Radulović 2010b), zatim hram Svetog Apostola Jakova u Jakoviću, nedaleko od Jagodine, koji je zapravo parohijska crkva. Iako primeri ovakvih „manastira“ nisu deo organizovanih pokloničkih putovanja, ove crkve se zahvaljujući internetu i drugim medijima predstavljaju i promovišu kao manastiri. Kod ovakvih primera, predstava o manastiru je zasnovana na narodnom predanju po kome je tu

¹⁶⁷ Ideja o tome da bi monaštvo trebalo da ima stav o svetovnim stvarima delimično proističe iz uverenja poklonika da teme koje se obrađuju u crkvenim glasilima (iako su nekad u pitanju autorski tekstovi) predstavljaju „stav crkve“. Recimo, časopis „Pravoslavlje“ je više brojeva posvetio kritici predloga tadašnjeg ministra prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Srđana Verbića da bi trebalo u potpunosti ukinuti veronauku u srednjim školama, a da se u osnovnoj treba umesto osam, veronauka uči četiri godine (vidi na primer „Reagovanje na Verbićev obračun sa veronaukom“, *Pravoslavlje*, 1. februar 2016; „Rđava inicijativa bivšeg ministra“, *Pravoslavlje*, 15. septembar 2016.).

nekada bio manastir (čak i kada nema nikakvih dokaza koji potkrepljuju ovakvo mišljenje) i vernici ih danas posećuju kao manastire, uvereni da je „manastir samo privremeno zapusteo“ i „da će uskoro doći monaštvo“. Pored toga, postoje manastiri koji su bili aktivni, a koji su sticajem okolnosti ostali bez monaštva (više manastira Eparhije raško-prizrenske nakon odlaska vladike raško-prizrenskog Artemija, na primer), a koje su poklonici nastavili da posećuju i u vreme kada nije bilo monaha. Jedan od najpoznatijih primera je manastir Svetog Nikole kod Kuršumlje, koji jedinog monaha, oca Grigorija, dobija tek 2013. godine. Pre toga je ovo bila parohijska crkva, ali su je posetioci i meštani često nazivali manastir. Slično je bilo i sa manastirom Svetog Arhiđakona Stefana u Somboru, u kome takođe nema monaštva, a vodi se kao manastir.

Drugi primer, kada se manastiri i monaštvo ne posmatraju kao deo istog konteksta, vezan je za postojanje afere, poput pronevere novca ili seksualnog uznemiravanja u manastiru, koje su došle do vernika ili do javnosti. U ove afere većina poklonika ne veruje, ili im pristupa sa velikom rezervom, čak i kada su im poznati primeri demonstrativnog grupnog napuštanja manastira od strane monaštva (npr. Prohor Pčinjski, Žiča, manastiri Eparhije raško-prizrenske). Ono što sam pokušala da proverim jeste da li i u kojoj meri negativne priče o igumanu, episkopu, nastojatelju manastira utiču na poklonike, odnosno na njihovu percepciju manastira i na njihovu odluku da nastave da posećuju neki manastir. Iz tog razloga sam poklonicima postavljala pitanje *Da li postoji nešto što bi Vas odvratilo od posete nekog manastira?* i svi su, bez izuzetka, odgovorili da „ne postoji“. Na potpitanje *Da li biste izbegli manastir u kome se nalaze pojedinci iz redova Srpske pravoslavne crkve koji su učestvovali u nekoj aferi?* odgovor je kod svih ispitanika bio – „ne bih“. Njihovi odgovori pokazuju jedan vrlo zanimljiv fenomen, a to je da se manastiri i monaštvo situaciono posmatraju kao deo istog konteksta. To znači da ukoliko u manastiru žive monasi ili monahinje koji se ne uklapaju u idealnu predstavu o manastiru odnosno monaštvu, oni ne postaju deo narativa o tom manastiru. U tom slučaju, predstava o manastiru se zasniva na istorijskim podacima, značajnim monasima tokom istorije ili relikvijama koje se u manastiru nalaze, bez da se pominju aktuelna dešavanja. Poklonici ne dozvoljavaju, a vodiči su u tom smislu solidarni, da bilo šta što je negativno, i što na bilo koji način može da umanja vrednost manastira, postane deo narativa o njima. Na taj način, manastiri postaju „nezavisni“ od monaštva, nešto što je veće i značajnije od monaštva, neprolazno u odnosu na prolazno, trajno u odnosu na privremeno.

Poklonicima je takođe postavljeno pitanje *Da li ste ikada doživeli neprijatnost u manastiru, odnosno da li ste prisustvovali nekom neprijatnom događaju?*, na koje je desetak

ispitanika odgovorilo potvrdno. Njihova iskustva su se odnosila na odbojan stav monaštva, grube reči, neljubazno ponašanje, odnosno na prisustvovanje nekom neprijatnom događaju, poput „izbacivanja“ iz manastira. Ovo iskustvo ni na koji način nije umanjilo značaj svetinje koju su posetili, niti na odluku da je više ne posećuju. Kao negativno/loše/neprijatno se doživljava i situacija kada niko u ime bratstva ili sestinstva ne izađe da pozdravi pokloničku grupu i da im poželi dobrodošlicu, a neprekidno prolaze pored njih. Monasi i monahinje nekada umeju da budu verbalno grubo prema poklonicima, što može predstavljati problem, naročito onima koji su “tek zakoračili u pravoslavlje”, pa još uvek nisu sigurni u to gde tačno treba da stoje ili kako bi trebalo da se ponašaju u crkvi. Reakcije poklonika na ovakve situacije su različite. Ima onih koji ovakvo ponašanje razumeju, jer „mi smo došli u njihovu kuću, a u svojoj kući svako ima pravo da se postavi kako hoće“, a ima i onih koji smatraju da takvo ponašanje nije u redu, jer „kada dođeš kod nekog u kuću, očekuješ minimum ljubaznosti, a ne da te izbaci i da ti zatvori vrata ispred nosa“ ili „monaštvo na taj način, samo odbija ljude, umesto da iskoristi priliku za misionarski rad“. Iako poklonici umeju da budu kritični prema neljubaznom ponašanju monaštva, svi su ipak saglasni da „ne postoji ništa što bi ih odbilo od odlaska u neki manastir“.

Ono što se može zaključiti na osnovu razgovora sa poklonicima, jeste da se veza između manastira i monaštva može naglašavati ili zanemarivati u zavisnosti od toga u kojoj meri to utiče na ukupan utisak o manastiru. Pošto manastiri u predstavama poklonika simbolizuju trajanje, bilo koja ličnost koja nije podobna, ili koja se sramno i nemoralno ponašala, ostavlja trag u trenutku, ali nije bitna za taj kontinuitet. O tome svedoče i sledeći iskazi:

Ne može ništa da učini da imam negativnu predstavu o nekom manastiru. Ti ljudi su meni nebitni što se tiče mog verskog ubeđenja i mog pogleda na manastire. Prosto, svaki čovek nosi svoj krst, svaki čovek je sam sa sobom na kraju. Kad se sve stavi na svoje mesto, svako odgovara za svoje postupke, tako da za mene tragedija je što je taj čovek dospao u neku poziciju da bude neki čin u crkvi ili ima neku vlast ili odlučuje o nečemu, da ima poziciju da odlučuje. Da li je to vladika ili patrijarh, njegov postupak apsolutno ne znači ništa u mom odnosu prema manastiru ili prema verskom pitanju. Može samo da mi bude krivo ili žao što je on nešto uradio, ali drugo ništa. (V.M.1979[m])

Definitivno mogu reći da ne postoji nijedan manastir koji ne bih posetio. Ne poistovećujem priče o igumanima, vladikama sa svetinjom. To se definitivno može razdvojiti. Možda neki ljudi ne mogu razdvojiti, ali ja mogu. Manastir, bio star ili nov, će postojati i posle njega. Stotinama i stotinama godina, a bio je manastir i pre njega. Po logici tu je dio neba, tu se dešavaju svete tajne, tu će neko nekad, negde nekome ako za hiljadu godina dođe jedan čovjek kome je nešto tu značilo ili pomoglo, ko sam onda ja da kažem: E, ne valja to ili nemojte ići tamo. Ja razumem da su velika iskušenja ljudima koji tu u manastirima žive,

kritikovani su ovako, onako. Prosto mogu da kažem: Nije dobro, ne valja, iz nekih razloga se desilo to i to, ali bih definitivno otišao u taj manastir. (N.R.1984[m])

Ja sam imao loše iskustvo u manastiru Ravanica, gde sam doživeo da mi monahinja zatvori kapiju ispred nosa. Okrenula se i otišla. Ja sam nju uznemirio. To je bilo grozno. Vrlo su neljubazne. U Ljubostinji su monahinje krajnje neljubazne. Ali, mene to ne odbija, zato što ja njih ne vidim kao ljude koji imaju tapiju na taj manastir. Ja, pre svega, vidim hram i posmatram ga kao kulturno-istorijski objekat, zato što on, možda ne prevashodno, ali de facto to jeste i ja želim da se povremeno vratim i poklonim se Lazarevim moštima (A.M. 1979[m]).

Ako se uzme u obzir da svi ispitanici o manastirima imaju pozitivne predstave i da život u monaškim zajednicama predstavlja (duhovni) ideal, zanimljivo je da je polovina ispitanika na pitanje *Kako biste reagovali da Vaše dete odluči da se zamonaši?* odgovorila: „pa, pokušala bih da ga odgovorim“, „morao bih, pre svega, da proverim koliko je ozbiljna u toj nameri“, „ne bi mi bilo svejedno“, „težak je to put, ne bih volela da donese takvu odluku“, „pokušao bih da ga ubedim da se predomisli, ali ako baš bude uporan, ne bih ga sprečavao“. Osam monaha i monahinja (oko jedne trećine) sa kojima sam razgovarala govorilo je o tome da su članovi njihovih porodica bili protiv njihove odluke da odu u manastir, zbog čega su morali da „pobegnu“ u manastir, iako su poticali iz izuzetno pobožnih ili sveštenečkih porodica. Jednog iskušenika je majka uz pretnje policijom odvela iz manastira, jer je bio maloletan. Igumanija jednog manastira u okolini Pirota, iako je bila iz bogomoljačke porodice bliske vladici Nikolaju, ipak je „pobegla“ u manastir, jer je znala da je drugačije ne bi pustili. Jedan parohijski sveštenik je po priči ispitanika preplakao celu noć kada mu je maloletna ćerka (17) saopštila da hoće da ode u manastir. Ona je otišla u manastir da se zamonaši, ali su pop i popadija pokušali na silu da je vrata kući. Jedan iguman mi je rekao da se retko kada nađe primer da se roditelji ne bune kada dete dođe da se zamonaši bez obzira na religioznost roditelja.

5.4. Odabir manastira od strane poklonika

Kada se prethodno navedeno uzme u obzir, odabir manastira koji će neko od poklonika posetiti nije slučajan, već predstavlja odraz individualnih potreba, očekivanja i informacija, odnosno sopstvenih predstava o konkretnim manastirima. Znanje o manastirima se proizvodi i prenosi na različite načine, pa nije uvek jednostavno odrediti kako je došlo do odluke da poklonik poseti konkretne manastire. Najčešće je to kombinacija razloga. Na taj

odabir utiču cena i dužina putovanja, kao i slobodno vreme poklonika. Dešavalo mi se da tokom putovanja čujem da su poklonici neki manastir „već dugo želeli da posete“, ali se „nije dalo“ ili se „put nije otvarao“. Planiranje posete nekada može trajati mesecima, u nekim slučajevima godinama. Među poklonicima postoji stav da se sve dešava po *promislu* Božjem, pa se tako i svako putovanje u neki manastir vidi kao „volja Božja“. Dešavalo se da se nekada otkažu putovanja, da se njima privatno dogodi nešto zbog čega ne mogu da otputuju, pa takve situacije nazivaju *iskušenjem*.

Odabir putovanja nekada biva sličan odabiru klasične turističke destinacije. Tada poklonik želi da poseti manastir koji do tada nije posetio i traži novu vrstu iskustva. Uvođenje novog manastira u programe organizatora pokloničkih putovanja biće kasnije posebna tema, ali pojava novih destinacija nije česta i nekada upravo to što su manastiri novi bude razlog da ljudi odu u posetu upravo tamo. Kada je u maju 2018. godine agencija „Dobročinstvo“ organizovala pokloničko putovanje *Manastiri okoline Kragujevca*, nisam mogla da pretpostavim da ću u punom autobusu prepoznati skoro sve poklonike sa kojima sam tokom godina putovala preko različitih organizatora. Osamnaest poklonika sam u neformalnom razgovoru pitala *Da li ste ranije bili u ovim manastirima? i Zbog čega ste krenuli na ovo putovanje?*. Odgovori su bili vrlo slični: „Pošto je u pitanju novo putovanje“; „*Dobročinstvo* nema baš često nove manastire u ponudi“; „pošao sam da vidim ove manastire“; „gledala sam emisiju ‘Duhovnici’ o ovim manastirima, pa sam htela da posetim“. Slične odgovore sam dobila i kada je organizovano pokloničko putovanje u manastire pirotskog kraja sa drugim organizatorom i vodičem. Od dvadeset poklonika sa kojima sam putovala većina je odgovorila slično: „Pošao sam, jer nikad nisam bio“, „nisam znala za ove manastire“, „bila sam ranije u Sićevu, pa sam htela da posetim i ove druge manastire“, „bio sam ranije u manastiru, ali sam sada želeo da dođem sa suprugom da i ona vidi“, „nikada nisam bio u ovom kraju“.

Iako na osnovu intervjua nije bilo moguće utvrditi postojanje negativnog mišljenja o manastirima, može se posredno saznati da su poklonici negativnih činjenica svesni, ali ih svesno izostavljaju u odgovorima. U raspravi koja se vodila među poklonicima tokom jednog putovanja, dve poklonice su započele da upoređuju stanje u katoličkim i pravoslavnim manastirima. Stav prve je bio da su „oni previše liberalni i da se ne bi iznenadila da uvedu mešovite manastire“. Druga je na to odgovorila da su oni veći vernici od nas i da redovnije posećuju crkvu i redovnije se ispovedaju. Prva je potom konstatovala da je „naša vera najjača, jer smo preživeli Turke“, na šta je druga odgovorila: „Nije baš tako. I kod nas ima svega i svačega“. Dakle, poklonici percipiraju da u manastirima SPC može biti elemenata

koji se ne uklapaju u idealizovanu sliku o njima, ali se to svesno zanemaruje u odgovorima na postavljena pitanja. Međutim, u međusobnim raspravama poklonika ovi elementi izlaze na površinu i poklonici umeju da budu vrlo kritički usmereni prema tome.

Analiziranjem odgovora poklonika i definisanjem preovlađujućih predstava o manastirima SPC, može se doći do zaključka da većina pomenutih predstava potiče iz ranijih vekova. Savremeni poklonici putuju iz sličnih razloga kao njihovi prethodnici u srednjem i novom veku. Verovanje u isceljenja, idealizacija monaškog života i poklonjenje relikvijama, samo su neki od razloga koji su odoleli vekovima i nastavili nesmetano da motivišu hiljade ljudi koji danas posećuju manastire. Sa druge strane, pojavile su se i novije predstave, razvijene pod uticajem ideoloških promena sredinom dvadesetog veka, kao što je predstava o manastirima kao kulturno-istorijskim spomenicima ili predstava o manastirima kao „oazama mira“, koja se može posmatrati i kao odraz potrebe savremenog čoveka za mestom na kome je moguće postići smirenje tela i uma.

Iz raznovrsnih predstava o manastirima koje se sreću kod poklonika vidi se da je simbolički potencijal manastira ogroman. Manastiri kao hodočasnička odredišta predstavljaju ono što Feldman (2014) opisuje kao „palimpsest mnogih istorijskih epoha“, i da ih kao i druge religijske simbole „odlikuje višestrukost i dvosmislenost“.

Manastiri i monaštvo u predstavama poklonika simbolizuju najčistiji vid duhovnosti, nematerijalne vrednosti ili moralne kvalitete (skromnost, podvig, vrlinu, istrajnost), zatim snagu nacije, prisustvo etničke grupe na određenom prostoru, trajanje, kontinuitet, državu i tradiciju. Možemo da primetimo da manastiri za poklonike predstavljaju „složeni sadržaj“, koji percipiraju i interpretiraju na različite načine, nekada dosledno, a nekada uz prilagođavanje situaciji i okolnostima. Manastiri, kao što smo videli, u sebi generišu značenja koja su im učitavana u različitim vremenskim i prostornim okvirima. S tim u vezi, možda i ne treba da iznenađuje činjenica da je svega nekoliko poklonika kao prvu asocijaciju na reč manastir imalo prostor unutar koga se odvija monaški život. Manastiri su mnogo češće predstavljeni kao simbol drugih, ne uvek religijskih kategorija. Ova simbolika se, zahvaljujući različitim načinima prenošenja znanja o manastirima, ili *proizvodi* ili *održava*, u zavisnosti od ciljeva koje bi trebalo postići. Nekada se proizvodnja ove simbolike vrši od strane predstavnika crkve, a u nekim slučajevima potpuno nezavisno od njih, tako da je vrlo teško definisati kako ovaj proces zaista funkcioniše, ko ga kontroliše i da li je on unapred

isplaniran. Ono što se može primetiti jeste da simbolika ima veoma značajnu ulogu u mobilizaciji poklonika u pogledu posete određenih manastira, naročito onih koji se nalaze u pograničnim krajevima, na prostoru bivših jugoslovenskih republika ili u delovima Srbije sa mešovitim etničkim sastavom. Na taj način dolazi do razvoja „simboličke geografije“ mesta na kojima se nalaze manastiri, koja utiče na to da se neki manastiri percipiraju kao „veće svetinje“, u zavisnosti od toga na kom se prostoru nalaze. Odnos prostora i identiteta nužno je posredovan simbolima koji prenose neku ideju ili vrednost, kako primećuje Monnet (2011).

Simbolička dimenzija manastira Srpske pravoslavne crkve ima izrazito važnu ulogu u sistemu reprezentacije manastira. Način reprezentacije manastira ključan je do momenta dok poklonik ne ostvari direktan „susret“ sa manastirom, nakon čega lično iskustvo preuzima značajniju ulogu. Tada pojedinac definiše značenja u skladu sa svojim znanjem, potrebama, stepenom religioznosti i verskog obrazovanja. Simbolička dimenzija prostora je, sa jedne strane, „pitanje moći, a sa druge instrument moći“ (Monnet 2011). Osoba koja manipuliše simbolima može istovremeno manipulirati i procesima identifikacije, a time i uticati na uspostavljanje grupe (isto).

Korisno bi bilo dijahronijski analizirati promene koje su se dešavale na polju proizvodnje simbolike manastira u vreme kada su crkvene elite učestvovala u proizvodnji simbolike, zatim u vreme kada je država to činila, i danas, kada simboliku (re)proizvode različiti akteri iz najrazličitijih razloga (lokalno stanovništvo, organizatori pokloničkih putovanja, turističke agencije, mediji i drugi). Bez obzira što je ekonomski aspekt pokloničkih putovanja najmanje obrađen u ovom radu, njegov značaj se ne umanjuje, niti se previda činjenica da su manastiri danas „na tržištu“ kao što navodi Reader (2014).

6. PERCEPCIJA HIJERARHIJE MANASTIRA SRPSKE PRAVOSLAVNE CRKVE KOD POKLONIKA¹⁶⁸

U prethodnom poglavlju izdvojila sam najvažnije predstave o manastirima i parametre uz pomoć kojih poklonici konstruišu te predstave. Ti parametri, osim što im omogućavaju da manastire interpretiraju na različite načine, utiču i da manastire posmatraju u hijerarhijskom odnosu.¹⁶⁹ Manastiri nisu “samo svetinje“, već mogu biti „manje“ ili „veće“ svetinje u zavisnosti od potreba i očekivanja poklonika, što je u korelaciji sa simboličkom vrednošću koju pripisuju manastirima.¹⁷⁰ Ovu razliku percipiraju i predstavnici crkve. Tokom jednog putovanja sa grupom od osamdesetak poklonika iz Pančeva i Beograda, posetili smo manastir nedaleko od Smederevske Palanke, u kome nas je nakon liturgije, u trpezariji, primio iguman. Na samom početku razgovora izjavio je:

Drago mi je što ste tu i što ste otkrili i ovu svetinju. Znam da ima mnogo većih svetinja u srpskom narodu, da ima velikih manastira Srpske pravoslavne crkve, da ima mnogo većih manastira, manastira u kojima su svete mošti (...) Znete kako sam se obradovao što ste došli i hvala vam. Nikada crkva nije bila ovoliko puna od kada sam došao ovde pre dva meseca.

Njegove reči otvaraju važno pitanje razlike u percepciji značaja manastira, ne samo kod poklonika, već i kod monaštva. Više je nego očigledno da u manastiru za koji mnogi poklonici nisu čuli, u kome nema „čuvениh“ isceliteljskih relikvija, i u kome iguman sa jednim *sabratom* pokušava da obnovi duhovni život, organizovanim pokloničkim grupama malo toga može da probudi interesovanje.

¹⁶⁸ Delovi ovog poglavlja objavljeni su u radu *Uloga verskog turizma u stvaranju 'hijerarhije' manastira kod poklonika Srpske pravoslavne crkve* (Anđelković 2019b).

¹⁶⁹ Hijerarhijski odnos zasnovan na posećenosti manastira u sadašnjem periodu treba razlikovati od hijerarhije manastira u srednjem veku, kada je status manastira zavisio od statusa ktitora u državnoj hijerarhiji. U srednjovekovnoj Srbiji postojalo je više kategorija manastira koji su se međusobno razlikovali po pitanju svojih autonomija. U Srbiji srednjeg veka manastiri su građeni i osnivani kao vladarske zadužbine, arhiepiskopski ili patrijaršijski manastiri, episkopski centri i eparhijski – privatni manastiri“ (više u Popović 1994, 38).

¹⁷⁰ Razlika u percipiji manastira je vrlo stara. Beleži je još Tihomir R. Đorđević (1920, 159), kao što sam već navela u uvodnom delu disertacije: *U naročitoj su pak poštovanju oni manastiri, koji su imali veliku ulogu u srpskoj kulturi i političkoj prošlosti, ili u kojima su sahranjeni zaslužni ljudi, koje je srpska crkva oglasila za svece*. Na osnovu Đorđevićevog opisa se može zaključiti da su još krajem devetnaestog i početkom dvadesetog veka poklonici pravili razliku između manastira na osnovu njihove uloge u kulturnom i političkom životu Srbije, odnosno u zavisnosti od toga da li poseduju mošti svetitelja čiji je kult veoma poštovan. Treba svakako podsetiti na Timotijevićevo (2002) zapažanje o važnosti interpretacije u reprezentaciji manastira i relikvija od strane predstavnika crkve i poći od toga da su crkveni autoriteti imali verovatno najveću ulogu u konstrukciji važnosti manastira Srpske pravoslavne crkve.

Naravno, ovde je reč o jednom fenomenu koji nije nov i koji su mnogi istraživači proučavajući sveta mesta uočili (Bharati 1970; Bardwaj 1974; Turner and Turner 1978; prema Preston 1992). Komentari koji se odnose na to da je neki manastir “veća svetinja”, pokazuju da postoji razlika u percepciji nivoa njihove svetosti i stavlja nas pred pitanje šta utiče na stvaranje te razlike. Pitanje razlike u nivou svetosti hodočasničkih odredišta u istraživačkim studijama pojavilo se još tokom sedamdesetih godina (isto). Istraživači su zaključili da hodočasnička odredišta mogu biti postavljena hijerarhijski u zavisnosti od značaja koji imaju u lokalnim/regionalnim, nacionalnim ili internacionalnim okvirima, u zavisnosti od broja posetilaca ili od značaja koji imaju za konkretnu religiju. U pokušaju da odredi zajednički imenilac ovim nivoima, James Preston je upotrebio pojam *duhovni magnetizam* (spiritual magnetism), kojim je definisao „moć svetišta da privuče posvećenike“ (Preston 1992, 33). On je izdvojio četiri elementa koja doprinose duhovnom magnetizmu – čudotvorna isceljenja, priviđanja/ukazanja, sveta geografija i otežan pristup (svetom) mestu – i istakao da duhovni magnetizam „proizlazi iz ljudskih koncepata i vrednosti, putem istorijskih, geografskih i društvenih sila koje se sjedinjuju u svetom mestu“ (Preston 1992, 33). Prestonu se zameralo što je izdvojio samo ove elemente, koji nisu jedini koji doprinose *duhovnom magnetizmu*, i što nije posvetio dovoljno pažnje pitanju da li neki od ovih elemenata može biti „proizveden“ sa ciljem da privuče pojedince, i kolika je uloga religijskih predstavnika, odnosno lokalnih zvaničnika u tome (vidi Reader 2014, 30).

Na osnovu analize intervjuva koje sam obavila sa poklonicima i vodičima može se zaključiti da su četiri elementa koja je Preston izdvojio – čudotvorna isceljenja, priviđanja/ukazanja, sveta geografija i otežan pristup mestu – važna i u slučaju manastira Srpske pravoslavne crkve.¹⁷¹ Verovanje u čuda i čudotvorna isceljenja je jedan od vrlo važnih faktora, te se iz tog razloga najviše i pominje. Međutim, pored ovih elemenata, na pozicioniranje manastira Srpske pravoslavne crkve, kako u okviru ponude pokloničkih putovanja, tako i kod samih poklonika ili prilikom njihovog odabira pokloničkog putovanja, utiče još nekoliko elemenata. Svaki od njih može imati uticaj na poklonike i nezavisno od pokloničkih putovanja. Međutim, tokom pokloničkog putovanja jedan ili više ovih elemenata

¹⁷¹ Poređani prema značaju, ovi elementi bi i na primeru manastira SPC išli ovim redosledom. Verovanje u mogućnost isceljenja u nekom manastiru najviše doprinosi duhovnom magnetizmu (npr. manastir Ostrog, Tumanec...). Sledeći element – ukazanja – privlači takođe mnogo vernika i poklonika (kao što je npr. ukazanje Bogorodice u Đunisuu). Ukazanje na određenom mestu čini to mesto posebnijim u odnosu na druga, što čini i manastir podignut na tom mestu posebnijim. Sveta geografija je element primenljiv na *svete gore* kojih po Srbiji ima dosta (ovčarskokablarska, fruškogorska, mojsinjska, moravska, resavska...) i koje su sve posjećene. Poslednji element koji je Preston izdvojio – teškoće u pristupu – a, koji se odnosi na otežan prilaz nekom manastiru, takođe doprinosi duhovnom magnetizmu. Ne toliko kao prethodni elementi, ali je primetno da jedan broj poklonika ima želju da svoja putovanja učine fizički zahtevnijim.

se posebno naglašavaju, čime se promovira onaj element za koji organizatori smatraju da će ostaviti naj snažniji utisak na poklonike. Ranije sam pomenula da poklonici u većini slučajeva malo znaju o manastirima pre dolaska u manastir (njegovoj istoriji, arhitekturi, umetnosti, ktitoru, relikvijama koje se u njemu nalaze, freskama itd.). Veliki deo poklonika se pre putovanja priprema duhovno i telesno za neko poklonjenje (post npr.), tako da detaljnije informisanje o manastiru obično nije u njihovom fokusu. Zbog toga je vodičima na pokloničkim putovanjima ostavljen ogroman prostor da pričom o manastiru dopune znanje poklonika, ali i da utiču na stvaranje predstave o manastiru u kome prethodno nisu bili.

Moguće je izdvojiti sedam dodatnih elemenata, koji su uočeni na osnovu odgovora poklonika na pitanje *Čime se rukovodite kada birate manastir koji ćete posetiti?*. Svi nabrojani elementi koji učestvuju u konstruisanju predstava o manastirima, kada se međusobno iskombinuju, utiču na pozicioniranje manastira u zamišljenoj hijerarhiji. Kažem zamišljenoj, jer formalno, hijerarhija manastira Srpske pravoslavne crkve, u smislu da su neki manastiri „iznad“ drugih, ne postoji. Ipak, kada se povede razgovor sa poklonicima, monasima ili sa vodičima, kada se pogleda ponuda pokloničkih putovanja i kada se analiziraju načini prezentacije pojedinačnih manastira, može se jasno uočiti da razlika postoji, i da se pojedini manastiri percipiraju kao „veće“ svetinje. Poklonici, kao i vodiči, u razgovoru negiraju da prave razliku između manastira. Međutim, neujednačen odnos prema manastirima se može nazreti iz činjenice da se pojedini manastiri posećuju masovno svake nedelje (na primer Ostrog, Tumane, Hilandar), za razliku od onih koji se posećuju u vreme manastirske slave, većih praznika ili sabora, dok u neke manastire poklonici, naročito organizovano, retko svraćaju. Odnos između manastira može se posmatrati kao hijerarhijski na nekoliko različitih načina, tj. u skladu sa nekoliko različitih kriterijuma:

- 1) posećeniji u odnosu na manje posećene;
- 2) sa poznatijim i manje poznatim relikvijama;
- 3) manastiri od nacionalnog značaja u odnosu na manastire od lokalnog značaja;
- 4) manastiri sa poznatim duhovnikom/starcem i oni bez duhovnika;
- 5) bogatiji u odnosu na siromašnije itd.

Na prvom mestu, poklonički turizam već samom ponudom manastira, doprinosi da se neki manastiri izdvoje u odnosu na druge. Ponuda hodočasničkih odredišta sama po sebi predstavlja „reprezentativnu“ listu manastira koji zavređuju pažnju vernika i poklonika. Argumenti zbog čega su se manastiri našli na toj „listi“ je različita – neki su značajni za „duhovnost srpskog naroda“, neki su „temelj identiteta srpskog naroda“, neki se nalaze na

UNESCO-voj listi kulturne baštine i tako dalje, što nas upućuje na neujednačene kriterijume i različite elemente koji utiču da se neki manastir izdvoji u odnosu na druge. Do sada sam prepoznala i izdvojila sedam elemenata koji doprinose da se jedan broj manastira češće posećuje ili da im se pripisuje veća duhovna snaga, a to su:

1) Relikvije

Prvi element koji veoma utiče na percepciju značaja i važnosti manastira jesu čudotvorne ikone, odnosno mošti i/ili grobovi svetitelja u okviru manastira. Poštovanje relikvija i verovanje u njihovu moć, jedna je od najstarijih i najraširenijih praksi u okviru pravoslavnog hrišćanstva i jedan od najvažnijih motiva za hodočašće u okviru pravoslavlja. U manastirima Srpske pravoslavne crkve nalazi se veliki broj moštiju svetitelja, čudotvorne ikone (ikone koje mirotoče, krvotoče ili *blagouhaju*).¹⁷² Posedovanje relikvija je stvar “prestiza” među manastirima, a pojedine relikvije privlače veliki broj hodočasnika, što posledično ima ogroman ekonomski značaj za manastire. Poštovanje relikvija i negovanje kulta svetitelja se još u srednjem veku odrazilo na praksu “deljenja” moštiju, kako bi mnoge crkve i manastiri u pravoslavnom svetu dobili čestice moštiju velikih hrišćanskih svetitelja ili mučenika. Isto tako, suveniri koji se donose sa hodočasničkih odredišta mogu i sami postati “relikvije” (osveštane ikone, sveta ulja, sveta voda, ...).

Relikvije imaju veliku simboličku vrednost. Zbog simboličke moći koja je pripisivana relikvijama, mnogi vladari i predstavnici crkava su se tokom istorije zalagali da ih imaju u

¹⁷² Promovisanju ovih „čuda“ naročito doprinosi dnevna štampa i društvene mreže. Putem ovih medija informacije o „čudesnim“ događajima vrlo brzo bivaju objavljene i dolaze do šire publike. Na primer, na Svetog Iliju 2016. godine u manastiru Svetog apostola i jevandeliste Luke u Bošnjaju, u Eparhiji kruševačkoj, počele su da mirotoče suze, što su preneli i neki mediji: “Više od stotinu vernika juče je svedočilo trenutku kada su iz očiju na čudotvornim ikonama Svetog Luke i Svetog Alekseja Carevića potekle mirotočive suze, dok se manastir širio specifičan miris” (<https://www.rtvbn.com/3827519/cudo-proplakale-ikone-u-manastiru>); u manastiru Svetog Arhangela Gavrila u Pirkovcu kod Svrlijiga 2019. godine promirotočila je ikona patrijarha Pavla: “U manastiru Sveti arhangel Gavriilo počela je da mirotoči ikona Patrijarha Pavla, što se može videti na fotografijama, a to nam je i lično potvrdio iguman ovog manastira Varnava Nikolić. Iz ikone Patrijarha Pavla u Pirkovcu izlazi Sveto ulje” (<https://www.svrljig.info/projekti-opstine-svrljig/turisticka-razglednica-svrljiga-i-blizina-stare-planine/mirotociva-ikona-patrijarha-pavla-u-pirkovcu-kod-svrljiga.html>); na Vaskrs 2020. godine u manastiru Svetog Luke u Bošnjaju, takođe su promirotočile ikone: “Nekolicina vernika i monaštvo Manastira Sveti Luka u Bošnjaju nedaleko od Varvarina juče, na drugi dan Vaskrsa, svedočili su velikom čudu. Pre samog početka liturgije iz očiju na ikonama Svetog Luke i Svetog Alekseja Carevića, koje se nalaze u crkvi posvećenoj istom svetitelju u blizini tog manastira, potekle su mirotočive suze, dok se svetinjom proširio miomiris” (<https://www.alo.rs/vesti/drustvo/ikone-plakale-na-vaskrs-manastir-sveti-luka-varvarin/306059/vest>); U manastiru kod Ljubovije tokom 2020. godine su „proplakale“ tri ikone, a hramom se širio prijatan miris: „U hramu Preobraženja Gospodnjeg u Ljuboviji desilo se prošle nedelje čudo. Tri ikone sa ikonostasa pustile su miro tokom služenja Svete liturgije kojoj je, u skladu sa zabranama okupljanja, prisustvovalo samo sveštenstvo. Ikone Gospoda Isusa Hrista, Presvete Bogorodice i Svetog arhangela Mihaila mirotoče već nekoliko dana, na radost tamošnjih vernika“ (<https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:857275-Cudo-u-manastiru-u-Ljuboviji-Proplakale-3-ikone-hramom-se-siri-prijatan-miris-a-evo-sta-kaze-svestenik-FOTO>) (Navedenim stranicama pristupljeno 20. novembra 2020).

svom posedu, odnosno unutar crkve. Slično je bilo i sa članovima dinastije Nemanjić, u čije vreme je nabavljen ogroman broj relikvija koje se čuvaju u manastirima SPC. O značaju relikvija za pravoslavne narode, uključujući i Srbe, svedoči podatak da su mnoge relikvije u manastirima Srpske pravoslavne crkve falsifikovane ili su povezivane sa istorijskim ličnostima i prikazivane kao znatno starije, zato što se verovalo da to povećava njihovu vrednost i važnost (Makuljević 2006b).¹⁷³ Potreba i želja vernika da se poklone relikvijama i jeste dovela do razvoja prakse poklonjenja. Poklonici sa kojima sam razgovarala pominju relikvije kao jedan od glavnih razloga za odlazak na poklonjenje. Poklonica S.Z.(1947) je rekla da manastire posećuje “Zato što su tamo mošti svetitelja i mi koji smo verujući, mi verujemo u njihovu pomoć za naše dobro duhovno i fizičko zdravlje”.

Brojni primeri percepcije manastira pokazuju da je stepen svetosti koji se pripisuje manastiru u vezi sa raširenošću kulta svetiteljskih moštiju ili čudotvorne ikone u manastiru. Ne postoji manastir koji ne poseduje svetiteljske mošti, pitanje je samo na koji način i u kojoj meri se one pominju, na koji način su izložene i dostupne posetiocima, da li postoji specifičan narativ o njima (kada su i kako dobijene, kakva predanja su vezana za njih, da li potiču iz starijih ili *novih vremena* itd.). Kultovi mnogih svetitelja bili su rašireni lokalno ili regionalno da bi, sa razvojem pokloničkog turizma i interesovanjem medija za sveta mesta, granice lokalnog bile prevaziđene, pa su kultovi svetitelja počeli da se šire. Istovremeno, kultovi svetitelja koji su vekovima bili široko rasprostranjeni kao da su dobili na snazi sa razvojem pokloničkog turizma.

Jedan od najraširenijih kultova svetitelja vezan je za manastir Ostrog, koji na nedeljnom nivou ima daleko više poklonika nego većina manastira Srpske pravoslavne crkve.

¹⁷³ Praksa povezivanja manastira ili predmeta iz manastirskih riznica sa junacima iz prošlosti intenzivirana je tokom 19. veka. Nenad Makuljević navodi nekoliko primara iz 19. veka kada su predmeti iz manastirskih riznica povezivani sa nekom istorijskom ličnošću. Najdrastičniji primer je povezan sa manastirskom riznicom Studenica iz čije riznice je najveći broj predmeta povezan sa Svetim Savom – epitrahilj, ripide, čaše, kadionica, omofor, orar, sakos, felon, pavte, ikona (Makuljević 2006b, 63). Novija istraživanja su pokazala da ti predmeti datiraju iz različitih perioda (uglavnom iz šesnaestog, sedamnaestog i osamnaestog veka), ali ni jedan ne pripada vremenu u kome je živio Sveti Sava. Tokom 19. veka, u Studenici se verovalo da je čaša jeromonaha Vikentija (iz 16. veka) pripadala kralju Stefanu Prvovenčanom, pa su se na Kraljev dan (24. septembra ili 5. oktobra) sa njom držale zdravice, kao i da je zastava u Bogorodičinoj crkvi, koja se nalazi iznad groba Stefana Nemanje zapravo njegov vojnički barjak (isto). Makuljević citira episkopa Nikanora Ružičića koji navodi da je jedan od razloga njegovog objavljivanja predmeta iz manastirske riznice “podsticanje interesovanja Srba, jer svaki Srbin tamo može za sebe naći utehu i pouku a najviše duhovnog osnaživanja za srpsku misao, srpsko jedinstvo i slogu, i za srpsku budućnost i slogu” (prema Makuljević 2006b, 64). U 19. veku je još jedna relikvija koja je bila predmet obožavanja čitave nacije dobila na značaju. Reč je o krstu koji je navodno car Dušan poklonio manastiru Dečani. Početkom 19. veka to je bila jedna od najvažnijih nacionalnih relikvija. Sredinom 19. veka dečanski monasi su sa ovim krstom prošli kroz Hrvatsku i Vojvodinu prikupljajući priloge i istovremeno podižući nacionalnu svest. Slično je i sa Hilandarom i drugim manastirima. Zbog značaja i popularnosti koji su imali predmeti koji su navodno pripadali srednjovekovnim vladarima u 19. veku dolazi do njihove proizvodnje i falsifikovanja.

Zanimljivo je da taj kult, koji je počeo da se razvija još u 17. veku, i dalje raste. To je pomenuo i vodič sa kojim sam posetila ovaj manastir, mada je i mati Julijana u emisiji “Ostroški svetionik” govorila da do početka devedesetih godina ovde nije bilo masovnijih dolazaka:

Kult Svetog Vasilija je iz dana u dan sve veći. Dok su se ranije u manastiru održavala samo dva tradicionalna sabora, za Trojičin dan i Petrovdan, sada su i mnogi drugi dani u toku godine postali sabirališta vernika. Skoro svakog praznika i svake nedelje vernici iz raznih krajeva naročito o Velikoj Gospojini, poklonici dolaze sa raznih strana. Naši iseljenici rasejani po ranim krajevima dalekog sveta takođe se sećaju Ostroga i njegovog svetitelja i svojim prilozima daju doprinos ostroškoj obitelji. U prošlosti kada su manastiri bili čuvari vere.¹⁷⁴

Razlika u percepciji “vrednosti” i “duhovne snage” moštiju je vidljiva iz nekih primera. Recimo, kada smo putovali na Ostrog svratili smo pre toga da posetimo manastir Ždrebaonik, u koji je tog dana donet mali ćivot sa delovima moštiju desetak svetitelja, a među njima Svetog Jovana Krstitelja, Jovana Zlatoustog, Aleksandra Nevskog, Marije Magdalene, Serafima Sarovskog i nekoliko drugih. Pre dolaska u Ždrebaonik vodič nas je upoznao sa tom informacijom, ali se u samoj crkvi moglo primetiti da se mali broj poklonika duže zadržao kod ovog ćivota. Kasnije toga dana, kada smo stigli na Ostrog, većina poklonika je odmah otišla na poklonjenje moštima Svetog Vasilija Ostroškog. Neki od njih su se više puta vraćali u red, kako bi se više puta poklonili i celivali ćivot sa svetiteljevim moštima. Ovakav odnos proizlazi iz različite količine moći koja se pripisuje moštima Svetog Vasilija, sa jedne strane, i moštima svih svetitelja čije su se mošti nalazile u Ždrebaoniku, sa druge strane; a čiji kultovi u Srbiji nisu razvijeni koliko kult Svetog Vasilija, iako je nesporno da su svi oni poznati vernicima Srpske pravoslavne crkve i vrlo poštovani. Pre nego što smo stigli u manastir Ždrebaonik i pre nego što je vodič saznao da je tu donet ćivot sa svetim moštima, on nam je rekao da se u manastiru nalaze i mošti svetog Arsenija Sremca:

Manastir sadrži brojne mošti svetitelja, međutim, najznačajnije su mošti Arsenija Sremca, drugog arhiepiskopa srpskog, naslednika Svetog Save (...) Njegove svete, netruležne mošti su kroz svoju istoriju imale dug i buran put, od Pečke patrijaršije do manastira na obali Tare, od manastira Svete Trojice u Pljevljima, pa sve do svetog manastira Ždrebaonika, gde danas počivaju. (...) Imaćemo danas priliku da se poklonimo moštima učenika Svetog Save, učenika čijim zalaganjem je uspeo, zajedno sa kraljem Vladislavom da preuzme mošti svog učitelja i prvog srpskog arhiepiskopa iz Trnova i da ih vrati u manastir Mileševu i da ih sahrani u novosagrađenoj priprati.

¹⁷⁴ Emisija “Ostroški svetionik” dostupna je na: <https://www.youtube.com/watch?v=ItIDkNoYgC8> (pristupljeno 15. januara 2016.).

Posmatranjem ponašanja poklonika pred moštima različitih svetitelja i drugim manastirskim relikvijama može se uočiti razlika u percepciji njihove “moći” i “snage” koja im se pripisuje. To se vidi po tome koliko metanija urade pred relikvijom, koliko se dugo zadržavaju pred njima, koliko *blagodat* osete pred njima, o čemu pričaju nakon povratka u autobus. Može se primetiti da predstavnici crkve ovu razliku u percepciji svetosti relikvija prepoznaju, zbog čega su mnoge crkve i manastiri tokom poslednjih decenija nastojali da obezbede delić moštiju svetitelja kojima se danas pripisuje izuzetno velika “moć”, poput Nektarija Eginskog, Svete Petke, Vasilija Ostroškog i drugih, kako bi se privukao veći broj poklonika u neki manastir.

Razvijanju kulta svetitelja izuzetno doprinose predstavnici manastira što pokazuje i širenje kulta Svetog Zosima Tumanskog, sinaita čije se mošti vekovima nalaze u manastiru Tamane. Ovaj svetitelj, kao i sam manastir, do pre nekoliko godina su bili poznati i poštovani samo u lokalnim okvirima (okolina Golupca, Požarevca, Velikog Gradišta...). Tokom poslednjih godina, izuzetno velikom aktivnošću bratstva manastira na promociji čuda i čudesnih isceljenja Svetog Zosima, kult Svetog Zosima je postao toliko raširen među vernicima i poklonicima da je ovaj manastir uz Ostrog postao najposećeniji unutar Srpske pravoslavne crkve i jedini manastir u Srbiji do koga se organizuju poklonjenja svakog vikenda iz gotovo svih većih gradova.

U različitim manastirima koji imaju delove moštiju istog svetitelja, postoji tendencija da se narativima istakne razlika jednih u odnosu na druge. Primer za to je manastir Miljkovo, u kome se, između ostalih, nalaze i mošti svetog Jovana Šangajskog, koji se 1925. godine zamonašio u ovom manastiru. Monahinje iz Miljkova ističu podatak da je jedan od omiljenih monaha, kasnije svetitelj, zamonašen upravo u njihovom manastiru i da je za taj manastir “najviše vezan”:

Ispričaću jedan primer, mada ih ima više. Došli su brat i sestra iz Republike Srpske iz grada Čajniča. A, ja znam da oni tamo imaju čajničku čudotvornu ikonu Majke Božije, pa sam bila začuđena što toliki put prelaze, a imaju u prestolu ikonu. Oni kažu: Naša majka je sanjala da celivamo mošti svetog Jovana Šangajskog. Ona je u snu pitala: A, gde da ih nađem i čula je u snu, jasno i glasno – MILJKOVO. Probudila se žena i danima je trajala opsesija šta je to Miljkovo, gde je to. Dobila je neki glas odozgo. Znači, sigurno ga treba slušati. Konačno, kada su pogledali na internetu, tamo su pronašli podatke o našem manastiru. Ja znam da u Sabornoj crkvi u Beogradu imaju delić moštiju Svetog Jovana Šangajskog. Znači, san ih nije uputio u prestonicu koju će naći lako, brzo i bez mnogo troškova. Nego ih je Sveti Jovan uputio ovde. Potvrđuje se ono da najviše voli ovo mesto i oni su tako malo lutali, zapitkivali, ali konačno našli.

Isticanje primera da je sam svetitelj bio posebno vezan za taj, a ne za neki drugi manastir, naglašava značaj i duhovnu snagu manastira koji poklonici posećuju. U manastiru Miljkovo nam je monahinja naglasila da, pored čudotvorne ikone Majke Božje Ahtirske, imaju i čestice moštiju dvadesetak svetitelja. U manastiru Kalenić ističu da su dobili pet kopija čudotvornih ikona: ikonu Bogorodice Starice – Gerontise, Bogorodice Trojeručice, Bogorodice Mlekopitateljice i Počajevsku ikonu Majke Božje, kao i ikonu Gospodnju sa starog hilendarskog ikonostasa. Monahinje kažu da su, od kada su dobile ove ikone, počela da se dešavaju čuda. Slično je i sa manastirom Bošnjane, gde je tokom poslednjih godina doneto više relikvija koje privlače sve veći broj poklonika: deo moštiju i kapa svetog Jovana Rusa, mirotočiva ikona Svetog Luke i ikona Carevića Alekseja koja povremeno *propлаče*.

2) Prijem pokloničkih grupa u manastiru

Jedan od prvih utisaka koji poklonici stiču po dolasku u manastir vezan je za način na koji monaštvo dočekuje pokloničku grupu. Tokom posete manastira može se desiti da pokloničkoj grupi niko od monaha ne poželi dobrodošlicu, dok, sa druge strane, poklonicima može biti pružena veoma srdačna dobrodošlica, uz poslužjenje i vreme koje neko od monaha ili monahinja izdvoji za razgovor sa njima. Ispitanik A.Ž.(1973[m]) kaže da je njemu veoma važan odnos monaštva prema poklonicima, jer „to je odraz domaćinskog ponašanja“, a po njemu su monasi ili monahinje „domaćini“ u manastiru.

Lepo je kad ima domaćin. Lepo je kada te neko dočeka. To ti je neki prvi utisak. Srbi u mnogim stvarima greše zato što su prema ljudima koji dolaze ili onako iskompleksirano nadmeni, razumeš, ili onako ponizi tog gosta nekim pogrešnim gestom. U stvari treba da bude dobar domaćin, manastiri i monaštvo... da ljudi koji dođu na hodočašće budu dočekani makar i sa vodom izvorskou i sa lepom reči, da osete, zato što ima ljudi koji su u toj grupi mlake vere, koji se lome, koji imaju neki problem, koji ne znaju gde će i jako je bitno da te ljude ne odbacimo od sebe, nego da ih prigrlimo da budu deo celine. Jer, oni ako se odvoje, trajno su izgubljeni. Otići će u neku sektu, otići će u neko bezbožništvo i otići će u filozofiju, u neko zaključivanje tehničko koje nema veze ni sa Bogom ni sa bilo čim. Postaću roboti, bukvalno. Ljudi bez duše. Ili, će da veruju u to što je đavolja rabota. Ništa drugo. Ti već sad kad odeš na isto mesto dva, tri puta, ti poznaješ ljude. Ti ljudi, monasi, ne moraju da znaju kako se ti zoveš, ali te po liku pamte. Znaš, ja sam u Pečkoj patrijaršiji... ima mati Irina... Ona, recimo, dočekuje hodočasnike. Ona je, mislim, tu pošto je učenija žena i ona je zapamtila mene po liku. U Dečanima ima monaha koje znam, čak i čestitamo jedni drugima praznike. U kontaktu smo. Recimo, na Fruškoj gori ima ovaj iguman koji je jako strog, ne mogu da se setim sad...

Mogućnost direktne komunikacije sa monaštvom je nešto čemu se poklonici uvek nadaju kada polaze na ova putovanja. Od utiska koji monaštvo ostavi na njih u ovim prilikama, zavisi kompletan utisak koji će poklonici poneti o manastiru. Ispitanik N.R.(1984) mi je na pitanje šta jedan manastir čini poznatim odgovorio da su to „ljudi koji u njemu žive“, a „ne samo istorija i svetitelji“, dok je ispitanica K.V.(1980), prepričavajući negativno iskustvo sa monaštvom u jednom manastiru, izjavila da „oni mogu i da razočaraju“. Mišljenja i iskustva poklonika su različita:

Veoma mi je bitno kakav je prijem. Zato što ti kada dođeš kod nekog u kuću, bitno ti je da te dočeka, koliko god, ali bitno ti je da popričaš s njim, čisto, eto, došao si kod njega i on te prima u goste. Nije u svim manastirima tako i to je ovako baš... Mislim da ljudima koji traže neku ljubav izvan svoje parohijske crkve baš treba, i onda se razočaraju baš takvi ljudi, jer nisu utvrđeni u veri i ne znaju šta je najbitnije – liturgija i njihova parohijska crkva i oni idu i onda dođe do kontraefekta. Tako da ljudi u manastiru, bratstvo ili sestrinstvo trebaju da budu jako obazrivi. Oni nemaju porodicu, oni imaju molitvu. Naravno, to je njihov život i ne treba im remetiti previše. Najosnovnije – to je po tipiku Svetog Save – kad ti dođe gost, znači, kad ti dođe neko u manastir, prvo i osnovno je da ga dočekaš. Kratko – kratko. Ali, on je došao kod tebe i pruži mu ljubavi. I, onda ljudi koji nisu utvrđeni... E, to je meni jako krivo i to me boli. Takođe, ja mislim da sve te agencije, ili ko god da vodi, ili kad ideš solo, uvek se najaviš. Uvek pitaš. Jel' tako? Znači, zvao je neko, dobio si blagoslov, a ako si već dao blagoslov znači onda treba da sačekaš (Lj.A.1959[ž]).

Čak i preko „Dobročinstva“ kada smo se najavili, ma kakvi, ti ne možeš da veruješ. Mi u Žiči, ona je već zaključala vrata manastira. Jedna sestra koja govori: ‘Jao ne mogu više od ove gužve, ovo me izluđuje’. Znači, prvo to kad sam čula...Od monahinje u Žiči, da je izluđuje gužva i da više ne može... Druga je već zaključala i puštala je nas sa ključem, onako kako je ko, tako je ona otvarala. Ispred su čekale jedno par ženica sa kolicima sa bebama, da bi ona rekla: ‘Ne, ne, ne može više da se ulazi, zaključano je. Meni je to bilo toliko teško (...) Razumem da je to njihov život i da one hoće mir, ali to je manastir, kelije postoje okolo i svako može u svoju keliju (T.T. 1987[ž]).

Kada dođete u manastir to je kao u kuću kod nekog da dođete. Znači prvo se javite domaćinu, pozdravite, kako već liči (N.J.1981[m]).

Ali, vrlo su bitni ljudi koji tu trenutno borave i kako nastavljaju tu tradiciju. Ja sam barem imao više slučajeva u nekim običnim malim crkvicama gde su neki sveštenici, obični, seoski, možda je crkva izgrađena ili obnovljena pre par godina, da ima toliko duhovne snage i blagodati, da kažete ja bih ostao ovde. Da kažete, e ništa mi više ne treba, ovo je sve što mi treba u životu. Tako da ljudi čine mesto svetim. To nije samo podela po istoriji i tradiciji manastira, već i ko trenutno boravi (N.R.1984[m]).

Važnost lepog prijema od strane monaštva pokazala se na brojnim putovanjima. Jedno od takvih, na kome je gostoprimstvo domaćina posebno ostavilo utisak na poklonike, bilo je u manastir Svete Trojice u Ždreleu. Naš vodič nam je još u toku puta predočio da ćemo nakon liturgije ostati na posluženju:

Iguman, naravno, zna da mu dolazi veća grupa poklonika iz Beograda, raduje se, pa nam je već svima uputio poziv da posle liturgije pristupimo posluženju, tj. ručku, odnosno trpezi ljubavi.

Niko od poklonika nije očekivao da će u manastiru u kome žive iguman i još jedan monah nakon liturgije za poklonike biti organizovana bogata trpeza i da će iguman izdvojiti više od dva sata da razgovara sa nama. Takvo gostoprimstvo uobičajeno je za manastirske slave i veće praznike, dok se drugim danima pokloničke grupe dočekuju znatno skromnije, uz posluženje poput kafe, soka, voća, ratluka ili keksa. Upravo zbog toga je to bilo veliko i vrlo pozitivno iznenađenje. U dugom razgovoru nakon ručka iguman, otac Grigorije, pričao nam je anegdote iz svog života, posebno naglašavajući kako se u mladosti zarekao da će obnoviti manastirište. Pričao je zatim o starcu Tadeju, koga je želeo da premesti iz manastira Vitovnica u svoj manastir pre njegove smrti.

Na lep prijem smo naišli i u manastiru Orahovica (Duzluk) u Hrvatskoj, gde nas je ugostio jedan monah. Od mesta na kome smo izašli iz autobusa do samog manastira ima oko jedan kilometar. Padala je kiša, poklonici su već bili umorni jer smo putovali celu noć do Hrvatske, a i dugo smo putovali od prethodnog manastira gde smo prisustvovali na liturgiji, pa su neki poklonici ostali u autobusu. Bilo nam je rečeno da je monah trenutno sam u manastiru i da se možda nećemo zadržavati. Kada je monah ili monahinja sama u manastiru, obično se ne očekuje posluženje, zato što on ili ona „pokriva“ i crkvu i prodavnicu, malo porazgovara i sa poklonicima. Međutim, monah nas je pozvao u trpezariju gde je bilo postavljeno posluženje – sokovi, grožđe iz manastirskog vinograda, slatkiši, a potom nas je poslužio čajem i kafom. Za razliku od manastira Ždrelo koji može da dobije pomoć parohijana, gde češće dolaze posetioци koji donose poklone manastiru, to ovde nije bio slučaj, jer manastir nema u blizini mnogo srpskog stanovništva. U grupi nas koji smo pešačili do manastira bilo je troje dece (od četiri, šest i sedam godina) i dosta starijih osoba između šezdeset i sedamdeset godina, pa je nakon posluženja monah ponudio da ih preveze do autobusa, kako ne bi pešačili uzbrdo. Njegov gest je naišao na veliko oduševljenje i zahvalnost poklonika.

Ima, naravno, i primera kada je monaštvo „distancirano“ u odnosu na poklonike, pa je odnos između domaćina i poklonika vrlo formalan. Na takve primere sam najčešće nailazila u manastirima na Fruškoj gori, ovčarsko-kablarskoj klisuri i u Crnoj Gori. Tokom jednog pokloničkog putovanja po Fruškoj gori obišli smo pet manastira, ali smo samo u prvom – manastiru Bešenovo – naišli na srdačan prijem od igumana, koji je izdvojio vreme da

razgovara sa nama, a poklonici su bili posluženi kafom, sokom i slatkišima. Na kraju tog putovanja, u vreme kada poklonici sumiraju utiske o onome što smo videli, jedna od poklonica je pred grupom komentarisala: „Najsvetlija tačka ovog putovanja jeste manastir Bešenovo“. Jedina razlika između ovog i ostala četiri manastira koje smo posetili bila je u neposrednom prijemu igumana manastira Bešenovo i rezervisanog, zvaničnog i na neki način hladnog odnosa prema poklonicima koji smo imali u ostalim manastirima. Ovu hladnoću poklonici doživljavaju kao suprotnost ljubavi koju bi hrišćanstvo trebalo da širi. Prijem poklonika u manastiru, kao što se vidi iz ovog primera, pokazuje da se ukupan utisak o manastiru stvara upravo na osnovu odnosa monaha prema poklonicima.

3) Prisustvo *starca* ili duhovnika u manastiru

Monaštvo je, uz relikvije, najvažniji izvor duhovne snage manastira. Za razliku od Rusije i Grčke na primer, koje poklonici iz Srbije često posećuju i sa kojima najčešće poredе stanje u manastirima SPC, u Srbiji danas nema mnogo *staraca*. Mogu se ipak čuti lične priče i sećanja poklonika da su u određene manastire odlazili uglavnom zbog njih. Prisustvo starca Tadeja u manastiru Vitovnica, Pajsija u Prohoru Pčinjskom, Makarija u Dečanima, ave Justina u Čelijama, Julijana u Studenici, Domentijana u manastiru Sveti Roman u Đunis, ili u skorijem periodu oca Gavrila u Lepavini i drugih, značajno je uticalo kako na posetu ovim manastirima, tako i na predstavu o njihovoj velikoj duhovnoj snazi i značaju. Prisustvo ovakvih ličnosti zrači magnetizmom koji se širi van manastira i pojačava *duhovni magnetizam* samog manastira. Ovi duhovnici su još za života postali “sveti ljudi”, prepoznati među poklonicima “po snazi vere i ljubavi”, koji su se izdvajali od drugih po “smirenju i tome da su u stanju da velike istine i životne mudrosti svedu na nivo običnog čoveka”.

Sve te naše srednjovekovne građevine, ti naši manastiri su najveći. Ali, ima i malih manastira koji imaju izuzetnog duhovnika. Otac Pajsije, on je bio iguman manastira Hilandara, pa je došao u vranjsku eparhiju, pa je osnovao jedan manastir pored Vranja i tu se upokojio. Ali, on je bio veliki duhovnik i on je povukao i monaštvo za sobom. Nekada takve ličnosti privlače u određeni manastir. Važno je da u manastiru budu ljudi koji su iskreni i koji žele spasenje (Z.L.1967[ž])

Starac Tadej se pojavio na prostoru Srpske pravoslavne crkve i šire kao jedan značajan duhovnik našeg vremena, pored patrijarha Pavla koji je bio njegov vršnjak. U vreme najvećih kriza koje smo imali na ovom prostoru njih dvojica su odigrali stvarno značajnu ulogu. Bili su dva molitvena stuba, i njihove molitve i saveti su bili dragoceni u tom vremenu i ljudi su dolazili kako se kome otvaralo. On je, zaista, sa patrijarhom učinio mnogo za spasenje naroda (M.M.1963[m])

Kada se starac upokojio vest je potresla sve one koji su ga iskreno voleli i poštovali i koji su sa radošću dolazili do Vitovnice i ma kakve da ste probleme imali, starac je sa svojim radosnim osmehom i pažnjom slušao davao savete (E.M.1949[ž]).

Sećanje na poklonička putovanja u manastir Vitovnicu jednog od vodiča:

Kada je dolazio autobus, on je imao snage i glasa sa svakim da razgovara. Krenuo bi u priču, a kroz tu priču je mnogima dao odgovore na pitanja koja su hteli da pitaju. Svako ko je bio pažljiv shvatio je da je starac davao odgovor na pitanje. To je bilo čudesno, jer je starac na taj način davao odgovore prisutnima. Duh sveti je rukovodio starca. Posle, kad bismo se vratili u autobus samo bi jedan po jedan počeli da prepričavaju ono što su doživeli.

Ne postoji razlika među manastirima i najmanji manastir je jednak najjačoj lavi. Postoji za istoričara umetnosti razlika. Kod mene lično i kod ostalih vernika, postoji razlika samo u tome da li neki iguman ili monah koji tamo živi služi stvarno verno Bogu ili je otišao tamo samo da pobegne od ovog sveta. Da nije bilo sovjetske, ruskog građanskog rata u Rusiji, u Srbiji bi se svi manastiri ugasili. Posle Prvog svetskog rata 3700 belogardejaca, Rusa, plemića, razočaranih u sve ono što su videli, su se zamonašili u srpskim manastirima. Pa, oni su izneli ovih pedeset, šezdeset godina manastira na svojim leđima. Jedan od tih je taj monah u manastiru Naupare koga se sećam iz detinjstva kad sam odlazio. Jednostavno, ja u manastirima vidim samo ljude koji iskreno veruju u Boga, koji su otišli tamo bežeći od svakodnevice i praveći sebi kao jedno ostrvo spasa, puno izobilja, jer manastiri u suštini ne oskudevaju, sem nekih u planini zabačenih, ni u čemu. Uvek imaju i da jedu i da piju i da obuku, da im je toplo i neki prilog (M.L.1947[m])

Budući da je moja majka iz Kraljeva, onda sam ja i odrasla u Kraljevu kod babe, a eto, mnogo godina kasnije sam sa jednom rođakom i sestrom od tetke otišla u Studenicu. Jedan trajan utisak na mene je ostavio razgovor sa igumanom tadašnjim – ocem Julijanom. U tom razgovoru sam možda prvi put osetila jednu snažnu blagodat sa jednog svetog mesta. Možda je to blagodat koja je došla od tog čoveka, jer mesto, kako kaže jedan monah – ne spašava čoveka mesto. Ali, eto, od te ličnosti i od tog razgovora, ja i danas osećam jednu veliku blagodat koja me kroz život prati. To je moje prvo hodočašće i može se reći – polusvesno...je bila ta Studenica. Kasnije u životu, naravno, bila sam nekoliko puta još u Studenici. Uvek mi se vraćala misao na oca Julijana i eto jednom prilikom sam baš išla na grob u manastiru Gradac i nisam znala da je tu sahranjen i eto. Ima jedan interesantan detalj, jer kad sam bila prvi put kod njega na njegovoj rizi, mantiji jedan skakavac je bio i on je malo tako sa njim – baš si blesav, idi odavde i tako nešto malo popričao sa tim skakavcem. Međutim, kad sam ja mnogo godina kasnije hodočastila u Studenicu, u manastirskom konaku sam noćila i u mojoj postelji jedan skakavac, sličan onome. Tako da je, eto, to na simboličan način ukazalo na duhovno prisustvo oca Julijana i na tom istom hodočašću smo posetili manastir Gradac, i tamo sam baš i njegov grob posetila. A, desilo se isto, interesantno, ja sam bila, čini mi se ovde u crkvi Svetog Jovana Vladimira u Medaku u konaku, ovaj u parohijskom domu i tu mi je jedna žena dala "Pravoslavlje" i ja sam baš pročitala u tom listu kako je umro otac Julijan. Eto tako, nekoliko puta mi se dogodilo da se duhovno susretnem sa ocem Julijanom (M.P.1964[ž])

Kada sam posetio manastir Sveti Roman, tamo negde sedamdesetih, osamdesetih godina, na mene je ostavio snažan utisak iguman Domentijan. Kakav je to duhovnik bio (D.V.1953[m]).

Otac Gavriilo Lepavinski i njegovo internet misionarenje i internet duhovništvo mnoge poklonike je privuklo i vezalo za taj manastir, ali i za pravoslavnu veru, pa su mnogi poklonici navodili da su kod njega odlazili samo da bi uživo porazgovarali sa njim.¹⁷⁵ Nenad Badovinac, dugogodišnji tehnički saradnik na lepavinskom veb sajtu, poklonik i *duhovno čedo* oca Gavrila, pisao je u knjizi “Susret sa svetim mestima” o svom prvom susretu sa o.Gavrilom:

Moj prvi susret sa ocem Gavrilom dogodio se davne 1991. godine. Tada sam prvi put sa svojih 13 godina, posetio manastir Lepavinu. Sećam se prvog očevog blagoslova, preko koga sam primio iskricu njegove duhovne ljubavi i brige prema detetu. Od prvog blagoslova osetilo se da će me otac Gavriilo voditi kroz moje duhovno odrastanje. Danas, kada razmišljam o tome, molim se Bogu da i moja deca jednog dana požele da imaju duhovnog oca i staratelja, i to od svojih malih nogu (Badovinac 2013, 13–14).

...Pa, ipak, nešto je u meni govorilo da dalja iznenađenja tek predstoje. Jasno je da je kod svakog hodočanika centralna ličnost bio Iguman Tadej (Saramandić 2004b, 14).

Trenutno postoji više duhovnika koji ostavljaju vrlo snažan utisak na poklonike ili čitavu pokloničku grupu, poput oca Jovana iz manastira Lešje, oca Alekseja iz manastira Bošnjane, oca Serafima iz manastira Svete Trojice u Bjelim Vodama i mnogih drugih. Svako od njih danas privlači veliki broj hodočasnika. Posebno je zanimljivo da je ovih nekoliko manastira podignuto u poslednjih desetak, petnaest godina, i da ono što ih je uvrstilo na mapu pokloničkog turizma u okviru Srpske pravoslavne crkve jesu upravo ovi duhovnici.

4) Starost manastira

Starost manastira takođe utiče na predstavu poklonika o njemu. Starost znači trajanje, vezu sa prošlošću, kontinuitet, ideju o tome da se u manastiru neprekidno prinosi molitva Gospodu. Starost manastira naglašavaju i vodiči i monaštvo, čak i u slučajevima kada su manastiri novijeg datuma, kada starost manastira nije pouzdano utvrđena, kao i onda kada gotovo izvesno u prošlosti nije bilo manastira na nekom mestu. Poklonica M.R.1985[ž] je istakla da su neki manastiri posećeniji zato što su stari:

Žiča, Studenica, Ljubostinja su posećeniji zato što su to stari manastiri. Ovaj, tu su nekada bili i duhovnici jaki. Ljudi traže i vole da idu tamo gde smatraju da može da im

¹⁷⁵ O religijskoj i duhovnoj interakciji na Internetu videti: Radulović i Kovač 2016.

pomogne i zato što su stari manastiri i zato što ima dobrih duhovnika. Znači da je tu i molitva jaka.

Drugi poklonik je zaključio da je ono što je staro istovremeno i vredno:

Nešto što je staro, a sačuvano, znači da je vredno. Znači da to ima neku vrednost i da je ljudima kroz istoriju predstavljalo nešto – bilo šta, ali je opstalo. Znači da su ljudi o tome vodili računa i samim tim sam tako i osećao. Sad, nebitno manastir, nebitno stara građevina, stari zamak, ali nekome je to kroz istoriju služilo i predstavlja neku vrednost. Služilo je dugo ljudima, znači ljudima je trebalo. E, to je taj neki prvi utisak o tim manastirima (R.V.1969[m]).

Vrednovanje starosti i prepoznavanje značaja ovog elementa od strane poklonika opravdava verovanje da su određena mesta *moćnija* od drugih i zbog toga što je tu “molitva duže prinošena”, pa je “molitva na tom mestu jača”. Starost manastira od više vekova govori da na tom mestu postoji sila u koju ljudi iz generacije u generaciju veruju. Iako su crkve i manastiri tokom istorije bili rušeni, ostala su tzv. crkvišta i manastirišta, na kojima je narod čuvao sećanja na sveto mesto i nastavio da ga posećuje, da se na tim mestima moli, ostavlja ikone, poklone i da zahvaljuje Bogu. Zbog takve prakse postoji verovanje da mesto na kome su molitve duže prinošene poseduje veću *blagodat*. Dakle, što istorija manastira seže dalje u prošlost, to je veza sa prošlošću i svetim ličnostima jača:

Negde kažete: E, ovde su bili neki sveti ljudi. Konkretno, evo od same Studenice, gde kažete bili su Simeon, Sveti Sava. Simeon koji je bio najveći državnik tog vremena u Evropi možda, koji je bio toliko bitan da su i Istok i Zapad računali s njim i da je on i graditelj i stvarao je državu i on je bio to mesto. On je to saziđao, on je tuda hodao, jel' tako!? Vi ne možete da zamislite koga danas uporediti s takvom nekom veličinom. Onda kažete, dobro, taj neko je sve to imao i onda dođe i kaže: E, sad nema ništa od tog. Cijeli svijet... Mogao sam da budem šta želim i onda kaže: E, odlučiću se za ovo. Onda u tim okolnostima, da se neko javi i kaže, mogu, moćan sam, jak sam, mogao sam narod da okrenem bilo na zapad bilo na istok. Da kaže: Ja sam vladar i šta sam ja, svi će me pratiti. Onda, u jednom trenutku, šta je ta njegova odluka koja kaže: E, odlučićemo se za ovu stranu. Tek vremenom, kroz istoriju, ja vidim da je to bila velika odluka. Da je odredila cijeli tok ovako kako je, i da nije tako možda i ne bi to bilo konkretno tu. Negde drugde je nešto drugo. Ali, kad znate da su tu neki sveti ljudi, da su se oni pre vas odlučivali za pravoslavlje i borili se za to. Svoj život posvetili tome, to su neki uticaji. (N.R.1984[m])

Mi smo u Drenovi sad aktivirali, odnosno reaktivirali manastir. To je manastir Svetog Ilije. Godinama, od odrastanja mi smo imali vinograde i ja sam išla tamo, ali prečica mi je bila da prođem pored jednog kamena koji je kao sofra i tu su žene stavljale maramice, sitan novac, voće, upale sveću. Tu je pronađen kamen, ali tu je rečeno da je žena sanjala da tu ima crkva. Ja kao dete sam osećala tu energiju i kad odem u vinograd ja se tu prekrstim, iako tu nisam imala neku dubinsku veru. To je bilo vreme komunizma, ali su ljudi znali da je na tom mestu crkva i roditelji su nam pričali da je na tom mestu crkva, da pazimo, da se ne

slomimo, da se ne izgrebemo. Znači, praktično nas Bog čuva. Na tom mestu danas, došao je čovek sa Bogoslovskim fakultetom, koji zrači, koji ima u sebi nešto ubeđujuće da ga slušaju i on se zainteresovao za tu priču. Oni su tu počeli da zidaju hram i ljudi iz nemaštine svoje su tu donosili svoje. Ostale su mnoge crkve i manastiri, i posle Turaka i posle komunizma. Naš narod je bio mnogo više verujući. Eto i ta Mojsinjska Sveta gora (A.M.1948[ž]).

Stariji manastiri su privlačniji. Ipak je to od davnina, ima neku tradiciju, i neki pobožni vladari koji su bili, podizali su manastire. Sad ovi danas, danas ne znam ni ko diže te nove manastire. Nekako su mi ti stari, zbog te tradicije, zbog srpskih vladara (I.G.1984[m]).

Da se vratim na ono da volim starine, jer ono što opstaje u ovom narodu duže vreme, znači da ima i veći značaj. Pridajem, stvarno, veći značaj stvarima koje istorijski duže traju. Nije mi samo to. Volim da se interesujem i volim da znam kada idem negde, ovaj, da pročitam nešto o tome. Ako sam bio, pa nisam pročitao nešto pre toga, volim nakon toga da pročitam gde sam bio. Mada nije to nešto što mi određuje. Samo mesto, i taj vizuelni doživljaj. U Slavoniji ima nekoliko manastira za koje ljudi ovde nisu ni čuli, a prelepi su i lepu istoriju imaju. Po Bosni da ne pričam. Ja nisam mogao da verujem da mi kao narod takve vrednosti imamo i zapostavljamo ih. Naša priča o manastirima svodi se na sedam, osam, deset manastira i to je ono sad ti nekoga da pitaš ljudi bi mislili da samo to i imamo – deset manastira plus još pet za koje nisu čuli. U principu, neki manastiri po Bosni iz 13. i 14. veka, 15. veka, ne znam, po Hercegovini posebno. Manastir Krka u Dalmaciji. Imamo... pa Lepavina u Hrvatskoj. Mislim ljudi, pa koja je to istorija! Ja sam bio u Lepavini, bio sam u manastiru Krka, pa jedan manastir u Slavoniji, Duzluk se zove, kod Orahovice. Mislim da je to prvi manastir u koji je patrijarh Pavle otišao, ako se ne varam, jer on je rodom odatle, ovde je kao dete, u ono ratno vreme... Rođen je petnaestak kilometara odatle i mislim da je to bio prvi manastir u koji je on otišao kao malo dete. Ratna neka dešavanja, ne znam, čitao sam, ali se sad ne sećam najbolje koji je uzrok, ali eto, po tome, to je naglašeno u tom tekstu da, eto tu je patrijarh Pavle, ono ne znam, sa svojom porodicom bio. Da li se sklonio tu ili u vreme Drugog svetskog rata ili pre toga, ali to je isto jedan lep manastir, koji na svu sreću je jedan od retkih koji nije stradao sada u ovom ratu. Bio je opusteo, jedno vreme je bio pust, sad ne znam da li je tu nešto odneto i opljačkano, ali je sam manastir ostao (D.D.1975[m])

5) Značaj manastira za nacionalnu i kulturnu istoriju

Peti element se nadovezuje na prethodni i odnosi se na značaj koji manastir ima za nacionalnu i kulturnu istoriju Srba. Specifičnost manastira Srpske pravoslavne crkve u odnosu na neke druge institucije ogleda se u tome što njihova verska uloga često nije bila odvojiva od drugih koje je imala u prošlosti (prosvetna, zdravstvena, politička, literarna, umetnička...), zbog čega poklonici prave razliku između manastira *od većeg* i *od manjeg* značaja. Oni manastiri koji su poznati po razvoju pismenosti ili prepisivačke delatnosti, kao i drugih delatnosti poput medicinske, pedagoške, socijalne zaštite i drugo (npr. Studenica, Manasija, Ravanica...), imaju iz ugla poklonika veći značaj nego neki drugi koji nisu bili

toliko poznati. Taj značaj proizlazi iz njihove sekundarne uloge, koja je razvijana paralelno sa njihovom verskom praksom.

Kao što sam već pomenula, poklonici ne posećuju manastire isključivo iz verskih razloga. Poklonici u manastirima traže različite stvari, u zavisnosti od toga kom tipu poklonika pripadaju. Na značaj manastira za nacionalnu i kulturnu istoriju svakako više pažnje obraćaju poklonici koji su usmereniji na nacionalna pitanja.

Takođe manastire kategorišem po istorijskim epohama i značaju, uslovno rečeno istorijskom značaju (M.T.1983[ž]).

Eto recimo Gračanica, Hilandar, Studenica, Žiča – to su manastiri od većeg značaja, a ovi noviji manastiri su od manjeg značaja. Znači, stariji su, duže traju...(I.G.1984[m])

Za mene postoji razlika u značaju manastira, ali mislim da i za državu treba da postoji. Ja imam generalno taj odnos – nešto što je starije i nešto što ima neki istorijski kontekst iza sebe. Na primer, manastir Rača gde je bila prepisivačka škola ili Mileševa... Postoje neka mesta gde se nešto odvijalo, gde su napisane neke knjige, gde su boravili neki ljudi, gde se odvijao neki događaj, što je bitno za naš narod, za našu istoriju i tradiciju, bitnije od nekog drugog mesta koje nije toliko bitno kulturnu i nacionalnu istoriju. Na taj način ja vrednujem i vidim razliku. U verskom smislu ne (D.D.1975[m]).

6) Prirodno okruženje manastira

U knjizi “Novi duhovni razgovori sa igumanom Tadejom u manastiru Vitovnica” (Saramandić 2004b, 14) autor piše: “bilo mi je sve do mog prvog dolaska u manastir Vitovnicu čudno da već sama okolina, priroda i bića koja u njoj bitišu, mogu da preobražavaju život čoveka”. Element prirodnog okruženje manastira, koji naizgled nema veliki značaj za samu sakralnost manastira, pokazao se kao vrlo važan za kreiranje ukupnog utiska o nekom manastiru i tokom sprovedenog istraživanja. Većina manastira Srpske pravoslavne crkve se nalazi izvan naseljenih mesta, u prirodnim ambijentima, udaljeni su od glavnih saobraćajnica i velikih gradova. Iako je više autora tokom poslednjih godina usmerilo svoja istraživanja na značaj predela oko svetog mesta (v. Maddrell et al. 2015), ovaj element nije toliko dolazio do izražaja, niti se pojavljivao u odgovorima ispitanika kao nešto na šta obraćaju pažnju kad dođu u manastir. Međutim, značaj ovog elementa može se nazreti posredno iz odgovora poklonika u kojima objašnjavaju prednosti manastira u odnosu na parohijsku crkvu. U tom smislu ističu mir i tišinu koji vladaju u manastirima:

U onom miru i prirodi koja okružuje manastir uspevam da saberem svoje misli (P.V.1978[m]).

Tamo se sve odvija bez žurbe, polako. Nema one tenzije koja je svakodnevno prisutna u našim životima u gradovima. Život u skladu sa prirodom (S.N.1989[m]).

Dosta mi se sviđa priroda, sviđa mi se kako oni to održavaju i gaje to cveće, često kažem nekom ako je negde putovao da neki manastir poseti (N.K.1991[m]).

Taj manastir je kao da je od Boga spušten u podnožje tih planina. Priroda je toliko fantastična. Ne znaš šta je lepše reke, izvor, šuma...Pomislim nekad da li bismo mogli da se vratimo takvom mirnom načinu života u skladu sa prirodom (S.N.1995[ž]).

Sam manastir, okolina, uvek su manastiri na nekim lepim prirodnim mestima. Uopšte ne znam kako ti ljudi održavaju te manastire. Ne znam, oseti se ta neka mirnoća, nekako se lepo osećam u čitavom tom ambijentu, najviše u tim dvorištima. Nekako mi je za to vezano, taj neki osećaj (A.P.1984[ž]).

Čini mi se da postoji nekakva idealna slika manastira. Neki manastiri su bliži tome, a neki su dalje. Recimo, ima manastira u Beogradu ovde, ali ih ljudi ne doživljavaju kao manastire, zato što su u gradskom jezgru. Nema tog mira ili recimo ako manastir nije dovoljno star. Čini mi se da ljudi onda nemaju taj osećaj (D.Z.1958[m]).

7) Lično iskustvo u manastiru

Pored nabrojanih elemenata, koji se u većoj ili manjoj meri promovisu tokom pokloničkog putovanja, kroz medije ili u međusobnim razgovorima posetilaca, značaj ličnog iskustva je od velike važnosti za ukupan utisak koji će neko poneti iz manastira. Tokom intervjuisanja ispitanika zamolila sam ih da mi nabroje nekoliko manastira kojih se prvo sete. Manastiri koje su skoro svi ispitanici nabrojali uvek su bili najpoznatiji manastiri Srpske pravoslavne crkve poput Studenice, Žiće, Manasije, Ostroga, Mileševa, Pećke patrijaršije, Visokih Dečana, Hilandara, Gračanice, Đunisa i još nekih. Međutim, kada sam ih pitala da navedu manastir(e) koji je za njih lično posebno važan ili u kome su imali neko naročito iskustvo, nabrajali su sledeće manastire: Vračevšnica, Rukumija, Vavedenje, Rakovica, Slanci, Naupare, Temska, Sićevo, Lešje, Sveti Roman, Ajdanovac, Dubravu, Bjele Vode kod Ljubovije, Kovilj, Kumanica, Gradac. Odgovori na ova pitanja pokazuju koliko je značaj individualnog iskustva veliki i koliko se često ne podudara sa dominacijom pojedinih manastira u javnim i pokloničkim diskursima. Spisak poželjnih manastira koji je individualno sastavljen gotovo uvek odudara od spiska manastira koji su najčešće u ponudama najvećeg broja agencija. Razgovor sa poklonicima na temu ličnog iskustva otvara pitanja percepcije

manastira, drugačije od one koja postoji u javnom diskursu. Jedan takav primer je manastir Ostrog. Iako sam tokom istraživanja naišla na brojna svedočanstva ljudi koji su se *iscelili* u ovom manastiru i koji veruju da je molitva upućena Vasiliju Ostroškom najdelotvornija, postoje i oni koji komentarišu posetu Ostrogu na sledeći način: “Užas u šta se svetilište pretvorilo”, “potpuna komercijalizacija”, “cene u manastirskoj prodavnici su bezobrazluk, zarađuju na tuđoj mucu”, “ne prija mi boravak na Ostrogu, nemam osećaj da sam u manastiru”, “čovjek u onoj gužvi ne može da oseti smirenje”, “ne znam, ja kad ne mogu da se pomolim kod kivota, a da me neko ne ubrzava...nije to to!”, “ja u Ostrogu ne mogu da saberem misli”, “znam da je to velika svetinja... ali opet, meni je tu gužva, nemam osećaj kao u nekim drugim manastirima”. Odgovori, opet, zavise i od razloga dolaska u manastir. Poklonici koji su došli u manastir očekujući isceljenje zanemariće ono što im smeta, dok će oni koji posećuju Ostrog bez nekog konkretnog razloga više osmatrati šta se oko njih dešava.

Poklonici međusobno preporučavaju lična iskustva u manastirima, naročito ako su povezana sa nekim isceljenjima. Kako sami kažu, to čine jer “ta iskustva ne smeju da čuvaju u sebi”, jer “drugi treba da saznaju o svetinjama” i “da bi bilo na pomoć drugima”.

Interesantno je da su svi poklonici na pitanje *Da li mislite da postoji razlika između manastira u smislu da neki imaju veći značaj ili da su važniji od drugih?*, odgovorili da „razlika ne postoji“. Međutim, da tu razliku percipiraju i da mogu da uoče razloge te razlike videlo se iz njihovih odgovora na pitanje *Zbog čega su po Vašem mišljenju neki manastiri posećeniji od drugih?*:

Sad o ovim najposećenijim manastirima, zna se, to su ktitori, manastiri iz nemanjičkog perioda, iz doba Lazarevića, to je jedna vrsta manastira koja ima taj neki kontekst da su nemanjički manastiri. Mislim da je to jedna bitna stvar. Druga bitna stvar je kako ih sama crkva u nekom svom, neću da kažem reklamira, ali sad kako crkva u nekom svom, ne znam, neki detalj, poput Belog anđela u Mileševi, praktično postao svetska vrednost. Ne znam da li si znala da ga je NASA poslala u svemir – određenu melodiju, znakove... jedna od stvari koja je poslata je i mileševski anđeo. Ta freska stvarno ima značaj. Tako da postoje stvari koje su od nekog značaja. Ili, neki istorijski događaj – Gračanica, gde se nešto desilo. U Topoli – zašto bi manastir u Topoli bio značajan, zbog Karađorđevića između ostalog, drugo zbog podizanja ustanka. Prema tome i ja gledam neki značaj manastira i verujem da bi i država na neki način trebala da ima i rangira i da ih obnavlja (D.D.1975[m]).

Duhovno mislim da razlika ne postoji. Imam drugove koji čitaju te knjige, duhovne, koje su pisali monasi (otac Tadej, Gavriilo...), ali otprilike govore ako se na nekom mestu neko dugo toliko moli da to mesto već ima drugačiju energiju u smislu fizički, da se to mesto izmeni. Na primer, na Svetoj gori samo fizičko prisustvo tamo ... jer, prosto toliki broj ljudi koji su dosegli neki nivo duhovnosti (N.C.1984[m]).

Čisto religijski posmatrano, ne postoji. Ali, u svakom drugom smislu svakako da postoji. Manastiri su, arhitektonski gledano, samo građevine, ali iz ugla tradicije, baštine i svega toga, kao i za bilo koju drugu stvar postoje više ili manje značajni. Više istorije, više simbolike, više kulturnih i umetničkih elemenata. To je ono što neke manastire čini posećenijim. Neki su opet više prisutni u medijima i u javnom životu. Neki zato što su stvarno vredniji za posećivanje, a neki zato što su izvikani (G.V.1971[m]).

Čini ih ta neka bliskost idealnoj slici manastira, čini ih istorija, tradicija, istorijski značaj u smislu da li su neki vladari tu nešto podigli. Onda neka ugroženost na Kosovu i Metohiji. Sada manastiri imaju dodatnu težinu zbog uloge žrtve, kao statusa tog nekog. To je bitno drugačije od nekih manastira u Vojvodini, zar ne?! (P.V.1978[m]).

Neki poklonici svesni su značaja tuđeg iskustva u konstruisanju razlike između manastira, što se vidi iz sledećih primera:

To je upravo čovek. Ono što je u ljudskoj prirodi, prenošenje informacija, recimo da je neki manastir pomogao tome i tome i takve priče. Kao što je recimo Sveta Bogorodica u Đunisu više posećena od Svetog Romana. Sveti Roman je bio posećeniji, ali sada ga je Presveta Bogorodica prevazišla upravo zbog te priče. Ili, zbog čega je manastir Ostrog posećen? Upravo zbog te priče. Tu negde postoje dokazi da se nešto desilo, i to se prenosi (G.V.1971[m]).

Pa, ljudi vuku jedni druge. Često se čuju priče tamo je ovako, tamo je onako. Ajde da vidiš kako je u ovom, ajde da vidiš kako je u onom i tako. Ali, najvažnija je svetinja koja je u manastiru. Svetitelj kome je posvećena, mošti koje su tamo (Z.L.1967[ž]).

Ja lično ne pravim razliku. Mislim da je u svakom manastiru blagodat Božja i mislim da su svi isti u tom smislu. Lično, za mene mislim da je svaki manastir gde je liturgija blagoslov i nema tu bolje u smislu blagodati. Ali, naravno neki manastir je u lepšem ambijentu prirode, neki je istorijski značajniji, negde su mošti. Samo to (M.R.1985[ž]).

Ovaj poslednji primer pokazuje da poklonici vrlo često ne razmišljaju u tome da u praksi prave razliku između manastira. Za njih su deklarativno svi manastiri jednaki i jednaka je *blagodat* u njima. Međutim, ono što opredeljuje poklonika da ode u neki manastir, a u druge ne, ili ono zbog čega više puta odlazi u isti manastir, recimo na Ostrog, pokazuje da postoje unutrašnji razlozi i potrebe zbog kojih neko posećuje manastire, a da vrlo često nije ni razmišljao o tome. Gospođa Vera (1977) sa kojom sam razgovarala u toku jednog zajedničkog putovanja 2016. godine, više puta je tokom intervjua odgovarala da ne pravi razliku među manastirima. Međutim, kada sam je pitala da navede u kojim je manastirima bila u protekle dve godine, ispostavilo se da su svi oni bili poznati po isceljenjima: Koporin, Crna Reka, Đunis, a u Ostrogu je bila pet puta samo u toku te godine. Potom se ispostavilo da

se već dugo borila sa sterilitetom i da je želela potomstvo. U svim ovim manastira ona se molila kod moštiju/relikvija i čitane su joj molitve kako bi ona i suprug dobili potomstvo.

Lično iskustvo u manastiru je vrlo važan predmet proučavanja, koji često ostaje neistražen kako u kvantitativnim, tako i u kvalitativnim istraživanjima, pre svega zbog metodološke kompleksnosti i neuhvatljivosti ovog iskustva (vidi Belaj 2010; Radulović 2010b). Mnogi autori (kao i deklarirani vernici) smatraju da se religijska iskustva ne mogu prenositi drugome (Šušnjić 1998, Vidović 1989) i da je svako religijsko iskustvo jedinstveno. Obično se smatra da su ta iskustva „nezemaljska“, „onostrana“ i da se do njih dolazi kada čovek dopusti da na njega deluju različite forme koje imaju religijsko značenje (Sremac 2007, 169).

Nabrojani elementi mogu imati i najčešće imaju uticaj na poklonike i nezavisno od pokloničkih putovanja. Međutim, tokom pokloničkog putovanja jedan ili više ovih elemenata se posebno naglašavaju, čime se promovise element za koji organizatori smatraju da će ostaviti najsnažniji utisak na poklonike. Za razliku od individualnih i porodičnih putovanja, poklonička putovanja omogućavaju veću interakciju i razmenu znanja i iskustva između različitih aktera. Odnos i prijem poklonika od strane nekog bratstva ili sestrinstva često je drugačiji kada je u pitanju grupa poklonika u odnosu na individualne posete. Prilikom pojedinačnih poseta može se desiti da čak i ne sretnete nikog od monaha/monahinja, dok se u slučaju organizovanih grupa obično odredi neko ko je zadužen da grupu dočeka i da je ugosti. U tom smislu je i sam utisak koji poklonik ponese iz manastira kompletniji.

Distribucija narativa i predstava na nekom pokloničkom putovanju između različitih aktera, omogućava da se ili zadrži postojeća predstava o značaju nekog manastira čime se „čuva“ njegova pozicija u „hijerarhiji“, kao što je slučaj sa Hilandarom, Pećkom patrijaršijom, Ostrogom, Visokim Dečanima, Studenicom, Žičom, Sopoćanima i još nekim manastirima; ili, da se taj poredak menja tako što se ističu značaj i svetost „novih“ manastira. U prvom slučaju, radi se o starim, srednjovekovnim manastirima, koji su vekovima, u kontinuitetu, smatrani velikim svetinjama, prvenstveno zbog direktne veze sa svojim ktitorima, odnosno sa svetiteljima koji su u njima živeli. U njih se odlazilo na poklonjenje i mnogo pre nego što su poklonička putovanja kakva danas poznajemo počela da se organizuju. Današnja verska putovanja samo održavaju predstave o ovim manastirima stvorene tokom prethodnih vekova, povezujući ih, po potrebi, sa nacionalističkim ili političkim diskursima.

Drugi slučaj, kada manastiri, slabo poznati široj javnosti, postanu jedna od posećenijih pokloničkih destinacija, jeste mnogo zahvalniji za razumevanje uloge koju verski turizam ima u kreiranju predstave o nekom manastiru i značaju koji mu se pridaje u odnosu na druge. Pokušaću to da potkrepim primerom manastira Svetog apostola i jevanđeliste Luke u Bošnjanima. Ovaj manastir je izgrađen početkom devedesetih godina na mestu gde je, po predanju, postojao srednjovekovni manastir koji je podigao knez Lazar. Od završetka izgradnje 1996. godine manastir je do 2002. godine bio ženski, poznat i posećen najviše od meštana Rasinskog okruga. Dolaskom oca Alekseja (Bogićevića) 2006. godine postao je muški. Arhimandrit Aleksej je 2012. godine organizovao pokloničko putovanje na ostrvo Evija, sa koga je doneo delić moštiju i kapu Svetog Jovana Rusa u manastir. U vreme kada sam započela svoja istraživanja, ovaj manastir je bio slabo poznat poklonicima širom Srbije i do manastira su ređe dolazile velike pokloničke grupe. Međutim, od 2014. godine o ovom manastiru je počelo češće da se govori tokom pokloničkih putovanja. Širenje priča o manastiru započeli su vodiči, a potom su i sami poklonici počeli da razmenjuju informacije o ovom manastiru. Jedna agencija je puštala emisije o ovom događaju na svojim putovanjima, pa je veliki broj poklonika u kratkom vremenskom periodu dobio informaciju kako o novom, do tada slabo poznatom manastiru, tako i o svetom Jovanu Rusu, svetitelju koji je mnogim poklonicima u to vreme bio relativno nepoznat. Porast interesovanja za posetu ovog manastira video se iz razgovora sa ispitanicima, koji su na pitanje koji manastir planiraju da posete u skorije vreme, navodili baš ovaj manastir. Poklonici koji su posetili ovaj manastir su takođe govorili da je reč o velikoj svetinji koju obavezno treba posetiti, hvalili su proizvode koji se mogu kupiti u manastirskoj prodavnici (prvenstveno sapun od kozjeg mleka koji se proizvodi u manastiru), širili proročanstva starca Gavriila “proroka poslednjih vremena” koji je sahranjen na manastirskom groblju, i iznosili utiske o igumanu ocu Alekseju kao “velikom duhovniku”. O manastiru su mnogi poklonici takođe saznali nešto više kada su tokom 2017. i 2018. godine mošti Svetog Jovana Rusa iz manastira boravile u drugim crkvama (npr. u Beogradu, u crkvi Vasilija Ostroškog i Bogorodičinoj crkvi u Zemunu). Vernici su tada organizovali doček i ispraćaj tih moštiju, a u međuvremenu su posećivali ove crkve kako bi se poklonili moštima. Iguman Aleksej je učestvovao i na brojnim duhovnim tribinama na kojima je promovisao svoje knjige i manastirska izdanja, što je doprinelo njegovoj prepoznatljivosti među vernicima i poklonicima van Rasinskog okruga. U roku od nekoliko godina ovaj manastir je postao važno pokloničko odredište. Svaki poklonik koji je posetio ovaj manastir izašao je prepun pozitivnih utisaka i poneo “veliku blagodat” iz njega. Za manastir Svetog apostola i jevanđeliste Luke može se reći da poseduje više elemenata koji

definišu značaj jednog hodočasničkog odredišta: ima “svetu istoriju”, budući da predanje kaže da je ovde bila zadužbina svetog kneza Lazara, dakle postoji trajanje; poseduje delić moštiju i kapu svetog Jovana Rusa, veoma poštovanog grčkog svetitelja koji je mnogim poklonicima postao poznat zahvaljujući hodočašću na ostrvo Evija, čudotvorne ikone, kao i čestice brojnih hrišćanskih svetitelja; zatim, tu je grob starca Gavrila koji je među poklonicima poznat kao prorok, uglavnom po tome da je prerekao rat na Kosovu i uništavanje crkava i manastira; i, na kraju, duhovnika koji je važan razlog širenja priča o ovom manastiru. Otac Aleksej je odličan govornik, neposredan i duhovit, a pre svega je dobar „domaćin“, što u narativima poklonika znači da pruža ono zbog čega poklonici dolaze u manastir – vreme, pažnju, strpljenje, smirenje i *pouke*. Najviše poklonika glavnu ulogu u tome što je manastir postao toliko poznat pridaje ocu Alekseju, pre svega zbog odnosa koji ima prema svakom ko dođe u manastir. Postoji još jedan važan element koji ne treba prevideti, a to je mobilizacija vernika kroz akcije obnove ovog manastira. Manastir Svetog Luke poslednjih godina prolazi kroz faze intenzivne gradnje, što se u drugim primerima koje sam pratila pokazalo kao važan integrišući faktor i ono što vernika, bio on poklonik ili ne, vezuje za neki manastir. Ne treba, naravno, prevideti ulogu i značaj “promocije” koju je manastir doživeo kroz lokalne medije, emisije, tribine, hodočasničke putopise, reportaže i iskustva poklonika, koji su bitno izmenili trenutnu percepciju u odnosu na onu tokom devedesetih godina, kada je manastir bio poznat samo u okvirima lokalne zajednice i vrlo slabo posećen.¹⁷⁶

„Promocija“ manastira koja prethodi samoj poseti, narativi i iskustva (prethodnih) poklonika, suveniri koje poklonici kupuju i poklanjaju drugima širi moć svetilišta i odražava se na njegov duhovni magnetizam (više o širenju moći svetilišta putem naracije u: Belaj 2012, 38). Pokloničko iskustvo determiniše razliku u percepciji manastira među poklonicima i među lokalnim stanovništvom. To je još jedna potvrda da poklonici traže određenu vrstu iskustva. Ta iskustva poklonik pronalazi u kontaktu sa monaštvom, arhitekturom manastira, relikvijama ili prirodnim ambijentom u kome se manastir nalazi. Zbog toga se često

¹⁷⁶ O manastiru Svetog Luke su snimljene emisije različitog tipa (reportažnog, informativnog, u formi intervjua sa igumanom manastira ili sa poklonicima), koje su se emitovale na televizijama. Neke od njih dostupne su na jutjub kanalima što je bio još jedan od načina da se poklonici informišu o ovom manastiru. Neke od tih emisija su: “Mirotočile ikone u manastiru u Bošnjaju” (<https://www.youtube.com/watch?v=MIYE4jjwoBs>), “Profesor dr Vladeta Jerotić u manastiru Svetog Luke u Bošnjaju” (<https://www.youtube.com/watch?v=FvRsddzUET4>), “Duhovnici – Iguman Aleksej, manastir Bošnjane” (<https://www.youtube.com/watch?v=Swf84CTX49M>), “Osveštana nova Crkva Svetog Luke u manastiru u Bošnjaju” (<https://www.youtube.com/watch?v=Fh7ZlqQpuNE>), “Gost Televizije Kruševac – gost mr Aleksej Bogičević iguman manastira Sveti Luka u Bošnjaju” (<https://www.youtube.com/watch?v=m12BKNY1xCE>). Navedenim stranicama pristupljeno je 20. decembra 2020.

percepcija manastira kod poklonika ne poklapa sa percepcijom koju ima, na primer, lokalno stanovništvo o manastirima. U slučaju manastira Svetog Luke, kao i u slučaju najvećeg broja manastira Srpske pravoslavne crkve, lokalno stanovništvo neredovno i u malom broju posećuje manastir. Kada dolaze, to obično čine za važnije crkvene praznike. Manastire danas, kako je rekla jedna monahinja sa kojom sam razgovarala, više posećuju građani iz urbanih sredina, dok je u prošlosti situacija bila obrnuta. U tome možda najpre treba tražiti razloge zbog čega se i sami monasi u savremenom periodu više usmeravaju na one koji dolaze iz udaljenijih krajeva i na pružanje “usluge” i narativa koji poklonici žele da čuju, nego na privlačenje lokalnog stanovništva liturgijskom životu.

Pored nabrojanih elemenata koji doprinose „duhovnom magnetizmu“ manastira, postoji još jedan način na koji poklonički turizam – tačnije vodiči – indirektno utiču na percepciju značaja pojedinih manastira. Reč je o dužini zadržavanja u samom manastiru. Tokom jednog pokloničkog putovanja poklonici obično obiđu nekoliko manastira. Međutim, predviđeno vreme zadržavanja nije podjednako i ravnomerno raspoređeno u svim manastirima koji se posećuju. To vreme je nekada uslovljeno praktičnim razlozima,¹⁷⁷ a nekada je posledica uverenja vodiča da neki manastiri zavređuju veću pažnju i vreme u odnosu na druge, pa u skladu sa tim određuju i vreme zadržavanja. Osvrnuću se na jedno pokloničko putovanje na kome je trebalo da tokom dvodnevnog putovanja obiđemo tri manastira – manastir Pokrov Presvete Bogorodice u Đunis, manastir Sveti Roman, koji se nalazi nekoliko kilometara od njega, i manastir Svetog Luke u Bošnjaju. Nakon poklonjenja u prvom manastiru, gde se po predanju 1898. godine devojčici iz sela ukazala Majka Božja, krenuli smo u drugi manastir. Tokom kratkog putovanja između ova dva manastira dobili smo najosnovnije informacije o manastiru Sveti Roman i zamoljeni od strane vodiča „da ne odugovlačimo“, „da se ne zadržavamo previše“, „da celivamo kivot i uzmemo vodu sa izvora“ i „da bi trebalo da požurimo u manastir Svetog Luke“. U manastiru Sveti Roman zadržali smo se manje od sat vremena, tako da većina poklonika nije uspela ni da pogleda šta se prodaje u manastirskoj prodavnici, zbog gužve koja se stvorila, a izašli smo za vreme liturgije, što se inače retko dešava. Tokom kratkog razgovora sa desetak poklonika, zaključila sam da većina ne zna mnogo o manastiru Sveti Roman, tako da niko nije previše mario što se

¹⁷⁷ Vreme zadržavanja neretko se određuje na osnovu dogovora vodiča sa monasima/monahinjama u zavisnosti od njihovih svakodnevnih obaveza. Nekada je monaštvo u mogućnosti da ugosti grupu i da joj posveti vreme, a nekada nije, i tada se grupe kraće zadržavaju u manastirima.

u ovom manastiru tako kratko zadržavamo.¹⁷⁸ Sa druge strane, manastir Svetog Luke je ovakvim gestom „dobio“ na značaju i važnosti u odnosu na manastir Sveti Roman. Ovakvi primeri nisu retki, iako su u većini slučajeva znatno suptilniji.¹⁷⁹ Vodiči, svesno ili ne, svojom pričom i postupcima tokom pokloničkih putovanja konstruišu predstavu o važnosti manastira – onda kada potenciraju čuda koja su se tu dogodila, kada tvrde da voda u manastiru “leči određene bolesti” i dr.

¹⁷⁸ Manastir Sveti Roman jedna je od retkih bogomolja izgrađena u vreme pre dinastije Nemanjić. U njemu se nalazi grob Svetog Romana Sinaita, za koji se vezuju brojna isceljenja. Verovanje da su njegove mošti isceliteljske, a molitve „delotvorne“, vrlo je rašireno među lokalnim stanovništvom.

¹⁷⁹ Manastir Sveti Roman se obilazi prilikom svakog putovanja manastira Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu, ali je zadržavanje u njemu kraće. Iako je manastir Sveti Roman neuporedivo stariji i kao svetinja je bio poznat vekovima pre nego što je podignut manastir Pokrov Presvete Bogorodice, čak je razvijeno verovanje da je molitva nad moštima Svetog Romana „delotvorna“, *ukazanje* Majke Božje i predanje o nastanku manastira Pokrov Presvete Bogorodice, podstakli su razlike u verovanju u njihove moći. Kada se organizuju poklonička putovanja, vodiči prave neuporedivu razliku u vremenu zadržavanja u ova dva manastirima.

7. KONSTRUISANJE „IDENTITETA” MANASTIRA

Praćenjem i analiziranjem toga na koji način se govori o svakom manastiru koji sam posetila tokom istraživanja, može se primetiti da jedan broj manastira ima izgrađen „identitet“. O svakom manastiru se govori na određeni način, uz upotrebu odgovarajućeg diskursa, koristi se određena retorika koja može biti povezana sa svakom od napred navedenih predstava. Za mnoge, naročito starije manastire, način reprezentacije uključuje neprekidno ponavljanje sintagme „velika svetinja“, s tim što se nekada pominje u religijskom diskursu, nekada u isceliteljskom, a nekada u nacionalističkom. Sa druge strane, može se primetiti da se percepcija takvih manastira poklapa sa reprezentacijom. Na primer, većina vodiča manastir Ostrog pominje kao “veliku svetinju” zbog isceliteljskih moštiju Svetog Vasilija i koje su glavni razlog odlaska hodočasnika na Ostrog. Vodiči navode brojne primere i svedočanstva o čudotvorenju ovog svetitelja koga pored vernika pravoslavne veroispovesti, poštuju i pripadnici drugih vera i nacionalnosti sa prostora Balkana. Mnogi vernici koji odlaze na poklonjenje u manastir Ostrog nadaju se nekom “čudu” po kojima su poznate mošti Svetog Vasilija Ostroškog. Međutim, desilo mi se jedne godine da putujem sa vodičem koji o manastiru nije govorio na ovaj način, koji je u potpunosti zanemario priču o “čudima” i koji je kroz istorijske podatke i primere želeo da naglasi neke druge činjenice, na primer, da je ovaj manastir bio “centar pismenosti”, da je imao veliki duhovni značaj za Srbe sa prostora Hercegovine, ali i da se ovde obličavala nacionalna ideja:

Manastir Ostrog je mesto odakle se najviše služilo srpskoj nacionalnoj misli.

Ostrog je bio središte pismenosti i pre nego što je u kraju nastala osnovna škola.

Taj vodič (po obrazovanju teolog) je isticanjem ovih informacija želeo da doprinese posmatranju manastira Ostrog na drugačiji način od dominantnog i da pokaže da je Ostrog velika duhovna svetinja koja je kroz istoriju imala veoma veliku obrazovnu ulogu, a kasnije i važnu ulogu u razvoju nacionalne misli, kako bi se delimično umanjilo posmatranje Ostroga isključivo kao mesta na kome se „najefikasnije uslišavaju molitve“. Kada sam razgovarala sa nekoliko putnika iz grupe, primetila sam da većina nije ni obratila pažnju na ono o čemu nam je vodič govorio, ili je negativno komentarisala da nas je „davio pričom“, a „nije pomenuo ni jedno čudo, od tolikih koja su se desila pod Ostrogom“. U slučaju manastira kao što je

Ostrog, koji je poznat i prepoznat kao isceliteljski, a mošti Vasilija Ostroškog prepoznate kao „najjača“ relikvija SPC, pa i šire, većina poklonika ide sa konkretnim razlogom, a to je ili molitva ili zahvalnost za uslišene molitve, najčešće vezane za isceljenje. Ovaj primer pokazuje koliko je teško promeniti postojeću percepciju i da način na koji poklonici posmatraju neki manastir, koji je definisan tokom poslednjih vekova, teško može biti preoblikovan ili preusmeren na druge aspekte, barem ne u kratkom vremenskom periodu.

Postoje, međutim, noviji primeri koji omogućavaju sagledavanje važnosti reprezentacije manastira u savremenom kontekstu, zahvaljujući kojoj manastir može postati naročito popularan među vernicima i poklonicima. Svi manastiri se smatraju svetim mestom, ali među vernicima i poklonicima postoji veliki broj ličnih priča koje pokazuju da je bilo iz duhovnih, bilo iz praktičnih razloga, potrebno posetiti određeni manastir.

Manastir Tumane kod Golupca, više puta pomenut u ovoj disertaciji, jedan je od najboljih primera za razumevanje procesa konstruisanja identiteta manastira. On je tokom poslednjih nekoliko godina, zahvaljujući vrlo organizovanom sistemu reprezentacije – medijska promocija, prisustvo monaha iz ovog manastira na duhovnim tribinama, objavljivanje svedočanstava o čudima Svetog Zosima Sinaita čije se mošti nalaze u manastiru, na fejsbuk stranici, manastirskom sajtu, u dnevnim listovima i knjižicama sa čudima – postao izuzetno posećen. Ovaj manastir sagrađen je u srednjem veku, ali je do pre nekoliko godina bio relativno nepoznat široj javnosti. Dolaskom mladog bratstva sredinom oktobra 2014. godine u manastir koji je ranije bio ženski, urađeno je nekoliko stvari zbog kojih je ovaj manastir postao jedno od omiljenih pokloničkih odredišta Srpske pravoslavne crkve. Od 2016. godine bratstvo manastira je radilo, kako na uređenju manastira i njegove okoline, tako i na promociji manastira, da bi 28. maja 2017. godine u manastiru Tumane bio organizovan jedan od najvećih sabora Srpske pravoslavne crkve. Tog dana je organizovan prenos moštiju Svetog Zosima Tumanskog iz manastirske crkve u obnovljenu isposnicu, koja se nalazi na petnaestak minuta hoda od manastira. Tada je obavljeno i presvlačenje njegovih moštiju. Ta prilika je iskorišćena da se “promoviše” kanonizacija Jakova Tumanskog, novokanonizovanog svetitelja SPC, koji je bio sahranjen u porti manastira pre nego što su njegove mošti prebačene u crkvu, a njegova ikona je tog dana svečano uneta u crkvu. Ovom skupu, koji je uključivao nekoliko različitih događaja, prethodila je višemesečna promocija manastira na brojnim duhovnim tribinama, gotovo svim radio i tv emisijama u kojima su gostovali iguman ili monasi iz manastira. Naročito su promovisana čuda Svetog Zosima Tumanskog, sinaita koji se podvizavao u isposnici nedaleko od današnjeg manastira. Gotovo da nije bilo organizatora pokloničkih putovanja iz Srbije koji tog dana nije doveo grupu u

ovaj manastir. Neki organizatori su dolazili i sa po dvestotinak poklonika, tj. sa po nekoliko autobusa. Na parkinzima kod manastira bilo je vozila sa tablicama iz gotovo svih gradova u Srbiji. Vodiči su na pokloničkim putovanjima pre ovog događaja najavljujivali ovaj sabor kao nešto „što ne bi trebalo propustiti“.¹⁸⁰ Pred početak liturgije napravljen je špalir kojim su prošle vladike i na desetine predstavnika Srpske pravoslavne crkve. Prisustvo velikog broja predstavnika SPC dalo je legitimitet ovim događajima, kao i svemu onome što se pričalo o ovom događaju i čudima koja su pratila uređenje manastira.

Narednih nekoliko nedelja, obilazeći sa pokloničkim grupama druge manastire, imala sam priliku da čujem dve vrste narativa o Tumanu. Prva se odnosila na utiske onih koji su tog dana posetili manastir, a druga na “žalbu” onih koji nisu bili u Tumanu. Manastir Tumane je u vrlo kratkom vremenskom roku postao manastir koji „treba posetiti“ i „đerdapski Ostrog“. Naracija o tom „fantastičnom i značajnom događaju Srpske pravoslavne crkve“ prenosila se među poklonicima i narednih meseci. Tokom tog perioda rastao je broj onih koji žele da posete ovaj manastir, pa su mnogi organizatori putovanja u Srbiji počeli redovno da ga posećuju. Interesovanje poklonika za posetu manastiru je u međuvremenu toliko poraslo, pa je naredne godine (20. maja), kada je ponovo obavljeno presvlačenje moštiju, došao znatno veći broj poklonika.¹⁸¹ Jedan od vodiča koga sam intervjuisala pomenuo je kako je i ranije, još dok je manastir bio ženski, dovodio ovde poklonike, ali da sada vlada toliko interesovanje za posetu manastiru da bi “mogao da skupi grupu svake nedelje”. Konstruisanje identiteta manastira Tumane kao „đerdapskog Ostroga“, i povezivanje ovog manastira sa Ostrogom u narativima i prezentaciji od strane manastirskog bratstva je, čak i slabije upućenima, omogućilo da shvati da se radi o „isceliteljskom“ manastiru. Ova kratka sintagma (“đerdapski Ostrog”), koja sadrži dve teritorijalne odrednice od kojih druga ima jako i definisano simboličko značenje, predstavlja pokušaj da se sa malo reči, koristeći se svima dobro razumljivim i prihvaćenim kulturnim kodom, stupi u javnu sferu sa „etiketom“ koja donosi odgovarajuću klasifikaciju. Povezivanje slabo poznatog manastira (poznate lokalne svetinje) sa praktično najpoznatijim i najposećenijim isceliteljskim manastrirom Srpske pravoslavne crkve proizlazi iz potrebe da se jedan manastir predstavi javnosti putem komparacije sa nečim što ima jasno i priznato značenje koje, pored kognitivnog, dotiče i afektivni potencijal

¹⁸⁰ Praksa je da vodiči u povratku sa nekog pokloničkog putovanja najavljuju putovanja za naredni period. Oni mogu deliti flajere ili saopštavati usmeno nove ponude, ali u oba slučaja su prisutne preporuke koje bi manastire trebalo posetiti.

¹⁸¹ Manastir Tumane je postao poznat najviše po čudima Svetog Zosima Sinaita. Neposredno pre nego što je organizovan sabor 2017. godine, uz dnevni list „Alo“, 20. maja 2017. godine, izašla je besplatna knjižica o čudima Svetog Zosima. Verovanje u njegova čuda i isceliteljske moći, kao i broj poklonika koje manastir danas privlači, najviše su doprineli tome da ovaj manastir bude prozvan „đerdapski Ostrog“.

vernika. Vernicima se tako ne daje samo informacija, nego im se prenosi i odgovarajuća emocija, koja izaziva potrebu za odgovarajućom akcijom.

Ovim se postupkom, međutim, vrši jedna zanimljiva preraspodela moći među svetinjama, koja se razvija u nekoliko smerova. Na taj način se istovremeno i odaje dodatno poštovanje manastiru koji predstavlja uzor, dodatno se ističe i podržava postojanje hijerarhije među manastirima, ali se najavljuje i mogućnost "kompeticije" kako sa uzorom, tako i sa ostalim manastirima. To je svojevrsna borba za vernike, ponuda alternative za relativno daleki i skupi Ostrog. To je i jačanje lokalnog i regionalnog identiteta, sužavanje verskog prostora kojim se ukazuje da lokalna ili regionalna zajednica ima potencijal da ponudi vernicima sve što im je potrebno. Ovaj pompezni ulazak u javnu sferu i pokušaj sticanja "visokog manastirskog statusa", preko pozivanja na manastir Ostrog, tako nije statična i jednolinijska strategija za popularizaciju manastira, nego potencijalno i decentralizacija i dehijerarhizacija sistema manastira SPC, kojom se pokazuje da je putem propagande moguće kontrolisati predstave vernika, a samim tim i njihovo prostorno ponašanje. Neki je manastir moguće uzdići, ali mu je, ako postoji za tim interes, moguće „lako“ naći i zamenu. Naravno, u praksi, crkva kao institucija nije jedini faktor koji ima uticaj na ovaj proces i često ne može da kanališe ponašanje vernika kako bi želela. Međutim, nema nikakve sumnje da je ona ipak najvažniji faktor.

Još jedan primer manastira sa specifičnim „identitetom“ jeste manastir Kalenić. On nije promovisan toliko kao isceliteljski, koliko po jednoj specifičnosti koja ima viševekovnu istoriju. Naime, ovaj manastir je poznat kao svetinja u koju dolaze „zavađene strane na pomirenje“. Bilo da je reč o „zavađenim“ prijateljima, rođacima, supružnicima ili vladarima, ovde navodno dolazi na pomirenje. Postoji predanje da su u ovom manastir na pomirenje došli knez Miloš i kneginja Ljubica, nakon što je Ljubica ubila suprugovu ljubavnicu. Poklonici, kao i drugi posetioци koji čuju ovakve priče, pamte ono što su čuli i u skladu sa prilikama i potrebama njihovog okruženja ove priče šire, a po potrebi i dolaze u manastir radi rešavanja sličnog problema.

Zbog čega je potrebno kreirati „identitet“ manastira? Kakve benefite to donosi manastiru? Osim što donosi ekonomske benefite manastiru, olakšava i profilisanje manastira i lakši odabir od strane poklonika koji će manastir posetiti. U savremenom periodu manastiri su na tržištu, na kome se trude da privuku vernike kroz savremene vidove internet misionarenja, objavljivanje monografija ili prezentacijom čuda, dok drugi ostaju prilično nezainteresovani za tržišnu utakmicu. Sa druge strane, poklonici koji po pravilu ističu samo primarni, verski razlog za posetu manastiru, ostaju u većini slučajeva nesvesni toga da se u

odabiru manastira vrlo često ponašaju kao obični potrošači. U svom nastojanju da posete „manastir koji nisu videli“ oni učestvuju u proizvodnji raznovrsnih, nereligijskih značenja i funkcija manastira.

7.1. Novi manastiri

Tokom istraživanja nametnulo se pitanje percepcije „novih“ manastira, onih koji su podignuti ili obnovljeni tokom poslednjih nekoliko decenija. Neki od njih su obnovljeni na temelju crkava ili manastira iz prethodnih vekova, a neki su promenili status iz parohijske crkve u manastir. Obnovljeni su manastiri čiji su ktitori bili poznati srpski vladari, ali i oni čiji su ktitori manje poznate istorijske ličnosti. Postoji tendencija da se manastiri dovode u vezu sa poznatim ličnostima iz prošlosti iako o tome nema pouzdanih podataka. Zbog toga se vodiči ili monaštvo tokom putovanja najviše oslanjaju na narodna predanja, mitove i legende o događajima koji su prethodili podizanju nekog manastira u prošlosti, a koji su utkani u svaku priču o nastanku manastira. Iz tih priča lako se zaključuje da je mesto na kome je podignut manastir “posebno”: da je neko sanjao da na određenom mestu treba da otkopa temelje i da podigne crkvu, da je tu preminuo neki svetitelj, da se izlečio, i tome slično. Skoro svaki manastir koji je podignut ili obnovljen legitimitet pronalazi u ovakvim pričama. Dakle, podizanje manastira oslanja se na verovanje u posebnost mesta na kome se podiže manastir, odnosno na verovanje da manastiri “nisu slučajno podignuti na određenom mestu”. Brojni su primeri manastira čijem je podizanju prethodilo neko čudo ili čudesno isceljenje. Jedan od takvih primera je manastir Sukovo. Predanje o njegovom podizanju ispričao nam je jedan monah:

Jedan čobanin Velja, čuvao je ovce i imao je viđenje da je ovde sveto mesto, pa je obavestio svog sveštenika o tome, pa su došli zajedno ovde i počeli da kopaju. Našli su neke pravoslavne predmete, ikone i kandila. A, u to vreme ovo zemljište je pripadalo nekom Turčinu, Sali-beg se zvao. Njegov sin Emin kad je čuo da ovo pravoslavni hram hteo je da oskrnavi ovo mesto. Međutim, Gospod je pustio na njega neko ludilo, tako da on nije mogao ni da se kreće. Njegov otac kada je sve to video odmah je pozvao oca Jovana da mu pročita molitvu. Po pročitanoj molitvi, Emin je ozdravio, a u znak zahvalnosti, pošto je bio vrlo imućan, napisao je jedan dopis sultanu i sultan je odobrio, dao je ferman, dozvolu za izgradnju hrama. Izgradnja je počela 1857. godine. Podignuta je crkva, a mali čobanin Velja se ovde zamonašio. Postao je monah Venijamin, jedan od prvih ovde. Sveštenik Jovan Mandić je isto tako došao ovde. Vrlo brzo otac Venijamin se upokojio, a malo posle toga i otac Jovan. Mošti oca Jovana su iskopane i samo je glava ovde donešena, ovde u ovaj kovčežić.

Priče o događajima koji su prethodili podizanju manastira, a koji dokazuju da „postoji nešto“, neka „onostrana sila“ koja uređuje živote i prilike na ovom svetu, doprinose svetom karakteru ovih objekata. To mogu biti priviđanja, ukazanja ili materijalni dokaz o čudesnom događaju kao što je trag/otisak stopala Bogorodice, na primer, kakav postoji u manastiru Pokrov Presvete Bogorodice u Đunisu. Za manastir Lešje, koji je počeo sa obnovom 2004. godine, vezano je više čudesnih događaja, o kojima su monahinje u letopisu zabeležile svedočanstva potomaka ljudi kojima su se događala čuda. One danas poklonike upoznaju sa tim svedočanstvima o ukazanju Bogorodice:

Pre neku godinu su nam došle dve gospođe, one žive u različitim gradovima u Srbiji. Njihova pokojna baka, oni su rodom pored Boljevca. Njihova pokojna baka je od svoje četvrte godine bila nepokretna i tako se jedne noći mami njihove bake javila Presveta Bogorodica i rekla joj da donese dete na ostatke, na temelje iznad sela Lešje. Tada je počeo Prvi svetski rat i ona je uspela da to organizuje i prenoćili su. Stavila je dete bliže oltaru, pa je i sama zadremala u crkvi. Uoči praznika nekog, ne znam kog, devojčica je prišla mami i probudila je. Eto tako, to su nam ispričale i zamolile da ostane u našem letopisu. Mi bako nismo upoznali ona se upokojila 1992. ali to je predanje koje zna čitava porodica.

Drugi događaj koji je doveo do toga da se manastir otkrije 1924. je vezan za događaj iz Prvog svetskog rata. Jedan čovek iz ovog mesta dok je bio u zarobljeništvu, Živan Marković, njemu se javila Majka Božija. Verovatno se u očajanju njoj molio i rekla mu je da će živ da ostane i da treba da se vrati ovde i da pronade gde je nekada bio njen manastir i da obnovi manastir. On se takođe upokojio, ali smo to čuli od njegovog unuka. On je kažu, to ga je držalo i kad su bili zaista teški trenuci on je osećao da će to sve da preživi, osećao je u duši, osećao je ogromnu nadu i snažilo ga je u duhu – nije klonuo. Kada je živ došao u svoje selo on je nažalost zaboravio onaj drugi deo i kažu da mu se tada ponovno pojavila Majka Božija da ga podseti, da ga opomene i on je tada sa pomoćnicima 1924. našao temelje crkve, koje su odmah posvetili Bogorodici. To su praktično polupismeni ljudi i zaista njima nisu bili poznati podaci koji su bili poznati Kanicu koji je putovao i proučavao hilendarsku arhivu. Oni su znali samo ono iz tog „viđenja“. Svi dokumenti ukazuju, eto i ta knjiga u Moskvi ukazuju da je crkva bila posvećena Presvetoj Bogorodici.

Manastir Svetog Luke u Bošnjaju takođe ima čudesne događaje koji su prethodili podizanju manastira, a koji su objavljeni na sajtu Eparhije kruševačke:

Posle projavljenja domaćinu iz Bošnjana, Veroljubu Ljubi Vasilijeviću, na Sretenje 1989. godine, kad mu je zapovedeno sviše, da gradi crkvu sa svim seljanima, tražen je blagoslov (sada počivšeg) Episkopa šumadijskog Save. On je došao u Bošnjane 1992. godine, blagoslovio mesto i početak izgradnje manastira Svetog Luke, koji je 1996. g. završen i osveštan. Ovaj manastir zadužbina je sela Bošnjane i ljudi iz temničkog kraja. Vladika Sava je uputio dve iskušnice u manastir, koje su kasnije zamonašene. Duhovnik manastira bio je starac Gavriilo. Po upokojenju starca Gavrila 1999. godine, obe monahinje su otišle, a manastir je zapusteo.

Veliki duhovnik našeg doba, prozorljivi Starac Tadej, obišao je ovo zapustelo mesto u proleće 2002. godine. Dugo se zadržao, molio i rekao: „Ovde se hoda po kostima mučenika. Ovo je sveto mesto i vremenom će se preobraziti“. Potom je rekao i da će tu nekad propojati veliko Rusko zvono, Gospodu u slavu i za pokoj duša Ruskih i srpskih junaka, koji su u toku Varvarinske bitke, živote položili braneći veru pravoslavnu i oslobađali Srbiju od Turaka. Starac Tadej je dao blagoslov arhimandritu Alekseju da dođe u ovaj manastir. Dolaskom arhimandrita mr Alekseja (Bogićevića) malo pre praznika Svetog Luke, manastirske slave 2002. godine, i njegovog postavljenja za igumana od strane Episkopa šumadijskog G. Jovana, sve se promenilo. O. Aleksej je zatekao pustoš. Iznad crkve breg obrastao trnjem i kupinama, a crkva prazna i hladna. Bila je tu prizemna kućica od ćerpiča (nepečene cigle) i tek ozidan konak, bez vrata i prozora. Uoči slave, na konaku su postavljeni prozori i vrata u prizemlju. Prvi posao novog igumana bio je opremanje crkve bogoslužbenim sasudima i utvarima. Redovno su služene sve službe, a Sveta Liturgija svake subote, nedelje i praznicima. Živelo se u teškim uslovima. Jedva su prezimili kišovitu, hladnu jesen, i zimu koja je rano nastupila. Tek kad je crkva opremljena svim što je potrebno za bogoslužjenje, pristupilo se ostalim poslovima. Dovedena je voda, zato što su vodu sa tri mala celebna izvora kod manastira, koristili samo za piće.¹⁸²

Kao uvod u razgovor o brojnim podignutim ili obnovljenim manastirima poslednjih decenija poklonicima sam postavila pitanje *Šta mislite o podizanju novih manastira?*. Poklonici su uglavnom smatrali da je „dobro što se podižu novi manastiri“ i da to pokazuje „koliko smo se promenili od komunista do danas“. Manji deo ispitanika je smatrao da država treba da učestvuje u obnovi manastira, dok je drugi deo smatrao da to treba da radi Srpska pravoslavna crkva od priloga vernika. Deo poklonika koji smatra da država treba da učestvuje u podizanju manastira, ovo stanovište obrazlažu činjenicom da je to „naše nasleđe“, misleći na ono što su nama preci ostavili, dok drugi deo smatra da smo i mi ti „koji našim potomcima treba da ostavimo nove manastire u nasleđe“. Zanimljivo je da su poklonici na pitanje *Iz kog razloga se po Vašem mišljenju podižu novi manastiri?* uglavnom odgovorili da je najverovatnije razlog taj „što ima mnogo monaha“, dok su neki odgovarali „da bi sve eparhije imale približan broj manastira“ ili „da bi se duhovni život obnovio u svim krajevima“.

Najzastupljenije mišljenje – da se podižu zbog velikog broja monaha i monahinja – u osnovi je pogrešno. Sa različitih strana se stalno naglašava da u manastirima nema dovoljno monaha i da postoji veliki broj manastira u kojima živi jedan ili dva monaha/monahinja, vrlo često se govori o tome kako je „slabo interesovanje za monašenje kod Srba“, „da iskušenici dođu u manastir, ali da veliki broj njih odustane posle nekog vremena“. Takođe se mogu čuti poređenja koja prave poklonici između manastira SPC i manastira u drugim pravoslavnim zemljama, pre svega, u Rumuniji, nekim manastirima u Rusiji i Grčkoj u kojima postoje

¹⁸² Tekst preuzet sa sajta <https://www.eparhijakrusevacka.com/2015/02/03/manastir-svetog-apostola-i-javandjeliste-luke-bosnjane/> (pristupljeno 20. decembra 2020.).

manastiri sa više stotina ili hiljada monaha. Na mnoge poklonike snažan utisak ostavljaju upravo impresivni podaci o broju monaha u tim zemljama, koji se obično koriste u svrhu poređenja nivoa duhovnog života tj. duhovnosti između „Srba i drugih pravoslavnih naroda“, gde se „jasno vidi da je duhovna obnova u tim zemljama prošla mnogo bolje nego kod nas“.

Uprkos tome što znaju da nema dovoljno monaha poklonici smatraju da manastire treba podizati, što se vidi iz sledećih primera:

Ja sam za podizanje novih manastira. Ja sam za, jer to što mi mislimo da u ovom momentu nema dovoljno monaštva ili ljudi da ide u taj manastir to ne znači da neće za sto godina imati. Ali, ti manastiri, svaki koji se izgradi, on traje vekovima. To je nešto što se ostavlja u nasleđe. E, jedino što ima za Valjevsku Gračanicu što je potapaju, što je ludilo, da to stoji od Nemanjića vekovima i da uzmu da potope. To je meni neshvatljivo, ali generalno to se ostavlja budućim pokolenjima i to što on sad ima godinu ili dve, on će za sto godina imati jedan vek što je već nešto. To ostaje! (M.R.1985[ž]).

Skoro sam gledala emisiju o Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Nakon komunizma se malo išlo u crkvu, a sada se toliko narod obožio u odnosu na pre. Oni bukvalno izgrađuju manastire, to toliko nije dovoljno koliko se još novih manastira gradi po celoj Rusiji. Najmanje u Moskvi. A, po svim okolnim mestima, jedan sveštenik gore po Sibiru, ne može da postigne kolika mu je parohija, pa su oni to iseckali, tako da će to u nekom momentu doći i kod nas. Evo, Rusi su se toliko ocrkvenili, to je ekspanzija pravljenja crkava i manastira. Doći će u nekom momentu to i kod nas (M.R.1985[ž])

Jedna od osnovnih potreba čoveka je da ima koren. Ja bih podigao manastir za generacije koje dolaze (N.K.1984[m])

Slični narativi prisutni su kod vodiča i kod monaštva. U osnovi ideje o podizanju i obnovi novih manastira leži predstava o „duhovnoj obnovi srpskog naroda“. Veliki broj manastira koji je podignut poslednjih nekoliko decenija stvara predstavu o tome da su se Srbi „u velikoj meri vratili pravoslavlju“ ili „našoj veri“ i da je podizanje velikog broja manastira rezultat potrebe monaštva. Mnogi od ovih manastira su često nepoznati široj javnosti, a poklonici nekada nisu ni čuli za njih. Značaj organizovanih pokloničkih putovanja je ogroman u promovisanju i približavanju takvih manastira. „Novi“ manastiri se obično obilaze u sklopu posete mnogo poznatijih manastira. Recimo, manastir Kumanica, koji je obnovljen i rekonstruisan 2000. godine, obično se posećivao u sklopu posete manastira Ostrog. Danas je to jedna od važnijih pokloničkih destinacija, u koju poklonici namenski odlaze u velikom broju i nezavisno od pokloničkih putovanja u druge manastire. Slično je i sa manastirom Lešje, koji je od parohijske crkvice početkom dvehiljaditih godina, dolaskom oca Jovana, postao jedan od posećeniji i omiljenijih manastira za poklonike.

Početak intenzivne izgradnje i obnove manastira krajem dvadesetog veka nije toliko povezan sa eksplozijom religioznosti nakon pola veka zabrane, koliko sa lokalnim političkim liderima i sveštenicima kod kojih je izražen nacionalistički diskurs. Taj proces podizanja manastira je zabeležen i u drugim pravoslavnim zemljama. Maner navodi da je u Rumuniji godišnje podizano oko dve stotine crkava, a mnogo bogomolja je obnovljeno i u Bugarskoj (navedeno prema Troeva and Hristov 2017). Dorondel primećuje da je u Rumuniji to bio dobar način da se potvrdi nacionalni identitet i da se utvrde pozicije u društvu, i zaključuje da novi manastiri nisu podignuti toliko u ime vere, koliko u ime drevne tradicije (Dorondel 2002, 140). U Rusiji je, takođe, obnovljeno i izgrađeno mnogo manastira. Iako je ova izgradnja u javnim diskursima predstavljana kao povratak tradiciji i „preporod“, Medvedeva smatra da jačanje položaja crkve tokom poslednjih decenija ne treba poistovetiti sa „duhovnim preporodom društva u celini“ (Медведева 2015).

Poklonici, monaštvo, često i lokalno stanovništvo, veruju da novi manastiri nisu zaista novi, već da se oni podižu na mestu koje je „narod sa razlogom izabrao“. To može biti zbog toga što je tu nekada bio manastir ili crkva, zbog događaja poput ukazanja (Bogorodice, Svete Petke ili drugog svetitelja), i sličnog. Novi manastir praktično postaje materijalizacija takvog verovanja. Sam objekat može biti paljen, rušen, skrnavljen i uništavan, ali manastir kao ideja ostaje da traje i onda kada nema fizičkog objekta.

7.2. Uloga suvenira u promociji manastira Srpske pravoslavne crkve

Suveniri poneti iz manastira su vrlo važan element stvaranja i održavanja „svetosti“ i „moći“ nekog manastira. Oni „govore“ o svetom mestu na kome je poklonik bio, čuvaju „sećanje“ na posetu svetog mesta i na taj način nastavljaju iskustvo hodočašća (Coleman and Elsner 1995). Oni materijalizuju iskustvo koje je poklonik stekao na nekom svetom mestu i tako postaju *mnemoničko sredstvo* prepričavanja priča sa hodočašća (Maddrell et al. 2015, 16). Ništa manji značaj suveniri nemaju ni za one kojima se daruju, jer na taj način suveniri dolaze u život onih koji u manastirima nikada nisu bili, ili koji o njemu ne znaju mnogo. Oni prenose „poruku“ i „značenje“ svetog mesta, i motivišu one koji možda nisu hodočasnici da ga posete. Na taj način suvenir prestaje da bude samo statičan objekat koji svedoči o boravku na svetom mestu i proživljenom iskustvu njegovog donosioca, i pretvara se u aktivan „subjekt“ koji ima nezavisan život od svog donosioca, koji je usmeren ka budućnosti i koji pokazuje čemu težimo i u šta verujemo, pre nego što pokazuje samo ono što smo proživeli i prethodno iskusili. Stausberg (2011) ide toliko daleko da smatra da se svi suveniri mogu

smatrati relikvijom. Utemeljen na *autentičnosti* svetog mesta ili iskustva, suvenir može biti “produžetak” te autentičnosti.

Važnost artefakata koji potiču iz manastira tj. manastirskih prodavnica ogleda se u načinu na koji se biraju predmeti, u novcu koji se odvaja za predmete, i u vremenu zadržavanja u manastirskim prodavnicama. Svi manastiri Srpske pravoslavne crkve imaju organizovane manastirske prodavnice ili prostor predviđen za prodaju različitih predmeta. Poklonici u njima obavezno kupuju sveće, kao i druge proizvode, poput brojanica, krstića, minijturnih privezaka-ikonica, osvećene vode i ulja, ikona, plastificiranih „džepnih“ ikona, melema, vina, meda, diskova sa filmovima ili muzikom, i verske literature. Poklonici ove predmete kupuju za sebe i svoje domaćinstvo ili kao poklon prijateljima i rođacima. Kupovina mnogih predmeta može se posmatrati i kao popularna religioznost (v. Blagojević G. 2011; Pavlović 2012; Stefanović-Banović 2017).

Poklonici umeju da se u manastirskim prodavnicama ponašaju kao klasični turisti. Žele da kupe što „autentičniji“ predmet i često negoduju ukoliko manastirska prodavnica nije dobro snabdevena ili ukoliko ima skroman asortiman. Suveniri su interesantni jer nekada predstavljaju repliku ili kopiju freske ili ikone koja se nalazi u manastiru ili, pak, maketu manastira. Poklonici ove predmete ne percipiraju kao suvenir. Kupljeni predmeti postaju deo njihovog svakodnevnog života. Ikone postaju deo njihovog životnog prostora i zauzimaju važno mesto u njihovoj svakodnevnoj pobožnosti, kao i akatisti, brojanice, krstići, ogrlice i privesci. Molitva pred ovim ikonama obnavlja kod poklonika sećanje na boravak u nekom manastiru, i u nekim situacijama budi želju da se to mesto ponovo poseti. Naravno, poklonici selektivno kupuju predmete koji će čuvati sećanje na posetu određenom manastiru, tj. koji će reprezentovati njihovu vezanost za određeni manastir.

Kupovina suvenira, sa druge strane, ima ekonomski značaj za manastir. Posećeniji manastiri snabdeli su svoje prodavnice brojnim i raznovrsnim proizvodima (svećama, osvećenom vodom, uljem, tamjanom, akatistima, molitvenicima i drugim verskim knjigama, domaćim proizvodima poput vina, matičnog soka i meda, čajevima, ikonama, brojanicama, ikonama, kandilima, verskim nakitom, tinkturama i lekovitim melemima), dok u onim slabije posećenim manastirima, prodavnice najčešće nisu dobro snabdevene i broj proizvoda koji se u njima može kupiti je vrlo skroman. Nekada se poklonici, u zavisnosti od snabdevenosti manastirskih prodavnica, dugo zadržavaju u njima, čak duže nego u samoj crkvi.¹⁸³

¹⁸³ Snabdevenost manastirske prodavnice dosta je važna, što pokazuju i komentari poklonika kada ne postoji veliki izbor suvenira. Takve komentare imala sam priliku da čujem u manastiru Devič na Kosovu i Metohiji. U ovom manastiru se nalaze mošti Svetog Joanikija Devičkog, podvižnika i svetitelja koji se nakon manastira Crna

Vodiči na pokloničkim putovanjima svojom pričom i predlozima podržavaju kupovinu predmeta u manastirskim prodavnicama:

Danas je sestrinstvo poznato po melemima i lekovitim kremama.

Moći ćete da svratite i do manastirske prodavnice da se upoznate sa predivnim rukodeljem koje sestrinstvo izrađuje.

U manastirima imate mnogo kvalitetnih biljnih proizvoda, u Sukovu imaju odlične sireve, u Temskoj fantastične meleme.

U manastiru Drača proizvode meleme, samo da vam kažem da su svi pod stručnim nadzorom. Kontrolu i ispravnost tih proizvoda kontroliše Zavod za javno zdravlje Kragujevac. Videćete i sami. Imaju i vina i rakije koje sami prave.

Naravno, biće dovoljno vremena i da sami obiđete kompleks, da budete i malo sami sa svojim mislima i ako želite nabavite nešto u manastirskoj prodavnici. Manastirska prodavnica je više nego dobro snabdevena. Preporuka je i njihovo autentično delo u vidu ovog diska koji smo slušali većim delom našeg putovanja. Delo je manastira Lešje i njihovih monahinja, snimljeno sa blagoslovom episkopa kruševačkog oca Davida.

Ukoliko želite, možete kupiti i neki suvenir iz ove svetinje koji će vas podsećati na boravak u njoj, a na taj način ćete pomoći i manastiru, naravno. Moram da naglasim da je sve na dobrovoljnoj bazi.

Manastirske prodavnice na neki način predstavljaju „izlog”, „izložbeni prostor” onoga što se u manastiru proizvodi. Što je prodavnica bolje snabdevena, poklonička grupa se više zadržava u njoj.

Reka, na tom mestu podvizavao. Manastir se smatra velikom svetinjom jer je dosta stradao u toku Drugog svetskog rata, kao i tokom rata na Kosovu i Metohiji. U martu 2004. godine manastir je spaljen, a grobnica Svetog Joanikija je otvorena i oskrnavljena. Manastir je danas obnovljen, opasan stotinama metara bodljikave žice, a sestrinstvo manastira pokušava da u takvim okolnostima normalizuje monaški život. U poređenju sa drugim manastirima, manastirska prodavnica je skromnije snabdevena. Nema preveliki izbor brojanica i nakita, literature, ali prodaju matični voćni sok, koji je jedan deo poklonika rado kupio da se osveži, dok su drugi negodovali jer “nema šta da se kupi”. Naša grupa je u manastiru imala priliku da čuje podatke o istoriji, da se pokloni svetiteljskim moštima i da potom sluša životnu priču jedne starije monahinje. Najveći deo grupe, koji ju je slušao, bio je iskreno dirnut onim što je govorila i kako je podnela čitavu situaciju sa ratom na Kosovu, teškoćama koje su imale nakon paljenja manastira i ponovnog podizanja manastira, o strahu od albanskih ekstremista, o nemoći sestrinstva da spreči Albance da im seku šumu i drugim teškoćama svakodnevnog života u manastiru Devič. Nakon toga su neki poklonici obišli manastirsku prodavnicu i ostali razočarani izborom, nakon čega su usledili komentari “slabo”, “ništa”, “ne znam šta bih kupio”... Izgledalo je kao da ono što su čuli u manastiru nije bilo dovoljno važno da suvenire ostave u drugom planu. Štaviše, kao da je upravo zbog tog stradanja, kao i prisustva poznate svete relikvije, baš bilo važno da se odavde ponese suvenir.

7.3. „Običaji” i „tradicija” u manastirima Srpske pravoslavne crkve

Dolazak na poklonjenje u određeni manastir, bilo da poklonik dolazi individualno ili u grupi, podrazumeva određenu vrstu ponašanja u manastiru. Svoj odnos prema *svetinji* poklonici iskazuju kroz različite prakse ili običaje. Pored uobičajenih verskih praksi koje se ne razlikuju od onih koje vernici praktikuju prilikom ulaska u svaku crkvu (paljenje sveća, celivanje ikona, metanija...), u mnogim manastirima postoje specifične prakse. Na Ostrogu postoji praksa da poklonici kojima zdravstveno stanje to dozvoljava sa parkinga hodaju do Gornjeg manastira, a oni koji se odlučuju za ozbiljniji podvig hodaju bosonogi ili u čarapama. Većina poklonika, ukoliko vremenski uslovi dozvoljavaju spava na platou ispred gornjeg manastira. To se prvenstveno odnosi na bolesne i one koji dolaze radi isceljenja. Do manastira Čelije kod Valjeva, do čijeg parkinga mnogi autobusi ne mogu da dođu već je potrebno pešačiti petnaestak minuta, pre nekoliko godina napravljeno je 930 stepenika koji vode do manastira. Iako postoji asfaltirani put kojim su se ranije poklonici spuštali do manastira, mnogi poklonici biraju da idu ovim stepeništem zbog toga što je napornije.¹⁸⁴ U manastiru Crna Reka praksa je da poklonici legnu ispod ćivota sa moštima Svetog Petra Koriškog. U manastiru Visoki Dečani poklonici se provlače ispod ćivota sa moštima Svetog kralja Stefana Dečanskog. U manastiru Pokrov Presvete Bogorodice nakon poklonjenja kamenu na kome je po predanju stajala Majka Božja, običaj je da se popije voda sa isceliteljskog izvora, ili da se na dan Pokrova Presvete Bogorodice prisustvuje *bdeniju* kada na hiljade okupljenih vernika drži upaljene sveće na otvorenom za vreme čitanja akatista. U manastiru Nikolje, poklonici nakon boravka u crkvi, ukoliko žele da im neka molitva bude uslišena, obilaze tri puta oko visokog bora koji se nalazi u porti manastira.

Poseta manastira za poklonike je izraz iskazivanja poštovanja svetitelju kome je crkva posvećena, svetitelju ili svetiteljima čije se mošti nalaze u manastiru, samom mestu i njegovoj svetoj istoriji, kao i svima onima koji žive i brinu o manastiru. U svakoj grupi postoje poklonici koji se ne snalaze najbolje u odnosu prema relikvijama, što se može videti u primerima koje sam pomenula u prethodnim delovima rada – poput devojke koja je u

¹⁸⁴ Pre nego što je izgrađeno ovo stepenište pre nekoliko godina, putovala sam sa grupom kojoj je bio obezbeđen taksi prevoz od autobusa do manastira. U toj grupi bilo je više poklonica koje su želele da pešače kroz šumu kroz koju danas prolazi ovo stepenište. Budući da su staze bile neuređene, poklonice su se izgubile, ali su to kasnije tumačile kao iskušenje, a pešačenje kao podvig.

manastiru Mala Remeta uzimala ulje iz kandila ili žene koje su u manastiru Lelić dodirivale mošti vladike Nikolaja.¹⁸⁵

Religijsko ponašanja poklonika, od kojih većinu čine liturgijski vernici, koji po sopstvenim rečima redovno odlaze na liturgije, poste, ispovedaju se, pričešćuju, nešto manji procenat ima duhovnike, pokazuje izvesna odstupanja, razlike, pa čak i neslaganje. Neujednačenost u religijskoj praksi proizlazi iz želje poklonika da manifestuju tj. demonstriraju poznavanje „običaja“. Vrlo često u pokloničkim grupama neko od poklonika „preuzima“ ulogu „poznavaoča“ običaja, rituala, onoga što „se valja“ i šta „se ne valja“ u manastiru. To je naročito prisutno kod poklonika koji su više puta posetili isti manastir, koji se „ambicioznije“ pripremaju za putovanje, u smislu da se dobro informišu šta treba videti u nekom manastiru (da li manastir ima riznicu, muzej, na koje freske obratiti pažnju itd.).

Poklonici koji prvi put dolaze u neki manastir, pogotovu kada je gužva, osećaju se nesigurno, plašeći se da nešto ne pogreše pred drugima. Prilikom posete manastiru Crna Reka 2016. godine jedna poklonica me je neprekidno gurala da bi „videla kako to treba da se radi“. Na to joj je jedan gospodin koji je takođe bio u manastiru, ali iz druge pokloničke grupe rekao: „samo radi što i ovi ispred tebe i nećeš da pogrešiš“. „Učenje od drugih“ nekada može da bude i pogrešno. Ono što je u toj praksi, čini se, najindikativnije, jeste da ona pokazuje da ne postoji „zvanična praksa“, „opšteprihvaćeni model“ ili „apsolutno ispravno ponašanje“ koje je ujednačeno i koje važi u svakom manastiru. Stiče se utisak da u manastirima postoji izvesna sloboda u definisanju prakse i odnosa prema relikvijama. Nekada, kada je u manastiru prisutan neko ko tu praksu nadzire i kontroliše, dolazi do ujednačavanja odnosa prema relikvijama. Međutim, manastiri najčešće nemaju toliko monaha da mogu da omoguće takav nadzor (postoji na Ostrogu; u vreme velikih praznika u Đunis i u drugim manastirima...), pa se poklonici često oslanjaju na ponavljanje tuđih postupaka. Postoje i primeri kada se praksa menja na licu mesta. Na primer, bio je običaj da se iz manastira Crna Reka ponese voda koja se skuplja u steni. Prilikom naše posete nije bilo dovoljno vode, pa nam je vodič rekao da se „umijemo, da ne punimo flašice“. Dakle, običaji i praksa su nekada fleksibilni, i prilagođavaju se okolnostima.

Razliku u pokloničkoj praksi primećuju i monasi. Neki od njih pokušavaju da uvedu red, međutim, poklonici se opiru tome i često ne žele da poslušaju monaštvo. Jedna

¹⁸⁵ Prilikom otvaranja ćivota sa moštima vladike Nikolaja Velimirovića u manastiru Lelić, dve poklonice iz moje grupe su dodirivale ruke i telo vladike Nikolaja. Običaj je da se *celiva* samo krst koji se nalazi na grudima svetitelja, a kako se one nisu toga pridržavale, monah je zatvorio ćivot i zaustavio praksu celivanja moštiju. Na molbu vodiča i ostalih članova grupe, monah je otvorio ćivot i naglasio da se mošti ne smeju dodirivati, da to čak ni monasi ne smeju da rade izuzev onih koji dobiju blagoslov presvlačenja moštiju jednom u deset godina. Primer devojke koja je uzimala ulje iz kandila opisan je u poglavlju „Manastiri i (verski) turizam“.

monahinja mi je ispričala da se sveštenik i ona trude da ljudima objasne kako treba da se ponašaju:

...i otac i ja im često govorimo kako da se ponašaju, pokušavamo da im ukažemo da za nekim stvarima nema potrebe, da nije dobro ni preterivati u veri...upadne čovek u prelest. Govorimo im i kako treba da se ponašaju prema relikvijama, ali oni neće da slušaju. Uvek nam kažu – tako je radila moja majka ili moja baba, to pomaže, čula sam to i to. (...) U nekim manastirima nude suknje i marame, mi ovde ne. Ne možemo da peremo zato što neko neće da poštuje propisani način odevanja. (...) Ja im uvek kažem da uzmu nešto da pročitaju, da se mole, da jačaju svoju veru. Dam im nekad savet kako da se nose sa nekim životnim problemima, da se manje brinu za materijalno.

Mnogi običaji i poštovanje tradicije očuvali su sveta mesta od zaborava i propadanja. Ranije je postojala praksa poštovanja i posećivanja mesta za koja se verovalo da je na njima nekada stajala crkva ili manastir, pa su poštovana kao crkvišta ili manastirišta. Ova mesta održavalo je lokalno stanovništvo i tamo dolazilo, ostavljalo poklone, ikone, palilo sveće i izgovaralo molitvu. Po priči nekoliko monaha i monahinja sa kojima sam razgovarala o toj praksi, to se negde radilo u određeni dan u godini, a negde je stanovništvo obilazilo to mesto onda kad „oseti potrebu”. Jedno takvo mesto postojalo je u selu Ždrelo, gde je danas podignut manastir Svete Trojice gde se jedan dečak, pre više od pola veka, zavetovao da će na mestu gde su meštani sela dolazili i „održavali” mesto podići crkvu. Na tom mestu, nekadašnji dečak, potonji monah Grigorije, podigao je manastir, čiji je danas iguman, i koji danas tu priču priča poklonicima koji posećuju manastir.

Postoji verovanje da je samo mesto na kome je podignuta svetinja *sveto*. U to veruju poklonici, ali i lokalno stanovništvo. Mnogobrojni su primeri čuvanja verovanja u sveto mesto, bilo da je u pitanju crkvište ili manastirište. Slično stanovište ima i igumanija manastira Lipar, Tavita, koja je u emisiji „Duhovnici“ iznela slično zapažanje:

*Da ova svetinja nije umrla dokaz je to što od šesnaestog veka pa do sad, iako ovde nije bilo monaha, nije bilo nekoga ko bi ovde živeo stalno i brinuo o ovoj crkvi, ona je opstala i narod zna za nju i dolazi. Nikada nije dozvolio da propadne ta crkva. Sagrađena je prvo mala crkvica na toj staroj crkvici. Crkva je opstala, to je sam dokaz te svetinje, tih svetih moštiju koje čuvaju ovu svetinju.*¹⁸⁶

Može se uočiti da se u savremenim pokloničkim putovanjima gube nekadašnji običaji, poput već pomenutih *zaveta*¹⁸⁷ ili *epitimije*, što ukazuje na transformaciju kulturnih obrazaca.

¹⁸⁶ Emisija „Duhovnici”, TV “Studio B”, dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=TUfpHXhs1aI> (pristupljeno 28. februara 2019.).

¹⁸⁷ Prilikom posete manastiru Đurđevi Stupovi poklonici imaju priliku da čuju da se Stefan Nemanja zavetovao da će podići taj manastir ako preživi zatočeništvo. Predanje kaže da se molio Svetom Đorđu, kome je, nakon što je oslobođen, podigao manastir na brdu – današnji manastir Đurđevi stupovi. Prilikom posete manastiru Lelić

Ono što se svakako može primetiti jeste da se savremena hodočašća veoma razlikuju od nekadašnjih, ne samo u načinu putovanja, već i u kulturnim obrascima i izmišljenim tradicijama.¹⁸⁸ Organizovana poklonička putovanja promenila su način pripreme za putovanje. Nekada se ono dugo planiralo i poklonik se pripremao za put. Međutim, sada se dešava da se poklonici informišu o putovanju veče pre puta i da ne stignu da se pripreme za pričešće u manastiru. Nekada ne stignu ni da se čuju/vide sa svojim duhovnikom niti da dobiju blagoslov.

Ranije su se pripremali postom i molitvom kad idu u svetinju neku. Ali, eto, mogu javno da priznam da se ne pripremam kako bi trebalo. Znači, možda, eto, tako pomolim se da sve prođe kako treba, da bude duhovna korist, da bude sve po volji božjoj, ali mislim da to nije dovoljna priprema, kako bi trebala da bude. Ali, znaš kako?! Opet svako prema svojoj meri. Neće to Bog da uzme... Bitno je da čovek ima volju i želju da ode i dovoljno je da se u sebi ovako pomoli da sve prođe kako treba i da mu bude na duhovnu korist i spasenje.

Posebna vrsta pokloničkih putovanja jesu ona na kojima grupa “prati” ikonu, mošti ili Časni krst. Ova poklonička putovanja razlikuju se od uobičajenih po tome što poklonici veruju da učestvuju u značajnim (istorijskim) događajima. Jedan od takvih primera je učestvovanje u pokloničkim putovanjima do stratišta Srba ne samo u poslednjem ratu, već i u prethodnim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije, sa Časnim krstom na čelu povorke. To je krst koji je, uz blagoslov patrijarha Pavla, prvi put krenuo pre petnaestak godina do Golgote i drugih mesta Isusovih stradanja, da bi nakon toga bio odnet kao poklon nekom manastiru ili crkvi na prostoru bivše Jugoslavije gde su stradali Srbi, u neki obnovljen manastir ili u crkvu. U simboličkom smislu, ovaj krst predstavlja stradanje i vaskrsenje srpskog naroda na tom prostoru. Poklonici iz Srbije prate Časni krst na hodočašću do Svete zemlje, kao i po povratku, kada se krst odnosi do manastira ili crkve kojoj se ostavlja na poklon. Za jubilej je napravljen izuzetak, pa su na put do Jerusalima otišla dva časna krsta, od kojih je jedan odnet u manastir Jasenovac, a drugi u crkvu u Prebilovcima. Taj događaj je zabeležen u dokumentarnoj emisiji „Časni krst iz Jerusalima dolazi u Livno“, emitovanoj na Radio televiziji Srbije.¹⁸⁹ U tom hodočasničkom putopisu Jovo I., jedan od poklonika, kaže:

imali smo priliku da čujemo da se Vladika Nikolaj takođe zavetovao da će se zamonašiti ako preživi, nakon što je u mladosti teško oboleo. Zavet je dao i iguman manastira Svete Trojice u Ždreleu da će obnoviti manastirište u svom rodnom selu, što je i uradio.

¹⁸⁸ Ovo zapaža i Žana Kormina u Rusiji, gde poklonici biraju poklonička putovanja kako bi se osećeli pravoslavicima i kaže da je u pitanju „nova, postsekularna religijska tema“ (Kormina 2012, 206).

¹⁸⁹ Emisija je dostupna na <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3722623/casni-krst-iz-jerusalima-dolazi-u-livno.html> (pristupljeno 18. oktobra 2020.).

Najmanje sto pedeset Srba će sutra da ponese patrijaršijski krst za Jasenovac i za Prebilovce. Prvi krst je krst Jasenovačkim mučenicima. Svako od nas Srba ima udeo u tome i svako ima svoga pretka koji je tamo postradao i zato to nama mnogo znači i zato ćemo ako Bog da sutra da svako od nas ponese barem korak taj krst.

Drugi poklonik, Miloš P. kaže:

Ti krstovi će tim putem proći i na taj način biće osveštani i zatim biti tamo gde su kosti mučenika i mošti mučenika u Jasenovcu i u Prebilovcima gde će tako osveštani, prošavši Hristov put, kao što su i oni prošli svoju Golgotu, na neki način spojiti Nebeski Jerusalim i naše mučenike koji su isto na nebu.

Ovaj vid hodočašća delimično se može označiti kao sekularni, a za njega je karakteristično da se obilaze prostori koji nisu verski. Predsednik Udruženja “Marija livanjska” Nikola Petrović je izjavio za Radio televiziju Srbije, pre nego što su se uputili da Časni krst odnesu u Livno:

Vodimo se rečima Simeona Mirotočivog, oca Svetog Save koji kaže: ‘Ako ne znate odakle se proteže vaša zemlja onda potražite humke vaših predaka i oni će vam sami kazati’. Nošenje ovog Časnog krsta nama znači da se održava veza sa nama dole koji živimo i nama koji boravimo ovde i daje nam nadu - jednu veliku veru i nadu, jer upravo ovaj Časni krst je simbol stradanja i simbol Vaskrsenja.¹⁹⁰

S obzirom da postoji oko petnaest godina, ova praksa postaje tradicionalna, a narativ o njoj se širi, pa danas mnogi poklonici koji čuju za nju žele da budu deo nje. Međutim, pošto se organizuje jednom godišnje do nekog stratišta Srba na prostoru bivše Jugoslavije, ona je u izvesnoj meri ekskluzivna i nije dostupna svim vernicima, koji ili ne mogu da se informišu o njoj ili je broj mesta za učesnike ograničen.

Takođe, ova praksa dosta govori o mobilizaciji vernika Srpske pravoslavne crkve u (duhovnom) povezivanju Srba sa prostora bivše Jugoslavije. Ova poklonička putovanja služe kao rezervoar kolektivnog sećanja, zahvaljujući kome se sa istorijskim podacima upoznaju oni koji još uvek nisu svesni razmera stradanja Srba, dok sa druge strane omogućava vidljivost mesta stradanja tih Srba. Osim toga, masovnost učesnika je garant određene sigurnosti za one koji žele da posete mesta na kojima su stradali članovi njihove porodice.

Manastir Tumane je primer kod koga se može sagledati značaj uspostavljanja “tradicije” za mobilizaciju poklonika. Ranije sam opisala promenu koja se dogodila u ovom

¹⁹⁰ Transkript je napravljen na osnovu priloga emitovanog na Radio televiziji Srbije koji je dostupan na <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/3722623/casni-krst-iz-jerusalima-dolazi-u-livno.html> (pristupljeno 18. oktobra 2020.).

manastiru nakon što je krajem 2014. godine u manastir došlo novo bratstvo. Naredne dve godine bratstvo manastira je intenzivno radilo na sređivanju porte, konaka, crkve, gostopravnice, a paralelno sa tim je započela i obnova isposnice u kojoj se *podvizavao* Sveti Zosim u četrnaestom veku, koja je udaljena oko jedan kilometar od manastira. Kada je u maju 2017. godine završena isposnica i organizovan prvi veliki sabor, tada sam videla najveći broj organizatora pokloničkih putovanja na jednom mestu. U manastiru su tada organizovana dva važna događaja. Prvi je bilo presvlačenje moštiju Svetog Zosima Sinaita, nakon čega je njegova stara odežda iseckana na sitne delove i podeljena okupljenim poklonicima. Zbog izuzetno velikog broja ljudi koji je prisustvovao događaju, a koji je očigledno iznenadio i same organizatore, nisu svi mogli da dobiju delić odežde. Neki vodiči su uspeali da dobiju komad odežde koju su podelili poklonicima koji su doputovali preko njihove agencije, što je pokazalo da su pokloničke agencije i poklonici koji su organizovano doputovali u manastir na neki način bili privilegovani u odnosu na poklonike koji su samostalno doputovali. Praksa presvlačenja moštiju nije toliko česta u manastirima. Većina poklonika nema priliku da učestvuje u ovako “ekskluzivnom” verskom događaju, zbog čega poklonici smatraju privilegijom prisustvo nekoj takvoj prilici, naročito ukoliko dobiju komadić tkanine koja je prekrivala mošti svetitelja. Kada sam naredne, 2018. godine ponovo posetila manastir, sabor je bio još masovnije posećen i, na iznenađenje mnogih poklonika, mošti Svetog Zosima su i te godine bile presvučene. Slično kao i prethodne godine, delići odežde svetitelja bili su podeljeni okupljenim poklonicima. Presvlačenje moštiju obavlja se svake godine, a 2020. godine u manastirskoj prodavnici mogle su da se kupe plastificirane ikonice u kojima se nalazio delić odežde svetitelja. Na taj način svi oni koji nisu u mogućnosti da prisustvuju presvlačenju moštiju, imaju priliku da ipak uz sebe imaju taj dragoceni predmet, kome se pripisuju mnoga zaštitna svojstva. Druga važna praksa koja je uspostavljena u Tumanu od 2017. godine jeste litija sa moštima Svetog Zosima, koje poklonici prate od crkve do njegove isposnice, u koju potom ulaze na poklonjenje. Za svega nekoliko godina ovaj manastir je uveo mnoge običaje koji ranije nisu postojali, te se u tom smislu već sada mogu smatrati “tradicijom”. Za opisana dešavanja u Tumanu poklonici veruju da je u pitanju drevna praksa koja je obnovljena zahvaljujući novom bratstvu. Bratstvo manastira sebe predstavlja kao “obnovitelje manastira”, “isposnice svetog Zosima” ali i “obnovitelje praksi i običaja”. Oni sada najavljuju obnavljanje litije koja je “nekada išla od manastira Tumane do manastira Nimnika”, koja je trajala gotovo celu noć. Ostaje da se vidi kako će se u budućnosti revitalizovati ova praksa, ali se može očekivati da će privući nove poklonike.

8. MANASTIRI I (VERSKI) TURIZAM

Razmatranje pokloničkih putovanja u savremenom kontekstu ne bi trebalo da prođe bez pitanja odnosa hodočašća i turizma. Ovo je pitanje pokrenuto još tokom osamdesetih godina prošlog veka, kada se vodila polemika o odnosu između ove dve prakse (MacCannell 1976; Cohen 1979; 1992; Graburn 1989; Nolan and Nolan 1989). Većina autora prihvatila je stanovište koje su izneli Victor i Edith Turner o tome da je “turista jednom polovinom hodočasnik, ako je hodočasnik jednom polovinom turista” (Turner and Turner 1978, 20). Sama veza između ove dve različite prakse počivala je na ideji da su turisti hodočasnici modernog doba (Turner and Turner 1978), a hiperprodukcija štampanih turističkih vodiča i drugih knjiga posmatrana je kao moderna verzija “svetog teksta” zbog koje su milioni turista svake godine obilazili brojne lokacije širom sveta. Bauman (1996) čak turizam smatra “naslednikom” hodočašća. Početkom devedesetih godina autori koji su se bavili odnosom turizma i hodočašća oslanjali su se na koncept verskog/religijskog turizma kojim su obuhvatili hodočašća koja su organizovale putničke agencije (v. Barna 2015, 107).

Mnogi naučnici danas zastupaju tezu da kruta dihotomija na hodočašće i turizam, kao ni između turiste i hodočasnika nije održiva. Ta dihotomija je po mišljenju Elen Badone i Susan Roseman neodrživa „u svetu postmodernih putovanja“ (v. Badone and Roseman 2004, 2). Nekadašnja podela na turizam i hodočašće bila je zasnovana na pretpostavkama o verovanju i motivaciji putnika koji putuju do verskih centara. Jedan od višegodišnjih problema u etnografiji bila je nemogućnost jasnog uvida u motive i unutrašnja iskustva drugih, možda i zbog toga što su motivacija i iskustvo često kontradiktorni (Badone and Roseman 2004, 2). Zapažanja da hodočasnici imaju mešovitu motivaciju dosta je staro. Valene Smith je početkom devedesetih godina dvadesetog veka pisala da je malo verovatno da su svi hodočasnici u Santjago de Kompostelu i Kenterberi tokom srednjeg veka bili podstaknuti verskim motivima (Smith 1992). Ova autorka je turizam i hodočašće smatrala opozitnim tačkama jednog kontinuuma. U svom radu (Smith 1992, 4) šematski prikazuje taj kontinuum, a na sredinu kontinuuuma pozicionira *verski turizam*, ostavljajući pri tome mogućnost da tačke kontinuuma budu promenljive. To znači da se između dve krajnje tačke nalazi beskrajno veliki broj sveto-profano kombinacija. Svi ti promenljivi položaji zapravo odražavaju trenutnu motivaciju putnika, “čija se interesovanja i aktivnosti mogu sa turističkih menjati u hodočasničke i obratno, a da pojedinac nije ni svestan promena” (Smith 1992, 4).

Kad je reč o organizovanim pokloničkim putovanjima, ona se u Srbiji po mnogo čemu mogu pozicionirati u verski turizam. Čak i na sajtu zvanične agencije Srpske pravoslavne crkve za poklonička putovanja “Dobročinstvo” stoji informacija: „Poklonička agencija ‘Dobročinstvo’ je pionir verskog turizma u Srbiji“.¹⁹¹ Kolokvijalno, ali i u stručnim radovima termin *verski turizam* i *hodočašće* se upotrebljavaju za istu vrstu putovanja (Stamenković 2006; Radisavljević-Ćiparizović 2013). Ne može se osporiti da izvesna razlika postoji, ali kao što autorka Radisavljević-Ćiparizović (2013, 362) navodi “teško je povući granicu gde prestaje hodočašće, a počinje turizam”.

Organizatori pokloničkih putovanja u Srbiji pod verskim turizmom podrazumevaju putovanje iz verskih razloga, tj. hodočašće. To u praksi znači da agencija koja se bavi verskim turizmom obično obezbeđuje stručno vođenje grupe (sveštenik, teolog) i da nastoji da način reprezentacije manastira prilagodi vernicima SPC. Sličnost između turizma i hodočašća se naravno, može primetiti u mnogim segmentima – odabir “atraktivnijih” manastira koji će se posetiti, organizacija transporta i smeštaja, odnos poklonika prema suvenirima i drugo. To su samo neki od elemenata u kojima se mogu naći sličnosti između pokloničkih i turističkih putovanja, bez ulaženja u motive putnika. Kada se tome dodaju stručni vodiči, pauze za kafu, kod nekih agencija i zajednički ručak u nekom restoranu tokom puta, dolazi se do zaključka da poklonička putovanja pre mogu da se posmatraju kao jedna grana turizma, nego što imaju sličnosti sa nekadašnjim (srednjovekovnim i novovekovnim) hodočašćima koja su bila fizički zahtevnija i po mnogo čemu drugačija.

Pojedini poklonici, kao i pojedini autori (vidi Nikolić 2010), u pokloničkim putovanjima vide sve osim *vrste turističkog putovanja*. Njihovo stanovište najverovatnije proizlazi iz uverenja da je glavni motiv za putovanja autentična duhovna potreba pojedinca za poklonjenjem relikvijama. U praksi je, kao što sam prethodno pokazala, broj motiva i razloga za odlazak na poklonjenje daleko raznovrsniji i poklonici nisu uvek podstaknuti verskim razlozima. Takođe, razvoj pokloničkog turizma ne može se posmatrati isključivo u kontekstu oduhovljavanja deklarativnih pravoslavnih vernika ili kao izraz porasta interesovanja za posetu svetinjama. Veliki broj poklonika je pre nego što je manastire počeo da obilazi u sklopu pokloničkih putovanja, manastire obilazio na drugačiji način – sa planinarskim društvima, penzionerskim udruženjima, studentskim i radničkim ekskurzijama, sportskim klubovima itd. Takva putovanja, bez obzira što nisu bila poklonička po svojoj primarnoj funkciji, posredno su uticala na pojedince da se kasnije okrenu pokloničkim agencijama.

¹⁹¹ Citat preuzet sa sajta agencije za poklonička putovanja „Dobročinstvo“ <https://dobrocinstvo.rs/o-nama/> (pristupljeno 12. januara 2020.).

Nemali broj puta su mi poklonici govorili da su neki manastir prvo obišli “turistički” ili “usput”, a da su kasnije poželeti da ga posete i kao poklonici. Poklonica M.T.(1978), koja je danas liturgijski vernik i čija čitava porodica živi vrlo pobožno, prvi put je na Ostrog otišla pre nego što je postala vernica, turistički, kombijem iz Sutomora, dok je bila na letovanju:

Ja sam išla sa onim kombijem, prvi put, na moru, znaš one ture pod Ostrog što voze. To je bilo možda neke 1998. godine. To je bilo na par sati. Nisam ja bila nešto pri crkvi, ono slava, nekad odem, zapalim sveću, uopšte nisam išla na liturgiju. Ja sam baš htela da odem, jer su svi baš nešto pričali o Svetom Vasiliju. Čak sam se u sebi i molila jer sam bila čula priče da pomaže putem molitve. I posle toga je isto bilo par puta Ostrog, Ostrog, a kasnije se desilo konkretno pokloničko putovanje, bilo je sa „Dobročinstvom“. Tada sam već bila pri crkvi i želela sam da prenoćim, da se duže zadržim gore. Osećala sam sve veću blagodat.

Poseta nekom manastiru u sklopu turističkih aranžmana, može, kao što se vidi iz navedenog primera da podstakne pojedinca da naknadno poseti manastir sa nekom pokloničkom agencijom i da manastire „doživi na drugačiji način”, kako mi je rekla druga poklonica Lj.A.(1953). Ona je, inače, dugo posećivala manastire u sklopu turističkih izleta, posetila najpoznatije manastire, ali je primetila da joj „nešto nedostaje”. Tek kada je počela da putuje sa pokloničkim grupama primetila je da je “to nešto” zapravo „način na koji ti pričaju o manastirima, o svetiteljima, o životu, smislu...Tek tu shvatiš da to nije samo građevina”.

Problem razgraničavanja turizma i hodočašća otežava činjenica da su mnogi manastiri u saradnji sa lokalnom samoupravom i državnim organima dobili bolju infrastrukturu upravo iz razloga da bi podstakli „više posetilaca”. U tom kontekstu 2006. godine Velimir Ilić, tadašnji ministar za kapitalne investicije u Vladi Republike Srbije, u manastiru Lelić, dao je sledeću izjavu:

Preosvećene vladike, dragi Valjevci, želim sve da vas pozdravim. Mi smo počeli da radimo jedan projekat – razvoj verskog turizma. Ja mislim da je to jedan dobar projekat. Pomoćićemo. Ovo je tek početak. Hvala u ime svih, ovo je jedan podstrek da još više radimo, i da ovu svetinju što bolje završimo, i sve ovo što smo planirali, i da se u zdravlju i veselju nađemo i sledeće godine na ovom mestu.¹⁹²

Razvoj saobraćajne infrastrukture i sređivanje jednog broja manastira bilo je prepoznato kao potencijalno privlačno i za vernike i za turiste. Ekonomski i turistički potencijal gradnje i obnove manastira prepoznaju i predstavnici lokalnih samouprava, zbog čega izdvajaju finansijska sredstva kojima pomažu brojne akcije lokalnog stanovništva za

¹⁹² “Okean Nikolaj“, *Vreme*, br.803, 25. maj 2006.

gradnju i obnovu sakralnih objekata i održavanje lokalnih običaja, koji u nekom trenutku prerastaju u manifestacije. Imala sam priliku da pratim početak obnove lokalnog *manastira* u selu Dobri Do kod Pirota i organizovanje okupljanja lokalnog stanovništva, koje je za svega dve godine preraslo u manifestaciju „Molitvena čorba”. Pomoćnik gradonačelnika opštine Pirot je za lokalne medije izjavio:

*Na inicijativu predsednika mesne zajednice i na osnovu prethodnih iskustava koja su imali ljudi ovde, kao što i sami vidite, na osnovu velikog broja posetilaca, drago mi je što smo se i mi iz gradske uprave uključili u ovu manifestaciju da pokažemo mladim naraštajima da ne treba zaboraviti selo.*¹⁹³

Sve je veći broj manastira koji se obnavljaju na inicijativu lokalne samouprave koja u podizanju i obnovi manastira vidi priliku za razvoj turizma, sa jedne strane, i priliku za očuvanje sela, sa druge. Poslednji u nizu takvih primera jeste opština Čičevac, koja trenutno radi na projektu razvoja infrastrukture na padinama Mojsinjskih planina, poznate i kao Mojsinjska Sveta Gora, zbog velikog broja crkava i crkvišta/manastirišta na njenoj teritoriji.¹⁹⁴ U ovom kraju se već nalaze dva vrlo poznata manastira Pokrov Presvete Bogorodice i Sveti Roman, koji se nalaze u Đunisuu. Na naučnim konferencijama u organizaciji Hrišćanskog kulturnog centra, izneti su zaključci da Srpska pravoslavna crkva treba da preuzme vodeću ulogu u razvoju verskog turizma, i to u saradnji sa lokalnim turističkim organizacijama (navedeno prema Radisavljević-Ćiparizović 2013, 363).

Iako još uvek ne možemo da govorimo o nekom sistematskom razvoju ove grane turizma, vidljivo je da ona svake godine postaje sve zastupljenija u medijima i na društvenima mrežama. Bez obzira što je gotovo nemoguće izneti precizne podatke o broju poklonika ili broju organizatora putovanja, može se uočiti da se njihov broj povećava, što svakako svedoči o porastu interesovanja za ovom vrstom putovanja.

Jedan deo organizatora putovanja, kao i samih poklonika, ne ustručava se da koristi pojam verski turizam za poklonička putovanja. Iz njihovog ugla, verski turizam je formalan okvir za organizaciju poklonjenja koji uključuje mnoge turističke elemente:

¹⁹³ Navedena izjava je preuzeta iz reportaže koju je objavila pirotska televizija PI Kanal. Prilog pod nazivom „Molitvena čorba – Dobri Do“ može se pogledati na <https://www.youtube.com/watch?v=nPow90r-zN4> (pristupljeno 27. septembra 2018.).

¹⁹⁴ Videti tekst “Siromašni Čičevac oživljava Mojsinjsku Svetu goru”, *Politika*, 12.11.2020. Dostupno na: <http://www.politika.rs/scc/clanak/466549/Siromasni-Cicevac-ozivljava-Mojsinjsku-Svetu-Goru> (pristupljeno 23. decembra 2020.).

Sa tim ponovnim duhovnim buđenjem srpskog naroda pretpostavljam da su određena verska lica dobila ideju da se i njima pruži jedna mogućnost, možda i to duhovno uzdizanje vernika, upoznavanja sa verom, ali možda i sticanje određene dobiti, ali nije u prvom planu. Svakako da je to negde uvek značajno, smatram da je veoma dobro što su ljudi dobili priliku da na taj način odu do svetog mesta da se malo oplemeni taj odlazak, da ne bude kao na ekskurzijama. Ne zaslužuje sveto mesto takav pristup. Ovde se malo čovek uputi, čuje se neka molitva, kaže se nešto na neki drugi način, malo se natera čovek da učuti, da ne bude samo ono da mljacka, jede sendviče i pije koka kolu, priča, viče, urla. Onda je ovaj verski turizam Carstvo Božje (M.J.1965[ž]).

Monaštvo nikada ne kritikuje otvoreno praksu dolaska turista, zbog toga što uvek postoji mogućnost preobraćenja pojedinca ukoliko nije vernik. Dakle, u manastirima se ne govori protiv turizma i turista koji obilaze manastire, jer se i u tome vidi prilika da se ljudima približi pravoslavna vera i duhovnost. Pre nekoliko godina, episkop valjevski Milutin je na temu turizma i hodočašća objasnio kako ta razlika izgleda iz ugla monaštva:

Mi u crkvi poštujemo turizam i pozdravljamo turizam, ali se divimo i klanjamo se hodočasnicima, hodočašću i poklonicima koji dolaze. I jedni i drugi žele da vide starinu, da vide svetinju, samo turisti što to gledaju svojim očima, dakle, dive se tvorevini i ne mogu mnogo da izvuku pouke kada dođu u jedan manastir ako dolaze kao turisti. Jer, njihove oči gledaju nešto što gledaju turističke oči, a kada dođu poklonici, dakle, hodočasnici, oni vide brzo lepotu svu, jer znaju da je od Boga, ali oni tada dolaze da se poklone svetinji i da joj odaju poštovanje i divljenje, zarad duhovne vrednosti. Dakle, da iz te svetinje ponesu nešto što je nematerijalno. Da ne ponesu samo uspomene kako je star kamen, kako je crkva stara veoma, freske lepe i ništa više, nego da ponesu u svojim umovima i u svojim očima da ponesu freske sa sobom i da, ono što turisti ne mogu, da žive sa tom svetinjom i da žive sa tim freskama i da se ugledaju na te freske i da se ugledaju na svetinje. To je ogromna razlika (...)

Ali, turisti imaju uvek šansu da prerastu i da postanu poklonici. Zato mi volimo i poštujemo turiste i govorimo im da iz tog stadijuma turizma, turističkog pređu u pokloničko i to onda jeste put. Zato i pozdravljamo turiste kada dođu, malo je teže sa njima koji nisu dovoljno upućeni šta je manastir, a to nije nešto – što bi rekao otac Justin – diviti se kamenu i klanjati se kamenu. Ne. Mi se divimo onome koji je saznao kamen i poštujemo ono što je izraženo na tom kamenu. Turisti ne mogu da osete vekove u svetinji, a mi osetimo čak duše onih koji su živeli i molili se. Zbog toga je mnogo bolje biti poklonik svetinji, nego samo doći kao turist, koji zaboravljaju.¹⁹⁵

Tom prilikom je poslao i poruku:

Poruka je da što više dolazimo u srpske manastire, normalno da im se divimo i da u manastirima otkrivamo vekove i da otkrivamo duhovnost i da, otkrivši duhovnost u jednom manastiru ponesemo to sa sobom i polako se preobražavamo, da postajemo pravi ljudi.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Citat preuzet iz emisije „Duhovnici“. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=4XDqP1Cn2ho> (pristupljeno 21. septembra 2018.).

¹⁹⁶ Citat preuzet iz emisije „Duhovnici“. Dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=4XDqP1Cn2ho> (pristupljeno 21. septembra 2018.).

Neki vođiđi takođe istiđu razliku između hodočašća i klasičnog turizma na početku putovanja, prvenstveno zbog onih koji prvi put putuju:

Pokloniđko putovanje je nešto sasvim drugađije u odnosu na klasiđno turistiđko putovanje. Svi mi koji smo u autobusu od trenutka kada smo krenuli imamo status poklonika svetinjama, a ne turiste. Tako da je to velika đast. Ovo nije obiđno putovanje, veđ putovanje na koje se kreće sa posebnim emocijama, a sa još jađim emocijama se sa njega vraća.

Mođe se primetiti da blizu četvrtine poklonika na nekom pokloniđkom putovanju nisu liturđijski vernici i da poseta manastira za njih predstavljaju zamenu za liturđijski život i redovne verske aktivnosti, odnosno da putuju da bi obišli što veđi broj manastira. Ovaj broj se odnosi na organizatore điji su programi putovanja dostupni na internetu i gde je liberalizovana mogućnost prijavljivanja za odlazak na pokloniđko putovanje.¹⁹⁷ Nije uvek jasno da li ti poklonici polaze na poklonjenje kao turisti, jer ima i onih koji pokazuju značajno interesovanje za verska pitanja. Sa druge strane, imala sam priliku da na putovanjima prisustvujem situacijama da liturđijski vernici trađe da napravimo pauzu na nekom izletištu, tokom koje odlaze u prodavnice (onda kada se pauze prave u nekom gradu), nakon đega dolazi do prevelikog „opuštanja” i gubljenja osećaja da je u pitanju pokloniđko putovanje. Struktura putnika izuzetno doprinosi tome da li će putovanje na nekoj zamišljenoj *skali* (v. Smith 1992) biti bliđa hodočašću ili bliđa turizmu. Zbog toga je svaka generalizacija problematiđna, jer se sliđnosti i razlike menjaju od putovanja do putovanja, od grupe do grupe, od vođiđa do vođiđa.

Ono što sami poklonici vide kao značajnu razliku između posete manastira sa pokloniđkim agencijama i klasiđnim, turistiđkim agencijama, sa kojima su putovali pre nego što su se uputili u to „ko su pravi organizatori”, jeste raspored vremena u manastiru. Turistiđke agencije đesto ne ostavljaju dovoljno vremena putnicima za verske radnje koje žele da obave niti se zadržavaju zbog razgovora sa monasima. Druga vađna razlika jeste narativ koji vođiđi koriste u toku puta, a koji je pretežno religijski u sluđaju pokloniđkih putovanja kao i želja da se u manastir stigne pred početak liturđije. Takođe, pokloniđko putovanje počinje čitanjem ili zajedniđkim izgovaranjem molitvi „Ođe naš”, „Bogorodice Djevo”, neki čitaju „Jutarnju molitvu svetog Filareta moskovskog” ili se pomole Svetom Nikoli, zaštitniku putnika i moreplovaca. Kada se odlazi na dalja putovanja prisustvuje se molebanu u crkvi, nakon đega se sa blagoslovom sveštenika odlazi na putovanje. Ima vođiđa koji u autobusu

¹⁹⁷ U sluđajevima kada putovanje organizuje parohijski sveštenik ili neko lice blisko crkvi, sam naćin informisanja vernika izgleda drugađije, pa onih koji nisu na neki naćin vezani za crkvu u tim grupama uglavnom nema.

okade poklonike na početku putovanja. Jedna poklonica koja je obilazila manastire sa penzionerskim udruženjem iz Beograda je objasnila:

Ja sam, znaš, obilazila sa njima ove naše poznate manastire. Nekako i popričamo sa monahinjama, reč-dve, a onda sam videla ove ture što su prave do manastira. Htela sam da vidim manastire na drugačiji način, da doživim to stvarno. Ne ono uđi, vidi, slikaj se, pa da idemo na jezero ili gde smo sve bili. Htela sam malo da upijem tu lepotu, taj mir.

Jedan broj poklonika vremenom je izgubio interesovanje za bilo koju vrstu putovanja koja podrazumevaju uživanje ili zabavu na putovanju. Čak i letovanja vrlo često pretvaraju u jedan vid pokloničkog putovanja, gde dane provode umesto na plaži, tražeći lokalne svetinje koje će posetiti. Za ove vernike, poklonička putovanja su kompenzacija za klasična turistička putovanja:

Mene sad turizam zaista više ne zanima u klasičnom smislu reči već nekoliko godina. Ja imam otpor prema klasičnom turizmu. Vodila me je kuma u Segedin, u februaru, četiri dana u Akva park – hotel sa tim akva parkom. Za mene je to stvarno bilo preveliko mučenje. Ja sam se stalno pitala šta će sad ovi ljudi kao da je to mesto demonsko. Mada nije. To mi je toliko bio jedan teror nekog neosmišljenog korišćenja vremena, na silu ga ispunjavajući nekim sadržajima koji za mene više nemaju nikakvog značaja. Imaju nekog značaja, ali ne više toliko važnog da bi čovek jurio iz šetnje na neke masaže, sa masaže na bazen, sa bazena opet u obilaske do grada, pa u šoping i sad mi smatramo da je to vreme ispunjeno fantastično, a u stvari meni je to postalo teret, u stvari nisam prvi put i videla sam da u stvari nemam više nikakvo interesovanje za tu vrstu putovanja, pa čak ni za kakav boravak duži i da imam novca. Mada ga nemam, ali i da imam ne bih ga trošila na taj način (J.L.1966[ž]).

Za ovakve poklonike granica između turizma i hodočašća sasvim je precizno povučena, i oni jasno mogu da odrede sa kim treba da putuju, šta treba da obiđu i zbog čega odlaze na poklonjenje. Iako u načinu organizacije i transporta nije uvek jednostavno uočiti razliku između pokloničkih i turističkih putovanja, u drugim segmentima razlika je vidljiva, zbog čega se poklonici i opredeljuju za odlazak na put sa proverenim organizatorima.

Sa druge strane, može se uočiti da vodiči opominju poklonike na koji način se ulazi u crkvu i šta znači „prikladno odeven”, što pokazuje da u svakoj grupi uvek putuje neko kome je potrebno naglasiti razliku u odevanju i ponašanju.

Ono što verujem da nikome neće predstavljati problem je da u svetinje ulazimo pristojno odeveni. Što se tiče dugih rukava, oni su obavezni na svetoj liturgiji i u trpezariji. Dame, ukoliko nisu ponele marame ili suknje, pravila variraju. Negde su blaža, negde strožija. Mi ćemo se rukovoditi blagoslovima domaćina. Tamo gde su suknje neophodne, a niste ih ponele, one će vas sačekati na ulazu u manastir, gde ćete ih potom i vratiti. Tamo gde nije od presudnog značaja, moći ćete po svojoj volji, ali pristojno oblačenje je neophodno.

Mi kao zvanična agencija Srpske pravoslavne crkve i o tome moramo posebno da vodimo računa i uvek su naše grupe prepoznatljive od strane monaštva kao vrlo pripremljene, kao dobro obavешtene, kao grupe koje žive liturgijskim načinom života, kao narod koji je verujući i koji svakako poštuje svetinje u koje je došao.

Na pokloničkim putovanjima tokom kojih se najčešće obilazi nekoliko manastira, deo puta do prvog manastira u kome se obično prisustvuje liturgiji, provede se u molitvi ili tihom međusobnom razgovoru. Kako putovanje odmiče i što se poklonici bolje upoznaju međusobno, atmosfera postaje opuštenija, glasnija i sve više podseća na klasična putovanja.

Ima poklonika koji odlaze na poklonička putovanja zato što im ona omogućavaju posetu manastirima koje žele da vidi iz radoznalosti, pa im je najlakši način da ga posete upravo preko neke od pokloničkih agencija. Takvi putnici se mogu sresti na gotovo svakom putovanju. Prepoznajem ih po tome što u vreme liturgije, obično šetaju po porti i razgledaju okolinu ili se fotografišu. To vreme sam često koristila da pravim beleške ili razgovaram sa lokalnim stanovništvom koje pomaže pri održavanju manastira ili za vreme manastirskih slava, tako da sam imala priliku da razgovaram sa više takvih “poklonika”. Jedna gospođa, koju sam povremeno sretala na pokloničkim putovanjima sa agencijom „Dobročinstvo”, je na pitanje *Da li često na ovaj način posećujete manastire?* odgovorila:

Pa, da. Znae, išla sam sa porodicom na Meteore i onda nas je to toliko oduševilo da smo obišli još neke manastire u Grčkoj. Suprug i sin su išli i na Svetu goru. Počela sam... tako nešto razmišljam jednom i kažem: Koliko smo mi posetili manastira u Grčkoj, bili smo i u Eginu i Eviji, a da nismo posetili naše manastire koje imamo po Srbiji, pa smo tako pre dve godine nešto gledali na internetu i nađemo „Dobročinstvo”. Oni baš imaju lepu ponudu i odlično vode. Baš sam zadovoljna. Povremeno idemo i sa decom. Baš imamo šta da vidimo.

Na pitanje *Da li ste vernik?* i *Da li redovno odlazite u crkvu?* rekla mi je da su oni vernici i da slave slavu, ali da nisu „nešto preterano verujući”.

Na terenu se može primetiti da postoji različit odnos monaštva prema posetiocima i različit stepen tolerancije na njihovo ponašanje. Neki su otvoreniji prema posetiocima, žele da razgovaraju sa njima, a neki umeju da budu vrlo strogi i vrlo grubo prema posetiocima. Prisustvovala sam situaciji u manastiru Preobraženje, u ovčarsko-kablarskoj klisuri, kada monasi, inače vrlo strogi po pitanju *pravila*, nisu pustili ženu bez dugačke suknje da uđe u crkvu. Žena je imala suknju „na preklop” koju je obukla preko pantalona i to nije bilo dovoljno monahu da joj dozvoli ulaz u crkvu. Bilo je još nekoliko primera da u ovom manastiru nisu pustili poklonike – jednog gospodina jer je imao povrnute rukave na košulji, jednu gospođu koja se nije prekrstila na ulazu u crkvu i još neke za koje nisam saznala zbog

čega su ostali van crkve. U ovom manastiru se može videti da se ovako strogim odnosom prema posetiocima želi napraviti jasna razlika između turista i poklonika, i da se posetiocima stavi do znanja kakvo ponašanje i vizuelni identitet treba da imaju. U drugom slučaju, u manastiru Mala Remeta prisustvovala sam situaciji da je jedna poklonica umakala prste u ulje iz kandila. Monahinja koja je to primetila, nakon više opomena upućenih devojci, ostala je da stoji pored nje i da je kontroliše kako to više ne bi radila. Ostali iz grupe su za to vreme slušali priču vodiča o istoriji manastira, tako da nisu ni primetili šta se dešava. Monahinja je vrlo diskretno rešila problem bez remećenja atmosfere u manastiru i ometanja drugih poklonika. U najvećem broju slučajeva monaštvo je tolerantno prema poklonicima, čak i kada prave sitne greške usled neznanja. Manastiri koji drže do adekvatnog odevanja, taj problem su rešili postavljanjem kutija sa suknjama, maramama i dugačkim košuljama. U drugim slučajevima, pokušavaju da nekim primerom ili dobronamernom sugestijom stave do znanja šta je prihvatljivo, a šta nije. To se između ostalog odnosi na korišćenje jakih parfema i šminke. Viđala sam da posle nekog vremena i više takvih opomena, neke saputnice počinju da poštuju ova pravila. Zbog toga možda nije ni poželjno konstantno insistirati na striktnoj razlici između turista i poklonika, jer ima primera da je neko otišao kao turista u posetu manastiru, ali da je vremenom promenio svoj odnos i ponašanje. Zanimljiv primer je recimo, mati Jelena, igumanija manastira Drača, koja je u vreme pre nego što se zamonašila otišla u manastir Čelije kao turista:

*Ja nisam znala da postoji monaški život do moje dvadesete godine. Negde na studijama, negde oko moje dvadeset druge, dvadeset treće godine otišli smo mi slučajno za Blagovesti u manastir Čelije i prolazi monahinja kraj mene i kaže: Oprostite... Znači, samo da prođe. Ja sam mislila da se nebo otvorilo. Smatrala sam ih, ne ljudima, nego anđelima koji hodaju zemljom. (...) Ali, to je bilo prvi put da smo otišli nešto grupno i kao, ono, idemo turistički. Čisto da prođemo. I tad kad sam videla monahinju, nešto se usadilo, neka želja, nešto se usadilo u mom srcu. (...) Iako sam otišla turistički, neka želja se usadila u srcu.*¹⁹⁸

Na osnovu istraživanja može se zaključiti da verski turizam u Srbiji teži onom kraju kontinuuma koji je Smith (1992) namenila hodočašću. Naravno, bezbrojne varijacije u percepciji hodočašća kao i samog hodočasničkog odredišta prisutne su i u ovom slučaju. U kojoj meri će pokloničko putovanje biti bliže turizmu, a u kojoj meri hodočašću, zavisi od

¹⁹⁸ Mati Jelena je ovo ispričala u emisiji „Duhovnici“, koja je dostupna na https://www.youtube.com/watch?v=Gc_AYInUaAQ (pristupljeno 24. avgusta 2020.).

nekoliko faktora: od toga ko je organizator, od toga na koji način organizuje hodočašće, od načina na koji interpretira ovu praksu, od motiva i očekivanja hodočasnika. Može se takođe zaključiti da se odnos hodočašća i turizma može posmatrati na bar dva nivoa (v. Collins-Kreiner 2009, 4). Prvi se odnosi na perspektivu samih poklonika i SPC. Iz ove perspektive poklonici nisu turisti, a razlozi njihovih putovanja su isključivo duhovne prirode, dok turisti, sa druge strane, ova odredišta posećuje usled slobodnog vremena, radoznalosti ili zadovoljenja drugih potreba. Drugi nivo se odnosi na perspektivu turističke industrije, lokalne samouprave i države, koji ne prave striktnu podelu i razlike među posetiocima, već se usmeravaju na infrastrukturni razvoj i ekonomski potencijal. Nekadašnja paradigma temeljila se na pretpostavci da su verski elementi bili u središtu putovanja, ali poslednjih godina raste broj istraživača koji se bave različitim aspektima hodočašća (Vukonić 1990). Broj knjiga i publikacija zasnovan na kombinovanju spiritualne portage sa fizičkim putovanjem je jedan pokazatelj popularnosti i važnosti hodočasničkog turizma (Digance 2003; Timothy and Olsen 2006), a sve veći broj istraživača navodi da se razlike između turizma, hodočašća i čak sekularnog hodočašća sve više sužavaju (vidi na primer Badone and Roseman 2004; Timothy and Olsen 2006; Katić, Mario, Tomislav Klarin and Mike McDonald 2014; Collins-Kreiner 2009).

Na kraju, kada je reč o pokloničkim putovanjima u manastire SPC, postoji problem odsustva jasne i precizne definicije hodočašća, koja bi ograničila broj mogućih interpretacija ove prakse. U tom pogledu bilo bi korisno za poklonike i za samu SPC da definiše šta ova praksa jeste i šta treba da predstavlja za poklonike,¹⁹⁹ odnosno na koji način poklonici treba da budu dočekani u manastirima i na koji način manastiri treba da im budu predstavljeni.²⁰⁰

¹⁹⁹ U Grčkoj, na primer, arhimandrit Dositelj (Dositheos), u svom vodiču „Odigos Orthodoxou Proskinitou“ (2004) opisuje pravoslavno hodočašće kao „blagoslovenu naviku“ sa dugom istorijom, u kojoj hrišćanski hodočasnici posećuju sveta mesta i manastire u kojima se nalaze mošti svetitelja i/ili čudotvorne ikone. Predlaže da hodočasnici posećuju ova mesta kako bi bili blagosloveni i spasili svoje duše (navedeno prema Rakhala 2010).

²⁰⁰ U nameri da se uvede red u praksu hodočašća u Rusiji je u julu 2019. godine donet zakon kojim se uspostavlja poseban pravni status za hodočasnike i obezbeđuje ekskluzivno pravo na hodočasničke aktivnosti za verske organizacije. Taj zakon definiše da je hodočasnik „pojedinac koji putuju u posetu mestima verskog bogoslužnja (hodočašća) i verskim mestima koja se nalaze na teritoriji Ruske Federacije i u inostranstvu, kako bi učestvovao u verskim ritualima i ceremonijama (hodočasničko putovanje). Predloženo je da se hodočasničke aktivnosti shvate kao organizovanje putovanja na sveta mesta. Ekskluzivno pravo na takvo putovanje imaju verske organizacije. Istovremeno, utvrđeno je da se hodočašće može organizovati uz nadoknadu ili biti besplatno, uz ili bez učešća pravnih lica kao što su turističke agencije ili samostalni organizatori (više videti u tekstu „Путин подписал закон о паломнической деятельности в России“, *Tass*, 3. jul 2019. Dostupno na <https://tass.ru/obschestvo/6626881> (pristupljeno 27. novembra 2020.).

ZAVRŠNA RAZMATRANJA

Ovu doktorsku disertaciju započela sam sa ciljem da proučim na koji način se manastiri Srpske pravoslavne crkve poimaju, reprezentuju i narativizuju. Kao okvir za takvo istraživanje odabrala sam poklonička putovanja, budući da su poklonici populacija koja aktivno pristupa veri, ima religijsko iskustvo, upoznata je sa crkvenom organizacijom i manastirima, promišlja ono što prima sa institucionalnog nivoa, tako da sam očekivala da ima donekle formirane predstave o predmetu istraživanja. Glavna namera mi je bila da istražim da li se, kako, u kojoj meri i zašto vrši konstrukcija predstava o manastiru, tj. kako se vrši prilagođavanje predstave o manastiru u skladu sa određenim naučenim ili nametnutim modelima.

Poklonička putovanja su veoma složena praksa, tako da je prvi deo rada posvećen pokušaju da se izdvoje njene ključne karakteristike, njeni osnovni elementi i faktori, njen istorijski razvoj u našoj sredini, kao i da se prepoznaju i izdvoje karakteristike poklonika. Jedna od polaznih pretpostavki bila je da su hodočašća „arena za nadmetanje religijskih i sekularnih diskursa“ (Eade and Sallnow 2013b, 2), a da manastiri, iako nesporno imaju religijski značaj, predstavljaju „ritualni prostor za izražavanje raznolike percepcije i značenja koja sami hodočasnici donose u svetište“ (Eade and Sallnow 2013b, 10). U radu sam pokazala da hodočasnici nisu jedini subjekti koji „unose“ sopstvenu percepciju u reprezentaciju manastira. To čine i drugi akteri koji učestvuju u pokloničkim putovanjima – vodiči koji prate grupu tokom putovanja i monasi koji ih dočekuju. Svaka od ovih kategorija reprezentuje manastire kroz filter sopstvenog znanja, predstava, interpretacija i interesa. Istraživanje je pokazalo opravdanost polazne pretpostavke da na pokloničkim putovanjima dolazi do tzv. „kompetitivnosti diskursa“ (Eade and Sallnow 2013b) kojima se oblikuju određeni manastiri. Ti diskursi mogu biti religijski, istorijski, politički, nacionalistički i dr.

Percepcija manastira neodvojiva je od percepcije *svetog* kod učesnika hodočašća. To sveto ima mnogo lica i oblika, pa često proističe iz percepcije nacionalnog, istorijskog, kulturnog, duhovnog ili čudesnog. Stoga se predstave o manastirima mogu podeliti u dve kategorije: religijske i sociokulturne. Tokom istraživanja izdvojeno je šest tipova predstava, od kojih najveći broj ima dugu istoriju razvoja, tako da se predstave u nekim budućim istraživanjima mogu pratiti dijahronijski. Jedna od najstarijih predstava o manastirima jeste da su to „mesta isceljenja“, zatim da su to „duhovni centri“, „simboli nacije“, „kulturno-istorijski spomenici, „oaze mira“ i „kuća prijatelja“. Svaka od tih predstava je nastala u

prethodnim decenijama ili vekovima, počevši od vremena izgradnje prvih manastira na ovom prostoru, potom u devetnaestom veku i najmlađa, sredinom dvadesetog veka. One se u savremenom periodu samo reprodukuju kako na pokloničkim putovanjima, tako i u javnim diskursima. Ono što je takođe važno za postojeće predstave o manastirima jeste da one reprezentuju *pozitivno* u srpskoj kulturi, ili barem sve ono što poklonici percipiraju kao srpsku kulturu. Tu se misli i na materijalne, ali i nematerijalne aspekte, kao što su duhovnost, religija, identitet, tradicija, neke opšteljudske vrednosti, kao što su moral, ljudskost, poverenje, poštenje i drugo. Manastiri u predstavama poklonika predstavljaju jedinu institucionalnu i kulturnu vezu sa prethodnim fazama srpske države i nacije. Ispostavilo se da predstave o manastirima mogu biti, a često i jesu, nezavisne od predstava koje poklonici imaju o pravoslavlju uopšte.

Sledeća pretpostavka od koje sam pošla bila je da su organizovana poklonička putovanja jedan od načina da se manastiri poklonicima predstave ujednačeno, kao i da grupna hodočašća predstavljaju mehanizam kojim zvanična institucija – Srpska pravoslavna crkva – kontroliše diskurs o manastirima. Istraživanje je pokazalo da se ova polazna pretpostavka u većini primera ne može potvrditi. Štaviše, pokazalo se da je zvanična institucija, uprkos masovnosti i učestalosti organizovanih pokloničkih putovanja sa njenim *blagoslovom*, ostala prilično inertna u pogledu prakse hodočašća. Formiranje zvaničnih pokloničkih agencija SPC stvorilo je pogrešan utisak da makar na ovom nivou postoji ujednačenost diskursa i narativa o manastirima. Istraživanje je pokazalo da čak ni na nivou iste agencije ne postoji ujednačenost u načinu na koji se vrši reprezentacija manastira i da svaki od vodiča unosi sopstvene predstave u tu reprezentaciju. To se najbolje vidi prilikom posećivanja istog manastira sa različitim vodičima, nekada i iz iste agencije. Pokazalo se da nad praksom pokloničkih putovanja nijedna institucija, ni verska ni turistička, ne vrši kontrolu. Posledica nedostatka formalne kontrole jeste upravo neujednačenost ove prakse najpre u pogledu organizacije, a zatim i u pogledu razlike u narativima.

Organizovana hodočašća u sadašnjosti u velikoj se meri razlikuje od nekadašnjih. Lakoća sa kojom se danas dolazi do pokloničkih odredišta neuporediva je sa nekadašnjim putovanjima. U poređenju sa nekadašnjim višednevnim i višemesečnim, fizički iscrpljujućim putovanjima do pokloničkog odredišta, savremena putovanja, čak i do vrlo udaljenih manastira, traju neuporedivo kraće, dostupna su svim slojevima društva i ne iziskuju višegodišnje planiranje i pripremu za put. Pojednostavljena organizacija putovanja u današnjem periodu dovela je do toga da se ova putovanja više ne smatraju fizičkim *podvigom*, niti su *iskušenja* tokom puta toliko velika da bi ova putovanja bila smatrana

značajnom *žrtvom*, kao što je bio slučaj u prošlosti. Odsustvo nekadašnjih obeležja hodočašća (neizvesnost i teškoće, na primer), koja su vezana za spoljašnje karakteristike i koje nemaju toliko veze sa unutrašnjim, duhovnim odlikama hodočašća, poslužilo je pojedinim organizatorima kao inspiracija za osmišljavanje programa koji akcenat stavljaju na fizički podvig, na put i na kretanje (pešačenje). Na ovaj način učinjen je pokušaj da se poklonička putovanja vrate izvornoj „tradiciji hodočašća“. Takvi su, na primer, *krsni hodovi*, praksa koja se poslednjih godina razvijala po ugledu na krsne hodove u Rusiji. Na ovaj način kretanje se uvodi kao važna karakteristika hodočašća iako izvorno ono nije od suštinskog značaja u pravoslavnim hodočašćima. Sa druge strane, u ovakva hodočašća upisana je poruka o još jednoj sličnosti između dva bratska naroda – srpskog i ruskog. Traganje za „izvornim“, „tradicionalnim“, „autentičnim“ u hodočašu otvara neka pitanja koja po karakteru nisu nužno religijska, već su više u vezi sa nacionalnom, etničkom ili političkom orijentacijom bilo organizatora putovanja bilo poklonika. Na ovo mogu da se nadovežu i druga kompleksna pitanja u vezi sa pokloničkim putovanjima koja pored posete manastiru uključuju druge prostore koji nisu religijski (memorijali), ali se po emocijama i odnosu koji izazivaju kod poklonika mogu dovesti u istu ravan. Sa druge strane, praksa današnjih hodočašća zadržala je neke elemente iz prošlosti: poštovanje relikvija, želja za isceljenjem, odnos prema duhovnicima i starcima kao prema „živim svecima“, želja da se doživi duhovno pročišćenje. I danas su želje vernika da se poklone nekoj čudotvornoj ikoni, svetiteljskim moštima ili da čuju duhovne pouke ostali glavni pokretači pokloničkih putovanja. Neke karakteristike hodočašća su se, poput zaveta i epitimije, tokom vremena izgubile ili ih barem niko od poklonika nije pomenuo. Primetno je takođe da poklonička putovanja više ne odražavaju socijalni status poklonika u meri u kojoj je to postojalo ranije. Može se takođe zaključiti da je razvoj pokloničkog turizma tokom poslednjih decenija u Srbiji uticao na dve stvari. Prvo, omogućio je velikom broju poklonika da poseti manastire koje drugačije ne bi mogli da posete, a drugo, ponudio je „izbor“ onih manastira koji se posećuju. Poklonički turizam, koliko god je pomogao u promovisanju određenih manastira, koji nisu bili dovoljno poznati široj javnosti, uticao je da se „suzi“ izbor na one do kojih je moguće organizovano doći. Mnogi manastiri Srpske pravoslavne crkve tako su ostali nepoznati i nedostupni poklonicima, te ostaju otvoreni za posetu samo putnicima namernicima ili planinarima, koji povremeno u pešačkim turama posećuju manastire do kojih nema puta, koji su raštrkani u planinama, a koji se samo povremeno posećuju od strane lokalnog stanovništva.

Iako je danas zahvaljujući internetu gotovo o svakom manastiru moguće saznati najvažnije podatke i saznati kako se do njega može doći, postoji određena pasivnost

poklonika kada je odabir manastira u pitanju. Oni uglavnom prihvataju ono što je prisutno u ponudi organizatora. Oni ne učestvuju u kreiranju ponude, mada otvoreno iznose razmišljanja i razgovaraju o tome da bi želeli da posete „nešto novo“, koje treba da bude pristupačno i ekonomski i prostorno i da ne zahteva duga pešačenja. To u startu znači da su iz izbora eliminisani svi manastiri kojima nije moguće prići autobusom/minibusom. Takođe, potrebe poklonika determinisane su aktuelnim narativima o manastirima, onim što bi se moglo nazvati preferiranom destinacijom u određenom trenutku. Tokom trajanja ovog istraživanja imala sam priliku da pratim dva takva primera (manastir Bošnjane i manastir Tumane) koja počinju da menjaju svoju prepoznatljivost u javnosti i da pratim kako od slabo poznatih lokalnih manastira prerastaju u značajne regionalne duhovne centre. Sa druge strane, uočeno je da može doći i do promene u suprotnom smeru, da manastir od vrlo poznate i posećene destinacije postane odredište koje se posećuje „usput“, uz druge, trenutno aktuelnije destinacije (kao što je primer manastira Vitovnica nakon smrti o.Tadeja). To nam ukazuje na mogućnost vertikalne pokretljivosti manastira – naviše ili naniže. U oba slučaja je reč o manastirima čija je primarna funkcija identična. Međutim, ono što se menja jesu simboli koji reprezentuju manastir, nešto sa čime poklonici poistovećuju sam manastir.

Veliki broj posetilaca koji dolaze u manastire u današnjem periodu dovodi u pitanje koncept „odvajanja od sveta“ i primarnu ulogu manastira koja monasima omogućava nesmetani život izdvojeno od profane svakodnevice. Iako ove posete imaju veliki ekonomski značaj za manastir, konstantna interakcija između monaštva i posetilaca zamagljuje jasnu granicu sakralnog i profanog sveta, koja se svakodnevno narušava u ovom odnosu. Ovde dolazi, kao što sam ranije pomenula, do paradoksa koji ukazuje na potrebu da se redefiniše uloga manastira. Taj paradoks proizlazi iz činjenice da predstavnici SPC podstiču svojim besedama ili drugim vrstama javnog nastupa posećivanje manastira, stvarajući utisak da se u manastirima može pronaći *nešto* što se ne može naći na drugom mestu; dok se, sa druge strane, može primetiti da svakodnevica u manastiru u izvesnoj meri biva narušena konstantnim posetama poklonika. „Pozivi“ poklonicima da u što većem broju posećuju manastire pokazuje da je ova praksa stimulisana „odozgo“. Poklonička putovanja prepoznata su kao platforma za prenos određene „poruke“ koja očigledno na drugi način ne dopire do vernika.

Manastir je prostorna celina koja ima funkciju, ali ne i fiksirano značenje. Bez stalne proizvodnje značenja i bez stalnog simboličkog povezivanja manastira sa drugim značajnim markerima (relikvijama ili duhovnicima, na primer), on ostaje lišen vrednosti za one koji u njemu ne žive. Njegova vrednost nije trajna, jednom utvrđena i definisana. Ona se menja i

mora stalno iznova da se proizvodi. Stavljanje prakse pokloničkih putovanja u određeni diskurs znači birati način na koji će se interpretirati smisao i značaj pokloničkog putovanja. U današnjem periodu, nakon što su završeni ratovi na prostoru bivše Jugoslavije, nakon što je nacionalistički diskurs unutar crkve u izvesnoj meri počeo da slabi, zahvaljujući pojavi obrazovanog sveštenstva i monaštva, dominiraju diskursi koji oblikuju verski identitet pravoslavnih vernika. U tom kontekstu se poklonička putovanja interpretiraju kroz prizmu jačanja vere, a poklonjenje treba „da nas osnaži da budemo jači u veri“, „da budemo bolji ljudi“, „da oprostimo“, „da ne osuđujemo“.

Pomenula sam da poklonička putovanja često izlaze iz svojih religijskih okvira i da nije uvek jednostavno odrediti da li je reč o verskim ili sekularnim hodočašćima. To se dešava onda kada se na put polazi sa motivima koji nemaju nužno veze sa religijom, bilo da je reč o traganju za smislom života, nostalgiji za rodnim krajem koja uključuje obilazak svetinja u tom kraju, potvrđivanjem etničkog identiteta, očekivanjem čuda ili isceljenja. Mnogo je sporednih faktora koji utiču na percepciju manastira i sliku toga kako će neko hodočašće izgledati i sa kakvim će se iskustvom poklonici vratiti. Na to utiču organizatori putovanja i monaštvo koje dočekuje pokloničke grupe. Informacije koje oni pružaju ovim grupama od velikog su značaja, jer se ovi akteri često percipiraju kao neka vrsta autoriteta i repera toga na koji način poklonici treba da „misle“ i da se ponašaju.

Na kraju, postavlja se pitanje zbog čega ljudi posećuju manastire i odlaze na hodočašća iako ono nije obaveza pravoslavnih vernika? Zbog čega putuju oni koji nemaju konkretan razlog, kao što su potreba za isceljenjem i kada je molitva u manastiru često jedina preostala šansa ili barem uteha za bolesnika? Jedan od mogućih odgovora jeste da organizovana poklonička putovanja, pored toga što omogućavaju poklonicima kontakt sa relikvijama i duhovnicima, omogućavaju proizvodnju ili promovisanje određenog sistema vrednosti i načina života. Pozivanjem na istoriju i primere iz prošlosti vrlo lako se manipuliše vrednostima i predstavama o „ispravnom životu“, „poštovanju tradicije“, „međuljudskim odnosima“, „odnosu prema naciji“ itd. Vrednosti kojima se manipuliše često odudaraju od onih koje preovlađuju u savremenom društvu, zasnovanim uglavnom na konzumerizmu, otuđenosti, „životu u grehu“, na potpunom odsustvo stega i jasno definisanih granica ispravnog i pogrešnog, podobnog i nepodobnog, moralnog i nemoralnog. Zbog toga organizovana poklonička putovanja nude mogućnost potvrde ispravnosti vlastitih životnih uverenja i vrednosti na kojima mnogi zasnivaju svoj način života. Te vrednosti su pobožnost, ljubav prema Bogu, moral, pristojnost, tolerancija, pretočena u sposobnost praštanja i drugo. Na čemu počiva specifičnost poseta manastira u odnosu na crkvu u ovom slučaju? Ponajviše

u monaštvu – u grupi ljudi koja se opredelila za život u molitvi i podvigu, i koja se, položivši zavet siromaštva, opredelila za nematerijalne, duhovne i trajne vrednosti. Prepoznavanje pokloničkih grupa od strane monaštva kao onih koji su bliži duhovnim nego savremenim društvenim vrednostima, poklonici nailaze na „istomišljenike”, pronalazeći istovremeno potvrdu da su izabrali „ispravan put”. Na tome se dalje, temelji izgradnja njihovog identiteta. U simboličkom procesu kao što je ovaj, individualni identitet je zapetljan u reprodukciju društva, odnosno dominantnog vrednosnog sistema. Monasi i monaške zajednice danas, slično kao i u srednjem veku izazivaju osećanje divljenja i poštovanja prema njima. Zbog svega ovoga možemo zaključiti da su Victor i Edith Turner bili u pravu kada su naveli da je „hodočašće više odgovor na društvene promene nego što ima veze sa liturgijom ili drugim elementima religije” (Turner and Turner 1978, 231) i da je postalo „implicitna kritika životnog stila” (Turner and Turner 1978, 38).

Prilikom izrade ove disertacije učinjeno je više metodoloških postupaka čija se opravdanost mogla proveriti tek tokom istraživanja. Nije bilo dovoljno vremena da se ti postupci prvo provere u jednom probnom istraživanju. Populacija učesnika na organizovanom pokloničkom putovanju je relativno malobrojna (20–50 poklonika u autobusu), postoji ograničeni broj „popularnih” manastira, kao što je ograničen i broj agencija koje takva putovanja organizuju. Bilo kakva kompromitacija na takvim putovanjima dovodi nepovratno do gubljenja mogućnosti da se dobiju iskreni i relevantni podaci, odnosno do gubljenja prilike da se istraživanje ponovi. Sagledavanje te situacije dovelo je do dileme u vezi sa istraživačkom pozicijom koju treba zauzeti. Jedna od osnovnih dilema bila je da li i kako tražiti *blagoslov* nadležnog episkopa. Pokušaj da se dobije blagoslov nadležnog vladike za neko istraživanje, što crkva preporučuje, povlačio bi sa sobom probleme koje sam želela da izbegnem. Dobijanje blagoslova olakšalo bi istraživanje, ali bi nametnulo ograničenja u bar dva smisla. Kao prvo, istraživača bi opteretilo brojnim moralnim dilemama u vezi sa stepenom i prirodom kritičkog promišljanja. Kao drugo, blagoslov bi nametnuo izvesna ograničenja u pogledu dubine i širine sagledavanja određenih aspekata hodočašća koje sama crkva ne želi da učini transparentnim. Ukoliko bi, pak, pokušaj dobijanja blagoslova bio neuspešan, to bi istraživača učinilo dodatno distanciranim u odnosu na predmet i problem istraživanja. Zato je izabran put koji je zaobilazio zvaničnu podršku crkve, što se u nekim segmentima istraživanja pokazalo kao manje opterećujuće, ali i kao važan nedostatak u pogledu pristupa neophodnim informacijama. U narednom periodu, ukoliko ovakvu ili sličnu temu bude radio neki drugi istraživač, bilo bi zanimljivo uporediti dobijene rezultate i izvesti zaključke u vezi sa metodologijom.

Drugi metodološki izbor koji je podložan reviziji jeste prevelika usmerenost ka proučavanju prakse, putem posmatranja sa učestvovanjem. Takva orijentacija stvorila je svoju istraživačku „senku” u vidu nedovoljne koncentrisanosti na dosledno beleženje narativa. Zbog predmeta istraživanja, zbog koga je potrebno pridržavati se brojnih ograničenja u pogledu ponašanja, u mnogim situacijama narativi nisu mogli biti zabeleženi. To je onemogućilo svestraniju analizu, koja bi bila usmerena ka komparaciji između ideja, stavova i prakse ili stila ponašanja. Čini se, stoga, da bi narative u nekom budućem istraživanju bilo potrebno staviti u centar interesovanja, kako bi se pomenuti nedostatak mogao ispraviti, čime bi se dopunile izvesne praznine i rešile određene nedoumice.

Treći metodološki postupak, koji se odnosi na odabir organizovanih pokloničkih putovanja kao okvira istraživanja, takođe bi mogao biti izložen pažljivijem razmatranju. Ispostavilo se da je ovaj okvir, koliko koristan, toliko i u mnogo čemu ograničavajuć, te da ne omogućava praćenje poklonika tokom njihovog svakodnevnog života, izvan pokloničkih putovanja. Premeštanje težišta, sa ponašanja tokom pokloničkih putovanja, na ponašanje tokom svakodnevnih aktivnosti, omogućilo bi mnogo širu perspektivu i proveru doslednosti proklamovanog stila ponašanja. Tom aspektu života poklonika trebalo bi takođe u budućnosti posvetiti pažnju.

Postistraživačko preispitivanje odabira osnovnog predmeta istraživanja nije donelo ozbiljnije dileme, jer i sada, kao i pre istraživanja, smatram da je ovo dobro odabran predmet koji omogućava uvid u značajnu građu na osnovu koje je moguće doneti vrlo kredibilne i relevantne zaključke. Takođe, izabrani teorijski okvir pokazao se dovoljno funkcionalnim za sakupljanje korisne građe, za izvlačenje važnih podataka iz tako sakupljene građe, kao i za pravilno formulisanje i kontekstualizaciju dobijenih rezultata.

Na osnovu svega toga može se reći da je ova disertacija otvorila i mnogo pitanja na koja ovde nije odgovoreno, a koja su vrlo važna da bi se hodočašće razumelo i adekvatno problematizovalo. Tu pre svega mislim na ekonomske aspekte, na značaj marketinga u promociji manastira, stavljanje manastira u politički kontekst, razvoj analitičkog modela za istraživanje hodočašća, narativizaciju socijalizma tokom hodočašća, komparaciju individualnih i grupnih hodočašća i mnoga druga pitanja koja tek treba da budu razrađena.

LITERATURA

- Albera, Dionigi. 2012. "Combining Practices and Beliefs: Muslim Pilgrims at Marian Shrines". In *Sharing the Sacra: the Politics and Pragmatics of Inter-communal Relations around Holy Places*, edited by Glenn Bowman, 10–24. Oxford and New York: Berghahn.
- Albera, Dionigi and Maria Couroucli (eds.). 2012. *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at Shrines and Sanctuaries*. Bloomington: Indiana University Press.
- Albera, Dionigi and John Eade. 2015. "International Perspectives on Pilgrimage Studies Putting the Anglophone Contribution in Its Place". In *International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps and Obstacles*, edited by Dionigi Albera and John Eade, 1–22. New York and London: Routledge.
- Albera, Dionigi and John Eade (eds.). 2016. *New Pathways in Pilgrimage Studies: Global Perspectives*. New York and London: Routledge.
- Allcock, John. 1993. "Kosovo: The Heavenly and the Earthly Crown". In *Pilgrimage in Popular Culture*, edited by Ian Reader and Tony Walter, 157–178. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Anđelković, Biljana. 2019a. "Manastir Vaskresenje Hristovo između religijskih i sekularnih diskursa". U *Etno-kulturološki zbornik XXII: Srpski istok nekad i danas: arheologija, etnologija, istorija i lingvistika*, uredili Vojislav Filipović i Ivica Todorović, 87–102. Svrljig: Centar za turizam, kulturu i sport.
- Anđelković, Biljana. 2019b. Uloga verskog turizma u stvaranju 'hijerarhije' kod poklonika Srpske pravoslavne crkve. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 67(2): 421–443.
- Anđelković, Biljana. 2019c. "Some basic factors of pilgrimage in contemporary Serbia". In *Perspectives of Anthropological Research in South-East Europe*, edited by Marina Martynova and Ivana Bašić, 207–229. Belgrade–Moscow: The Institute for Ethnology "N. N. Mikluho–Maklaj" of the Russian Academy of Sciences and Institute of Ethnography of the Serbian Academy of Sciences and Arts.
- Anđelković, Biljana. 2020. "Etnicitet i hodočašće: primer pokloničkog putovanja u manastire pirotskog kraja". U *Istočna Srbija i važna pitanja iz srpske prošlosti i savremenosti – arheologija, etnologija i srodne nauke, Etno-kulturološki zbornik XXIII*, uredili Vojislav Filipović i Ivica Todorović, 91–105. Svrljig: Centar za turizam, kulturu i sport.
- Aziz, Barbara Nimri. 1987. Personal Dimensions of the Sacred Journey: What Pilgrims Say. *Religious Studies* 23(2): 247–261.

- Badone, Ellen. 2007. Echoes from Kerizinen: Pilgrimage, Narrative and the Construction of Sacred History at a Marian Shrine in Northwestern France. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 13(2): 453–70.
- Badone, Ellen and Sharon R. Roseman (eds.). 2004. *Intersecting Journeys: The Anthropology of Pilgrimage and Tourism*. Urbana and Chicago: University of Illinois Press.
- Баева, Вихра. 2008. Православният храм като място за изцеление в съвременността. *Етнология на пространството 1*: 192–203.
- Baeva, Vihra. 2012. Между енорийския живот, поклонничеството и туризма: руската църква „Свети Николай Чудотворец Мирликийски“ в София. *Българска етнология 1–2*: 19–36.
- Baeva, Vihra. 2013. The Local Cult as a System of Interrelated Elements: On the Example of the Osogovo Monastery. *Етнолог. Ethnologist 2013 (15)*: 70–80.
- Baeva, Vihra. 2014. Parishioners, Pilgrims, Tourists: The Visitors of an Orthodox Christian Shrine in Sofia. In *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends*, edited by Mario Katic, Tomislav Klarin and Mike McDonald, 79–95. Münster: LIT Verlag.
- Bakić-Hyden, Milica. 2014. “Religija i religijski autoritet u doba sekularizma i globalizacije – neke implikacije na Balkan”. U *Religija, religioznost i savremena kultura: od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*, Zbornik Etnografskog instituta SANU 30, uredila Aleksandra Pavićević, 19–37. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bandić, Dušan. 1997. *Carstvo zemaljsko i Carstvo Nebesko*. Beograd: Biblioteka XXvek.
- Bandić, Dušan. 2003. “Verski identitet savremenih Srba”. U *Tradicionalno i savremeno u kulturi Srba*, uredila Dragana Radojičić, 13–23. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Bandić, Dušan. 2010. *Narodno pravoslavlje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Banica, Mirel. 2016. Coach Pilgrimage: Religion, Pilgrimage, and Tourism in Contemporary Romania. *Turist Studies 16(1)*: 74–87.
- Bárna, Gabor. 2015. “Pilgrimages in Hungary: Ethnological and Anthropological Approaches”. In *International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps and Obstacles*, edited by Dionigi Albera and John Eade, 95–113. New York and London: Routledge.
- Bart, Fredrik. 1997. “Etničke grupe i njihove granice”. U *Teorije o etnicitetu*, Filip Putinja i Žoslin Stref-Fenar, 211–259. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bauman, Zygmunt. 1996. “From Pilgrim to Tourist – or a Short History of Identity”. In *Questions of Cultural Identity*, edited by Stuart Hall and Paul Du Gay, 18–36. London: SAGE.

- Bayford, Jovan. 2005. *Potiskivanje i poricanje antisemitizma: Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Belaj, Marijana. 2008. "I'm not Religious, but 'Tito is a God': Tito, Kumrovec, and the New Pilgrims". U *Shrines and Pilgrimages in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*, uredio Piter J. Margry, 71–93. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Belaj, Marijana. 2009. "Hodočašća Konavljanka Gospi od milosrđa na Lapadu". U *Velika Proteturica. Duhovna baština Dubrovnika posvećena Bogorodici*, ur. V. Košić, 283–294. Zagreb: Kršćanska sadašnjost i Hrvatski mariološki institut.
- Belaj, Marijana. 2010. Antropolog na hodočašću. O problemu razumijevanja i tumačenja iskustva. *Etnološka tribina* 40(33): 7–12.
- Belaj, Marijana. 2012. *Milijuni na putu. Antropologija hodočašća i sveto tlo Međugorja*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Belaj, Vitomir. 1991. Kulturološka obilježja hodočašća. *Dometi* 24(3):157–161.
- Ber, Vivijen. 2001. *Socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter Book World.
- Blagojević, Gordana. 2009. "Mesta hodočašća: srpska vojnička groblja u Grčkoj". U *Spomen mesta – istorija – sećanje, Zbornik Etnografskog instituta SANU* 26, uredila Aleksandra Pavićević, 185–189. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Blagojević, Gordana. 2011. "Ikona kao roba: jedna ilustracija pravoslavnog identiteta u Srbiji danas". U *Antropologija, religije i alternativne religije – kultura identiteta*, ur. Danijel Sinani, 221–237. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Blagojević, Mirko. 2003a. Religijska situacija u SR Jugoslaviji: Revitalizacija religijskog ponašanja i verovanja. *Teme* 27(3): 411–436.
- Blagojević, Mirko. 2003b. Religijska situacija u SR Jugoslaviji od kraja 80-tih do početka novog veka. *Teme* 27(4): 525–552.
- Blagojević, Mirko. 2006. Savremene religijske promene u Srbiji i proces integracija u Evropu. *Filozofija i društvo* 29: 95–111.
- Blagojević, Mirko. 2009. Revitalizacija religije i religioznosti u Srbiji: Stvarnost ili mit?. *Filozofija i društvo* 20(2): 97–117.
- Bojanin, Stanoje. 2005. *Zabave i svetkovine u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Istorijski institut – Službeni glasnik.
- Bowman, Glenn. 1992. „The Politics of Tour Guiding: Israeli and Palestinian Guides in Israel and the Occupied Territories”. In *Tourism and the Less-Developed Countries*, edited by David Harrison, 121–134. London: Belhaven Press.

- Bowman, Glenn. 2013 [1991]. „Christian ideology and the Image of Holy Land: the Place of Jerusalem Pilgrimage in the Various Christianities“. In *Contesting the Sacred. The anthropology of Christian Pilgrimage*, edited by John Eade and Michael Sallnow, 89–121. Eugene, Oregon: Wipf&Stock.
- Brija, Jovan. 1999. *Rečnik pravoslavne teologije*. Beograd: Hilendarski fond pri Bogoslovskom fakultetu Srpske pravoslavne crkve u Beogradu.
- Cohen, Eric. 1979. A phenomenology of tourist experiences. *Sociology* 132: 179–201.
- Cohen, Erik. 1992. “Pilgrimage and Tourism: Convergence and Divergence”. In *Sacred Journeys: The Anthropology of Pilgrimage*, edited by Alan Morinis, 47–61. Westport: Greenwood Press.
- Coleman, Simon. 2002. Do you believe in pilgrimage? Communitas, contestation and beyond. *Anthropological Theory* 2(3): 355–368.
- Coleman, Simon and John Elsner. 1995. *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- Coleman, Simon and John Elsner (eds.). 2002a. *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*. New York–Oxford: Berghan Books.
- Coleman, Simon and John Elsner. 2002b. „Pilgrim Voices: Authoring Christian Pilgrimage. In *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, edited by Simon Coleman and John Elsner, 1–16. New York – Oxford: Berghan Books.
- Coleman, Simon and John Eade (eds.). 2004. *Reframing Pilgrimage. Cultures in Motion*. London–New York: Routledge.
- Coleman, Simon and John Eade (eds.). 2018. *Pilgrimage and Political Economy: Translating the Sacred*. Berghan books.
- Collins-Kreiner, Noga. 2009. The Geography of Pilgrimage and Tourism: Transformations and Implications for Applied Geography. *Applied Geography xxx (2009)*: 1–12.
- Collins-Kreiner, Noga. 2010. Researching Pilgrimage. Continuity and transformations. *Annals of Tourism Research* 37/2: 440–456.
- Cvijić, Jovan. 1987. *Antropogeografski i etnografski spisi*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti – Novinsko-izdavačka radna organizacija “Književne novine” – Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čapo, Jasna. 1991. Sveti likovi, svete vodice i zavjeti. O hodočašćima hrvatskog življa u mađarskoj Baranji. *Etnološka tribina* 14: 17–50.
- Čolović, Ivan. 2000. *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Čolović, Ivan. 2008. *Balkan – teror kulture. Ogledi o političkoj antropologiji 2*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Davidson, Linda Key and David M. Gitlitz. 2002. *Pilgrimage: from the Ganges to Graceland*. Santa Barbara: ABC-CLIO, Inc.
- Davidson, Linda Key and David M. Gitlitz. 2008. Pilgrimage Narration as a Genre. *La corónica: A Journal of Medieval Hispanic Languages, Literatures, and Cultures* 36(2): 15–37.
- Dejzings, Ger. 2005. *Religija i identitet na Kosovu*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Detelić, Mirjana. 2001. *Kult svetih na Balkanu*. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Detelić, Mirjana. 2002. *Kult svetih na Balkanu II*. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti.
- Digance, Justine. 2003. Pilgrimage at contested sites. *Annals of Tourism Research* 30(1): 143–159.
- Dirkem, Emil. 1982. *Elementarni oblici religijskog života*. Beograd: Prosveta.
- Dorondel, Stefan. 2002. Orthodoxy, nationalism, and local identities: a Romanian case study. *Ethnologia Balkanica* 6: 117–144.
- Dubisch, Jill. 1995. *In a Different Place: Pilgrimage, Gender, and a Politics at a Greek Island Shrine*. Princeton – New York. Princeton University Press.
- Dubisch, Jill and Michael Winkelman (eds.). 2005a. *Healing and Pilgrimage*. Tuscon: University of Arizona Press.
- Dubisch, Jill and Michael Winkelman. 2005b. “Introduction”. In *Healing and Pilgrimage*, edited by Jill Dubisch and Michael Winkelman, ix–xxxvi. Tuscon: University of Arizona Press.
- Dorđević, Dragoljub. 1995. „Sekularizacija, religija i razvoj jugoslovenskog društva. Razmatranje jednog sekulariste“. U *Religija i razvoj (JUNIR godišnjak II)*, priredio Dragoljub Dorđević, 14–21. Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije.
- Dorđević, Tihomir. 1920. *Makedonija*. Pančevo: Izdavačka knjižara “Napredak”.
- Dorđević, Tihomir. 1928. Lečenje umobolnih u manastirima. *Glasnik skopskog naučnog društva knj. III, Odeljenje društvenih nauka I*: 341–346.
- Eade, John. 2013. “Introduction to the Illinois Paperback”. In *Contesting the Sacred. The anthropology of Christian Pilgrimage*, edited by John Eade and Michael Sallnow, ix–xxviii. Eugene, Oregon: Wipf&Stock.

- Eade, John. 2014. Crossing Boundaries: Hibridity, Migration and the Development of Pilgrimage in Multicultural England. *Jaarboek voor liturgieonderzoek 30 (2014)*: 25–38.
- Eade, John and Katić, Mario (eds.). 2014. *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe*. Ashgate Publishing.
- Eade, John and Sallnow, Michael (eds.). 2013 [1991]. *Contesting the Sacred. The anthropology of Christian Pilgrimage*. Eugene, Oregon: Wipf and Stock.
- Eade, John and Sallnow, Michael. 2013b [1991]. “Introduction”. In *Contesting the Sacred. The anthropology of Christian Pilgrimage*, edited by John Eade and Michael Sallnow, 1–29. Eugene, Oregon: Wipf&Stock.
- Eickleman, Dale F. 1976. *Moroccan Islam Tradition and Society in a Pilgrimage Center*. Texas: University of Texas Press.
- Elijade, Mirča. 2004. *Sveto i profano: priroda religije*. Beograd: Alnari – Tabernakl.
- Eriksen, Tomas Hilan. 2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Feldman, Jackie. 2007. Constructing a Shared Bible Land: Jewish-Israeli Guiding Performances for Protestant Pilgrims. *American Ethnologist* 34(2): 349–374.
- Feldman, Jackie. 2014. Contested Narratives of Storied Places – The Holy Lands. *Religion and Society: Advances in Research* 5 (2014): 106–127.
- Filipović, Milenko S. 1937. Kult Stevana Dečanskog na Ovčem Polju. *Hrišćansko delo* 3(maj-jun): 3–18.
- Filipović, Milenko S. 1939. Sveti Sava u kultu i predanju u Severoistočnoj Bosni. *Brastvo* XXX: 1–9.
- Flere, Sergej i Aleksandar Molnar. 1992. Avtoritarizem, etnocentrizem in retrodicionalizacija. *Družboslovne razprave* 9(13): 5–14.
- Frey, Nancy Louise. 1998. *Pilgrim Stories: On and Off the Road to Compostella*. Berkeley: University of California Press.
- Georgieva, Albena. 2001. “Manastirat kato mjasto za obuchenie vav vjara” [The Monastery as a Place for Adopting Faith]. In *Folklor, traditsii, kultura. In honor of Stefana Stoykova*, 279–283. Sofia.
- Georgieva, Albena. 2006. Poklonnichestvoto – patuvane otvad razlichieto [The Pilgrimage – a Travel beyond Differences]. In *Bregat – moreto – Evropa* [Littoral – Sea – Europe]. Collection of Materials from the International Scientific Conference “Littoral, Sea and Europe. Models of Intercultural Communication” 165–172. Sofia: “Prof. Marin Drinov Publishing House”.
- Gerc, Kliford. 1998. *Tumačenje kultura*. Beograd: Biblioteka XX vek.

- Gog, Sorin. 2006. The Construction of the Religious Space in Post-Socialist Romania. *Journal for the Study of Religions and Ideologies* 15(3): 37–53.
- Gothoni, Rene. 1993. Pilgrimage=Transformation Journey. *Scripta Instituti Deonneriani Aboensis* 25: 101–116.
- Graburn, Nelson H. H. 1989. “Tourism: the sacred journey”. In *Host and guests: The anthropology of Tourism*, edited by Valene L. Smith, 21–36. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Graham, Brian and Peter Howard (eds.). 2008. *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Ashgate e-book.
- Grigore, Monica. 2015. Tamara’s Illness: Pilgrims, Fate, and Lived Religion in Post-Communist Romania. *Religion and Society in Central and Eastern Europe* 7 (1): 39–51.
- Hall, Stuart. 1997. “Introduction”. In *Representation. Cultural Representation and Signifying Practices*, edited by Stuart Hall, 1–11. London: SAGE Publications – The Open University.
- Hann, Chris and Hermann Goltz. 2010. “Introduction: The Other Christianity?”. In *Eastern Christianity in Anthropological Perspective*, edited by Chris Hann and Hermann Goltz, 1–21. Berkeley: University of California Press.
- Hann, Chris. 2011. *Eastern Christianity and Western Social Theory*. Erfurt: University of Erfurt.
- Harris, Ruth. 1999. *Lourdes: Body and Spirit in the Secular Age*. London: Penguin Books.
- Hertz, Robert. 1983 [1913]. “St.Besse: A Study of an Alpine Cult”. In *Saints and their Cults: Studies in Religious Sociology, Folklore and History*, edited by Stephen Wilson, 55–100. Cambridge: Cambridge University Press.
- Jansen, Willy and Catrien Notermans (eds.). 2012. *Gender, nation and religion in European pilgrimage*. Farnham – Burlington: Ashgate.
- Jovanović, Tomislav. 2007. *Sveta zemlja u srpskoj književnosti od XIII do XVIII veka*. Beograd: Čigoja.
- Kalezić i dr. 2002. *Enciklopedija pravoslavlja*. Beograd: Savremena administracija.
- Karamihova, Margarita. 2010. “Bulgarian tourism to a holy shrine in Greece (a case study of tours to Meteora monasteries)”. In *Pilgimages, Cult Places and Religious Tourism*, Dragana Radisavljević-Ćiparizović (ed.), 95–108. Niš: Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije.

- Карамихова, Маргарита. 2014а. *Динамика на свети места и поклонничества в постсоциалистическа България*. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий”.
- Karamihova, Margarita. 2014b. “Sacred Places and Pilgrimages: Mechanisms of Peacemaking in Post-Communist Bulgaria”. In *Pilgrims and Pilgrimages as Peacemakers in Christianity, Judaism and Islam*, edited by Anton M. Pazos, 161–175. London and New York: Routledge.
- Karamihova, Margarita and Galia Valtchinova. 2009. Talking War, “Seeing” Peace: Approaching the Pilgrimage of Krastova Gora (Bulgaria). *History and Anthropology* 20(3): 339–362.
- Katić, Mario. 2013. “Catholic Madonna in a Muslim Village: Sharing the Sacra in a Bosnian Way”. In *Quaderni di Studi Indo-Mediterranei VI*, uredio Alessandro Grossato, 203–219. Alessandria: Edizioni dell’Orso.
- Katić, Mario. 2014a. “Pilgrimage and/or Tourism in Bosnian Croat Shrine of Kondžilo”. In *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends*, edited by Mario Katić, Tomislav Klarin and Mike McDonald, 145–158. Berlin: Lit Verlag.
- Katić, Mario. 2014b. “From the Chapel on the Hill to National Shrine: Creating a Pilgrimage ‘Home’ for Bosnian Croats”. In *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders*, edited by John Eade and Mario Katić, 15–36. Farnham i Burlington: Ashgate Publishing.
- Katić, Mario. 2018. “Pilgrimage Capital and Bosnian Croat Pilgrimage Places: Bosnian Croat Pilgrimages and Transnational Ties Through Time and Space”. In *Pilgrimage and Political Economy: Translating the Sacred*, edited by Simon Coleman and John Eade, 93–111. New York – Oxford: Berghan.
- Katić, Mario, Tomislav Klarin and Mike McDonald (eds.). 2014. *Pilgrimage and Sacred Places in Southeast Europe: History, Religious Tourism and Contemporary Trends*. Berlin: Lit Verlag.
- Klimova, Julia. 2011. Pilgrimages of Russian Orthodox Christians to the Greek Orthodox monastery in Arizona. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* 59(3): 305–318.
- Knott, Kim. 2010. Religion, Space, and Place: The Spatial Turn in Research on Religion. *Religion and Society: Advances in Research* 1(2010): 29–43.

- Kormina, Jeanne. 2004. Pilgrims, Priest and Local Religion in Contemporary Russia: Contested Religious Discourses. *Folklore* 28: 25–40.
- Кормина, Жанна. 2008. „Святая энергетика намоленного места”: о языке православных паломников. В *Natales grate numeras?: Сборник статей к 60-летию Георгия Ахилловича, А. К. Баибурина и А. Л. Осповат (ур.)*, 251–265. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Kormina, Jeanne. 2010. “Avtobusniki. Russian Orthodox Pilgrims’ Longing for Authenticity. In *Eastern Christianity in Anthropological Perspective*, Chris Hann and Hermann Goltz (eds.), 267–286. Berkeley: University of California Press.
- Кормина Жанна. 2012. Номадическое православие: О новых формах религиозной жизни в современной России. *Ab Imperio* 2012(2): 195–228.
- Krim, Kit. 1990. *Enciklopedija živih religija*. Beograd: Nolit.
- Krstajić, Slavko. 2011. *Traženje Boga dušom. Hodočašće između vjere i turizma, s posebnim osvrtom na Srbiju i Crnu Goru*. Beograd: Pravoslavni bogoslovski fakultet – Institut za teološka istraživanja.
- Kuzmanović, Bora. 1998. “Retradicionalizacija političke kulture – društvena kriza i raspad Sistema kao pokretač retradicionalizacije”. U *Fragmenti političke kulture*, uredili Mirjana Vasović i dr., 257–285. Beograd: Institut društvenih nauka.
- Lowenthal, David. 1985. *The Past is a Foreign Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MacCannell, Dean. 1976. *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*. New York: Schocken Books.
- MacDonald, Sharon. 2006. Mediating Heritage Tour Guides at the Former Nazi Party Rally Grounds, Nuremberg. *Tourist Studies* 6(2): 119–38.
- Maddrell, Avril, Veronica della Dora, Alessandro Scafi and Heather Walton. 2015. *Christian Pilgrimage, Landscape and Heritage. Journeying to the Sacred*. New York and London: Routledge.
- Makuljević, Nenad. 2005. “Vizuelna kultura i privatni identitet pravoslavnih hrišćana u 18. veku”. U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, uredio Aleksandar Fotić, 72–111. Beograd: CLIO.
- Makuljević, Nenad. 2006a. “Poklonička putovanja i privatni identitet”. U *Privatni život kod Srba u devetnaestom veku: od kraja osamnaestog veka do početka Prvog svetskog rata*, uredili Ana Stolić i Nenad Makuljević, 807–837. Beograd: CLIO.
- Makuljević, Nenad. 2006b. *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku. Sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Malešević, Miroslava. 2005a. Opravoslavljenje identiteta srpske omladine. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LIII*: 135–151.
- Malešević, Miroslava. 2005b. „Tradicija u tranziciji: U potrazi za ‘još starijim i lepšim’ identitetom“. U *Etnologija i antropologija: Stanje i perspektive, Zbornik EI SANU 21*, uredila Ljiljana Gavrilović, 219–234. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Malešević, Miroslava. 2006. „Pravoslavlje kao srž ‘nacionalnog bića’ postkomunističke Srbije“. U *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu u Srbiji i Bugarskoj – Balkanska transformacija i evropska integracija, Zbornik EI SANU 22*, uredila Zorica Divac, 99–119. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Marcus, R.A. 1994. How on Earth Could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places. *Journal of Early Christian Studies 2*: 257–271.
- Margry, Peter Jan (eds.). 2008a. *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Margry, Peter Jan. 2008b. “Conclusion”. In *Shrines and Pilgrimage in the Modern World. New Itineraries into the Sacred*, edited by Peter Jan Margry, 323–327. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Marjanović-Dušanić, Smilja. 2007. *Sveti kralj: Kult Stefana Dečanskog*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Marjanović-Dušanić, Smilja i Danica Popović. 2004. “Privatnost i svakodnevica: Reč priređivača”. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, uredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 5–24. Beograd: CLIO.
- Marković, Vasilije. 2002. *Pravoslavno monaštvo i manastiri u srednjovekovnoj Srbiji*. Gornji Milanovac: Lio.
- McDowell, Sara. 2008. „Heritage, Memory, and Identity“. In *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*, edited by Brian Graham and Peter Howard, 37–54. Ashgate e-book.
- McKevitt, Christopher. 2013 [1991]. „San Giovanni Rotondo and the Shrine of Padre Pio“. In *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage*, edited by John Eade and Michael Sallnow, 77–97. Eugene, Oregon: Wipf and Stock.
- Медведева, Ксения Сергеевна. 2015. Социальный образ православных монастырей и монашества в современной России. *Социологический журнал 21(3)*: 45–62.
- Mesaritou, Evgenia, Simon Coleman and John Eade. 2015. Introduction: Guiding the pilgrim. *Tourist Studies 16(1)*: 3–22.
- Mileusnić, Slobodan (prir.). 1993. *Azbučnik Srpske pravoslavne crkve po Radoslavu Grujiću*. Beograd: Muzej SPC–BIGZ.

- Mileusnić, Slobodan. 1997. „Manastiri kao međaši srpskog duhovnog prostora“. U *Geopolitička stvarnost Srba*, uredio Jovan M. Čanak. Beograd: Institut za geopolitičke studije.
- Milosavljević, Monika. 2011. Arheologija nad moštima. *Antropologija 11(2)*: 115–140.
- Mitchell, Hildi J. 2002. „Postcards from the Edge of History: Narrative and the Sacralisation of Mormon Historical Sites“. In *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, Simon Coleman and John Elsner (eds.), 133–157. New York – Oxford: Berghan Books.
- Monnet, Jérôme. 2011. The symbolism of place: a geography of relationships between space, power and identity. *Cybergeo: European Journal of Geography* [Online], Political, Cultural and Cognitive Geography, document 562. URL : <http://journals.openedition.org/cybergeo/24747>; DOI : 10.4000/cybergeo.24747
- Morinis, Alan. 1984. *Pilgrimage in the Hindu Tradition: a Case Study of West Bengal*. Delhi: Oxford University Press.
- Morinis, Alan (ed.). 1992. *Sacred Journeys. The Anthropology of pilgrimage*. New York: Greenwood Publishing Group.
- Naletova, Inna. 2010. „Pilgrimages as Kenotic Communities beyond the Walls of the Church“. In *Eastern Christians in Anthropological Perspective*, edited by Chris Hann and Hermann Goltz, 240–266. Berkeley: University of California Press.
- Naumović, Slobodan. 2009. *Upotreba tradicije u političkom i javnom životu Srbije na kraju dvadesetog i početkom dvadeset prvog veka*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju – Filip Višnjić.
- Nedeljković, Saša. 2007. *Čast, krv i suze: Oglеди iz antropologije etniciteta i nacionalizma*. Beograd: Zlatni zmaj – Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Nikolić, Vesna. 2010. *Verski turizam i Srpska Pravoslavna Crkva*. Doktorska disertacija – Fakultet za turistički i hotelijerski menadžment, Univerzitet Singidunum.
- Nolan, Mary and Sidney Nolan. 1989. *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Pantić, Dragomir. 1993. Promene religioznosti građana Srbije. *Sociološki pregled 27(1-4)*: 177–204.
- Pazos, Anton M. (eds.). 2012. *Pilgrims and Politics. Rediscovering the Power of the Pilgrimage*. Farnham: Ashgate.
- Pavićević, Aleksandra. 2009. „Spomenici i/ili grobovi – Sećanje na smrt i/ili dekoracija“. U *Spomen mesta – istorija – sećanje*, Zbornik Etnografskog instituta SANU 26, uredila Aleksandra Pavićević, 47–60. Beograd: Etnografski institut SANU.

- Pavićević, Aleksandra. 2011. „Kome pripada smrt? Predstave o smrti u savremenom društvu Srbije – između religije, politike i medicine“. U *Antropologija religije i alternativne religije: kultura identiteta*, uredio Danijel Sinani, 153–170. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju.
- Pavićević, Aleksandra. 2012. Uloga religije u identitetu građana Srbije: Između ličnih izbora i kolektivnih predstava. Srbi Sjenice i Peštera. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 139: 159–172.
- Pavićević, Aleksandra i Ivica Todorović. 2014. „Religija, identitet i kulturne promene. Srpsko društvo na početku trećeg milenijuma“. U *Religioznost i savremena kultura. Od mističnog do (i)racionalnog i vice versa*, *Zbornik Etnografskog instituta SANU* 30, uredila Aleksandra Pavićević, 39–56. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Pavlović, Aleksandar. 2012. Brojanice među mladima u Beogradu. *Glasnik Etnografskog muzeja* 76: 87–104.
- Pavlović, Jelena, Vladimir Džinović i Nikoleta Milošević. 2006. Teorijske pretpostavke diskurzivnih i narativnih pristupa u psihologiji. *Psihologija* 39(4): 365–381.
- Perica, Vjekoslav. 2006. *Balkanski idoli II*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Pfaffenberger, Bryan. 1979. The Kataragama Pilgrimage: Hindu-Buddist Interaction and its Significance in Sri Lanka's Polyethnic Social System. *The Journal of Asian Studies* 38(2): 253–270.
- Popović, Danica i Bogdana Đukić. 2004. “Život u monaškoj zajednici”. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, uredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 525–551. Beograd: CLIO.
- Popović, Danica. 2006. *Pod okriljem svetosti. Kult svetih vladara i relikvija u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Balkanološki institut SANU.
- Popović, Danica. 2018. *Riznica spasenja. Kult relikvija i srpskih svetih u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd – Novi Sad: Balkanološki institut SANU – Matica srpska.
- Popović, Marko, Miroslav Timotijević i Milan Ristović. 2011. *Istorija privatnog života u Srba: od srednjeg veka do modernog doba*. Beograd: CLIO.
- Popović, Svetlana. 1994. *Krst u krugu. Arhitektura manastira u srednjovekovnoj Srbiji*. Beograd: Prosveta – Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.
- Porčić, Nebojša. 2004. “Putovanje – život u pokretu”. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, uredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 183–245. Beograd: CLIO.
- Preston, James J. 1992. “Spiritual Magnetism: An Organizing Principle for the Study of Pilgrimage”. In *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage*, edited by Alan Morinis, 211–231. Westport, Connecticut – London: Greenwood Press.

- Prošić-Dvornić, Mirjana. 1995. Modeli retradicionalizacije: put u budućnost kroz vraćanje u prošlost. *Glasnik Etnografskog instituta SANU XLIV*: 293–310.
- Puzović, Ljiljana. 2012. Manastir Visoki Dečani kao stecište pokloničkih putovanja u XVIII veku. *Bogoslovlje* 72(2): 92–104.
- Radauš–Ribarić, Jelka. 1991. Tradicija štovanja Majke Božje Trsatske i hodočašće k njoj iz Istre. *Dometi* 24(3): 162–169.
- Radić, Radivoj. 2004. “Bolesti i lečenje”. U *Privatni život u srpskim zemljama srednjeg veka*, uredile Smilja Marjanović-Dušanić i Danica Popović, 394–418. Beograd: CLIO.
- Radić, Radivoj. 2018. “Monasi i manastiri (kratak osvrt)”. U *Iz riznica fruškogorskih manastira*, uredili Nenad Lemajić i dr., 9–34. Sremska Mitrovica: Istorijski arhiv “Srem”.
- Radić, Radmila. 1995. *Verom protiv vere: država i verske zajednice u Srbiji 1945–1953*. Beograd: INIS.
- Radić, Radmila. 2002. *Država i verske zajednice 1945–1970*, I i II tom. Beograd: INIS.
- Radić, Radmila. 2007. “Srpsko društvo u 20. veku između dve vere: privatno i javno”. U *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, priredio Milan Ristović, 635–686. Beograd: CLIO.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2002. „Religija i svakodnevni život: Vežanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih“. U *Srbija na kraju milenijuma*, uredili Silvano Bolčić i Anđelka Milić, 215–248. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2006. *Religioznost i tradicija*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2009. „Hodočašće i konverzija: uloga obraćenja u religijskom životu hodočasnika“. U *Konverzija i kontekst*, priredili Zorica Kuburić i Srđan Sremac, 51–61. Novi Sad: Centar za empirijsko istraživanje religije.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana (ur.). 2010. *Pilgrimages, Cult Places and Religious Tourism*. Niš: JUNIR.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2011. „Hodočašća na početku trećeg milenijuma: verski i nacionalni identitet hodočasnika u Srbiji u dva empirijska istraživanja“. U *Religioznost u Srbiji 2010: istraživanja religioznosti građana Srbije i njihovog stava prema procesu evropskih integracija*, uredila Andrijana Mladenović, 73–93. Beograd: Hrišćanski kulturni centar – Centar za evropske integracije – Fondacija Konrad Adenauer.

- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2012. Religioznost hodočasnika: Studija slučaja tri svetilišta. *Filozofija i društvo* 23(1): 53–68.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2013. *Religija i hodočasnički turizam: studija tri svetilišta u Srbiji (Kalemegdanska Sv.Petka, Bogorodica Đuniska i Majka Božja Tekijska)*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana. 2016. *Hodočašća u XXI veku: studija slučaja tri svetilišta*. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Radisavljević-Ćiparizović, Dragana i Dragan Todorović (ur.). 2011. *Hodočašća između svetog i svetovnog*. Niš: JUNIR.
- Radosavljević, Ljubinko. 2005. „Vera i crkva u svakodnevnom životu u 18. veku“. U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, uredio Aleksandar Fotić, 377–399. Beograd: CLIO.
- Radulović, Lidija. 2007. Koncepti Dušana Bandića – narodna religija i narodno pravoslavlje u kontekstu istraživanja religije u domaćoj etnologiji XX veka. U *Antropologija savremenosti*, uredio Saša Nedeljković, 102–122. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Radulović, Lidija. 2010a. Feminizacija hodočašća u kontekstu revitalizacije religije u Srbiji. *Antropologija* 10(3): 39–48.
- Radulović, Lidija. 2010b. Antropolog na hodočašću. O problemu razumijevanja i tumačenja iskustva. *Etnološka tribina* 40(33): 27–31.
- Radulović, Lidija. 2011. „Fabrikovanje čuda“. U *Hodočašće između svetog i svetovnog*, uredili Dragana Radisavljević-Ćiparizović i Dragan Todorović, 58–60. Niš: JUNIR.
- Radulović, Lidija. 2012a. (Hiper)produkcija čuda i čudesnih dela: značenja narodnih i crkvenih interpretacija i njihov značaj za proces desekularizacije u Srbiji. *Etnoantropološki problemi* 7(4): 919 – 933.
- Radulović, Lidija. 2012b. *Religija ovde i sada: Revitalizacija religije u Srbiji*. Beograd: Filozofski fakultet – SGC.
- Radulović, Lidija i Senka Kovač. 2016. Manastiri Srpske pravoslavne crkve na Internetu: novi oblici religijskih i duhovnih interakcija posredstvom Fejsbuka. *Etnoantropološki problemi* 11(1): 137–158.
- Rahkala, Mari-Johanna. 2010. *Pilgrimage as a Lifestyle: A Contemporary Greek Nunnery as a Pilgrimage Site*. Academic dissertation: Faculty of Theology at the University of Helsinki.
- Raković, Slaviša. 2013. Potreba za etnografskim istraživanjem svetova posvećenih vernika SPC. *Antropologija* 13(2): 103–119.

- Reader, Ian and Tony Walter (eds.). 1993. *Pilgrimage in Popular Culture*. Basingstoke and New York: Palgrave.
- Reader, Ian. 2005. *Making Pilgrimages: Meaning and Practice in Shikoku*. Honolulu: University of Hawai'i Press.
- Reader, Ian. 2014. *Pilgrimage in the Marketplace*. New York: Routledge.
- Reader, Ian. 2015. *Pilgrimage: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Rinschede, Gisbert. 1992. Forms of Religious Tourism. *Annals of Tourism Research* 19: 51-67.
- Rock, Stella. 2015. "Touching the Holy: Orthodox Christian Pilgrimage Within Russia". In *International Perspectives on Pilgrimage Studies: Itineraries, Gaps and Obstacles*, edited by Dionigi Albera and John Eade, 47–68. New York: Routledge.
- Sallnow, Michael J. 1981. *Communitas Reconsidered: The Sociology of Andean Pilgrimage*. *Man* 16(2): 163–182.
- Sallnow, Michael J. 1987. *Pilgrims of the Andes. Regional Cult in Cusco*. Washington DC: Smithsonian Institution Press.
- Scott, Jamie S. 2012. "Representing Sacred Space: Pilgrimage and Literature". In *Loci Sacri: Understanding Sacred Places*, edited by T. Coomans, H. De Dijn, J. De T. Coomans, H. De Dijn, J. De Maeyer, R. Heynickx and B. Verschaffel, 138–167. Leuven: Leuven University Press.
- Sikimić, Biljana. 2014. Sveta putovanja: Letnica na Kosovu. *Glasnik Etnografskog Instituta LXII(1)*: 15–32.
- Simić, Žikica. 2005. Religijska kultura tradicionalnih pravoslavnih vernika. *Teme XIX(1-2)*: 55–76.
- Simonsen, Kirsten and Joergen Ole Baerenholdt. 2004. „Introduction“. In *Space Odysseys: Spatiality and Social Relations in the 21st Century*, edited by Jørgen Ole Bærenholdt and Kirsten Simonsen, 1–14. Aldershot UK: Ashgate.
- Sinani, Danijel. 2010. *Narodna religija: odabrana poglavlja*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Sinani, Danijel. 2011. "Religija, kulturni identiteti i nematerijalno kulturno nasleđe". U *Kulturni identiteti i nematerijalno kulturno nasleđe*, uredio Bojan Žikić, 43–56. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Sinani, Danijel. 2013. The Restoration of Public Celebrations of Municipal 'Slavas' and Religious Festivals in Belgrade as a Symbolic Demarcation Between Political Systems. *Antropologija* 13(1): 23–37.

- Smith, Valene. 1992. Introduction: The Quest in Guest. *Annals of Tourism Research* 19: 1–17.
- Smit, Entoni. 1999. Zlatno doba i nacionalni preporod. *R.E.Č. br.* 53: 93–110.
- Sremac, Srđan. 2007. *Fenomenologija konverzije*. Novi Sad: CEIR.
- Sremac, Srđan. 2012. *Zavisnost, religija i identitet: Predlog za narativnu analizu svedočanstava konverzije bivših zavisnika*. Sremski Karlovci – Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Stamenković, Igor. 2006. *Religiozni turizam i pravoslavlje*. Novi Sad: Prirodno-matematički fakultet, Department za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Stănciulescu Gabriela Cecilia and Alexandra-Maria Țîrca. 2010. Implications of Commercial Activity within Monastic Settlements as a Way to Maintain the Sustainable Development of Religious Tourism in Romania. *Amfiteatru Economic XII(27)*: 129–144.
- Stefanović-Banović, Milesa. 2017. Souvenirization of Religious Symbols: the Example of Knez Mihailova Street Zone. *Etnološko-antropološke sveske* 28(n.s.)17: 77–88.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1986 [1852]. *Srpski rječnik (1852) I (A–P)*. Beograd: Prosveta.
- Stoddard, Robert H. 1997. Defining and Classifying Pilgrimages. *Geoscience and Man* 34: 41–60.
- Stojanović Nikac, Hadži Dragoljub. 2007. *Poklonička putovanja kod Srba*. Beograd: Akademija Srpske Pravoslavne Crkve za umetnost i konzervaciju.
- Strausberg, Michael. 2011. *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations and Encounters*. London and New York: Routledge.
- Šušnjić, Đuro. 1998. *Religija*, I i II tom. Beograd: Čigoja štampa.
- Timothy, Dallen and Daniel Olsen (eds.). 2006. *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*. London and New York: Routledge.
- Timotijević, Miroslav. 2002. „Od svetitelja do istorijskih heroja – kult svetih Brankovića u XIX veku“. U *Kult svetih na Balkanu II*, uredila Mirjana Detelić, 113–144. Kragujevac: Centar za naučna istraživanja Srpske akademije nauka i umetnosti i Univerzitet u Kragujevcu.
- Timotijević, Miroslav. 2005. „Druženje: između privatnog i javnog“. U *Privatni život u srpskim zemljama u osvit modernog doba*, uredio Aleksandar Fotić, 843–863. Beograd: CLIO.
- Timotijević, Miroslav. 2006. *Rađanje moderne privatnosti: privatni život Srba u Habzburškoj monarhiji od kraja 17. do početka 19. veka*. Beograd: CLIO.

- Todorović, Ivica. 2008. Rezultati savremenih istraživanja narodne religije – opšti presek. *Glasnik EI SANU LVI(1)*: 53–70.
- Troeveva, Evgenia and Petko Hristov. 2017. Sacred Geography of the Post-Socialist Balkans: Transformations of Religious Landscape and Pilgrimage. An Introduction. *Southeastern Europe 41* (2017): 1–18.
- Turner, Edith. 2011 [1978]. “Preface to the Paperback Edition”. In *Image and pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*, Victor Turner and Edith Turner, xiii–xxiii. New York: Columbia University Press.
- Turner, Victor. 1969. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Ithaca–New York: Cornell Paperbacks – Cornell University Press.
- Turner, Victor. 1973. The Center Out There: Pilgrim’s Goal. *History of Religions 12*: 191–230.
- Turner, Victor. 1974a. *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca–London: Cornell University Press.
- Turner, Victor. 1974b. Liminal to Liminoid in Play, Flow, and Ritual: An Essay in Comparative Symbolology. *The Rice University Studies 60(3)*: 53–92.
- Turner, Victor. 1974c. Pilgrimage and Communitas. *Studia Missionalia 23*: 305–327.
- Turner, Victor. 1975. “Death and Dead in the Pilgrimage Process”. U *Religion and Social Change in Southern Africa: Anthropological Essay in Honor of Monica Wilson*, uredili Michael G. Whisson i Martin West, 107–127. Cape Town: David Philip.
- Turner, Victor and Edith Turner. 1978. *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*. New York: Columbia University Press.
- Valtchinova, Galia. 2012. “The Mount of the Cross: Sharing and Contesting Barriers on a Balkan Pilgrimage Site”. In *Sharing Sacred Spaces in the Mediterranean: Christians, Muslims, and Jews at Shrines and Sanctuaries*, edited by Dionigi Albera and Maria Couroucli, 11–30. Bloomington: Indiana University Press.
- Van Gennep, Arnold. 2005. *Obredi prelaza: sistematsko izučavanje rituala*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Vidović, Žarko. 1989. *Ogledi o duhovnom iskustvu*. Beograd: Sfairios.
- Višnjić, Pero. 2012. *Sabornik manastira srpskih*. Loznica: Fleš.
- Vučinić Nešković, Vesna. 2013. *Metodologija terenskog istraživanja u antropologiji. Od normativnog do iskustvenog*. Beograd: Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu – SGC.
- Vujaklija, Milan. 1996/7. *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Vujaklija.

- Vukanović, Tatomir. 1937. O kultu Stevana Dečanskog u Metohiji. *Hrišćansko delo. Časopis za hrišćansku kulturu i crkveni život* III(5): 371–389.
- Vukomanović, Milan. 2001. *Sveto i mnoštvo: izazovi religijskog pluralizma*. Beograd: Čigoja.
- Vukomanović, Milan. 2005. *O čemu crkva (ne)može da se pita. SPC, država i društvo u Srbiji (2000–2005)*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- Vukonić, Boris. 1990. *Turizam i religija: rasprava o njihovom suodnosu*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zlatanović, Sanja. 2008. „Letnica: Slika prevazilaženja religijskih granica i njeni ostaci”. U *Slike kulture nekad i sad, Zbornik Etnografskog instituta SANU 24*, uredila Zorica Divac, 189–191. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Zlatanović, Sanja. 2010. Transfer i kontratransfer u etnografskim istraživanjima. *Glasnik Etnografskog instituta SANU LVIII (1)*: 129–139.
- Zlatanović, Sanja. 2018. *Etnička identifikacija na posleratnom području: srpska zajednica jugoistočnog Kosova*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Ženarju, Ivana. S. 2015. Hodočasnička ikona “Jerusalim” u manastiru Vračeva. *Baština* 38: 199–227.
- Žikić, Bojan. 2007. Qualitative Field Research in Anthropology. An Overview of Basic Research Methodology. *Etnoantropološki problemi* 2(2): 123–135.
- Žikić, Bojan. 2013. *Slike u izlogu: Kulturne predstave o Evropskoj uniji kao sredstvo opisivanja paralelne stvarnosti stanju u Srbiji 1991–2011*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Walton, Heather. 2015. Theological Perspectives on Christian Pilgrimage. In *Christian Pilgrimage, Landscape and Heritage: Journeying to the Sacred*, edited by Avril Maddrell, Veronica della Dora, Alessandro Scafi and Heather Walton, 22–42. New York: Routledge.
- Ware, Timothy, 2005. *Pravoslavna crkva*. Zagreb: Prosvjeta.
- Warfield, Heather A. and Kate Hetherington (eds.). 2018. *Pilgrimage as Transformative Process: The Movement from Fractured to Integrated*. Leiden – Boston: Brill – Rodopi.
- Williams, Wes. 2002. The Diplomat, the Trucheman and the Mystagogue: Forms of Belonging in Early Modern Jerusalem. In *Pilgrim Voices: Narrative and Authorship in Christian Pilgrimage*, edited by Simon Coleman and John Elsner, 17–39. New York – Oxford: Berghan Books.

Wolf, Eric R. 1958. Virgin of Guadalupe: A Mexican National Symbol *The Journal of American Folklore* 71(279): 34–39.

Izvori

Badovinac, Nenad. 2013. *Susreti sa svetim mestima: Zapisi i reportaže sa pokloničkih putovanja*. Beograd: N.Badovinac.

Božović, Grigorije. 2017. *Na hadžiluku: Putopisi i priče o hramovima i duhovnicima*. Beograd: Službeni glasnik.

Čeliković, Borisav. 2001. *Duhovne reči*. Gornji Milanovac: Crkva Svete Trojice – LIO.

Eterija. 2015 [4. vek]. *Eterijino hodočašće u Svetu zemlju*. Beograd: Visoka škola – Akademija Srpske pravoslavne crkve za umetnost i konzervaciju.

Karić, Vladimir. 1997 [1887]. *Srbija: opis zemlje, naroda i države*. Beograd – Novi Sad: Kultura – Pravoslavna reč.

Lestvičnik, Jovan. 1997. *Lestvica*. Manastir Hilandar (prevod sa starogrčkog Dimitrije Bogdanović).

Matinski, Petar. 2008. *Manastir Sv.Jovana Bogoslova kod Poganova* (Eparhija Niška). Niš: SVEN.

Mileusnić, Slobodan. 1994. *Duhovni genocid: pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991–1993*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.

Mileusnić, Slobodan. 1995. *Manastiri Srbije*. Novi Sad: Prometej.

Mileusnić, Slobodan. 1997. *Duhovni genocid 1991–1995: pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih zdanja na teritoriji bivših Jugoslovenskih republika Hrvatske i Bosne i Hercegovine*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.

Mileusnić, Slobodan. 1998a. *Hilandar*. Novi Sad: Prometej.

Mileusnić, Slobodan. 1998b. *Srednjovekovni manastiri Srbije*. Novi Sad: Pravoslavna reč.

Mileusnić, Slobodan. 2001. *Svetinje Kosova i Metohije*. Novi Sad: Pravoslavna reč.

Mileusnić, Slobodan. 2004. *Srpski manastiri: od Hilandara do Libertvila*. Beograd: Srpska književna zadruga.

Mileusnić, Slobodan. 2007. *Vodič kroz manastire u Srbiji*. Beograd: MST Gajić.

- Mileusnić, Slobodan. 2009. *Sveti Srbi*. Niš: Zograf.
- Milićević, Milan Đ. 1867. *Manastiri u Srbiji*. Beograd: Državna štamparija.
- Milovančević, Milenko. 2001. "Poklonička putovanja – Veronauka: Tragovima srpske duše i ljudskog srca". U *Duhovne reči*, priredio Borisav Čeliković, 461–466. Gornji Milanovac: Crkva Svete Trojice – LIO.
- Milovančević, Milenko. 1991. *Tragovima hrišćanske duše i ljudskog srca*. Gornji Milanovac: Eurografik.
- Mitošević, Dušan. 1962. *Miljkov manastir*. Smederevo: Miljkov manastir.
- Pop Hadži Mile A. Popadić. 1892. *Opis putovanja i hrišćanskih svetinja na istoku u Palestini*. Novi Sad: Štamparija Dr. Pavlovića i Jocića.
- Radanović, Nedeljko. 2007. *Jutra u Hilandar: hodočašća, putopisi, eseji*. Eskilstuna: N.Radanović; Beograd: Partenon.
- Samardžić, Nedeljko K. 2008. *Sveta zemlja – San i java*. Herceg Novi: Dobra knjiga.
- Saramandić, Zoran S. 2004a. *Manastir Vitovnica: Duhovni razgovori bogomolilaca sa igumanom Tadejom*. Beograd: Izdavačko preduzeće "Tetraton".
- Saramandić, Zoran S. 2004b. *Novi duhovni razgovori sa Igumanom Tadejom u manastiru Vitovnica, II deo*. Beograd: Izdavačko preduzeće "Tetraton".
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1957 [1867]. *Život i običaji naroda srpskog*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Stefanović Karadžić, Vuk. 1989 [1826]. "Početak opisanija srpskih namastira". U *Opisanije Srbije: izabrana književna proza*, izbor Milorad Đurić, 37–45. Beograd: BIGZ.
- Tomić, Novo. 2016. *Svetilišta i nadališta: čudotvorna mesta i sveti predmeti u verovanju Srba*. Beograd: Laguna.
- Velimirović, Nikolaj. 2000 [1959]. *Divan: nauka o čudesima*. Beograd: IHTUS, Hrišćanska knjiga.
- Веселић, Јосиф. 1867. *Описъ монастыра у Србиу*. Часть 1. Beograd: Кнѣгопечатня А. Андрића.
- Zečević, Joviša. 2001. "Predgovor". U *Duhovne reči*, uredio Borisav Čeliković, 7–8. Gornji Milanovac: Crkva Svete Trojice – LIO.
- Zlatić Ivković, Zorica. 2009. *Manastir Nikolje u ovčarsko-kablarskoj klisuri*. Beograd: Z.Zlatić Ivković – Manastir Nikolje.

BIOGRAFIJA

Biljana Anđelković rođena je 1984. godine u Kruševcu gde je završila osnovnu i srednju školu. Osnovne studije upisala je na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu gde je 2008. godine diplomirala sa radom „Kultura osumnjičenih i pritvorenih u savremenoj Srbiji: Identifikacijski procesi tokom istražnog postupka”. Na istom odeljenju je 2011. godine odbranila master rad sa temom „Kazneno-popravne institucije kao inkubatori identiteta”.

Bila je učesnik brojnih domaćih i međunarodnih istraživačkih projekata. Objavila je više radova u relevantnim domaćim i međunarodnim časopisima i zbornicima i bila učesnik više međunarodnih naučnih skupova.

Od 2018. godine zaposlena je u Etnografskom institutu SANU kao istraživač-saradnik.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Биљана М. Анђелковић

Број индекса 8Е12-4

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

„Поклоничка путовања: антрополошко истраживање представа о манастирима Српске православне цркве код поклоника на почетку 21. века”

-
- резултат сопственог истраживачког рада;
 - да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
 - да су резултати коректно наведени и
 - да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 22.02.2021.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

„Поклоничка путовања: антрополошко истраживање представа о манастирима Српске православне цркве код поклоника на почетку 21. века”

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 22.02.2021.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.